І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ДЕСЯТИ ТОМАХ

КИЇВ—1966

І. С. НЕЧУЙ-
ЛЕВИЦЬКИЙ

ТОМ П'ЯТИЙ
ПРОЗОВІ ТВОРИ

«НАУКОВА ДУМКА»

У1
Н 59

Редакційна колегія.
М. Д. БЕРНШТЕЙН,
О. Є. ЗАСЕНКО, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. Є. КРУТИКОВА (голова), М. Є. СИВАЧЕНКО

Редактор тома
О. Є. ЗАСЕНКО

Упорядкування та примітки
О. В. МИШАНИЧА

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

7—3—3
56—66—3ПХЛ

НЕВИННА

Оповідання

Оце я, матушко, прийшла по ділу до батюшки. Хотіла й висповідаться, і розказать все дочиста, як воно було. Нехай батюшка за мене оступлять-ся. Сміються з мене люде та й сміються. Вже мені затого очі висміють. Продражнили мене злодійкою; злодійка та й злодійка! Не то що, матушко, люде, а вже навіть малі діти, як часом іду вулицею, то вони граються та й кажуть проміж себе: он, диви! злодійка йде. Такий мені сором, що вже швидко не можна буде мені між люде й очей появить. А хто докаже, щоб я в кого що вкрала? Хіба я винна, що мій чоловік крав? Ой боже мій! Я, серце матушко, в такім клопоті, що вже й ночі недосипаю. А все то сталося од того часу, як мого чоловіка посадили на висідку в тюрму. Що на його те нещастя спало, то нігде правди діти. Але й божуся, й присягаюся, і ладна землі з'їсти, що я ні в чому невинна й невісна, їй же богу, невісна! Я вам розкажу все дочиста, як воно було і як те лихо на мене спало.

Ото раз в великий піст увечері вдягається мій Петро. А я йому кажу: «Куди це ти думаєш йти? Надворі гря-

зюка та так поночі, що й з двора в ворота не потрапиш». А він мені одказує: «Не питай! Не твоє діло; йду, куди треба». Пішов він, а я сиджу, та куняю, та все його жду. Нема його та й нема! В хаті тихо. Надворі вже нігде й собака не гавкне: відомо, пізня доба. Вже й перші півні заспівали; вже на мене сон налягає, а його нема. Коли чую, стукає він у вікно та й каже: «Одчини!» Ото я одчинила. Входить він у хату та й уносить на плечах, може, так як з півкорця чогось в мішку. Кинув він мішок на діл та й каже: «Візьми та спорожни мішка». Розгорнула я мішок, подивилась, аж у мішку кукурудза. «Де це ти взяв кукурудзи?» — питаю я в його. А він каже: «Нащо тобі знать! Коли приніс, то бери, та мерщій ховай, та й не питай. Я купив в одного чоловіка». «Петре!— кажу я,— гляди лишень, щоб тобі не скрутилось та не змололось за цю кукурудзу». Я трохи вже догадувалась, де він взяв ту кукурудзу, бо він вже давно злигався з недобрими людьми та все з ними в шинку сидить. Так мені стало ніяково: і страшно мені, й сором. Однесла я ту кукурудзу в комору, а в мене в коморі було ще трохи кукурудзи, бо я восени заробила собі. Взяла я ту кукурудзу та й висипала в мішок до своєї; думаю, притулю до своєї, бо мала до чого притулити. Але, їй-богу, їй-богу, я не винна була ні в чому!

Ото вертаюсь я з комори, а він знов вдягається в свиту. «Чоловіче!— кажу я.— Куди це ти знов думаєш мандрувать? Бійся бога або котрого святого! Ти до чогось доходишся. Сиди в хаті та не рипайся, а коли хочеш, то підеш собі другої ночі, бо ти мені спати не даси». Він з злістю крикнув, з нестямки вилаяв мене, бо такий палкий та опришкуватий, як той огонь, хоч на взір ніби й лемехуватий і зателепуватий, бо як почне розмовлять, то висмикує помаленьку з рота слова, неначе висмикує за гичку буряки з затужавілої грядки. Ото він знов потягся з хати. Погасила я світло та й спать не лягла. Сиджу собі на лаві, куняю та й думаю. І сон мене не бере. Погане діло, думаю, заходиться оце в нашій хаті! І навіщо оце йому робить? В нас же в хаті не злидні ж нещадимі завелись. Але що ж робить, коли він мене не слухає, хоч зве мене розумною. Говорю до його, як до стіни. А як скажеш йому правду в вічі, то він так і спахне, як той присок. Заспівали другі півні, аж він знов стукає в кватирку. Одчинила я двері, заєвітила світло, дивлюсь, а він приніс

добрий клунок проса. «Де це ти,— кажу,— береш? звідкіль носиш?» А він тоді до мене: «Та краду! бери, та ховай хутчіш, та спорожни мішка». «Боже мій милостивий!— думаю я,— що мені робить?» Однесла я те просо в комору та й притулила до свого, бо в мене було ще мисок зо три проса, то й було до чого притулить. Але, їй же богу, я невісна; їй-богу, невісна й не винна ні в чому! Вернулась я з комори в хату, дивлюся, а він знов вдягається в свиту. «Куди ти,— кажу,— знов думаєш потягтися?» А він каже: «Та туди ж, куди й ходив».

Лягла я спати. Лягає й він, не роздягнувшись. Я задрімала. Вже почало щось сниться, та таке страшне: якийсь ведмідь з рогами,— коли чую, він встає. «Куди ти,— кажу,— налагодивсь оце йти! Вже ж з півночі звернуло». А він каже: «Та туди ж, куди й ходив. Злодійство, як горілка розбирає: вип'єш чарку, заманеться й другої». «Оце,— кажу,— побила мене лиха година та нещаслива. Цілу ніч тягається десь, як той вовкулака, не дає мені гаразд одпочить». Пішов він мовчки з хати, а я вже так напрацювалась, що й заснула. Коли чую, знов торохтить у вікно так, що аж шибки дзвенять. «А бодай тебе вже на мари винесло, як тебе оце носить!» — крикнула я в кватирку до його. Засвітила я світло, дивлюсь, а він приніс п'ять шматків сала ще й клунок пшениці. В мене ще зосталося в боденці од пущення дві четвертини сала. Взяла я ті шматки сала та й притулила до свого, бо сало ж не значене: думаю, притулю я те сало хоч до того місця, де лежало наше сало, то все якось буде безпечніше. Але побий мене хрест святий, коли я була в тім винна. Їй-богу, не була досвідчена, бо я його не посилала й не намовляла на те погане діло. Заглянула я, матушко-серце, в той мішок, аж там білокора пшениця. «Нащо ж ти, вороже, приніс мені цієї пшениці?— кажу я до його.— Ти ж знаєш, що на все село ні в кого нема білокорої пшениці, тільки в Кулика. До чого я її притулю, коли вона значна? Бери її та неси хутчій з хати, бо я її не прийму. Про мене, хоч в болото висип».

Став він, задумався, почухав потилицю та й каже: «А біс його батька знав! Це не день, а ніч: що налапав, те й узяв. Тепер розкидай вже ти жіночим розумом, бо ти не з біса розумна на ввесь куток!» «Бодай,— кажу,— тебе розкинуло по шматку на великій дорозі, як оце ти наробив мені клопоту». Розкинула я розумом і по городі,

і по горищі, і по хлівах — нема де сховать або хоч прихистить. «Біжи ж,— кажу,— та зірви в помості в коморі дошку, та й сховай там, бо в нас нема ні зерна ні червоної, ні білокорої пшениці». Подумав він, почухався, пішов до комори, зірвав дошку, упорався, прийшов та й каже до мене: «Коли приметикувала, де сховать, то гляди ж, жінко, держи язик за зубами, та ще й добре, бо в тебе розум добрий, та язик дуже довгий: ти таки язиката й не дерзка на язик зроду. Як пробрешешся, то і я піду на Сибір, і ти підеш». Впав він на лаву та й захріп. Ото тільки що почало розвиднюватися, прийшов староста та й давай трусить. Але, бог дав, якось минула та струсанина: люде знали, що в мене була кукурудза, було й просо, було й сало, а пшениці не знайшли, бо й своєї таки не було.

Ото якось минулося те лихо, а я кажу до його: «Гляди ж ти, вороже, не волочись мені більше вночі та не буди мене по тричі, бо й сам пропадеш, і мене з маленькими дітьми занапастиш». А він каже: «Ви, жінки, розумні на всьому готовенькому: от якби й ти крала потрошку то там, то там, то може б і дохарчувались до нових жнив. Ти принесла б щось до хати, чи курку, чи гуску, чи порося, і я б приніс, то й діло пішло б спірно». Намагається він: «Крадь та й крадь!» «Не діждеш,— кажу я,— цього ніколи, щоб я крала, бо я чесного роду: і батько мій не крав, і дядьки були хазяйновиті, не буду красти й я». А тепер от через його і я стала злодійка, та й злодійка, і другого прізвища мені нема на селі. Та вже мені ніхто так не допік, як ті Кушніренкові дітища. Як тільки простую вулицею проз Кушніренка, то ті лобурі повибігають та й репетують: «Тітко Домахо! а нащо ви хотіли в нас порося вкрасти? Тітка Домаха злодійка!» Та, їй-богу, аж на тин повилазять та ще й грудками на мене шпурляють. Господи милостивий! Що я їм такого заподіяла? Ото в чистий четвер ішла я проз Кушніренків двір. Коли дивлюсь, коло воріт бігають поросятка, та такі чистенькі, як перемиті. Я впіймала одно поросятко та хотіла погратись та погладити по спинці. Граюся я з тим поросям та й думаю, грішна: ото якби мені таке поросятко на посвячіння! А воно як закувікає! Десь узялися свині та так і опали мене навкруги, як ті собаки; а стара свиня як вискочить з Кушніренкового двору та просто й кинулась на мене, мов скажена сука. За свиньми сипнули з двора собаки. Стара сука вхопила мене, вибачайте, ззаду за спід-

ницю та одшматувала пілку од самісінького пояса аж до землі. Ще, хвалить бога, що не скалічила. Кинула я те порося, а тут повибігали Кушніренкові діти та давай кричать: «А нащо ви, тітко, хотіли наше порося вкрасти?» «Та я,— кажу,— хотіла тільки пограться». А вони давай навзаводи кричать: «Злодійка! злодійка! злодієва жінка!» Та давай цькувать мене собаками. «Цур вам, пек вам з вашим поросям! Ось через ваше порося пропала моя спідниця»,— кажу я. Вхопила я той шмат з землі, зібрала спідницю в руки, щоб хоч не біліла сорочка, та й пішла додому вже манівцем, сукупними городами, щоб люде не сміялись.

А це після великодня причепилась до мене сусіда Марта за ті яйця. Раз якось іду я через її город додому навпростець, через бур'яни. А вона така хазяйка, що в її городі в бур'янах зайці виплодились. Іду я та й угляділа під лопухом дванадцятеро курячих яєць. Я думала, що то моя курка нанесла, бо було все бачу, що вона літає через тин в Мартин город. Сама ж Марта про це знає, бо поперебивала ноги ломакою моїй курці і не раз зо мною за неї лаялась. Я забрала яйця в пазуху, бо вони ж не значені. Мартині діти вгляділи та й розказали Марті. Од того часу мені не можна й через її город перейти: кричить на мене: «Злодійка, злодієва жінка!»,— а за нею й діти. Такий мені сором, такий клопіт, що вже сусіди нічого мені не позичають.

Ото почала я перед великоднем вговорювать чоловіка, бо він таки мене в дечому слухає, тільки в тому, поганому ділі, ніколи мене не слухав. Все було каже: «Ти й розумна в дечому, а в дечому дурніша од курки». А я йому й кажу: «Коли вже ти вкрав пшеницю, а я допильнувала, то піди десь далеко, тільки не в Ямполь, щоб люде не впізнали, та продай оту пшеницю, а як не продаси, то неси молоти про мене й за сто верстов, коли вже на тебе таке нещастя спало». А він до мене каже: «Одже ж ти, Домахо, розумна з біса! І справді часом варт і в жінки розуму позичить». Ото поніс він ту пшеницю десь далеко до млина, змолов, а я мусила з того борошна паску спекти. Він їсть, діти їдять, їм байдуже за все, а мене все сум бере: «Борони боже,— думаю,— якого нещастя!» Та ще він до того зійшовся з поганою компанією, та все десь блукають вночі по селах та по хуторах; одбився од роботи, бо вночі тиняється, як той звір, а вдень спить. Ото,

серце, од того часу він так розледащів, що й за роботу не візьметься. Настали жнива. Люде в поле, а він візьме свиту та й потягнеться з компанією або до шинку, або десь на ярмарок.

Минули жнива. Я кажу чоловікові: «Піду я на першу пречисту в Ямполь на одпуст та й зайду на ярмарок, бо треба купить то сього, то того для господарства». А він каже: «Про мене, йди, тільки не трать дуже грошей на ярмарку, бо ті жінки як підуть на місто, то ладні купить цілий ярмарок». Діждалась я пречистої та й пішла в Ямполь.

Прийшла я на ярмарок, аж там маляр продає образи. Я вгляділа образ святого Миколая, та такий гарний, що аж сяє на сонці, як золото. Не втерпіла я та й купила той образ. Пішла я на одпуст та й поставила образ в церкві; молюся та й думаю: «Буде ж мені тепер од чоловіка, що я потратила так багато грошей на ярмарку, ще й образ купила». Після служби божої якийсь піп посвятив нові образи. Людей було сила! Попів було з десять. Я вже й не пам'ятаю, як я взяла свій образ, пішла з церкви та й не заплатила попові шість шагів за посвячіння... Їй-богу, не знаю, як воно так трапилось: чи я забула, чи мені памороки одбило, чи ярмарок заморочив мене, чи я вчинила це з незнавки та з нетямучості, чи я чоловіка, може, боялась. Приходжу додому, почепила образ на стіні, а в мене все не виходить з думки: чом я не заплатила попові за посвячіння? Це ж я вчинила гріх. Коли б мене, борони боже, не скарав святий Миколай або на дітях, або на худобі, або й на чоловікові. В мене, бачте, все була думка на чоловіка, що він робить погане діло. Глянула я на святого Миколая, а він на мене дивиться, та так суворо та сердито. Почала я варить вечерю, пораюсь коло печі, а святий Миколай все на мене дивиться, неначе живий, повертає на мене очі, куди не ступлю хоч ступінь, ще й неначе пальцем свариться. Гляну на другі образи: свята Варвара дивиться на полицю, святий Юрій неначе дивиться на піч, а святий Миколай все за мною слідком водить очима. В мене чогось серце стривожилось: це, мабуть, через те він так страшно дивиться на мене, що я не заплатила шість шагів попові за посвячіння. Другого дня була неділя. Встаю вранці, заходжуюсь пораться коло печі. Чоловік розпитує мене за ярмарок, а я й не кажу йому, що я купила образ. Вглядів він

образ на стіні та й каже: «А це нащо ти купила образ? Ще мало тобі їх висить на стіні. Навіщо ти дурно потратила гроші?» Як почав він клясти мене, а я й собі не мовчу. Він слово, а я двоє. Так мене розібрала злість, що я забула, що була свята неділя. Він розлютувавсь та кинувся мене бити, а я не втерпіла та й налаяла його: «Будь,— кажу,— ти проклят од нині й довіку! Бодай на тебе тряся й болячка! Щоб тебе на Сибір завело, як ти оце мене увів у гріх, що мушу лаятись з тобою до служби божої». Тільки що я налаяла його, а тут дзвін до церкви: бов! Я так і охолола. Боже мій! Що ж це я сказала! Я ж прокляла його саме тоді, як до церкви задзвонили... Зварила я обід, пішла до церкви, хрещуся та молюся, а в мене з думки не виходить, що я свого чоловіка прокляла в неділю вранці до служби божої. Вернулась я додому, сіла обідать, а мені й їжа не йде. По обіді він пішов у клуню спати, а я схилилась на стіл та все журюся, все сподіваюсь якогось лиха.

Вже надворі поночіло. Він вдягається та й іде з хати. Я кинулась до його, заступила йому двері, прошу, благаю та плачу: «Куди ти йдеш! схаменися хоч на цей день, вражий сину, бо буде тобі якась напасть!» Він пхнув мене та й потягся. Опівночі чую, стукає він у кватирку. Я засвітила світло, одчинила двері. Протираю очі спросоння, глянула, а мені здалося, що він держить на руках барана. «Навіщо ти, вражий сину, вкрав оцього барана? — крикнула я на його.— До чого я його притулю? Ти ж знаєш, що в нас овець і заводу ніколи не було!» А він каже: «Тю-тю на тебе, дурна! Протри лиш сонні баньки. Це такий баран, що можна й до рота притулить». Я протерла очі, дивлюсь, а він держить щось на руках, завинуте в свиту, а обидва рукави теліпаються. Розгорнув він свиту та й виймає здорове барильце, набите залізними обручами. «Що ж оце ти, анахтемська душе, припер до господи? — кажу я.— Де ж оце в світі божому я діну оте барильце?» А він одбив барильце, простелив серед хати свиту, сів сам, взяв горнятко та й давай точити горілку. Припав він до горщечка, як віл до води, дудлив, дудлив, а далі перевів дух та й каже: «Ож на, Домахо, притули оцього барана до рота! Їй-богу, як покуштуєш, то й згедзкаєшся! Ти зроду не пила такої горілки. Це не така, як у шинкарів, розведена водою». «А бодай ти не діждав, щоб я злодійську горілку пила! — кажу я.— Пий вже сам,

про мене, й лусни!» Сіла я на лаві: дивлюсь на нього та й думаю, де б ту прокляту горілку сховать, щоб часом не трапилось яке лихо. Думала вилити воду з діжки та й влить туди горілку, а барильце закопати десь на городі. Думала я, думала, а він сидить та все п'є й не перестає. Я незчулась, як впала на лаву, як і сон мене зміг...

Коли чую спросоння, щось дверима торгає. Я прокинулась, а надворі тільки що почало на світ благословиться. Я схопилась, дивлюсь, він лежить серед долу на свиті, мов мрець, а коло нього стоїть барильце. Я дометикувалась, хто стукає в двері. Кинулась ховать барильце в грубу, воно не влазить; я засунула його в піч, заклала тріскамн, заставила челюсті горщиками, а сама трушуся, неначе мене пропасниця трусить. Хотіла збудить Петра, торсала його за плечі з усіх боків, смикала за чуприну, а він лежить, як колода. Я незчулась, як двері виставили й одчинили, як староста з людьми шусть у хату! Знайшли вони барильце в печі, взяли барильце, а його, вціймавши на гарячому вчинку, зв'язали та й повели в тюрму.

Повели його, а я сиджу та все думаю: це ж все лихо виявилося через мій гріх. Це ж мене покарав святий Миколай та свята неділенька. Хотіла молитись, та боюся й глянуть на образ. Настав вечір. Вийду з хати, а мені все здається, що на мене сердито дивиться святий Миколай. Увійду в сіни, неначе бачу його й там, а ввійду в хату, мені привиджується, що він заглядає в хату з темних сіней в одчинені двері. Куди піду, він неначе ходить навздогінці за мною, гониться слідком, так що я аж оглядаюсь. Лягла я спати, мені сниться, що ніби наш батюшка увійшли в хату, начебто з молитвою. Коли я придивлюсь, аж серед хати стоїть святий Миколай в золотих ризах, в золотій шапці, з золотою книжкою в руках, та сварить ся на мене. Господи, якого страху я набралась! А раз я смерком пішла по воду до річки. Йду я з відрами між вербами, а під вербами вже зовсім поночі. Йду я та й оглядаюсь на всі боки, а мені здається, от-от хтось ухопить мене збоку. Прийшла я на берег, стала на камені, та тільки що поставила відро, коли щось як скинеться коло самого каменя, та таке здорове, як людина. Небо на заході було червоне, і я, їй-богу, своїми очима бачила, як воно заблищало, неначе було в золотих шатах. Я й не стямилась, покинула й відра та прожогом кинулась втікати

стежкою. Та вже нагодилась одна сусіда, і я з нею вернулась у берег за відрами.

Господи, якого страху я набралась! Було смерком вже боюся й на город вийти. Терпіла я, та й не стерпіла, пішла в Тернівку сповідаться до тієї церкви, де я вінчалась з своїм чоловіком, бо кажуть, що в тій церкві, де шлюб брала, бог простить найбільший гріх. На духу я розказала всі свої гріхи: як не заплатила шість шагів за посвячіння святого Миколая, як в неділю вранці прокляла свого чоловіка, як через це його посадили в тюрму; призналася, що раз в мене не стало солі, і я побігла до сусіди позичать, а сусіда була в полі; я одсунула своїм ключем засов, набрала солі в горщику на полиці; згадала, що в мене й пшінця вже мало на кашу, та й пшінця набрала, та за тим клопотом і забула оддати. «Але,— кажу,— батюшко! І божуся, й присягаюсь, що я невинна: я не крала, а тільки позичала, та і досі не оддала». Згадала, як колись у сусіди Марти знайшла на городі в бур'яні курячі яйця та забрала в пазуху. «Але,— кажу,— батюшко! їй-богу, я й у цьому невинна, бо думала, що то моя курка неслася в чужому городі, бо все було літає через тин в чужий город в бур'ян. Нехай мене святий хрест поб'є, коли я крала». Висповідалась я, а батюшка й каже: «На ті шість шагів, що ти не заплатила за посвячіння образа, обміни в церкві свічку та й постав перед святим Миколаєм: а в кого ти брала сіль та пшоно, тому ти повинна оддати, то вийде, ніби ти позичала, а не крала».

Одговілась я, вернулась додому; якось мені легше стало на душі. Чи вийду вночі надвір, за мною вже не гониться святий Миколай. Але як гляну на той образ, то все мені якось сумно в хаті сидіти, бо святий Миколай все суворо дивиться на мене, як і перше дививсь. Оце, матушко, я принесла той образ батюшці, нехай коли ласка їх, поставлять його в церкві, бо я через цей образ ладна од своєї хати одцуратьсяся.

1885 року.

ДРЕГОЧИН ТА ОСТРІГ

Померші українські городи

регочин! Померший город! Давнє єзуїтське гніздо! Варто подивитись! — говорили мені не раз. В місяці іюлі зібралась компанія, найняли ми жидівську балагулу в польському городі Седльці, сіли й поїхали.

Дрегочин всього за 30 верстов од Седльця, стоїть над Західним Бугом в Гроднянській губернії. Дорога недалека, а час був чудовий, іюльський. Була чудова, ясна погода. Опівдні ми рушили в дорогу, щоб на ніч прибути в Дрегочин. Жидівські мізерні коні ледве тюпали; се лучче для мене: можна було пильніше роздивитись на край.

Це було Підлясся, край рівний-рівний, як степи коло Чорного моря, тільки мокрий. Вже і в самому Седльці є болота й мочарі, а за Седльцем почалася така мокра земля, неначе намочена губка. Зараз за містом по зеленій траві прокопані канави, а з землі все-таки виступає вода. Незабаром появилась зелена осока. Між осокою заблищала вода. Копиці сіна були складені просто на мочарі в

воді, зовсім як на гроднянському поліссі. Ми переїхали маленьку, ледве примітну річечку через хворостяну греблю. Річечка слизила через мочарі та болота між зеленою осокою, між кущами ліз. Рівнина, як серед гладенького степу! Кругом видно невеличкі соснові та дубові ліски. Але яка дивна зелень! Такої зелені, як на Підляссі та Поліссі, не можна нігде побачити, окрім гірських планин та долин. Вона ясно-зелена, блискуча, неначе наведена лаком. Трава свіжа, як буває весною; осока переливається тонами зелені, котрі переходять з темних в жовто-зелені, трохи не білі, неначе листя весною, котре тільки що розвилося з бруньок. Кущі ліз, верби, невеличкі соснові гаї темніють, неначе темні плями на жовто-зеленій матерії. На ясному сонці зелень блищить, трохи не сяє, неначе вона з себе розсипає світ. Вода між осокою лиснить і ще більше додає свіжості і світу зелені. Світ сонця тихий, не палкий, без марева, неначе його хто перепустив через скло або через пар, який буває в оранжереях. Далекі гаї сизіють в легкому пару, неясно омежовані, з розпливчастими краями, як рослини в воді, коли дивишся на них зверху.

На сухому місці, край самого болота, забіліло сельце Жабокляки. Хати в селі білі, з вікнами на чотири шибки, дуже похожі на українські хати. Вони навіть всередині побілені, як на Україні, і образи, й стіл в тому кутку, як в українських хатах, тільки піч інша. В печі топлять з сіней знизу, як у наших банях, в ній тільки печуть хліб; обід варять на припічку. В хатах, одначе, нечисто. Земляний діл чорний, як грязь. Стіни нечисті, обколупані, задимлені. Польські селяне нечисто держать свої хати, тільки вбираються чистенько.

Пішла дорога то маленькими сосновими лісками, то болотами, то полями, на которих видно убогу землю: глину пополовині з дрібним каменем. На межах лежать купи дрібного каміння, скиданого з поля. На полях скрізь пороблені грядки, як на городах, між котрими йдуть глибокі борозни, щоб по них стікала зайва вода. Де тільки западинка, там уже блищить вода, там уже повно жаб в осоці. Але далі земля почала трошки підніматись. Надвечір ми приїхали в чимале село, в которому хати стояли рядами на улицю. Коло мурованого убогого костьолу росли старі каштани. За селом було видно здоровий будинок якогось графа, котрих в Польщі дуже багато. Кругом будинку розрісся густий зелений сад.

Ми виїхали на ледве примітну гірку. Перед нами розстелилась широка рівнина, вся зелена, як зелена скатерть, а за нею появились високі шпилі вже за Бугом, і на них город, таки правдивий город! На високих крутих шпилях сизіли довгі високі мурованні будинки, коло них два здорові, як гори, мурованні непощикатурені костьоли, один проти другого. Між ними було видно білі бані двох менших церков. Високе будування червоніло цегляними стінами проти косого проміння сонця. Коло города в долині білів чудовий монастир з гарним готицьким костьолом, з рядами келій. Зовсім город, правда, невеликий, як швейцарські городи, без предмістя, де високі доми виходять рядами просто в поле або в садки. Круті гори ще вище піднімали високе будування, неначе напоказ... Город ніби висів над широкими без міри поліськими лугами.

Город був древній, з середньовіковими будинками, монастирями, стінами. Він був схожий на старі німецькі городи. Мені здалося, що я за границею і наближаюся до якогось німецького древнього города. Косе проміння било в шибки високих костьолів; вікна горіли, як жар. Город здавався живим, правдивим городом. Але то була одна мана далечі, повитої сизим туманом: то був померший город Дрегочин...

По легесенькому, ледве примітному спускові в селі ми з'їхали на широку зелену низину: то були луги й луки понад берегом Західного Бугу. Дорога пішла по довгому на верстов зо дві шосе або, правдивіше, по греблі, намощеній з тарасу на драговині. По обидва боки розстелялись зелені здорові сінокоси та мочарі. Знов запахло поліссям, болотом, луговою травою, баговинням. Луги лисніли й блищали під косим світом сонця, неначе їх тільки що покропив дощ, неначе хто насипав зеленого битого скла. Дорога повилася по низині, крутилася по сухіших місцях, між лозами, невисокими вербами, вільхами. От дорога переходить через рукавець Бугу. Коло гребельки маленький старий млин, весь закритий вільхами та лозами. Сонце було вже зовсім на заході, як ми в'їхали в село Дрегочин.

Село Дрегочин розкидане на лівому полуденному березі Бугу проти самого города Дрегочина, который стоїть на крутих шпилях на правому північному березі. Це село примітне тим, що воно зосталось в православії серед католиків та уніатів. Як в йому задержалось православіє,

про те один бог відає. Ще дивніше, що половина села православних поляків, друга половина українці. Хати розкидані на сухіших місцях скрізь між лозами та вільхами. Маленька православна церква стоїть на горбику край села коло широкого сінокосу. Коло церкви невеличка школа: вона виходить вікнами на сінокос. Декотрі хати розкидані над берегом Бугу. Проти села видно тільки високі шпилі, круті, як сахарні голови; на їх од річки не можна вийти пішки. Буг протікає попід самими горами, і в одному місці, в глинястій кручі над самою водою видно чорну дірку, неначе двері в київські печери. Кажуть, що та печера йде глибоко під гору і нібито вона виходить в город. В городі на горі нема води, і може бути, що в давні часи сюдою люде діставали собі воду з Бугу, в часи облягання города ворогами.

На Бузі є перевіз — звичайний порон, що ходить на кодолі. Коло перевозу стоїть жидівська корчма. Ми стали під корчмою і побігли купатись в Буг, а тим часом звеліли жидові поставити самовар, щоб напитись після купання чаю. Лівий берег Бугу в цьому місці такий крутий та стрімкий, що тут не можна було купатись. Треба було переїхати через порон на другий берег, піскуватий та мілкий до самої середини річки. Поки ми скупались, поки напились чаю, сонце зайшло, і надворі зовсім смеркло. Возвіз в город був такий високий, такий узький в щілині гори, що наш жид нізащо не хотів везти нас в город. Ми пішли в город пішки. Поки вийшли на круту гору, надворі стало зовсім темно.

Ми ввійшли в город, на широкий плац. Кругом плацу були примітні в смерковій сутіні два масивні костьоли — монастирі та дві менші білі церкви. З одного боку темніли проти заходу масивні будинки, біліли стіни кругом монастиря. Огонь світився в вікнах хат кругом плацу. Ми ніби в городі, та й годі. З цією думкою ми ввійшли в жидівську гостиницю і там заночували, дуже жалкуючи, що не довелося завидна роздивитися на цей древній оригінальний город. З тією думкою, що ми в городі, ми й поснули.

Я прокинувсь раненько, і цікавість моя подивитись на новий город знов прокинулась в мені. Заглядаю в вікно — там зовсім не міська картина: маленький дворик з повітками, вшитими куликами; в дворикові кози й корова. Картина дуже знакома, які траплялось мені бачити в жидівських містечках. Убравшись якнайшвидше, виска-

кую надвір, і мої ілюзії разом згасли, як политі водою. Я стояв на ярмарковому плацу препаскудного жидівського містечка. От тобі й город!

Кругом плацу стояли невеличкі жидівські хатки, навіть без заїздів з широкими воротьми серед дому, як буває в інших містечках. Кілька жидівок сиділи коло столиків і продавали бублики, медяники та паляниці. В одній крамниці видно було мізерний дрібний крам. Поблизу сидів жид під шапликами з дьогтем. Тільки квартира станового була похожа на міський домик.

Ми обійшли плац і пустилися до одного масивного монастиря. Монастир пустував. За мурованими стінами було видно ряди чорних високих домів, а серед двору стояло прездорове будування костьолу з червоної цегли. В костьолі подекуди ще блищали цілі шибки, але всередині вже пурхали горобці та вуркотали голуби, позвивавши в бані гнізда. Того монастиря й не закривало руське правительство: він знищився сам по собі. Кажуть, в йому ще не так давно жив один останній польський чернець. Графиня з сусіднього села посилала йому харч, шукала, запрошувала в той монастир ченців і їх не знайшла. Останній чернець покинув свій скит, і монастир став руїною.

По другий бік плацу стоїть ще масивніше будування єзуїтського костьолу, так само не пощикатурене, з червоної цегли, зовсім ціле, але з повибиваними вікнами, повнісіньке голубів та сичів. В йому навіть цілі двері, котрі були зачинені й замкнуті. Кругом цього костьолу ще лежить на улицях мостова. Костьол виходить на дві улиці, котрі вже щезли, і тепер тільки зостався їх слід.

Просто фасаду костьолу стоїть масивне будування єзуїтських келій. Воно високе, довге без міри і загинається глаголем на другу улицю. На ньому ще лежить черепична покрівля, але стіни вже потріскались зверху донизу, здорові вікна без рам, двері зняті. Ми ввійшли в двері в просторний і дуже довгий коридор, котрий ішов через усе будування і загинався коліном. В коридорі темно й сумно. Закруглена зводом стеля, високі стіни переносили мимоволі думку в середні віки. Чогось здавалось, що от-от почуєш крик і стогнання з-під землі, де св. інквізиція мучила людей за віру. Я заглянув в просторні залі, в узькі, високі, як церкви, келії, і на мене напав страшний сум. Згадки про страшні темні діла єзуїтського ордену

так і поплили в думці одна за другою. Які люде тут вештались? Які думки були в їх головах? Що вони задумували, і якого лиха вони наробили для України? Тут коїлась страшна думка — загубити Україну, тут систематично видирали від нас наших луччих і багатших людей, перевертали їх на польську народність та католицьку віру і робили ворогами України.

Серед темних коридорів, серед ряду келій, від котрих тхнуло могилою, стало мені так сумно, що я бігом вибіг на світ, на сонце. А сонце надворі так пишно сяло, обливало таким світом далекі зелені пологі луки, що залило радістю і той страшний сум, слід котрого покинули єзуїти не тільки в історії, але навіть у своїх страшенно великих будуваннях, що, хвалити бога, стали тепер руїною.

Проти єзуїтського костьолу та страшного корпусу, через улицю стоїть прездорове будування давнього єзуїтського колегіуму, чи гімназії. Сей корпус довгий і високий на п'ять поверхів, вищий од єзуїтського корпусу. Він додержався лучче, ніж інші руїни; на йому ще зосталась щикатурка; його й тепер легко повернути на гімназію, але нема кому і нема навіщо повертати. Містечко погане, маленьке, як сельце. Дрегочин навіть не повітове місто, а заштатний город Гроднянської губернії. В цій давній колегії внизу в першому поверсі тепер народна школа і квартира учителя. І школа й учитель заміщають тільки невеличкий куток першого етажа. Решта будування стоїть пусткою. Цей колегіум стоїть на широкому, не дуже високому шпилі край самого містечка. Ввесь той шпиль з верху до самого низу, до берега Бугу, вкритий садом. В той сад виступає і корпус єзуїтських келій. Сад обгороджений і належиться до католицького невеличкого костьолу, що стоїть на плацу. Колегіум, як видно, був в самому монастирі, під самим оком єзуїтів.

За монастирським єзуїтським садом од плацу містечка йде улиця вниз. На цій улиці стримить по обидва боки кілька вбогих міщанських хаток, але мостова й досі збереглася. Ця улиця йде вниз до руїн панянського католицького монастиря. Ця руїна стоїть за городом в узькій долинці і заставляє всю долину, неначе ворота. Посередині стоїть костьол чудової напівготицької архітектури, без портика, з двома масами колон по обидва боки дверей. На цьому костьолі ще біліє щикатурка, і він навіть не нагадує руїни. Здається, в йому ще йде служба божа

і живуть черниці. Будівля келій іде квадратом за костьолом і притулена до самого костьолу, так що з келій можна входити в костьол з двох боків. Ми перейшли всі порожні келії без дверей, без вікон. Келії черниць маленькі і такі низенькі, що високий чоловік дістане рукою до стелі. Знать, черницям жилося не так добре, як єзуїтам. Кругом келій зостався садок, але без огорожі, зовсім запущений. В йому паслись вівці та корови.

Ми вернулись в город і пішли на високі кручі, що зносяться над самим Бугом. Гори стоять над водою і такі круті, що на них не можна встояти ногами, стоять, як сахарні голови, і обросли зеленою травою.

Яка дивна картина розстеляється внизу під горами! Гори доходять до Бугу клином, і ті круті шпилі, на которих ми стояли, знаходяться на самому високому углу того клину. На захід сонця гори вже знижуються понад берегом Бугу і стають незначними горбами; на схід сонця вони повертають понад зеленою рівниною і закручуються на північ. Внизу лився на далекій рівнині між лозами та гаями Буг і проступав до самого високого шпилю і під ним круто загинався коліном, повертаючи з півдня на захід до Вісли. По один бік Бугу на схід сонця розстелялося гроднянське полісся: то була рівнина без краю, без кінця зелена-зелена, що й словами сказати трудно. Тільки над берегом Бугу біліла сріблом полоска піску, а там дальше слалися зелені луки, вкриті травою, а за ними зеленіли темною зеленню кущі верб та ліз, а за ними слалося широке полотнище осоки. За ясно-зеленим пасмом стоять соснові бори, як хмари, а за ними знов подекуди, десь далеко-далеко блищали полоски зеленої ясної осоки, неначе хто навів пензлем ясніші лінії на темно-зеленому фоні. Ще дальше знов сизіли бори та бори, вкриті туманом, а на краю неба вже чорніли верхи сосен, як поорана земля, присипана сухим пилом. Око бігло ще далі, як на широких степах над Чорним морем, а кінця все-таки не було видно. І море, і степ, і Поліська рівнина мають в собі щось однакове. Зелене Полісся ще більше нагадує море, ніж голий степ. Маса зелені, маса лісів здається зеленими хвилями моря, але хвилями живішими, граціознішими, м'якими, як пух, як зелене пір'я, як оксамит.

Дивлячись на ту широку картину, я нагадав Київ. Яке похоже місце! Неначе один чоловік вибирав місце

для цих давніх городів! Безпечність високості гір і дивна панорама! Естетичність, любов до натури грали велику роль при виборі місця для давніх городів...

Надвечір ми рушили додому. Більше не було на що роздивлятись. Ми переїхали Буг і потяглися лугами. На високих шпилях знов гордо піднялися серед зеленого моря масивні мури, знов Дрегочин став городом. Ні, вже не піддуриш! Прощай, померший городе!

В Дрегочині і тепер, копаючи льохи, знаходять давню мостову з каміння на глибині двох і більше аршин, а подекуди земля провалюється в якісь підземні ходи. Дрегочин мав свою історію. Тут коронувався Лев Данилович, король Галицький, Дрегочин колись вітав королів, а тепер його храми порожні, не сьогодні-завтра впадуть і зрівняються з землею.

Дрегочин нагадав мені ще один померший історичний український город, Острiг на Волині.

Острiг дуже похожий на Дрегочин як місциною, так і своїми руїнами. І тут так само гори виступають клином на широку болотяну рівнину, і на самому високому углі, на крутих шпилях стоїть город і давні руїни. Широкі болота облягають гори од сходу і од полудня. Вся рівнина заросла осокою, і тільки подекуди на ній видно розкидані кущі лоз та верб. Між осокою в'ється невеличка річечка, котрої береги неомежовані розпливаються в болотах та в мочарах між очеретом та осокою.

На самому високому шпилі, з самого краю велично стоять руїни церкви, збудованої князем Костянтином Острозьким в XVI віку. Церква була чудової візантійської архітектури; сліди краси її видно ще й до сього часу. Стіни й п'ять бань стоять і тепер цілі, тільки половина однієї бокової бані над олтарями вже завалилась. Бані легкі й гарні з поясом карнизів знизу і зверху, але стоять вже без покрівлі. Церква була просторна і доволі висока.

Зараз коло церкви на три або чотири сажні од західних дверей стоїть кругла башта. Вона притулилась одним боком до кручі гори. Башта кругла, без покрівлі, стоїть, як здоровий улик, вкопаний зверху в самий край гори, або, лучче, притулений до гори. Стіни в неї завтовшки на сажень, а маленькі амбразури, як віконця, певно, були пороблені для гармат. З неї можна було обстрілювати полуденну болотяну рівнину. Така сама друга кругла

башта стоїть через дорогу на другім сусіднім боці високого клину. З цієї башти можна було обстрілювати східну рівнину. Двері в баштах невеличкі. Обидві вони дуже добре достояли до нашого часу. Цегла міцна, як камінь, а на баштах не примітно слідів руйнуючого часу та негоди.

Під горами внизу стоїть прездорове єзуїтське будування, збудоване квадратом, з двором всередині. Це будування таке здорове, що в йому можно помістити всіх теперішніх острізьких жидів з їх мізерними крамницями. Будівля додержалась дуже добре; тільки вставити вікна й двері, і вона буде годяща для життя. Тепер цей корпус розбирають і ставлять з цегли учительську семінарію.

На горі, в кінці города, була ще одна руїна монастиря, котру тепер графиня Блудова поправила, завела там школу для духовних дівчат, переробила з руїн православну невелику церкву. Це була найменша руїна в Острозі.

Теперішній Остріг — то, власне, тільки одна улиця, котра йде з гори вниз. Вона обставлена жидівськими домиками та крамницями. Невеликий куток города, де живуть міщани, розкинутий коло руїн церкви Острозького на горбах. Тут на двох горбах стоїть православна городська церковця і католицький костьол, похожий на хату. І коло церкви, і коло костьолу нема навіть дзвініць: бідні дзвоники висять на стовпах. Sic transit gloria mundi! [1] На цих горбах стоїть прогімназія і кілька кращих скарбових та приватних домів. З широкої рівнини Остріг має вид города, як і Дрегочин, і вид доволі грізний, котрого надають йому дві круглі башти. Руїни церкви красуються на краю крутого шпиля, як на високому п'єдесталі. Мурованні білі домики та церкви в садах придають йому й тепер вид городка, хоч дуже убогого, мізерного. Все-таки Остріг повітове місто, має крамниці, стоїть недалеко од залізної дороги і не має опаски щезнути з лиця землі без сліду.

А колись тут кипіла жизнь кругом багатого й значного магната Костянтина Острозького, тут була напечатана перша Біблія на церковнослов'янській мові. Звідси вийшов козацький гетьман Наливайко і підняв повстання проти Польщі...

---

[1] Так минає слава світу *(лат.)*.

Через одну поштову станцію за Острогом по дорозі в Дубно є чудове місце край села.

При кінці спуску в село, під горою, стоїть коло самої дороги скеля. Під тією скелею в самому низу є печера, а з печери рине вода невеличкою річечкою. Джерело таке велике, що примітно, як бистра вода рине з-під землі. Печера заставлена залізними гратками, а за ними поставлений на кам'яній стіні образ. Вода збирається під самою скелею в невеличкий, чудово опоряджений ставочок або озерце, серед котрого зеленіє острівець, вкритий квітками. Вода з озерця стікає річечкою вниз на рівнину, де протікає в осоці течія. На самий шлях виступає гарненька будівля, чи сторожка, в швейцарському стилі. Над скелею понавішувались вниз кущі. По горі й внизу, з боку озерця росте лісок. Це місце чудове, поетичне! Воно нагадує таке саме місце коло Люцерна в Швейцарії. Ні один проїжджий і прохожий не минає цього місця. Мимоволі станеш коло його, нап'єшся холодної води, посидиш в густій тіні дерева, під скелею, намилуєшся озерцем, квітками та прохолодою в тіні цього чудового куточка.

ЦАП ТА БАРАН

аз зимою по містечку ходить баран та збирає стебла сіна, що порозтрушувалось з возів. На жидівському ганку лежить цап та гріється на сонці. Цап углядів барана і давай глузувати та сміятись з нього.

— Гей ти, опудало-мужичище! Вдягся в кожушище та насилу повертаєшся, як той медвідь. Ось подивись, який я прудкий та жвавий в куценькому сурдуті.

— Мені добре і в кожусі, дарма що я опудало,— каже баран.

— А дивись, баране, який я гарний в сурдуті та як мені легко танцювати,— каже цап та скік з місця; піднявся на задні лапи, передні задер вгору та мах на один бік головою! круть на другий бік рогами! верть хвостиком! загнув шию дугою, ще й борідкою потряс. Баран витріщив очі на цапа та й каже:

— Почекай лишень, ось прийде вечір та вдарить мороз, тоді побачимо, хто з нас кращий.

Сонце зайшло. На небі стали червоні стовпи.

Мороз такий потис, що тільки держись; як дмухнув вітер, лід затріщав, неначе хто з рушниці вистрілив; аж дерево в лісі залущало. Дмухнув мороз на барана, баранові байдуже: тепло йому в кожусі. Як вджигне мороз цапа, мій цап аж підскочив, неначе його хто окропом обпарив.

— Гей лапище-мужичище!— кричить цап до барана.— Скидай швидше кожух, нехай я трохи погріюсь.

— Чи то ж можна, щоб такий пан вдягся в простий кожух!— каже баран.

Тоді цап давай уже просити барана:

— Ой братчику, баранчику, голубчику! Не видержу, бо вже дуже дошкуляє; так тебе неначе ножами ріже та голками шпигає в шкіру. Дай, я хоч притулюсь до твого кожуха та хоч боки нагрію.

— Та йди вже, чванько, грійся!— каже баран.— Я знаю, що не з добра сурдутовий пан у жупані ходить, бо свити не має.

Та се, бач, не першина, що сурдут коло кожуха боки гріє.

ДРІБНА РИБКА

Був тихий вечір в місяці липцю. Я гуляв по левадах та городах, що розстелювались над невеличкою річкою Раставицею, в селі Трушках. Очерет ніби дрімав, дивлячися у воду. Верби мліли у теплі та рожевому світі. Вода лисніла, як синє небо. Коли гляну на річку з-за густого очерету, ніби плили над водою дві жіночі голови та двоє плечей, прикритих старими драними свитками. То були дві молодиці, вони ловили рибу волоком,— дійшли до середини річки, завернули півкругом та й витягли на берег важкий волок. В волоці повно було зеленої водяної кропиви та дрібненької ряски. Між зеленим баговинням тріпалась чимала і дрібненька риба, дригали ногами жаби, повзли раки. Молодиці розгорнули волок, повикидали баговиння, більшу рибу та раки забрали у відро, а волок витрусили, неначе мішок: звідтіль і посипалось дрібненької рибки, так як з тарілки. Тільки що молодиці трохи відійшли, а десь взялися качки і з'їли дрібну рибку.

— А правда, молодиці,— кажу я,— якби оця вся рибка повиростала, то була б добра бочка риби?

— Авжеж!— обізвалась одна з молодиць.

— Що правда, то правда,— кажу я знов,— ці качки стріскали цілу бочку риби, що могли б їсти наші діти. Се ж ви відняли рибу від своїх дітей.

Молодиці забрели в річку вдруге, витягли знов волок, але дрібненьку рибку витрусили вже не на берег, а в річку...

ДВА БРАТИ

Казка

В одному селі жив собі убогий чоловік Петро Клепало з жінкою Марусею. Вони мали двох синів парубків. Старший звався Юрко, а менший Улас. Обидва брати були схожі лицем, чорними високими бровами та чорними кучерями. Обидва були гарні, високі, рівні станом, та не схожі вони були душею. Юрко був розумний, хитрий та підлесливий. Улас любив мовчати і не любив нікому кланяться та кориться.

— От люба в нас дитина Юрко!—часом говорила Маруся до чоловіка.— Приязненький та ласкавенький, хоч в вухо вбгай; а про Уласа не знаю, що й казать.

— Та й я не вгадаю, що воно за людина,— говорив старий Петро.— Чи він дуже розумний, чи дуже дурний, чи він добрий, чи бундючний, чи лихий. Мовчить собі та й мовчить. Хоч і увивається коло роботи добре, але якийсь неласкавий вдався: не поклониться, не подякує; все поглядає на людей або скоса, або спідлоба.

А Юрко все запобігав ласки в батька та в матері та підлабузнювавсь до їх.

Тільки оце стара було позіхне, Юрко вже й подушку підкладає їй під голову. Заплямкає мати після обіду губами, Юрко вже й подає кухоль з водою. Чи хоче батько вийти з хати, Юрко за свиту та й накидає батькові на спину, ще й двері одчиняє. А Улас стоїть, насупившись, та тільки поглядає скоса.

Ото раз старий Клепало занедужав. Юрко питає в батька: «Чи ви, тату, дуже слабі? Може б нам покликать попа, щоб вас висповідав».

— Та не треба, сину! Я не дуже слабий.

Батькові стало гірше, а Юрко знов до його: «Тату, ви дуже слабі; я вже сказав майстрам, щоб робили вам дубову домовину»...

— А хиря твоїй матері, коли так!— сказав старий.— Потривай лишень! Ще я не вмираю. Це, мабуть, ти задля того до мене такий добрий, щоб я одписав тобі, а не Уласові, хату та грунт.

Ото батько одужав, постеріг Юркові хитрощі та й каже: «Ти вже аж надто добрий до мене: аж переборщив. Йди собі кудись на службу, бо мені ніяково тебе і в хаті держати: може, ти мене й отруїш».

Юрко взяв одежу, взяв харчі, а Улас каже: «Коли ви, тату, проганяєте старшого брата, то проженіть заразом і мене, бо я його брат. Я не хочу, щоб він нарікав на мене й поневірявся десь по людях».

— То йди собі й ти за ним, про мене, й світ за очі. Од тебе ніколи не почуєш ні ласки, ні доброго слова,— каже старий.

Ото одяглися брати та й пішли собі в світ шукать долі. Йдуть вони день, вийшли на великий трахт. Понад шляхом стоять стовпи, на котрих були написані верстви. Як тільки вони дійдуть до стовпа, Юрко здіймає шапку та й кланяється до стовпа.

— Нащо ти кланяєшся стовпам?— питається в його Улас.

— А для того, щоб не забутись, як треба кланяться людям,— каже Юрко,— бо як будеш гнуть спину перед людьми, то всього добудеш.

— Гни спину, коли вона в тебе гнучка, а в мене спина цупка, неначе дубова: ніяк не гнеться.

— Бо ти дурень: не знаєш людей.

Йдуть вони та йдуть. Заходили в села, напитували собі служби. Але села були вбогі, і ніхто їх не найняв.

Ото третього дня прийшли вони в одно здорове село. В тому селі хати були здорові, люди заможні. Брати зайшли до одного багатого хазяїна й стали в його за наймитів. Хазяїн послав їх у поле з волами волочить. Улас цілий день волочить, а Юрко ляже собі в холодку під дубом та й спить. «Волочи ти, дурню, за себе й за мене, а я одпочину, бо я старший»,— каже Юрко. Ввечері вертаються вони з боронами до хазяїна. Юрко помочить вид та руки водою, замаже їх трохи землею, неначебто руки пилом припали од важкої роботи на ріллі, та й іде за волами.

— А що? Чи всю ниву заволочили?— питає хазяїн.

— Всю, хазяїне!— обзивається Юрко, знявши шапку та ще й поклонившись.— Так працювали, аж сорочки потом пройняло.

Улас стоїть та тільки лупає на брата очима.

«Та й гарний же та робочий оцей Юрко. Я радий за його хоч би й дочку свою видать»,— думає собі хазяїн.

Юрко постеріг, що він сподобався хазяїнові, та давай запобігать ласки в дочки. Дочка була дуже гарна на вроду дівчина. Він тупцяє коло неї, у всьому допомагає: і відра їй несе з водою од криниці, і дров у хату внесе, ще й у печі затопить.

Але раз якось хазяїн нагодився ненароком в поле. Дивиться він,— Улас робить, а Юрко спить, вивернувшись під дубом. Хазяїн збудив його, торсонувши за бік. Той не розібрав спросоння, думав, що то його будить брат, та давай лаяться: «Йди,— каже,— собі к дідьку! Роби сам отому дурневі-хазяїнові, бо ти й сам зроду вдався дурний, а розумний нехай виспиться досхочу на всі чотири боки».

— То це ти так пильнуєш!— крикнув на його хазяїн.— Цур тобі, пек тобі! Йди собі, наймайся будлі-деінде, бо мені такого великорозумного наймита не треба.

Ото прогнав хазяїн Юрка, а Улас собі пішов слідком за ним, бо не хотів кидати брата на одчай божий.

Пішли вони далі. Перейшли через широкі степи й зайшли в гори, в інше царство. На степах та в горах люде жили в шатрах та в землянках, пасли незліченні череди товару та отари овець. Одного ясного гарячого ранку прийшли вони до здорового озера. Густий ліс вкривав гори понад озером. Дивляться брати, коло самого берега на зеленому горбу, під старими дубами стоїть маленький

палац з білого мрамору, неначе цяцька; од палацу до самої води спускаються білі мраморні східці, неначе розстеляється по траві білий широкий килимок. Далеко за озером в тумані біліють високі стіни, а за стінами піднімається здоровий золотоверхий палац.

Юрко та Улас заглянули в мраморну хатину; там нікого не було. Двері були одчинені. Через кругле віконце в стелі, через рожеве скло ллється зверху рожевий тихий світ і розливається по білих стінах. Вони одпочили в тій хатці, а потім роздяглися й почали купаться. Коли дивляться вони, по воді пливе білий лебідь, задерши вгору свої широкі срібні крила, ніби вітрила. Лебідь приплив до них і почав пірнати в воду: то пірнає, то виринає, то знов пірнає на самісіньке дно.

— Чого ти, лебедю, шукаєш? Чи риби, чи зеленої ряски?— питає Юрко в лебедя, сміючись.

— Я не лебідь, а лебедиця. Я князівна,— промовила до Юрка лебедиця людською мовою,— отут вчора я купалась з подругами. На шиї в мене було намисто з таких здорових та дорогих діамантів, що їм і ціни не скласти. А цієї ночі нас обікрали злодії, та я не пам'ятаю добре, чи я загубила намисто, купаючись, чи його в мене злодії вкрали. Хто знайде моє намисто, тому я ладна оддати хоч би й половину свого скарбу.

Юрко зараз кинувся пірнать на дно, щоб знайти те намисто, а Улас стоїть та тільки дивиться на лебедицю. Лебедиця припливла до його близенько, глянула йому в вічі та й каже: «В тебе, козаче, такі дивні карі очі, яких я ще зроду не бачила».

Улас осміхнувся та й ухопив, жартуючи, лебедицю за крило й висмикнув одне найбільше перо. Лебедиця крикнула, ойкнула та й каже до його: «Ховай же, козаче, в себе це перо! В мене в другому крилі зосталось таке саме друге перо. Як знайдеш мене, то я впізнаю своє перо по другому перу та й піду за тебе заміж! за тебе — і більше ні за кого».

Лебедиця попливла по озері за тихим вітром, піднявши крила, а далі знялась, полетіла до палацу й зникла десь в срібному тумані, між золотими верхами пишного палацу.

Юрко все пірнав, поринав до півдня, трохи не залився водою і нічого не знайшов. Брати одяглись і пішли далі. Улас заховав лебедине перо в себе в пазусі.

Ото йдуть вони далі лісом. Вже настав вечір. Ліс ставав все густіший та темніший. Вони збились з дороги й переночували в лісі, в гущавині. Встали вони вранці й знов пішли блукать по лісі й ніяк не могли знайти стежки або шляху. Блукали вони навмання сливе цілий день. Коли дивляться вони, перед ними знов залисніло озеро, а за озером заблищали золоті верхи палацу. Під високим деревом над озером стояла ніби туманом повита дівчина, вся прозора, в білій довгій одежі, в білому покривалі на голові. Вона була легка, як туман, тільки здорові чорні очі блищали, неначе два діаманти, закутані в тонісінську мушлинову тканку. Не встигли Улас та Юрко добре роздивитися на ту мрію, вона щезла.

Пішли вони лісом неначе дал[illegible]озера, блукали, блукали в гущавині, а надвечір — зно[illegible]еред ними залисніло озеро, засяли золотоверхі будинки.

— Це нас водить якась сила,— сказали брати.

Під деревом, облита рожевим світом сонця, знов стояла дивної краси висока молода красуня в білому убранні, в червоній шапочці на голові. Над чолом лисніла низка червінців, на яломку стриміло біле лебедине перо. Чорні очі сяли, як зорі. Вона кивала, ніби манила їх до себе рукою, і все йшла до озера. Обидва брати пішли за нею слідком. Вона вийшла на зелений берег й пішла до мраморної хатки. На мраморних східцях двома рядками сиділи панни в білій одежі, одна гарна, друга ще краща. Панна в червоній шапочці пішла до хатки і все манила пальцем Уласа. Тільки що Улас наблизився до сходів, всі панни поперекидались білими голубками, а панна в шапочці стала лебедицею; вони знялись з місця й полинули через озеро та й попадали десь в зелений садок коло золотих верхів палацу.

— Це нас водить в лісі якась сила,— промовив Юрко до Уласа.

Вони знов увійшли в ліс, стали шукать дороги і вгляділи між кущами маленьку стежечку. По стежечці плигав заєць. Юрко скинув шапку й низесенько поклонився йому. Заєць став і витріщив на його очі. Юрко поклонився зайцеві вдруге аж до землі. Заєць набрався сміливості та й каже: «Ще одколи живу в цьому лісі, ніхто передо мною шапки не здіймав; а це хтось шапку зняв ще й мені поклонився. Еге, ви, хлопці, заблудились в лісі?»

— Та заблудились! Вже другий день блукаємо коло

Два брати.

Казка.

Въ одному селі жив собі убогий чоловік Петро Клепало зі жінкою Марусею. Вони мали двохъ синів парубків: старший звався Юрко, а менший Уласъ. Обидва брати були дуже по [illegible] ицем: обидва були съ чорними високими бровами, та чорн[illegible] черкими. Обидва були гарні, високі, рівні стано[illegible] та не похожі вони були душею. Юрко був розумний, хитрий, та підлесливий. Уласъ любивъ мовчати і не любивъ нікому кланятьсь.

— От люба в нас дитина Юрко, часто говорила Маруся до чоловіка: приязненький та ласкавенький, хоч в вухо вбгай, а про брацька Улаца не знаю, що й казати. — Тай я не вгадаю, що воно за людина, говорив старий Карпо: чи він дуже розумний, чи дуже (дуже) дурний; чи він добрий, чи гордий, чи лихий. Мовчить собі та й мовчить, хоч і робить добре, але якийсь не ласкавий вдався: ні поклониться, не подякує, все поглядує на людей або скоса, або спід лоба.... Юрко осе залобігав ласки въ батька та съ матері. Тільки стара оце було погіхне, Юрко вже й

Список казки «Два брати» з власноручними правками І. С. Нечуя-Левицького.

цього озера й не знаємо, де б знайти пришиб та переночувать,— каже Улас.

— То йдіть до мене в печеру та й переночуєте, а моя стара завтра виведе вас на шлях, бо я вже недобачаю,— каже заєць.

Ото повів їх заєць до своєї печери. Кам'яна печера була в густих кущах під високими дубами, в скелі. Заєць вплигнув в темну печеру, а за ним ледве просунулись Улас та Юрко. Всередині печера була здорова, як хата, а в куточку ледве була примітна дірка в другу маленьку печеру, де жив заєць з зайчихою. Заєць плигнув у другу печеру. Юрко та Улас і собі полізли за ним. В печері сиділа стара зайчиха й гризла головку капусти.

— Ночуйте, хлопці, в мене, бо в лісі тепер небезпечно: тут почали бродить злодії та розбишаки,— каже заєць.— А що, стара, чи нема чого хлопцям на вечерю?

— Є мисочка горіхів та дві головки капусти, що ти вчора вкрав в князевому городі,— каже зайчиха.

Заєць знайшов під дубом старого черепка, що покинули пастухи, як варили куліш. Улас дістав води з течії, розклав багаття та й зварив капусту. Дістали брати з торбини по шматку хліба, з'їли з капустою, закусили горіхами та й полягали з зайцями спати.

Коли чують вони, опівночі в здоровій печері загомоніли якісь люде.

— Та й велику ж силу грошей вкрали ми в князя!— каже один чоловік.

— Стане нам на цілий вік. Але де ми дінемо оце князівнине намисто з дорогих діамантів? Коли б нас не впіймали через це намисто,— каже другий злодій.

— Продамо по камінцеві жидам. Жиди нікому не скажуть, що крадене. Закопаймо оце все тут в печері в кутку та ще й каменем зверху прикриймо. Тут ніхто не знайде; а завтра вночі вернемось, та й заберемо гроші, та й дамо драла за границю,— обізвався тихо ще один злодій.

Юрко торкнув ліктем Уласа. Зайці перелякались на смерть, а стара зайчиха аж зомліла з переляку.

Злодії закопали гроші, засипали землею, прикотили камінь і світом вийшли з печери.

Тільки що почало на світ благословиться, тихий ранковий блиск освітив печеру. Юрко з Уласом скотили камінь в кутку печери, вигребли землю з ями й знайшли здоровий казан з червінцями. Юрко кинувсь насипати

червінці в кишені, набрав повну хустку та й каже: «Тепер, Уласе, забери решту вже ти, бо мені нема куди брать, хіба в рот».

Улас насипав і собі повні кишені грошей. Коли це в казані щось заблищало й осяяло всю печеру: на дні казана лежало дороге намисто: один разок червоних рубінів, другий — синіх, як небо, сапфірів, третій — зелених ізумрудів, а два — блискучих, як роса на сонці, алмазів. Юрко загарбав обома руками те намисто собі. Зайчиха вгляділа намисто та аж підскочила.

— Ой братику! дай же мені хоч один разочок намиста, нехай я надіну, то, може, покращаю; бо мій старий вже мене не любить,— каже зайчиха до Юрка.

Юрко засміявся й почепив зайчисі на шию намисто. Зайчиха зареготалась, а заєць каже: «Не надівай цього намиста, бо як угледить тебе вовк в намисті, то так полюбить, що од тебе й кісточки, й хвостика не зостанеться».

Зайчиха з переляку кинула намисто, побігла в куток та й сховалась в сухому листі.

— Знаєш що, Уласе,— каже Юрко,— вертаймось ми додому з цими грішми та поставимо собі здорові доми, накупимо волів та коней та будемо господарювать.

— Ні, не вернусь і тебе не пущу, бо це гроші чужі, крадені; я не хочу жить краденим добром. Однесім їх князеві,— каже Улас.

— Дурень ти! Зроду дурнем вдався, дурнем і вмреш. Але, справді, треба вернуть князівні це намисто: вона ж казала, що ладна оддать за його хоч би й половину свого скарбу. Може, ми ще більше виграємо, ніж це намисто коштує,— каже Юрко.

— Трудно вам буде доступиться в князівський палац,— обізвався заєць.— Кругом палацу глибока канава, на канаві міст, а на мосту приковані ланцюгами два леви, котрі й день і ніч стережуть палац. Хіба от що зробім: я частенько ходжу в князівську капусту, а туди часом прибігає князівнина кішечка, молоденька, рябенька, з гарним рожевим носичком.

— А ти, старе луб'я! то це ти залицяєшся до молоденької кішки, а про мене вже й забуваєш? мною вже нехтуєш?— крикнула зайчиха та як лясне в морду зайця! Заєць аж вхопився за морду обома лапами.

— Здуріла стара зовсім!— каже заєць.— А ви, хлопці, нашкрябайте на дощечці, що ви знайшли князеві

гроші та князівнине намисто, та причепіть до дощечки нитку, а я накину кішці дощечку на шию. Вона однесе князівні, то князівна безпремінно до вас і вийде,— каже заєць.

Юрко вистругав маленьку дощечку, написав кілька слів та й дав зайцеві. Заєць обіцяв ввечері побігти в капусту, а зайчиха вивела Уласа та Юрка на шлях і показала їм, кудою йти до палацу.

Ото прийшли вони до палацу, посідали коло мосту та й ждуть. Канава широка, стіни навкруги палацу високі: на воротях висока, з визубнями башта; ворота залізні, зачинені й замкнуті трьома замками. Ні ввійти, ні в'їхать! Ждали вони довгенько. Коли це опівдні заграли музики. Одчинилась залізна брама. Леви на мосту заревли. Од граток мосту одскочили залізні клітки й зверху накрили левів. З воріт виїхав князь з довгою сивою бородою в золотій калясі білими кіньми. Улас зняв шапку. Юрко впав навколішки й припав лобом до землі.

— Чого вам треба?— спитав у них князь Чолак.

— Ми цієї ночі знайшли покрадені в вас гроші та оце принесли вам,— промовив Юрко.

— Добре зробили, хлопці. Потривайте ж, я поїду подивиться на своє поле та на свої отари в степу, та тоді й покличу вас до себе.

Незабаром князь вернувся й покликав Уласа та Юрка. Вони увійшли в браму й на широкий двір. Серед двору бризкали фонтани. Коло фонтанів зеленіла трава. Кругом палацу зеленів густий садок, мов старий ліс. Служники покликали Уласа та Юрка, обмили їх, убрали в чисту одежу й повели до князя.

— Ну, хлопці! котрий же знайшов гроші?

— Я!— крикнув Юрко як опечений.

Юрко стукнув лобом об поміст, поцілував край килима під ногами в князя й висипав на килим купу червонців. Улас витрусив і свої кишені.

— Оце всі дочиста гроші, що ми знайшли,— каже Юрко.— Мій брат хотів з грішми вернуться додому, та вже я вмовив його принести до вас та оддать вам.

Улас помаленьку повернув до Юрка голову й тільки липнув на його здивованими очима.

— А я ще знайшов оцю вашу вкрадену річ,— задріботів Юрко,— але, може, не вашу, а вашої дочки.

Він витяг з кишені дороге князівнине намисто й пока-

зав князеві. Князь зрадів і простяг руку, щоб взяти намисто. Юрко сховав його в кишеню та й каже:

— Це намисто я оддам тільки тому, чиє воно: оддам тільки князівні в руки.

— Цього, хлопче, не можна зробить, бо тобі князівни не можна бачить. Вона живе в садку, в кришталевому палаці, і тільки царевичі та княжевичі можуть бачить її обличчя.

Тільки що князь промовив ці слова, аж князівна присилає до батька царедворку, щоб дозволив привести до неї того, хто знайшов її намисто: кішечка вранці принесла їй дощечку на шиї.

— Коли так, то неси сам до дочки намисто, а за те, що ви вчинили мені послугу, я вас надарую. Зоставайтесь служити мені в палаці. Ти, Юрку, будеш за старшого над моїми слугами та робітниками, бо ти мені сподобався; а ти, Уласе, доглядатимеш моїх вловчих собак, моїх коней та свиней.

Ото повели Юрка до князівни в палац. Палац той був кришталевий, з срібними банями й світився на сонці так, що аж засліплював очі. Коло палацу блищав ставок. По обидва боки ганку бризкали фонтани. В фонтанах плавали золоті рибки. Кругом палацу цвіли квітки. На дереві скрізь пурхали райські птиці та павичі. На ставу плавали лебеді. Птиці співали, квітки сповняли повітря солодкими пахощами. Садок цвів, як рай.

Царедворки привели Юрка до ганку. З дверей вибігла князівна Богаза, така гарна, що її краси не можна було й пером списать. Вона була убрана в сріблясте легеньке убрання, а на голові блищав вінець з дорогих каміньців. Юрко по очах впізнав ту дівчину, що водила його кругом озера в лісі. Він поклонився князівні до землі й подав намисто. Одна царедворка підхопила намисто на золоту тарілку й подала князівні. Богаза од радості аж зареготалась і зараз почепила на шию намисто, а потім почала придивляться до Юрка. Вона почервоніла, як рожа, потім побіліла, як її срібна одежа, а далі знов почервоніла.

Юрко був такий гарний, як і Улас; і на вид, і на зріст достоту такий, як і брат: такий високий, рівний та кучерявий; тільки в Уласа очі були темно-карі, ясні та привітні, як весняна ніч, а Юрко мав ясні сірі очі, розумні, але хитрі, злі й мстиві. Князівні одразу здалось, що то

Улас, але вона придивилась до очей і примітила, що помилилась.

— Чого ж ти, хлопче, бажаєш за те, що знайшов моє намисто?— спитала в Юрка князівна.

— Нічого я не бажаю, аби тільки служити тобі, князівно, та хоч раз на рік подивиться на твої пишні очі.

Царедворки осміхнулись, а князівна каже: «За мої очі билось вже багато царевичів та княжевичів. Мабуть, їм дуже велика ціна, коли й царевичі так їх цінують».

Вона висмикнула з коси золоту шпильку з дорогим камінцем і подала Юркові. Юрко похапцем сховав шпильку в кишеню.

— Чи ти, козаче, не знайшов часом в лісі або на озері лебединого пера? — сказала князівна, осміхаючись.

Юрко трохи подумав, запикнувся та й каже: «Може... може... ні... знайшов... чи те... пак не знайшов, але може й знайду...»

Князівна осміхнулась і пішла в палац. Царедворки одвели Юрка назад, вивели за браму, зачинили й замкнули браму трьома замками. Князь звелів Юркові жить коло палацу в гарному домі, а Уласові дали невелику хатинку на задвірку, де були збудовані стайні, та псарні, та свинюшники. Юрко, ставши паном, змінив своє йменя й назвав себе Юрушем.

Зараз Юруш взяв нагайку в руки й погнав слуг, наймитів та чорних невольників на роботу в поле, в садки та на огороди. Наймити та невольники обливались потом, аж стогнали од важкої роботи, а Юруш тільки басував конем та приганяв їх до роботи. Вони не покладали рук од ранку до вечора; а як тільки котрий оце розігне спину, то Юруш зараз його лусне нагайкою по спині. Юруш щовечора прибігав до князя, кланявся йому в ноги та розказував, як то він піклується та падкує коло князівського добра, і день, і ніч рук не покладає.

— Ото славний ти, мій Юруше!— каже князь, об'їхавши свої лани, городи та садки.— Робота в тебе, як в огні горить, тільки наймити чогось неначе з тіла спали.

— Ото й добре!— каже Юруш.— Не буде в них обрік грати, будуть слухняніші та смирніші. Я вже так дбаю, так дбаю про ваше добро, що й господи!— замолов язиком Юруш.

Тим часом князівна Богаза, побачивши Юрка, догадувалась, що з ним був повинен прийти в палац і його

товарйш, котрого вона бачила коло озера. Вона догадалась, що він тут близько, та не знала де. Як тільки сонечко зійшло, вона перекинулась голубкою й перелетіла через високу мурована стіну в поле. Облетіла вона лани, садки, городи, шукала між наймитами, невольниками, але Уласа не знайшла. Сіла вона на дереві в лісі, щоб одпочить, коли дивиться,— під деревом стоїть циганське шатро. Богаза злинула з дерева в кущі, стала знов князівною, прийшла до старої циганки та й каже: «Позич мені на часок свою драну одежу; я тобі заплачу ще й одежу верну».

— Добре,— каже циганка,— тільки передніше дай гроші.

Богаза поклала їй на долоню червінця, закуталась з головою в циганське дрантя, так що тільки було видно очі, і пішла до наймитів та невільників, що саме посідали полуднувать на межі.

Богаза обійшла усіх робітників, заглядала їм в очі й не знайшла тих очей, що її причарували. Всі робітники були замордовані, сухі, а чорні невольники були навіть без сорочок.

— Чого ви, люди добрі, такі замлілі, захлялі, миршаві, аж тлінні; ще гірші од наших циган?— спиталась Богаза.

— Бо передніше, як був інший осавул над нами, ми їли на обід та на вечерю мамалигу з бринзою; а як настав оцей кат Юруш, то ми обідаємо тільки по шматку хліба з цибулею. Він і сорочки поздирав би, якби міг, з невольників,— сказали наймити.

Коли тут на вороному коні прикатав Юруш з нагайкою в руках.

— А ви, вражі сини! Чого це ви так довго полуднуєте та базікаєте! Гайда до роботи!— гукнув він і лупнув по спині нагайкою одного невольника.

Наймити посхвачувались, не встигли ще з'їсти по шматку хліба,— і знову кинулись до роботи.

— А ти чого тут вештаєшся?— крикнув Юруш на циганку й замірився на неї нагайкою. Але як углядів з-під замазаного дрантя її очі, рука з нагайкою сама впала на сідло.

Циганка поклонилась йому та й каже: «Не бий мене, паночку, то я тобі заворожу і всю правду розкажу; ож подай лиш свою білу ручку, нехай я подивлюсь».

Юруш, сміючись, простяг свою пухку білу долоню. На пальцях блищали золоті перстні з дорогими камінцями. Циганка подивилась та й каже: «Ти щасливий і вродливий. Твоя доля сяє, як оці дорогі камінці в перстні. Ти високо несешся, але швидко низько впадеш, бо живеш неправдою. Як піднімешся дуже високо, то тоді або твоя голова покотиться під сокирою ката, або станеш убогим старцем і підеш з торбами по світі старцювать».

— Брешеш, циганко, хоч гарні очі маєш!— каже Юруш.— І моя голова не покотиться під сокирою, і я не піду в цих перстнях по світі з торбами. Стану я паном над панами. От побачиш!

— Ож побачиш і поназдивишся! Тоді й пригадаєш, що я казала правду.

Циганка десь щезла, неначе крізь землю пішла: а Юруш довго сидів непорушно на коні, похиливши голову.

Тим часом Богаза знов перекинулась білою голубкою, перелинула через високі мури, стала своєю рябенькою кицькою й не посоромилась побігти на задвірок, де були стайні, псарні та свинюшники.

Прибігла вона в стайню,— коні стоять на припоні, як печі, аж шерсть на їх вилискується.

— Коні мої любі, коні мої милі! Чого ви стали такі товсті, як печі?— питає кішечка в коней.

— Тим ми такі гладкі, що настав над нами якийсь добрий хазяїн. Передніше було дають нам вівса тільки понюхать, бо, мабуть, той хазяїн дуже любив овесець та сам його їв, а нам тільки показував: а цей новий хазяїн, певно, не любить вівса та весь нам оддає: тим-то ми й стали гладкі.

Побігла кішечка в свинюшник. Свині лежать такі ситі й гладкі, що й з місця не можуть рушити.

— Чого ви, свині, такі гладкі стали, що й ходить вам не можна?— питає кішечка в свиней.

— А тим ми такі ситі стали, що нам тепер, за нового хазяїна, дають доволі полови, ще й на другу потраву гарбузів, а в неділю ще й картоплі й ячменю. А той хазяїн, що був передніше, мабуть, дуже любив полову й сирі гарбузи та сам їв, а нам тільки показував. Тим-то в нього й таке пузо було виросло, що насилу було носить: отаке достоту, як у тієї старої льохи. Ось бач! ще й зостались збитки од гарбузів. Ож на покуштуй, яке добро оці сирі гарбузи!

Кішечка понюхала, полизала гарбуза й виплюнула.

— Якби мені князівна подала з свого столу, та ще й на золотій таріллі, то, може б, я знайшла в йому якийсь смак,— каже кішечка.

Ото побігла кішечка в псарні. Собаки гладкі, аж качаються од ситі по псарні та регочуться.

— Собаки мої милі, собаки мої любі! Чого ви колись були сухі, аж ребра на вас було знать, а тепер од ситі трохи не луснете? — питає кішечка в собак.

Собаки були дуже розумні, бо вчились в добрій школі, де набрались розуму, та й кажуть: «Та той хазяїн, що був над нами передніше, крав гроші, що давали йому на обметицю для нас; а новий хазяїн не ховає грошей в свою кишеню, а нам дає донесхочу пійла з обметиці та висівок, та ще й на другу потраву прикидає по шматочку м'яса, а в святки на третю потраву приносять нам кістки з різниць, та ще й з мозком всередині. Там такий смак, такий смак, що ми аж облизуємо морди одна одній».

— А де ж живе ваш новий хазяїн?— спитала Богаза.

— А ото ж його хатина під волоським горіхом,— сказала одна дуже розумна собака.

Кішечка побігла до невеличкої хатини. Вікно було одчинене. Вона видряпалась на волоський горіх і заглянула в вікно. Коло столу сидів Улас і лагодив старого синього жупана. Богаза зараз впізнала Уласа: він тепер став ще кращий: лице стало біле, чорні високі брови аж вилискувались, кучері лисніли, а карі тихі очі блищали, як зорі на погоду. Кмітлива кішечка сиділа на дереві та все кмітила та дивилась на Уласа, поки й сонце не зайшло, поки чорна ніч не вкрила землю. Тільки що смеркло, Улас роздягся, потім витяг з-за пазухи лебедине перо. Перо засяло на всю хату, як сонце. Він його знов сховав за пазуху й ліг спати.

Тільки що він добре заснув, Юруш закрався тихесенько до хатини, ще тихіше одчинив двері, увійшов у хату, кинувся на сонного брата та й ухопив його однією рукою за горло, а другу засунув у його пазуху, щоб дістати перо. Улас прокинувся, захарчав, але він був страшенно дужий: в одну мить схопився з ліжка й штовхнув брата в груди так, що той дав сторчака і вдарився головою об стіну.

— За що ти хотів моєї смерті?— спитав Улас у брата.

— Дай мені те лебедине перо, що ти носиш за пазухою.

— А що? Може, хочеш князівну за жінку взять через це перо? Ще тобі мало грошей?

— Хочу взять Богазу за себе й стати князем в цьому царстві; а ти князівни не візьмеш, бо ти дурень.

— Бери перо, коли воно тобі дасться в руки,— сказав Улас і висмикнув перо з-за пазухи.

Юруш вхопив перо в руки. Перо запалало, мов огонь, і попекло Юрушеві руку так, що шкура на пальцях зашкварчала. Юруш крикнув, аж підскочив. Хтось на волоському горісі зареготався. Брати зирнули в вікно. З дерева знявся білий лебідь і піднявся вгору. На одному крилі блищало, як сонце, довге перо й освітило увесь садок, і палац, і обох братів у хатині.

— Бач, брате! Перо не дається тобі в руки, бо ти неправдою живеш: воно попече тобі не тільки тіло, а й душу, бо це не перо, а честь, сумління та правда.

— Та душу нехай пече, аби тільки рук не пекло; я в душу нічого не почуваю, а тільки в шкуру. Але горенько моє, що воно пальці смалить!— сказав Юруш.

— А я почуваю і в душу, і в сумління,— промовив Улас.

Юруш втік з хати, облизуючи попечені пальці.

Тим часом Юруш піднімався все вище. Князь Чолак уподобав його так, що настановив доглядачем над усім в палаці та над усіма своїми палацами й забудуваннями. Юруш жив в пишному домі, серед широкого садка, їв із срібних тарілок золотою ложкою, їздив на дорогих баских конях та брав хабарі з усіх двірських.

«От тепер я пан над панами. Коли б ще мені запобігти ласки в князівни та одружиться на ній, то я згодом став би, може, й князем»,— частенько думав Юруш.

Він задумав згубити з світу брата. Раз прийшов він до брата та й каже: «Знаєш що, Уласе! Богазі забажалось мать молоде орленя. Вона бажає, щоб ти достав його з орлиного гнізда в скелях».

Юруш мав на думці, що Улас скрутить собі в'язи в скелях.

— Не знати що оце заманулось тій князівні, неначе в петрівку мерзлого! — обізвався Улас.

Одначе він пішов в гори та в скелі й наглядів орлине гніздо на високій скелі в печері. Скеля стриміла, як стіна.

Чорна печера темніла високо-високо в стіні. Однизу ні вийти, ні вилізти; зверху можна було тільки до того гнізда на вірьовці спуститься.

Улас достав дві міцні вірьовки, прив'язав один кінець до ялини над самою скелею, переплутав дві вірьовки шнурками, неначе щаблями, так що з двох вірьовок вийшла ніби драбина. Потім підглядів, як орлиця вилетіла з гнізда шукать здобутку й поживку, і спустився по вірьовках наниз до самої печери. Він глянув униз, і в його голова заморочилась.

Спустившись по вірьовках, він вліз в печеру, взяв одно орленя, посадив його в кошик, прив'язав кошик до себе й почав вилазить по вірьовках вгору. Коли це десь узялась орлиця над високими скелями. Вона крутилась, крутилась над скелею, а далі, як стріла, шугнула просто на Уласа і вже хотіла вдарить його крилом, щоб зіпхнуть в безкеття. Улас вхопив орлицю за пера в крилі й крутнув так здорово, що поламав пера. Пір'я посипались в глибоку долину. Орлиця крикнула і впала наниз.

Тоді він виліз на скелі й пішов до палацу, ледве дихаючи. «Та й вередливі ж оті князівни! І треба ж на смерть посилать чоловіка за таку нісенітницю»,— думав Улас, вертаючись додому.

Через царедворок Улас заповістивсь і дав знать Богазі, що він приніс їй орленя. Богаза звеліла покликать його до себе в садок. Вона стояла на мраморних білих східцях під старим каштаном і кидала в воду лебедям та золотим рибкам шматочки паляниці та грудочки каші. Лебеді, як білі хмарки, товпились кругом сходів і простягли свої довгі шиї до Богазиних рук. Богаза була убрана в блакитне, як небо, шовкове убрання, котре надзвичайно пристановало до її чорних очей.

Улас приніс орленя й подав Богазі.

— Ви, князівно, переказували через брата, щоб я достав вам орленя,— сказав Улас.

— Я ніколи цього не переказувала. Чи в мене пак розуму немає, щоб посилать тебе на смерть?— сказала тихо Богаза.— То твій брат сам вигадує й посилав тебе на смерть... Але я слідком літала над тобою. То не мати цього орленяти літала над тобою, як ти висів над безоднею: то я стерегла тебе. Я думала тебе вдержати, якби ти, борони боже, увірвався та впав, і хотіла знести тебе на дно безодні; бо я стережу честь і правду, як ока в лобі.

Дивись! то ти не пір'я поламав орлиці: ти оддер шматок моєї одежі. Я стерегла твої дивні очі, бо я тебе люблю.

Улас ледве навіть чув її слова: він ніби очамрів і не зводив очей з її пишного лиця та чорних ясних очей, бо зараз впізнав чарівницю князівну, що з'являлась йому в лісі над озером.

— Чи ти чуєш, що я кажу?— знов спитала в його Богаза.

Улас опам'ятався: «Чую,— каже він, але неначе крізь сон.— Я неначе зачарований, бо твоя краса, князівно, аж памороки мені одібрала».

— А покажи лиш мені лебедине перо, коли маєш! — сказала Богаза.

Улас вийняв з пазухи перо. Воно з білого стало золоте.

— Це перо я дала тобі колись на пам'ятку. Ти навіки мій, а я твоя навіки,— сказала Богаза.

Улас вертався через садок і, неначе крізь сон, чув, як пахли квітки в садку, аж дух забивало, як заспівала пісню про кохання Богаза, а вкупі з нею заспівали всі дворські панни, защебетали всі пташки в садку, задзвеніли срібні та золоті листки на чарівничому дереві, що стояло коло палацу Богазиного.

— Раю мій прекрасний! радощі мої!— промовив Улас і почутив, що на його серце злинуло щастя, злинула любов, солодка, пахуча, як південна рожа. А пахощі од квіток лились в гарячому повітрі. Сонце ясно світило. Рожі та білі лелії, левкої та лимонові квітки закивали голівками, дихнули своїм солодким духом; фонтани зашуміли,— і запаморочилась голова Уласова од втоми щастя, од розкоші серця.

Він не втерпів: обернувся, щоб ще подивиться на Богазу. Вона стояла над озером серед лебедів, мов сонце над білими хмарами, і все співала, дивлячись на нього: «Люблю тебе, як сонце в небі, як правду людську!» Улас довго стояв, ніби зчамрілий; йому здалося, що він бачить дивний сон і що він прокинеться, і сон щезне, як марево. А марево не щезало. Богаза нагодувала лебедів і тихо, мов мрія, пішла по сходах в кришталевий палац, облита палким промінням сонця, обсипана дрібними краплями фонтанів. Улас вийшов за ворота.

Того ж таки дня ввечері князь Чолак зайшов до дочки, щоб одпочить в її садку між квітками коло фонтанів.

Він сів над озером в мраморному гульбищі. Богаза сіла поруч з ним та й каже до його:

— Нащо ти, тату, так сприяєш Юрушеві, що поставив Юруша так високо над усіма? Він нечесний чоловік, він злодій. Навіщо ти держиш Уласа на чорному дворі, коли правдивішого од його чоловіка нема в усьому твоєму царстві?

— Коли ж я уподобав Юруша за його ласкавість та облесливість. Але, коли хочеш, я вивірю правди в них обох,— сказав князь.

Чолак вернувся до свого палацу, покликав Юруша та й каже: «Коли ти мені вірний та любий, на тобі ключі од усіх моїх палат. Ходи скрізь та правуй і порядкуй. А це на тобі золотого ключика од палати, що під дворцем під землею. Туди тільки не ходи, а ключ держи в себе, бо я старий: щоб часом не згубив де».

Чолак сів на коня і виїхав в ліс на гулянку. Юруш довго обходив усі покої, довго терпів, а далі, як тільки Чолак виїхав з двора, таки не втерпів: одімкнув невеличкі дверці та шусть у підземну палату!

Палата була просторна, але невисока, без вікон. Там лежав князів скарб. Попід стінами стояли діжки з карбованцями та червінцями. Кругом стін на полицях блищав золотий та срібний посуд: полумиски, здорові блюда, кубки дивної роботи, золоті корони, обсипані діамантами. Серед палати на срібній підставці стояла біла мраморна статуя Богази з легким покривалом через одне плече, з рукою, піднятою вгору. На голові в неї блищав ізумруд, здоровий, як голубине яйце. Од його лився світ по золоту та сріблу, неначе од сонця. В одній руці на пальцях статуї був почеплений золотий вінець з здорових алмазів, ізумрудів, сапфірів, топазів та яхонтів. Вінець, обсипаний двома рядками камінців, сяв, ніби був обсипаний зорями. На білій шиї в статуї блищало те дороге намисто, котре знайшов Юруш.

В Юруша запаморочилась голова од блиску тих скарбів. Він не втерпів: одчепив дорогий вінець і сховав собі за пазуху. Золото так засліпило йому очі, що він не примітив, як піднята права рука статуї звісилась вниз. Юруш з жадобою кинувся на червінці й понасипав собі усі кишені. В його руки й ноги трусились так, що він ледве знайшов двері й потрапив у них.

Тільки що він одчинив двері й хотів вийти, а за дверима стоїть Чолак з дочкою.

— Так такий ти мені вірний! Чи ти ба!— крикнув Чолак.— Давай сюди все, що ти поцупив там, що не належалось до тебе. Бо я ж не дарував тобі тих скарбів.

Юруш зблід і мовчки оддав вінець, але з кишень червінців не витрусив. Чолак пхнув його в другі маленькі дверці, в підземну темну кімнату, і запер замком.

Тоді він покликав Уласа, оддав йому всі ключі од палат, оддав золотого ключика та й каже: «Дивись же ти за всім моїм палацом, а це золотий ключик од моєї скарбниці. Ходи туди щодня та з усього дорогого посуду стирай порох».

Князь знов повісив дорогий вінець на руку статуї. Улас ходив щодня в царську скарбницю й не взяв ні однісінького червінця.

Ото Чолак вивірив у його правди та й каже: «Яку ж тобі плату дати за твою щирість та вірну службу? На тобі миску червінців хоч на перший раз».

— Нащо мені червінці, та ще й дурно. Я ще їх й не заробив; а дурнісінько брати плату я не хочу,— каже гордовито Улас.

— Коли не хочеш золота, то я оддам за тебе мою дочку, бо вона ні за кого не хоче йти заміж, тільки за тебе.

— На це я пристаю, коли ваша така ласка,— тихо промовив Улас.

Князь присудив стяти Юрушеві голову, але Богаза випрохала в батька йому життя. Його випустили з палацу тільки в тому, в чому він стояв. А Улас каже: «Візьми ж хоч нагайку на спадок, бо ти ні до якої роботи не здатний, а здатний тільки файдою когось приганять, та ще й красти. Іди до батьків, кланяйся їм та скажи, нехай йдуть до мене жити та мед-вино пити».

Другого дня справили в палаці весілля: Богаза вийшла заміж за Уласа.

Юруш вернувся до батьків, нічого не робив, все пив, спав та байдики бив, ще й задумав нагайкою приганять до роботи батька й матір. Вони довго терпіли, але не стерпіли того, перейшли жить до Уласа. Юруш, розпаскудившись на панстві, не брався й за холодну воду. На лихо йому, ще й хата згоріла. Юруш зостався без шматка хліба на старість. Він мусив забрать торби та й пішов в світи старцем.

1885 року.

ПРОПАЩІ

Повість

І

Була весна. Сонце обливало золотим світом містечко Степанці. Містечко тяглося на кільки верстов понад річкою Расавою. Гори за горами, круті та стрімкі, ніби побравшись за руки, тяглися далеко-далеко до Канева понад річкою й тонули в тумані. Під горами зеленіла широка смуга молодого очерету, неначе розстелений довгий та широкий шматок зеленого сукна. В очереті біліла срібною стрічкою Расава. За очеретами, на розлогій долині, тяглися два рядки білих здорових хат з садками, городами та левадами. Серед села лиснів широкий ставок, чорніла довга гребля. Над ставком під самими горами біліла церква з п'ятьма банями. Хрести на церкві горіли, неначе вилиті з щирого золота.

Була неділя. Надворі було тихо. Небо подихало весняним теплом. Золоте марево дрижало понад горами, над очеретами, над зеленим вигоном. Коло церкви, на вигоні, дівчата грали в перепілки, побравшись за руки та співаючи веснянок. Парубки стояли осторонь купами та диви-

лись на дівчат. Під вербами сиділи та балакали молодиці, вештались діти.

До дівчат наближався Іван Радивиловський. Він був невеликий на зріст парубок, у синьому жупані, в чорному картузі. Кругле лице осміхалось і було таке веселе, неначе воно ніколи на віку й журби не зазнало. Чорні блискучі очі неначе бігали на білках. Іван служив у благочинного за розсильного, чи за «возного» й разом з тим за погонича. Він був син паламаря, вчився тільки один рік у бурсі, і його несподівано звідтіль вигнали за те, що він раз утнув штуку в класі: він насипав кислиць на помості, а смотритель увійшов у клас, ступив на кислиці, поскобзнувся й дав сторчака. Івана вигнали. Він став на службу в Степанцях у благочинного. На селі між молодою челяддю на його вважали не то як на панича, не то як на парубка. Дівчата мали його за парубка, бо він поводивсь з ними, як парубок. Веселий та штукар, він зачіпав дівчат, жартував з молодицями, з чоловіками, нікого не минав, з усіх сміявся. На його вже ніхто й не сердився за його часом дуже ущипливі жарти. Всі в Степанцях знали його добре. Дівчат він забавляв своїми вигадками та жартами: вони через те й горнулись до його.

Іван підбіг до дівчат. Дівчата розбились на дві купи, посідали в два рядки й грали в жельмана. Іван підступив до їх і крикнув на увесь вигін:

— Ціп, ціп, ціп, мої курчаточка! Цюррр, цюру, цюру, цюрр! сюди до проса!

Він підняв пучку вгору й ніби сипав просо, як сиплють його курчатам.

Дівчата зареготались. Іван приступив ближче, знов зацюркав химерно й показував, ніби розсипав по землі перед ними жменю проса. Дівчата реготались, аж за боки брались. Парубки тільки осміхались, граючи в гилки.

— Дівчата! он скажений Іван прийшов!.. Іване! а йди лишень грати з нами в хрещика!— гукнув хтось з дівчачого гурту...

— Коли ж я боюся дівчат! Ще покусають!— крикнув Іван.

— Оце! хіба ж ми такі зубаті?— обізвалась одна негарна дівка Олена.

— Всі дівчата зубаті, тільки ти вже стала беззуба. Ой серденько, моя лебідонько, перепілочко, горличко, моя гусочко, моя качечко! Як я тебе люблю!— крикнув Іван і,

згорнувши руки навхрест, гупнув себе в груди так, що аж загуло. Його голова задерлась вгору; білі зуби блиснули проти сонця. Він так тряс головою перед самим Олениним лицем, що картуз спав з голови.

Негарна Олена зареготалась і вдарила Івана по плечі.

Іван присів, засичав, а далі давай ревти так вдатно та химерно, що всі аж лягали од сміху.

— Ну та й люблять мене дівчата! За дівчачими кулаками й світу не бачу. Потривай же ти, Олено! Ти єгипетська корова, ти райська птаха, що курчат хапає!..

— Хто ж ти такий?— крикнули дівчата гуртом.

— Я?..— Іван приставив пальця до лоба.— Я одставної мазниці квач! А котра з вас, дівчата, піде за мене заміж?— крикнув Іван і заспівав:

Сім день конопель,
А ячменю три дні;
Хто за мене піде,
То готові злидні.

— Це погана! Заспівай другої, кращої!— крикнули дівчата.

— Ну, то цієї:

Омелга, макогін, кобилячі клуби;
Поцілуймось в губи.

Іван жартував, співав, дражнився з дівчатами.

Дівчата перестали грать в веснянок і слухали його теревені та реготались.

На вигін вибігла Лукина Качурівна, висока білява дівчина, з повними рум'яними щоками, з темними, блискучими, карими очима. Вона стала між дівчатами, мовчки лузала насіння й навіть не глянула на Івана.

— Чом же ти, Лукино, не поздоровкалась зо мною і не глянеш оце на мене?— гукнув до неї Іван.

— Бо я тебе й не примітила,— обізвалась Лукина, таки не дивлячись на його та поглядаючи на парубків.

— Дівчата!— крикнув Іван.— Котра на мене не дивиться, та мене любить.

Лукина осміхнулась і знехотя глянула на Івана.

— А ба! от і подивилась на мене! Уласе! добридень тобі! А ходи сюди та оборони мене од цього гайвороння, бо коли б часом воно мене на смерть не заклювало!— обернувся Іван до одного смуглявого високого парубка в сивій шапці.

Улас Прохоренко, Іванів приятель, наближився до дівчат. Лукина спахнула. Улас був смуглявий, аж чорний, але за його довгі рівні чорні брови, карі очі та темно-червоні уста дівчата липли до його, як бджоли до меду. Іван говорив до Лукини, а вона скоса поглядала на Уласа.

— Уласе! А котра дівка найкраща? Правда: *Наш-аз-На, слово-твердо-я*?

— Ні,— обізвався Улас.— Найкраща: *Люди-ук-Лу, како-єри-ки, наш-аз-на.*

Улас вчився в школі в дяка й був письменний. З Іваном при дівчатах він усе говорив по складах, щоб дівчата не знали, за що вони балакають.

Це дуже дражнило дівчат, а ще більш цікавило: вони були певні, що приятелі говорять доконче за їх, та ще й щось дуже цікаве.

— Уласе! а котру ти найбільше любиш? Чи: *Наш-аз-На,* чи *Он-люди-єсть-ле*? Чи яку инчу?

— *Люди-ук-Лу!*— крикнув Улас.

Іван прикусив язика, бо та «*Люди-ук-Лу*» сподобалась і йому більш од усіх дівчат. Дівчат брала цікавість довідатся, котра то з їх та «*Люди-ук-Лу*».

Тим часом од церкви йшли на вигін два чоловіки, спинились і почали дивиться, як дівчата грали в іграшки. Один був удівець, Клим Хаврусь, уже сивуватий чоловік, високий, сухорлявий та трохи блідий; другий — теж високий, сухорлявий у тілі, та носатий і вже немолодий — був шляхтич православної віри, Іван Зануда. На йому був крамний дешевий сіртук та засмальцьований суконний картуз.

— Пане Занудо!— сказав удівець.

— А, куме!— цмакнув Зануда.— Занудов-бо, а не Зануда; мій отець, царство йому небесне, служив за царя Павла бригадиром і писався Занудов.

— Та, про мене, нехай уже буде Занудов. Пане Занудов, а станьмо та подивімся трохи на дівчат!

— А що? може, до удівця приступає?— обізвався Зануда.— Та ще ж ти, Климе, нестарий чоловік: можна й на карі очі задивитись. Ой, коли б швидше вмерла моя Санька, то я б оце вибрав собі такі карі очі, що й ну!

Зануда не любив своєї окатої, замлілої та слабовитої Сані й був би радий її швидше позбутись.

— Ану, пане Занудов, котру б ви собі вподобали...

якби так, борони боже, сатана до вас приступив та спокушав, як оце до мене приступає?— промовив Клим.

— А хіба до вас приступає?..— спитав Зануда.— Як на мене, то я б уподобав собі Лукину; як гляну на оту червоновиду дівчину... ту, що заквітчала голову барвінком...

— Ого, пане Занудо! як я бачу, ви знаєте, де раки зимують!— крикнув Клим.

— Та не Занудо-бо! Оце ж бо який ти, куме, непам'ятливий! Сто раз казав, але ти неначе памороки на ярмарку в Корсуні загубив. Нехай би вже мені на сахарні памороки забило, то було б і не диво, бо в мене роботи,— ніколи і вгору глянуть: оце привезуть до сахарні десять сажнів дров, а ти лічи, та й записуй, та й записуй. А тут тільки що запишеш, знов везуть двадцять сажнів, а ти знов лічи, та й лічи, та й записуй, та й записуй... Так не диво, що мені часом світ замакітриться. Це зовсім не те, що мужик ціпом махає! Тут треба багато міркування, треба добре головою крутить!

— Та вже що й казать! Може, воно й так, але якби на мене, то я б лучче пристав на те, щоб головою крутить над папером, ніж ціпом махати та скрипіть рипицею та капицею раз у раз,— сказав кум Хаврусь і показав, як то люди махають ціпом.

Хаврусь був проворний, жвавий, говорив швидко та дрібно, неначе горохом сипав, і, оповідаючи будлі-що, махав та показував руками, крутив головою на всі боки, крутив очима й навіть моргав бровами та вусами. По його лобі та по щоках в розмові бігали зморшки, неначе хвиля по воді тоді, як на неї набіжить вітер.

Дівчата почали грати в ящура. Вони побрались за руки, крутились кружком. А серед кружка сиділа Лукина: вона була за ящура. Дівчата співали:

Сиди, сиди, ящуре, в горохвянім вінку,
Май собі жінку, як перепілку!
Завтра вмреш, пропадеш,
Кого вніймеш,— обдереш!

Лукина хапала дівчат одну по другій за свиту. Дівчата скидали свити, і ящур складав одежу під себе. Обібравши всіх дівчат, зв'язавши їх свити та керсети поясом, Лукина кинулась тікать. Дівчата побігли доганять. Проз Хавруся та Зануду неначе шугнули ластівки, а поперед усіх бігла Лукина, червона, як калина.

— Дивись-бо, дивись, куме Климе! дівчина, як писанка! Я на твоєму місці й часу не гаяв би, бо якийсь парубок так і вхопить її, як шуліка курча, що й не зоглядишся,— сказав Зануда.

— Правду ви кажете, куме. Але чи піде ж пак вона за мене?— промовив Клим.

— Ого-го-го! За тебе та не піде! Друга навряд чи піде на готову сім'ю, бо тебе бог благословив аж чотирма хлопцями. А Лукина піде, бо мати її вбога, поля не має, а з шматка огороду не проживе.

— Що правда, то правда. Стара аж вгору підскочила б, якби я сватав Лукину.

Хаврусь підняв обидві руки вгору ще й коліна зігнув, неначе був ладен підскочить.

— Та й молода недовго сперечатиметься,— сказав Зануда.— З тебе, куме, козак хоч куди! В тебе слово, як свердел; язик, як бритва; і заморгаєш її бровами, заговориш її, як ворожка. Та ще й літа твої не бог зна які.

— О, ще, хвалити бога, держусь міцно на ногах; якби добрі музики, то й козачка б утнув,— сказав Хаврусь.— Знаєте що, пане Занудо?..

— Овва... овва, куме! Ніяк не привчишся!

— Чи то, бачте, пане Занудов! Ви спитайте стару, так, ненароком, а я приступлю приступцем до молодої, так, знаєте, по-парубоцькому, гм... скоком та боком, ніби випадком та ненароком...

Клим моргнув вусом. Брови в його поїхали по лобі вгору, одна губа й щока з'їхали набік.

— Цебто, за свата, чи що? То й добре! Ого-го-го! Ще до осени сватів зашлемо,— сказав Зануда.— Як пан Занудов поворожить, то й заворожить. До цього маємо доволі хисту.

— Треба, бачте, передніше пошукать броду, а потім лізти в воду. Не лізь, куди голова не влізе,— сказав Клим.

— Авжеж! Треба про все розвідать, та тоді й за рушниками з старостами! А то вийде не до ладу, як часом теє-то, як його, гм... прийдеться потягти гарбуза,— обізвався Зануда.

— Та вже ж буде не до ладу тягти гарбуза, та ще Хаврусеві.

— Чи зап'ємо могорича на почин справи? — питав Зануда.

— То й зап'ємо. Але ж дівчина! Цц... цц... цц... Аж очі бере в себе,— цмакнув Хаврусь і повів Зануду до шинку.

Тим часом Іван розходився й дурів на всі застави з дівчатами: він упіймав яцура, одняв од його в'язку свиток та керсеток і побіг до шинку.

— Спасибі вам, дівчата! — крикнув він, утікаючи.— Оце побіжу до шинку та проп'ю з Уласом усе ваше добро до решти.

Дівчата кинулись бігцем за Іваном доганять його. Іван упав, тричі перекинувсь. Дівчата — за одежу та й розхапали свитки та керсетки. Лукина майнула проз Уласа. Улас ухопив її за руку. Його рука була гаряча, як жар.

— А що, попалась! Пропаде твій керсет.

— Геть! одчепись! — крикнула Лукина й глянула Уласові просто в вічі. В його блискучих очах вона примітила іскру і вгадала, що та потаємна дівчина «Люди-ук-Лу», про котру часто балакав Улас з Іваном, була не та Олена й не Настя, а вона, Лукина.

Ще довго гуляли та співали дівчата. Довго стояли парубки під вербами, довго грали в гилки хлопці-підлітки. А Лукина все поглядала на Уласа й примітила, що він дививсь тільки на неї, слідком водив за нею очима, де тільки ступала її нога. Щоки в неї зацвіли на весняному сонці, як калина в зеленому лузі.

Незабаром Клим та Зануда, випивши в корчмі по чарці, вийшли на вигін. Зануда вийняв з кишені хусточку. Драна, ніби подірявлена, хустина світилась наскрізь, як решето. Пан Зануда поважно обтер нею губи й чорні вуса. Іван прискочив до його, впав химерно на одно коліно, притулив два пальці до козирка і крикнув по-солдатському: «Здравія желаю, ваше благородіе!» Зануда осміхнувсь:

— Вам усе смішки та жарти, а нам нема часу жартувати, бо в сахарні діло жде, треба записувать: нам нема ні празника, ні неділі.

Іван схопився, засміявсь і промовив: «Так напрацювались, записуючи, що од праці аж штани на колінах попродирались!»

В Зануди й справді на колінах було знать таки добрі латки.

— Ви вже, Іване, жартуйте там собі з дівчатами, але

не зо всіма: жартуйте, але й міру знайте! — гордо обізвався Клим.

— А хіба що? Може, твою зачепив? — спитав Іван.

— Хто зна! Може, котрась і моєю буде,— сказав Клим.

— І вже! Якби тебе, Климе, завертіти в намітку, то з тебе вийшла б багато краща баба, ніж Хівря Качуриха. Господи, яка була б гарна баба! Хоч під вінець. А на жениха... нема вже хисту.

Клим обидився і погнався за Іваном. Іван не побіг, а покотився, як колесо, хапаючись за землю руками й ногами, і сховався між парубками.

— Глек Макітрович! вберись у плахту та запаску, то, може, покращаєш! — крикнув Іван з-за купи парубків.

Клим показав Іванові кулака й крикнув: «Постривай же ти, одставної мазниці квач! скручу-таки я колись тобі в'язи!»

Пан Зануда тим часом побіг до сахарні. Там важили барила з сахаром і накладали на хури. Він позаписував у канцелярії, скільки пудів сахару було вирядженo в дорогу, і його взяла нетерплячка зараз побігти до старої Качурихи та розвідать, що то скаже стара.

Стара Маруся Качуриха сиділа на призьбі на причілку в холодку. Подрімавши трохи, вона сіла на призьбі й задумалась, підперши щоку долонею. Качуришина хата була малесенька, стара, ще й набік перехнябилась. На подвір'ї стриміли тільки два маленькі хлівці. В баби було на хазяйстві четверо овець, три курки та півень. Кругом хати ріс зелений та густий, як руно, шпориш. Маруся дивилась на город, що розстелявся довгою смужкою в берег до річки. Одна половина городу зеленіла городиною, друга половина була засіяна житом. Над річкою зеленів рядок верб.

Зануда прийшов до дверей, двері були засунуті засувом. Він пішов за хату і вглядів на призьбі Марусю.

— Добривечір, Марусю! З неділею будьте здорові! — промовив Зануда, знявши старого засмальцьованого картуза.

— Доброго здоров'я! Спасибі, будьте й ви здорові! — тихо обізвалась Маруся і встала з призьби. Вона поглядала на Зануду своїми темно-карими очима й, очевидячки, здивувалась, що до неї зайшов пан Зануда.

Маруся була невеличка на зріст, сухорлява та тоненька. Лице в неї зморщилось, неначе сухий опеньок, руки були чорні, неначе припали землею, та тоненькі, як палички. Довга тонка шия була ніби складена з самих сухих жил. Лице припало ніби землею. Тільки блискучі жваві очі світились розумом. Маруся виснажилась, висохла, як скіпка, одначе була проворна, жвава, навіть весела й трохи насмішкувата. Ходила вона швидко, поралась проворно, невважаючи на свою старість. Один бог знає, де в тих сухих жилах, у виснаженому тілі бралось життя й ворушливість.

— Ой, як же я втомився, ледве одсапую! Аж піт виступив на лобі; нема тобі ні празника, ні неділі за тією службою,— сказав пан Зануда, сівши на призьбі та обтираючи піт з лоба замазаною долонею.

— Чого ж це ви втомились? Чи здалека йшли, чи що? Дорога втомила? Ще ж ви, хвалити бога, не старі.

— Та оце виряджав хури та в канцелярії записував барила з сахаром. Аж тисячу пудів записав!

— Невже тисячу пудів? Ой, лишечко! — аж крикнула Маруся, бо їй чогось здалося, що Зануда переніс своїми руками тисячу пудів сахару на хури.

— Чого ж це ви самі носили сахар? Чи людей не було в сахарні, чи що? — сказала Маруся.

— Та де там носив! Ще б пак сам таки носив. Хіба ж це мені личить? Записував у книги,— сказав Зануда.

— Записували,— розтягла голос Маруся.

— А я оце до вас в гості і по ділу,— сказав Зануда.

— Коли в гості, то прошу до хати,— сказала Маруся і при тому легенько вклонилась Зануді.

Зануда встав і пішов за Марусею в хату.

Марусина хата була малесенька, що й повернутись було трудно. Зануда, високий на зріст, трохи не черкався об сволок головою.

Маруся попросила Зануду сісти за стіл на покуті. В кутку на покуті, од малесеньких віконець з непрозорими шибками, було сливе поночі.

— Оце я до вас по ділу. У вас дочка, ще й гарненька, а я маю жениха на приміті.

— А кого ж це ви, пане Занудо, маєте на прикметі?

— Та Клим же Хаврусь... Бачив він оце недавно вашу Лукину, та вона йому в очі впала... Гарна дівчина! Нема що й казати.

— Клим Хаврусь? Це удівець, той, що за ставком живе, аж на край села? — спиталась баба в Зануди.

— Та він же... Хаврусь хоч і удівець, але має десять десятин свого поля, має три пари волів, дві корови, двадцятеро овечат. Про свині, вибачайте, Марусю, я вже не говорю... Має він і не одну-таки сотню карбованців. Та що й казать: Клим — багатир на всю губу.

— В його од першої жінки зосталось троє, чи четверо дітей, чи, здається, п'ятеро... щось мені невтямки,— тихо обізвалась Маруся.

— Тільки четверо... Але це нічого. Швидко підростуть, то й порозлазяться, як руді миші. Клим чоловік неабиякий. За його кожна дівка піде з вибриком та вискоком,— розпадався Зануда.

— Та про це нічого казать. Що багатий, то правда,— обізвалась Маруся.

— Авжеж! Вашій Лукині буде за ним, як вареникові в сметані. Буде носить шовкові хустки та юбки, взуватися в жовті або червоні сап'янці. Чи ви не будете сперечатись? — спитав Зануда.

— А чого мені сперечаться? Ось бачите, яке наше убожество. Аби тільки Лукина схотіла, а я з дорогою душею.

— А до Лукини ще ніхто з парубків не чепляється? — спитав пан Зануда.

— Ні, та вона ще й молода. Тільки од різдва вісімнадцятий рік пішов.

— От і добре, стара. Але це між нами річ, а Лукину сам Клим спитає. Він вміє балакать і з дівчатами; враг його не взяв. А ви, стара, таки й своїх слів докладіть, як часом Лукина носа вгору задере. Ви ж таки мати для своєї дочки.

— За Клима я б ладна й сьогодня її оддать. Вона, бачте, мене часом і слухає. А коли заковерзує, то я й присилую,— веселенько промовила Маруся.— Правда, часом буває, що до неї ніби приступає, але й я їй де в чому то й не дуже потураю.

— От і добре! Прощайте, стара! Попросив би могорича, та знаю, що в вас і кішки нема чим годувать,— сказав Зануда й вийшов з хати.

Маруся провела Зануду аж за ворота й низенько вклонилась йому, потім, причинивши малесенькі ворітечка, пішла знов на причілок, сіла на призьбі й задумалась.

«От яке щастя несподівано трапляється моїй Лукині! — думала Маруся.— А я ж прожила свій вік за панщини, в убожестві...» — і давнє її безталанне життя розгорнулось перед нею, як сувій полотна. От вона поневіряється з своїм старим в убогій хатині, недоїдає й недосипає, працює з ранку до вечора — не розгинається, а в хаті нужда, бідність. Старий Василь тче на верстаті полотна, а вона бідкається з малим сином Захарком та дочкою Лукиною на руках. Ще Захарко й не виріс, а старий Василь осліп ще до визволення од панщини — і вже не робив панщини. Вийшла воля. Пан не нарізав Василеві поля. Зосталась вона з сиротами без поля, на одному городі, де стає всього-на-всього одна копа жита та десять горсток конопель... Настала воля. Люде були раді, а вона плакала та сумувала. Заробляла на дітей в жидів; носила воду, прала сорочки. Люде продражнили її жидівською наймичкою... Жала в пана на лану за сніп, годувала дітей картоплею... часом і картоплі не ставало.

Задумалась баба, сидячи на призьбі. Тихий вітрець повівав од річки. Маруся очі заплющила, аж голову похилила. Неначе дрімає вона. От вона неначе бачe уявки перед собою зелені ниви, високі жита та пшениці. Вона йде межею поміж житами. Жито колосом аж об плечі черкається. І те поле, та пшениця та жито нібито все її. От вона ніби жне його в жнива на одній займані з Лукиною, складає у здорові полукіпки. Захарко возе в свій тік снопи круторогими волами. Вози риплять. Стіжки в току вищають, все ніби ростуть, як гори. І те все добро її, Лукинине та Захаркове...

Маруся ніби прокинулась од думок та мрій, як од сну... Вона згадала про Клима Хавруся й осміхнулась сама до себе...

«Боже ж мій милостивий! Може, ти мені оце даєш талан хоч на старості літ! Нехай хоч Лукина не буде бідувать та поневірятись, як я бідувала цілий вік. Може й я пригорнуся до неї на старість та одпочину».

Маруся перехрестилась і почала молитись. Чує вона, що сінешні двері стукнули: Лукина прибігла з гулянки. Маруся встала й пішла в хату.

— Чого це ти, дочко, так забарилась? — питала стара Качуриха в дочки.

— Хіба ж у нас діла багато? Адже ж сьогодні не будемо варить вечері,— обізвалась Лукина.

— Не будемо, бо й нема з чого варити. Побіжи, дочко, вирви цибулі, та й повечеряємо хлібом з цибулею... А в нас оце недавнечко був пан Зануда,— сказала Маруся трохи згодом.

— Чого ж це він приходив до нас? — спитала Лукина.

— Та...— Маруся замовкла й думала, чи сказать дочці, чого приходив Зануда, чи не казати. А сказати, господи, як хотілось; баба ледве вдержала слова на кінчику язика.

«Хто його зна, що з того ще вийде... Чи буде сватать Хаврусь Лукину, чи ні. Може, Зануда так собі вигадав. А люде обговорять, скривдять сироту. Хаврусь мене недавно бачив, я з ним стрілася коло ставка. Він навіть на мене не глянув. Чи сказать Лукині, чи ні?» — все думала Маруся, сидячи на лаві. Думка ходила в голові, слова вже вертілись на язиці.

— А я оце посиділа на причілку з паном Занудою, та ми балакали вдвох то про се, то про те... — знов почала Маруся та й знов замовкла.

II

Другого дня надвечір Лукина пішла в берег по воду. Вона набрала води в відра, поставила на траві, а сама почала мити ноги. Тільки що вона нахилилась, з-за зелених верб, що понахилялись над водою, несподівано виплив човен. В човні сидів Улас в брилі, в одній сорочці. Вздовж човна лежали довгі вудки. Улас углядів Лукину й повернув човен до берега. Лукина розхилилась і чогось трохи ніби злякалась.

— Добривечір, Лукино! — тихо загомонів Улас, як гомонять рибалки, щоб не сполохати риби.

— Доброго здоров'я! — і собі тихо обізвалась Лукина.

— Чи можна пристать човном до твого берега? — спитав Улас ще тихіше.

— Пристань он там трохи далі... коло Настиного городу,— трохи сердито одказала Лукина і взяла коромисло в руки.

Всі дівчата сміялися Уласові Настею. Він залицявся до Насті в той час.

— Потривай-бо трохи! Чого це ти так хапаєшся? Дуже заніколилось, чи що? Я не пам'ятливий: за Настю

вже й забувся. Не пам'ятаю навіть, яка вона на обличчя. А тебе як углядів учора на гулянці, то й досі ніяк не забуду. Твої очі не давали мені спати цілу ніч.

Легенький човник черкнувся об зелений берег. Улас схопився з човника й плигнув на берег так зручно, що хисткий човник ледве захитався на воді. Лукина почервоніла й оступилась за кущ калини, щоб часом мати не вгляділа.

— Не тікай-бо! потривай! оце яка недоторкана! Дай хоч одне слово до тебе промовить! — сказав Улас трохи голосніше і з тими словами вхопив Лукину за руку, неначе хотів придержать її.

Лукина не одняла своєї руки й трохи зблідла, а потім почервоніла. Рум'янець на її щоках неначе грався: то ховавсь, то знов виступав. Лукина трохи боялась Уласа, палкого, часом не в міру сердитого, часом не в міру ласкавого, але взагалі гарячого, як огонь.

— Постій, поговоримо трохи! — сказав Улас.— Хотів поминути твій город, та сам човен наче знав, де дівчина гарна: повернув до твого городу.

Смугляві його щоки вкрились темним рум'янцем. Гострі очі блиснули іскрами з-під солом'яного бриля.

— Цілий вечір вчора думав я за тебе. Ніч спав, як не спав. Вийшов на вулицю, все неначе бачив тебе на небі між зірками. Сьогодні сів обідати,— не обідав. Неначе чари які дала ти мені, Лукино. Чи ти любиш мене, Лукино?

Лукина простягала руку до калини, й її рука несамохіть общипувала листя й кидала його на траву. Вона мовчала й дивилась на калину. Але при останніх Уласових словах вона не втерпіла, підвела довгі вії і глянула Уласові просто в очі. Улас по очах угадав, що вона його любить, раптом обняв і поцілував її. Вони стояли та тихо розмовляли й не зогляділись, як сонце сіло за зеленими горами, як надворі почало сутеніти й смеркать, як вода зачервоніла в Расаві, як очерети попід горами потонули в чорній тіні. Небо, обсипане ніби рожами, тихо гасло. Верби дрімали, заглядаючи в воду, ніби в дзеркало. Очерети заснули. І небо й земля неначе слухали соловейків, що співали в вербах та в садках.

Коли щось за ровом зашелестіло, ніби чиїсь ноги ступали по сухих вербових оскомелках та гілках. Лукина й Улас ніби прокинулись од сну. З-за верб висунувся Іван

Радивиловський і вглядів щасливу пару між кущами калини...

— Хавав! — крикнув він, неначе пугач у лісі.

Лукина кинулась, як спросоння, й затрусилась. Опришкуватий Улас спахнув, як присок.

— А ти, Іване, чого сюди прийшов? — крикнув Улас сердито.— Може, до Лукини стежку топчеш?

— А хоч би й до Лукини! Яке тобі діло? — крикнув і собі Іван.

— Як до Лукини, то минай Лукинин садок, бо не для тебе ця калина саджена, не для тебе цвітуть ці черешні та вишні,— сказав Улас.

— А може й для мене? Почому знати? — крикнув Іван.

— Брешеш, вражий сину, не для тебе! Хоч ти мені й приятель, але коли ти оце смерком притеребився до Лукини, то ти мій ворог,— сказав Улас і при тих словах кинувся на Івана, неначе звір, одним скоком і вхопив його за барки.

— Чого ти чепляєшся до мене? Я шукаю попових коней,— сказав Іван.

— Не дурні ж твої коні, коли забрели в Лукинин садок,— сказав Улас і сіпнув Івана так, що той ледве вдержавсь на ногах.

Іван вирвався з Уласових рук й скочив через рів. Лукина кинулась до відер.

— Глек Макітрович! смердячий одуд! єгипетський циган! — репетував Іван за ровом.

Всі троє не бачили, що стара Маруся вже довгенько стояла коло конопель і все те бачила. Улас сів у човен і швиденько поплив униз по Расаві попід очеретами. Іван втік у лози, а бідна Лукина стояла ні в сих ні в тих, з відрами на плечах, і не знала, чи йти до хати, чи й собі тікать в верби.

— Гарно, дочко, їй-богу, гарно! Стій, дівко, з відрами до півночі, поки за тебе хлопці поб'ються. Гєть мені звідсіль зараз додому! Оце гарно! Понакликала в садок якихсь волоцюг, приходьків та зайдиголов! Нехай Улас та Іван до тебе не чепляються, бо для тебе маємо на прикметі когось кращого од тих двох лобурів. Зараз мені йди додому та лягай спати! — сказала Маруся сердитим голосом.

Лукина кинула відра на плечі й тихо попрямувала

стежкою до хати. Вона в той час не почувала сорому перед матір'ю, ледве пам'ятала, як за неї бились хлопці на березі. Кохання обняло її палку душу ніби полум'ям. Ще довго мати гримала на Лукину, а доня поралась в хаті й неначе крізь сон слухала материну сварку. В неї серце і щеміло, і ніби палахкотіло.

Через кілька днів Лукина вибігла ввечері за село проти череди. Вона вирвала бадилину нехворощі і гнала додому худесенькі овечата попід густими вербами проз Хаврусів двір. Клим Хаврусь вглядів її, вийшов до неї назустріч і заступив стежку.

— Добривечір, Лукино! — промовив Клим до Лукини та й став під вербою.

— Доброго здоров'я — обізвалась Лукина й собі спинилась.

— От я тобі, дівчино, й стежку заступив. Твої овечата й самі знайдуть шлях і втраплять додому.

Лукина трохи здивувалась од такої несподіванки й глянула Климові просто в очі. Жваві карі очі його так і замиготіли, як живе срібло. Лукина засоромилась, глянувши на Климові ворушливі очі.

— А що там поробляє твоя стара мати? Чому до мене ніколи не прийде в гості? — спитав Клим, а Лукина знову липнула на його здивованими очима: її мати ніколи не ходила в гості до Клима.

— А твій брат вибув уже рік у пана чи ще й досі служить? — знов спитав Клим і приступив ближче до Лукини.

— Захарко ще й досі в наймах у пана,— одказала Лукина й трохи оступилась і подалась назад до верби.

— Чого ти, Лукино, оступаєшся од мене? Не бійся! Я не вовк: не з'їм тебе. Не бійсь, од парубків, певно, не оступаєшся, а од мене то й подалась назад на ступінь,— сказав Клим і показав плечима й головою, як Лукина одхилилась і подалась назад од його на ступінь.

— Чи то правда, Лукино, що за тебе хлопці б'ються? — спитав Клим і засміявся, а його рідкі довгі зуби в міцних щелепах блиснули з-під широких губів.

— Може, за кого й б'ються, тільки, надісь, не за мене,— обізвалась Лукина.

Вона спустила очі додолу й почала пальцями общипувать гілочки нехворощі; вона догадалась, що Клим залицяється до неї.

— А тобі мати нічого не казала за мене? — спитав Клим.

— Ні, не казали нічого,— обізвалась Лукина так тихо, неначе листок десь зашелестів на тихому вітрі.

— А пан Зануда був у вас? — спитав Клим.

— Казали мати, що був, але мене тоді дома не було,— промовила Лукина.

— Шкода, шкода! — сказав Клим, прицмакуючи.— А ми тих парубків заберемо та й замкнемо в холодну як провинників, щоб не бились за тебе... Гм... не казала... Шкода, шкода! — говорив Клим, прицмакуючи й хитаючи на обидва боки головою.

— Де в тебе, Лукино, взялись такі рум'яні щоки, коли ти вигодувалась на хлібі та на цибулі? Де в тебе набрався той рум'янець червоний, як калина в лузі? — сказав Клим і простяг обидві долоні, неначе хотів вхопить Лукину за щоки.

Лукина одхилила лице, почервоніла й усе обривала листя та кидала додолу.

— А хіба ж я знаю? Так мені бог дав! — сказала Лукина.

Клим говорив, махав руками, крутив головою, розхвалював Лукину, а Лукина слухала все, ніби крізь сон.

«Ой боже мій! Не дурно мати казали, що вони мають на приміті для мене когось кращого од Уласа»,— думала Лукина.

Вона пригадала теперечки, що колись приходив до матері Зануда, догадалась, чого то він тоді приходив, і зрозуміла все... «Це ж, певно, той кращий, за котрого натякала мати. Це він... Це він... Це той богатир-удівець, що має вже четверо дітей»,— думала Лукина, не слухаючи далі, що говорив Клим. А той балакав, підморгував, сміявся. Лукина дивилась на його пильно. Червоний промінь сонця впав на Климове лице. Сиві волосини залисніли по чорному волоссі, неначе срібні нитки; виски позападали, негарні зуби блищали й виступали уперед, неначе в вовка. І зразу перед її очима чогось ніби виник з темряви теплий вечір в березі. З-за густих верб по воді вилинув човник, а на човнику сидів Улас, чорнявий та гарний, як чорнобривець, з темним рум'янцем на щоках, з густими та рівними бровами...

Лукина вже далі й не чула, що говорив Клим. Листочки нехворощі сипались на стежку, а Лукина тільки й

бачила ніби намальованого Уласа в човні проти зеленої стіни з очерету...

Клим попрощався з Лукиною й пішов додому. Лукина аж тоді ніби прокинулась. Вона примітила, що держала в руках тільки деркачик нехворощі, й засміялась.

«Говорив зо мною парубок — я щипала зелене листя калини; говорив удівець — у мене в руках зостався общипаний деркачик нехворощі»,— подумала Лукина, простуючи додому й сумуючи.

— Де це ти ходиш, де волочишся? — закричала мати на Лукину.— Це напасть, а не дівка! Самі овеченята прибігли додому, а ти, мабуть, оце знов стояла з тим лобурем.

— Мамо, чого приходив до нас Зануда? — спитала Лукина в матері, розтоплюючи в печі.

— Де ти бродиш? Чого ти волочишся з тим Уласом? — знов гримала мати.

— Мамо, чого-бо до нас Зануда приходив? — своє питала Лукина.

— Оце, чого та чого! По ділу! Тебе хотять сватать багатирі, а не такі жебраки, як ми самі. Обходь лишень ти Уласа десятою вулицею й не говори до його!

В Лукини неначе вмерло серце. Вона почувала, що її жде велике горе, що воно вже встає, піднімається, ніби велика чорна хмара в ясний весняний погожий день на синьому небі виступає з-за діброви та все потроху наближається...

— Може, мамо, ті багатирі тільки жартують або сміються з нас,— тихо обізвалась Лукина, і в неї голос затрусивсь, неначе одкручена й опавша струна.

Лукина мала надію, що мати не буде більш говорити про тих багатирів. «А може, то матері так здалося, що мене хотять сватать ті багатирі; може, Зануда так собі наговорив, може, він сам і вигадав про це сватання, а може, може... може, воно перетреться, перемнеться та й так минеться»,— снувалась думка в Лукини.

Мовчки повечеряла мати з дочкою; мовчки полягали вони спати. Лукина довго не спала, довго думала, а далі задрімала, і їй приснилось, ніби вона білить полотно на березі, розстеляє його коло червоної калини. Десь узявся білий голуб в синьому небі, тричі перекрутився та й сів на калині. Коли це над вербами шугнув шуліка, впав на голуба, вхопив його в пазурі; біле пір'я посипалось по

червоних ягодах і впало на її плечі, на траву, на полотно.

Лукина затрусилась і прокинулась. Уже благословилось на світ. Небо червоніло й жовтіло, ніби облите золотом, обсипане жаром. Лукина схопилась з лавки дуже тривожна.

«Буде мені лихо, буде мені клопіт! Який недобрий сон»,— подумала Лукина.

Минув тиждень, минув другий. Весна цвіла та пишалась. Лукина ходила на вулицю й до півночі співала та розмовляла з Уласом. Соловейки щебетали, аж сади розлягались. Лукина почала забувать про свою тривогу. І мати нічого про багатирів не нагадувала їй. Життя в хатині, хоч убоге, тихе, плило спокійно, як вода в Расаві поміж очеретами.

Але Лукинине лихо не забуло за неї. Раз після зелених свят Клим Хаврусь стрів на вулиці стару Марусю, зняв шапку й поздоровкався дуже привітно.

— Добридень, Марусю! — промовив гордий багатир і вклонився трохи нижче й промовляв привітніше, ніж звичайно.

Маруся зараз це постерегла і привітно осміхнулась, одказуючи: «Доброго здоров'ячка, Климе!»

— Як живете з Лукиною? Як вас бог милує? — сказав Клим і став проти Марусі.

— Спасибі! Живемо та бідуємо. Один день півлиха, другий день — ціле лихо, а про третій день уже й казать нема чого.

— Погано, стара, недобре! — сказав Клим, кивнувши головою на одне плече, ще й у бік узявся.

— Що ж маємо робить! Така вже наша доля. От і цього року посіяла жита на городі, а воно ріденько зійшло і вийшло обрідне,— сказала Маруся.

— Шкода, шкода. А може, стара, ми поріднимось, то й лучченько будемо жити. Я удівець, та ще й нестарий, а в тебе гарна дочка. Га? Що скажете на це з дочкою? — гордовито сказав Клим.

— А що скажемо? Я ладна з дорогою душею,— одповіла Маруся, і в неї очі стали веселі-веселі, ніби Клим дарував їй лани, й воли, й корови.

— А дочці не казала? Не питала?

— Не казала, бо Зануда на язик лепетливий, а ми люде убогі: боїмось поговору. Поголоска зараз пішла б поміж людьми.

— Погано, що не казала. Спитай в дочки, що дочка скаже, щоб і на мене поговору не було... Як Лукина скаже, то й пришлемо старостів після Петра, бо настають жнива, а в мене хазяйки нема в хаті. Наймичка в мене — не господиня; в мене четверо дітей, як сама знаєш. А може, підождать до осени? Розпитай там гаразд Лукину, бо ти ж мати. Дочка мусить послухати матері.

— Та вона мене любить і слухає. Вона в мене й тихенька й покірненька, але часом, як чого їй замандюриться та стане гопки, то хоч і не підступай до неї,— одказала Маруся.— До неї часом ніби приступає.

— Ото погано, як приступає. Ти, Марусю, вговори її так, щоб мені, бач, не дурно старостів слати. Я не якийсь там задрипаний парубок-шелихвіст,— гордо сказав Клим, задерши голову, аж шапка йому з'їхала на потилицю.

— Добре, добре, Климе! Я вже наможусь та приступлю до неї. Та і в неї ж у голові неабияка тяма. Хіба ж вона не знає, як трудно убогому жити на світі?

— Що правда, то правда. А в мене своє поле, свої воли й корови. Хата моя на помості. Їмо щонеділі курятину та поросятину. На поживок в мене буде добро. В мене вона не буде голодна,— хвалився Клим, узявшись руками в обидва боки.— А як мене оберуть за волосного, то й твойому синові викрутимо та вимовимо частку поля.

— Спасибі і простибі тобі за твою добрість! — промовила бідна Маруся ще й поклонилась Климові.

— Як вговориш Лукину, то куплю тобі жовті сап'янці й вестиму тебе під руки через усе село з музиками. Будеш в мене танцювать в зятевих чоботях не на рядні, а на килимі. Прощай, Марусю, та поговори з Лукиною, та ще й добре поговори, бо коло твого городу аж тини тріщать од парубків,— сказав наостанці Клим і розпрощався з Марусею.

Маруся не пішла, а підтюпцем побігла додому. В неї неначе приросли крила до рук і несли її вулицею. Убогій Марусі здавалось, що вже настав кінець її бідування. Вона увійшла в хату, Лукини там не було. Маруся побігла на город; Лукина порплялась на грядках з полоттям.

— Лукино! — крикнула Маруся.— А ходи, серце, сюди! Я щось маю тобі казати.

Лукина прикмітила, що мати кличе її таким солодким та ласкавим голосом, неначе вона хоче дать їй гостинця, як малій дитині.

Лукина прийшла й сіла на призьбі на причілку. Мати сіла коло неї попліч, присунулась дуже близенько.

— Оце я, дочко, стрілась з Климом Хаврусем. Він скинув передо мною шапку, та й уклонився мені ввічливо, трохи не до пояса, та й став зо мною й почав балакать любенько,— мати замовкла, а, помовчавши, трохи згодом сказала: — Ото, побалакавши трохи зо мною, він і питається в мене, коли до тебе, Лукино, старостів слати: чи зараз після Петра перед жнивами...

В Лукини закидалось, затріпалось серце в грудях, як пташка в клітці. Вона прикмітила, що верховіття верб ніби затрусилось в очах... десь на хвилину зникло, ніби сховалось в сизий туман, і знов виникло, ніби з імли, й блиснуло зеленим листом проти сонця. Вона довгенько мовчала, а потім сказала:

— Нехай, мамо, Хаврусь не шле до мене старостів ні після Петра, ні після жнив...

І при тих словах її щоки ніби зайнялись вогнем. В очах виступили сльози. Вона одразу почула, що якесь горе вже йде до неї, вже ніби заглядає у двір через вір'я.

— А то чом так? — аж крикнула мати.

— А тим, що я за Хавруся не піду заміж! — сказала Лукина твердим голосом.

Мати знала той твердий голос своєї дочки і трохи стривожилась: то був знак, що Лукина зроду не послухає матері й постановить таки на своєму.

— Та чом же не підеш? Хаврусь, правда, удівець, але чоловік заможний: має багато поля, держить дві корови, три парі волів. Він сам мені казав, що їсть трохи не щодня курятину та поросятину.

— Про його поживок мені байдуже. Про мене, нехай їсть щодня й гусятину, а я за його заміж не піду,— промовила Лукина твердим, спокійним голосом, ледве вдержуючи сльози в очах.

Стара не сподівалася цього од дочки. Вона думала, що дочка зараз згодиться з великою охотою вийти заміж за заможного вдівця, що не буде ніякої одмовки й притичини. Вона задумалась. Убогій Марусі здалося, що од неї однімають подаровані лани, воли та корови, що вона неначе була на якийсь час забагатіла, а це знов несподівано зубожіла.

— Може, до тебе хто інший думає старостів слати? — спитала Маруся.— Чи не Улас Прохоренко думає тебе

сватать? Ти про Уласа й не думай. Улас такий злиденний, як і ми: не має поля, заробляє хліб. Та в його ж у дворі нема чим і кішки годувать!

— Та що з того, що він убогий? Я, хвалить бога, здорова, буду працювать та й на хліб заробляти,— якось несамохіть прохопилась Лукина й цими словами, сказаними спохвату та зопалу, виявила, що вона ладна вийти заміж за Уласа хоч і до Петра, не тільки після Петра та Полупетра.

— Чи він же казав тобі, що буде тебе сватати? — спиталась мати.

— Ні, не казав,— обізвалась Лукина.

— Ой боже мій милостивий та милосердний! — крикнула стара. Вона схопилася з призьби, плеснула в долоні й стала просто проти Лукини.— Коли Улас тобі нічого за сватання не казав, то й не скаже. Ти не перша, котру він дурить зі своїм пришелепуватим приятелем Радивиловським.

— Хто ж його зна! — неначе крізь сон обізвалась Лукина, спустивши очі додолу.— Хаврусь, мамо, не шанував і не жалував першої жінки, не буде й мене шанувать та жалувати...

— Чоловік звичайно першу жінку б'є, а другу вже жалує; це кожний тобі скаже. А ти на Уласа надії не покладай. Улас злидень та ледащо: його мати трохи пришелепувата, дурнувата, плаксива та лінива; і мати й син — обоє ледачі, а син ще й нестатковита людина. Як помер старий Прохор, то все його добро пішло марно через її безтямку голову: пішли марно воли, десь ділись корови; вовки овечата поїли, продравши хворостини в хліві, бо стара Прохориха нетяма, нічого гаразд не розміркує своїм овечим розумом, тільки кляне свою долю, плаче та нічого не робить; ні до якої праці вона не здатна, та все спить, аж лице опухло. Будеш мати таку свекруху, що й сама гаразд не тямить, коли й верх в каглі заткнуть. До неї коли взимку не прийдеш, то все в хаті циганське тепло; бо вона поштурхає коцюбою в печі та й затикає каглу заткалом з головешками в попелі. А прийдеш будлі-коли влітку після дощу, в неї в сінях по коліна, а в хаті по кісточки води; швидко буде і в печі вода, бо хата не вшита добре. Плаче, та нічого не робить, та все домує, не йде на роботу. Ти за неї все діло муси-

тимеш робить. А ти ще молода, нерозсудлива. І де той Улас у гаспида взявся на наше безталання?..

Стара Маруся аж заплакала і втерла сльози рукавом. Лукина вже не чула, що мати говорила. В неї саме тоді серце розгорілось до Уласа, розгорілось од кохання, як розгорювалось весняне сонце на небі, як теплішала земля, заквітчана зеленим листом та квітками. Лукина сиділа, похиливши голову: вона ніби бачила перед собою Уласа, чула його приємний голос, чула його дух на своїй щоці; їй здавалось, що його незабаром однімуть у неї на віки вічні.

— То що ж оце я мушу сказати Климові? — спитала мати в Лукини.

— Скажіть, що я за його не піду заміж,— обізвалась Лукина.

Маруся тільки важко зітхнула.

Вже сонце повернуло на вечірній пруг, а мати й дочка сиділи на призьбі, неначе прибиті горлиці. Мати втерла очі рукавом, схопилась, забігла в хату, накинула хапком свитку й не пішла, а сливе побігла до старої Прохорихи. Вона хотіла й випитать, і вислідкувати; їй таки заманулось спересердя вилаяти Прохоренка й Прохориху.

Прохоришина хата була недалечко, стояла в зеленому городі над річкою. Чорна покрівля на хаті поросла зеленим мохом; віконця скривились, неначе сироти. Коло хати стояв одним один обідраний хлівець з загатою од вулиці. Старі високі груші вкривали гіллям убогу перехняблену хатину.

Стара Прохориха зосталась удовою ще за панщини. Її чоловік був заможний, добрий хазяїн, але дуже насмішкуватий та в'їдливий, любив прикладати смішні прізвища сусідам, дражнився з усіма й зачіпав своїм гострим ущипливим язиком. Він так роздратував сусід, так остогид усім, що вони, добре випивши раз у шинку, змовились і засіли в садку вночі, як Прохор вертався з корчми, підстерегли його, напались і так побили, що одбили йому хрипи; кров полилась носом і ротом. Прохор от того часу кашляв, хирів та й умер перед самою волею. Його єдинакові хлопцеві Уласові дали трохи поля, але Олена Прохориха не змогла оплачувать його. Громада одібрала од неї поле, й Улас зостався з самим огородом.

Маруся перескочила через маленький перелаз, одчини-

ла сінешні двері і трохи не впала в яму. З ями посипались на Марусині ноги земля та пісок, а потім вигулькнула Прохоришина голова, зав'язана темною хустиною, виглянули сірі каламутні очі і змарніле, нужденне, ніби запухле лице.

Маруся вгляділа Прохориху в ямі й поздоровкалась.

— Оце трохи не шубовснула в яму! — крикнула Маруся.— Що це ти, Олено, робиш? Копаєш під собою яму, чи що?

— Та це погріб копаю,— обізвалася з ями Олена, ледве одсапуючи.

— Та, здається, ти на минувшому тижні вже копала погріб за хатою? — сказала Маруся.

— Та еге ж! Та копала ж, але роздумалась, що буде далеко ходить до погреба, то я й засипала, та була почала копати перед хатою, та...

— Та знов засипала, щоб далеко не ходити? — спитала насмішкувато Маруся.

— Та еге ж! Та знов засипала, бо Улас сердився, що по дощеві прийдеться тьопатись до погреба; та я оце поміркувала удвох з Уласом та й копаю в сінях,— обізвалася з ями Олена.

— А чом же Улас не копає сам?

— Бо не хоче,— обізвалась Олена.

— Уласові не погріб у думці,— сказала Маруся, нагинаючись над ямою.

— Хто його зна, що в його в думках! — сказала Олена десь ніби з криниці.

— Вилазь, Олено, з погреба, бо маю до тебе діло.

— Та говори звідтіль, бо не хочу вилазить,— обізвалась Олена.

— Та вилазь-бо! Нема мені часу,— сказала сердито Маруся.

— Не вилізу, бо важко вилазить,— сказала Олена,— а потім знов треба влазити. Я не кішка, щоб дертись по десять раз на день по драбині.

Маруся розсердилась і спалахнула.

— Оце дідько його й видав! Син з розуму зводить мою Лукину, а матері не витягнеш з погреба!..

— Хіба ж він зводить з розуму твою Лукину? — спитала Олена.

— Атож! Через твого Уласа до моєї Лукини неначе приступило. Не слухає мене, та й годі! Трапляється нам

добрий чоловік, а вона певно ж через твого Уласа й слухати нічого не хоче, неначе блекоти наїлась!

— Хіба ж я в тому винна? — обізвалась Олена якось ніби по-дитячій.

— Може й винна! Хто вас знає, чи ви хочете брати мою дочку за невістку, чи ні, а я своєї Лукини за Уласа не оддам, бо він не дуже беркий до роботи. Тільки за дівчатами ганяє та з парубками казиться по вулицях.

— Я не набиваюсь Уласом; хоч не знаю, що думає за це діло він. Та й Улас мій, хвалить бога, не старець. Хоч не має поля, але має хату, город, має клуню й комору.

— А де ж та клуня та комора? Адже ж у тебе на подвір'ї тільки драний хлівець,— сказала Маруся.

— Є й клуня, й комора, що зосталось од покійного Прохора. Я її для Уласа на горище сховала,— сказала Прохориха.

— На горище сховала клуню та комору? Оце так навдивовижу диво!— сказала Маруся й глянула на горище: з горища виглядали в сіни дві сохи, висунувши кінці — розсішки.

— От бачу дві сохи,— сказала Маруся,— а де ж лати, та крокви, та стовпи, та ворота?

— Та попалила взимку потроху, бо опалу не було,— сказала Олена.

— От туди к нечистому! А ти, Олено, скажи синові, щоб він не чеплявся надаремно до моєї дівки, бо з того нічого не вийде. Ми маємо не такого на прикметі, як твій Улас.

— Оце лишенько! Не дурно мені цієї ночі снився такий страшний сон,— сказала Олена.

— Бо спиш і вдень і вночі, то тобі й верзеться не знати що,— почала вже докорять Маруся.

— Потривай, Марусю, я вилізу та розкажу тобі за той сон: може, ти знаєш, проти чого воно мені таке страшне снилось.— Олена вже хотіла лізти по драбині.

— І вже! годі! ради цього дива не варт і по драбині дряпаться. Прощай, Олено! А про сон розкажи своєму Уласові!

Маруся хрьопнула дверима спересердя й побігла до сина Захарка на економію. Захарко надвечір прийшов додому, і вони вдвох причепились до Лукини. Лукина мовчала, не обзивалась і тільки плакала. Мати й собі

заплакала. Захарко сердився, вмовляв сестру, але ні до чого не договорившись, пішов з хати, промовивши:

— Коли ти, Лукино, не хочеш йти заміж за Хавруся, то ми тебе й присилуємо.

Стара мати зварила вечерю, поставила на стіл; Лукина й ложки не взяла в руки. Вона пішла на город, сіла на призьбі під причілком і ніби вся отерпла.

Сонце сідало за горами, за високими тополями, що стояли на горі. Вечір був пишний та веселий і неначе сміявся над Лукининим горем. Верби стояли, ніби облиті червонястим вогнем. Небо ніби палало, і по йому, неначе птиці з рожевими крилами, літали хмарки.

Лукина дивилась на рожеве небо й не примічала його. Вже надворі почало сутеніти. Од річки, од очерету потягло холодом. Лукина ніби прокинулась од сну й почула, що в вербах співають соловейки. Вона згадала про милого.

«Соловейки мої! не щебечіть в лузі, не завдавайте моєму серденьку жалю та туги, бо я ж смутна, бо я безталанна...»

Лукина схопилась за груди руками й заплакала.

Коли це в вербах хтось свиснув раз, свиснув вдруге... Свист заглушив голос соловейків, гострою стрілою пролетів через густі верби. Лукина іздригнулась й одразу перестала плакати, як перестають часом хлипать маленькі діти. Холод пройняв її тіло. Вона знялася з місця й побігла борозною через город, а далі звернула на сукупні городи й трохи збочила з стежки. Важкі коноплі били її по руках. Трава плуталась під ногами й обсипала гарячі ноги холодною росою.

Лукина вбігла між верби. На самому березі, коло човна, вона вгляділа жовтий бриль на Уласові, впала йому на плечі й заридала.

— Рятуй мене, Уласе, мій місяцю повний, мій лебедику, бо я пропаду... Здається, вмру не сьогодні-завтра. Мати та брат хотять силою мене оддати за старого вдівця.

— Не плач, Лукино, не плач, серце! Твоя мати була в нас і все розказала моїй матері,— промовив Улас, обнімаючи Лукину.— Я Хаврусеві скручу в'язи, а тебе таки візьму. Восени я зашлю до тебе старостів,— сказав Улас.

Лукина неначе вдруге на світ народилась, з її серця одразу спала туга, неначе кам'яна гора. В грудях у неї стало легко-легко. Вона повеселішала.

— Уласе, сизий голубе, як мені стало на серці легко!

Здається, полетіла б з тобою за синє море! Не кидай мене, люби мене, бо як мене покинеш, я сама собі смерть заподію,— тихо-тихо прошепотіла Лукина, неначе калина зашелестіла листом.

— Не покину тебе ніколи й другої не свататиму; ти в мене одна, як вечірня ясна зоря, в моїому серці світиш,— одказав Улас.

— Забожись, заприсягнись перед небом,— сказала Лукина.

Улас забожився й перехрестився на схід сонця.

Лукина втерла краплі сліз на щоках і полинула попід вербами. В неї ніби виросли ластовині крила й несли її по зеленій траві.

Вона прибігла в хату, впала на постіль і незчулась, як одразу заснула міцним сном напрацьованої, але спокійної й серцем щасливої людини.

Другого дня вранці Клим Хаврусь встав і пішов оглядать свою оселю, свою загороду, клуню, все своє добро. Дивиться він: на воротях стовпи обмазані дьогтем, а на дошках воріт щось написано здоровими слов'янськими словами. Він покликав свого старшого хлопця, котрий ходив до школи і вмів читати.

— А ходи сюди, Петрусю, та прочитай, що це написано на воротях!

Петрусь прочитав голосно: «Стара собако, смердячий одуде, мурмило, Тюхтію Івановичу, солом'яне опудало! Не ходи на нашу вулицю, не дури дівчат, бо буде тобі смерть!»

— Овва, враг його матері!— цмакнув Хаврусь.

— Це, тату, надісь, хтось хоче вбити нашого старого Сірка,— додумавсь Петрусь.

— Еге ж, сину,— сказав Хаврусь.— Побіжи та запри лишень його в хлів, щоб не бігав за ворота, як попоночіє надворі, бо це, певно, хтось заповзявсь дать йому отруту.

Петрусь впіймав Сірка, повів його за вуха у хлів і зачинив, а Хаврусь полою постирав крейду з воріт.

Од того дня Хаврусь не лягав спати ні під хатою, ні у клуні, а спав у хаті, ще й спускав двох собак з ланцюгів. Він усе кмітив у вікно і раз прикмітив, що хтось вночі блукав попід городом та за клунею, а собаки брехали, аж вили, неначе за поли когось водили. Ввечері смерком Хаврусь боявся навіть виходить за двір без сокири: він

добре знав Уласові норови, догадувавсь, що ті слова на воротях написали Улас та Іван Радивиловський.

Другого дня Лукина прокинулась раненько-раненько, тільки що почало на світ божий благословиться. Радість іще лунала в її серці, неначе темна нічка та міцний сон не заспали її щастя. Мати ще спала.

Лукина схопилась з постелі й побігла в берег умиватись. Їй заманулось подивиться на те місце в береговині під калиною, де Улас божився та присягався її любити на віки вічні. Вмившись у березі, вона ніби набралась нової сили. Втираючи рум'яні щоки рукавом, вона йшла поміж вербами, поміж соняшниками. Назустріч їй блиснуло з-за лісу сонце. Ще ніколи світ не здавався для неї таким гарним та пишним: сонце стало ніби яснішим, небо блакитнішим; ще ніколи, здавалось їй, пташки не співали в лузі так голосно, так весело.

«Світе мій ясний, який ти мені гарний та милий! Яка я весела, яка я щаслива!» — подумала Лукина і, неначе пташка, незчулась, як заспівала пісню:

Ти в мене одна,
Як ясна зоря
Вечірняя, світиш...

Мати прокинулась і зраділа, почувши доччину пісню. Їй здалося, що дочка передумала за ніч і таки вволить її волю, і знов почала вговорювать свою дочку, запалюючи в печі. Лукина слухала й тільки веселенько осміхалась.

— Мамо моя! Я б вас і послухала, та серце моє й мене чомусь не слухає. Скажіть Хаврусеві, що я за його не піду заміж, та й годі.

Стара мати заплакала й почала просити дочку:

— Дочко моя! ти ж хіба не знаєш, як я цілий вік свій бідувала та поневірялась з вами, скільки я напрацювалась! У мене од роботи болять усі кістки, неначе ломакою побиті. Ми цілий вік їмо сливе самий хліб та пісний борщ. Я вже одвикла і од м'яса й навіть не можу його їсти, бо чогось гидую. Хоч би на старість я одпочила, притулившись до тебе в багатого Хаврусся...

Маруся плакала, а Лукині стало шкода матері: вона й собі заплакала, але то були не гіркі сльози безталання, коли людина плаче й надії не має. Ті сльози швидко висохли, як роса на сонці. І од того часу мати то просила

й плакала, то лаяла й гризла Лукину щодня, щовечора...

Вона сказала Климові Хаврусеві, щоб підождав до осені.

III

Настало літо, прийшли жнива. Улас став у пана жати за сніп. Стара Маруся послала Лукину жати хліб за сніп на панському лану, а сама хапала те жито, що посіяла в городі.

Лукина знала, що буде щодня бачитись з Уласом на полі. Вона заквітчалась оргинією та настурцями, убралась в нову спідницю й побігла з серпом на поле. Улас зайняв постать поруч з Лукиною, балакав з нею цілий день і неначе не міг наговориться й надивитись на неї. Всі женці вертались в село гуртом. Улас вертався вдвох з Лукиною й доводив її щодня до самої хати. Ті жнива здавались Лукині ніби святками або гулянкою.

Через тиждень Лукина прикмітила, що Улас чогось зайняв займань далеченько од неї. Вона цілий день бачила його жовтий бриль, слідкувала за ним очима: Улас вже зайняв постать поруч з якоюсь дівчиною. Настав вечір. Лукина все сподівалась, що Улас прийде до неї й піде разом з нею в село, але Улас десь щез, неначе сховався в гущавині високих житів. Лукина почала тривожитись і наглядати за Уласом.

«Чом це Улас вже не стає зо мною на постаті жати? Чого це він неначе одмикує та тікає од мене? Може, я сказала йому щось неприємне, противне? Може, я вразила його якимсь докірливим словом»,— думала Лукина, хапаючи серпом густу пшеницю, й передумала все, що говорила з ним у ті дні: вона не забула ні одного словечка з розмови.

І свої думки, і його солодкі слова склались в її серці, як сплетені квітки в віночку. Вона розвивала той пахучий вінок у своїй пам'яті квітка за квіткою. «В понеділок він говорив, як ми будемо вкупі жити, як будемо хазяйнувать. Позавчора я розказувала йому, як я злякалась тоді, як він приплив човном в бережині до нашого городу... Він сміявся, сміявся з Івана. Потім ми мовчали... Він тільки дивився на мої очі... Я говорила йому за свою матір, як вона та брат силували мене йти заміж за Клима...»

Лукина все передумала й тільки важко зітхнула. Її душа була ясна, як вода в Рясаві в тиху годину.

Одного дня вона цілий день назирала за Уласом.

Ввечері вона не пішла вкупі з женцями в село й сіла за копою. Улас зостався удвох з якоюсь дівчиною й пішов з нею поруч суголовком. Лукина побігла слідком за ними поміж високими житами. Улас ішов, балакаючи з дівчиною. За житами нанизу почався луг. Улас пішов стежкою поміж старими дубами та вільшиною. Стежка вилась далі все наниз до течії. З-за дубів піднімався дим синім пасмом. Дівчина спинилась. Улас і собі став, побалакав ще з дівчиною, а далі обняв її, поцілував і вернувся назад. Дівчина пішла стежкою далі. Лукина стояла під грушею й не могла рушить з місця. Її ноги ніби приросли до землі. Улас наблизився і вглядів Лукину.

— Чого це ти, Лукино, вертаєшся додому манівцем?— спитався Улас, спинившись коло Лукини.

— А тим вертаюсь манівцем, щоб побачиться з тобою, бо ми вже давно бачились,— обізвалась Лукина.

— От і добре! Ходім же лугом додому однією стежечкою,— сказав Улас, осміхаючись.

— Смійся, смійся з сироти, бодай з тебе ворог насміявся!.. Йди сам додому цею стежкою, а я піду іншою, бо вже наші стежки, надісь, розійшлись навіки, як туман по лісі. Я все бачила,— сказала Лукина з гнівом.

— То що ж, що бачила? Любив я досі білявих, а тепер чорнява чогось нависла на очі,— промовив Улас і нахабно подивився Лукині просто в очі.

— А ти ж божився, а ти ж присягався мене любити й більш нікого! Од тих сліз, що я вилила за тобою в березі під калиною, і трава посохла б,— сказала жалібно Лукина.

— Оце ж пак! Як посохла, то й знов виросте,— сказав Улас і почав робить цигарку, насипаючи тютюну, а потім додав:— А коли не хочеш іти зо мною, то бувай здорова, чорноока, але не чорнобрива!

— Не дурно ж дівчата казали, що у твого серця сім п'ятниць на тиждень!— гукнула Лукина навздогін Уласові.

Улас, не обертаючись, пішов стежкою. В Лукини запаморочилась голова: вона все стояла на одному місці й забула, куди йти стежкою до села.

— Боже мій! Пропаща я, пропаща навіки!— крикну-

ла Лукина, піднявши руки до неба, й самі ноги несли її вузькою стежечкою.

Стежечка повилася між лозами та вербами, далі пішла попід коноплями та під вільхами й довела до криниці. Проти криниці на горбі стояла біла здорова хата у старому садку. То починався присілок. Лукина не сіла, а впала на цямрини криниці й схилила голову. Сльози закрапали з її очей і котились по щоках.

Вечір наступав. Верхи вільх та верб у лузі горіли червоним світом, а кущі верболозу та ліщини вкрила вже густа тінь. Лукина ніби скам'яніла й отерпла, сидячи на цямрині. Вона ніби крізь сон чула, як десь у лузі жалібно туркотала горлиця, як кругом білої хати літали й щебетали ластівки, а несподіване горе здавило молоду дівчину в грудях, впилося гадиною в самісіньке серце...

Коли це з хати вийшла дівчина з відрами на плечах і попрямувала вогкою стежечкою до криниці. На дівчині червоніла спідниця з лапатими чорними квітками. Лукина по одежі одразу впізнала ту дівчину, з котрою йшов з поля Улас, і, впізнавши, опам'яталась.

Дівчина прийшла до криниці, сказала «добривечір» і почала набирати воду. Лукина глянула зблизька на її лице і трохи не крикнула. Дівка була чорнява, але немолода, погана, кирпата. Під щелепами на шиї позападали глибокі ямки; було знати, що в неї були задавнені здорові жовна. На широкому жовтому лобі чорніли товсті чорні брови.

«Так от для кого покинув мене Улас! Я думала, що він покохав якусь красуню чорнобриву й покинув мене для пишних брів!» — заворушилась думка в Лукини. Вона несподівано спиталася в дівчини:

— Чи у твого батька є поле?

— Є, ще й доволі. Мій батько заможний,— обізвалась дівчина. Вона насилу підняла на плечі важкі відра, аж трохи застогнала.

Лукина все зрозуміла: для неї наче сонцем освітилась темна Уласова душа, його змінлива вдача, що була спахнула коханням та швидко й прохолола.

«Через поле, через землю покинув мене Улас. У моєї матері нема поля... Кохання моє було задля його тільки іграшкою. Та хіба ж не через поле моя мати хоче мене оддати за нелюба, за отого Хавруся старого?» — промайнула в Лукини думка.

Лукина встала з цямрини, зітхнула важко й побрела стежкою до села. Вона перейшла поле, дійшла до села і спинилась на горі. Сонце стояло низько над самісінькою долиною й обливало червоним світом очерети, що цвіли, повикидавши свої пухкі кучеряві волотки, легенькі, як пух. Здавалось, що по долині пливла широка річка з легкого червонуватого пуху. Розкидані подекуди в очеретах кучеряві вільхи та верболоз неначе пливли в пуху, потопали до самого верху; декотрі ніби виринали, показуючи проти сонця свої круглі, як м'ячі, верховіття. Расава лисніла проти сонця, розлившись в очеретах, ніби срібними стрічками. Подекуди лисніли плеса, неначе скляні порозкидані тахлі. Лукина вгляділа свій огород та верби, де Улас божився перед нею й заприсягався любити, і несподівано заридала голосно, як ридають тільки малі діти. Горе так здавило її коло серця, що вона вхопилася за груди обома руками.

— Тепер же я пропаща, пропаща навіки!— крикнула вона голосно.— Що мені тепер робити, що почать? В кого поради питать? Ой боже мій, боже мій! Нащо мені на цім світі жити, коли і в милого нема правди! Нема правди і в моєї рідної матері! І вона хоче мене занапастить, навіки втопить,— голосила Лукина, стоячи на горі.

Внизу перед нею блищав і грав на сонці ставок. В неї майнула думка піти до ставка і втопиться: їй чогось страшно було вертатись додому, до матері. Вона вже передпочувала, що її жде велике горе там, за кучерявими вербами, де синій димок гнався в небо рівною, тоненькою смужкою.

Сонце закотилося за ліс. Ставок зачервонів проти заходу, неначе политий кров'ю. Лукина збігла з гори до ставка і стала під вербою над кручею; сльози лились з очей річкою. Якась сила неначе направляла її кинутись униз і скочить з кручі. Коли це несподівано хтось затуркотів у неї над самісіньким вухом: турр! турр!

Лукина злякалась, аж затрусилась, і озирнулась. Позад неї стояв Іван Радивиловський і реготався. Він уже це все знав, бо тільки що стрівся з Уласом.

— А що, перелякалась? А знаєш, чого це я прийшов на ці бурти? Га? Не любиш мене, а я візьму з горя та й утоплюся в оцім багнищі,— сказав Іван і так химерно одійшов, а потім розігнався, щоб плигнути з буртів, що

Лукина знехотя вдержала сльози й несамохіть подивилась на його.

— Улас вже знайшов собі якусь петербурзьку корову, якусь Мелегерію Султанівну. Ти мене не хочеш любити. Давай разом плигнемо в це болото до жаб на вечерю! Що ж нам більше робить?— сказав Іван і знов розігнався й так химерно скочив, але не з кручі, а під вербу, що Лукину взяла злість, і вона крикнула:

— Одчепись ти од моєї душі! Мені й так важко на серці!

— Ой, і мені важко! Люблять мене дівчата так, що я сливе щовечора приходжу до ставка топитись, та й досі ніяк не втоплюсь: тільки скупаюсь, полякаю жаб та й додому вернусь. Пхни мене, серце Лукино, з кручі, то, може, я якось і втоплюсь, а доброхіть — ніяк не спроможусь.

Іван забіг поперед Лукини й химерно підставив плечі до неї; вона його спересердя і справді штовхнула і пхнула в спину.

— Ходім лучче, Лукино, та повечеряємо, та ляжемо спати, бо люди затого й ніч розберуть. Дивись, уже зовсім смеркло. Бач, не схотіла мене любить, а тепер горе тобі.

Лукина пішла через греблю з Іваном, наче покірлива овечка. Вже пізно вона допленталась додому. Мати вже повечеряла й сиділа на призьбі, куняючи.

— Чого це ти, дочко, так забарилась та загаялась в полі?— аж крикнула вона.

Лукина заголосила. Мати стурбувалась.

— Хто тебе зобидив? Що з тобою? Чого це ти плачеш?— питала вона в Лукини.

— Ой мамо моя! Пропаща я навіки! — крикнула Лукина й замовкла, тільки хлипала од великої скорботи.

— Тепер, мамо, беріть мене та про мене хоч і втопіть. Нехай Хаврусь хоч і зараз шле до мене старостів, бо Улас має вже другу милу; вже він мене не свататиме,— призналась, плачучи, Лукина.

— А хіба ж я тобі не казала? Хіба ж ти не знала, хто такий Улас; не пересвідчилась, що він людина нестатковита? В його правди нема ні на макове зернятко! Нічого тобі не поможеться... Йди, дочко, за Хавруся, та й годі.

— Мені тепер байдуже, чи буде Хаврусь, чи хто інший, чи й сама смерть. Все мені стало осоружне. Світ мені став немилий.

Другого дня Маруся побігла до Хаврусевих й дала звістку, щоб присилав старостів до Лукини. Стара Маруся ще до першої пречистої вимазала хату зсередини, побілила около і щовечора застеляла стіл білою скатеркою; вона щовечора сподівалася старостів.

Минула пречиста. Ще й робота на полі не скінчилась, а Хаврусь запросив пана Зануду до себе за старосту. Зануда зайшов до Хаврусевих, добре випив, узяв хліб під пахву і смерком пішов з Хаврусем до старої Марусі. Пан Зануда гордо увійшов в убогу хатину. За ним вступив Хаврусь. Вони привітались з старою Качурихою та з Лукиною. Стара мати зраділа, неначе на великдень лагодилась їсти паску. Лукина стояла коло порога й ні на кого не дивилась. Пан Зануда пригладив волосся на висках, намастивши його маслом, позакручував на лоб, і воно чорніло, неначе качурині кучері, позатикані за вуха.

Зануда взяв у руки хліб і поклав на столі. Маруся попросила гостей сісти. Зануда сів на покуті. Хаврусь сів поруч з ним. Лукина стояла коло печі, коло самісінького порога, згорнувши руки на грудях.

— Лукино, не колупай печі, бо до тебе прийшли такі старости, що знають інші звичаї, а не простацькі! Сідай з нами та поважно поговоримо,— сказав Зануда з покутя.— Трохи злякалась дівчина,— додав він згодом,— та це не диво: лякаються цього діла й наші шляхтянки. Як я сватав свою жінку, то мій покійний панотець, штабс-капітан, послав за мною за старосту свого товариша, одставного штабс-капітана Марчука. А в його золоті еполети на плечах були здорові, такі завбільшки, як миски. Моя жінка як угляділа старосту та мене та шусть у кімнату! Насилу я виманив її звідтіль!

— Ой господи!— сказала стара Маруся й навіщось зітхнула важко, буцім за тими еполетами. Пан Зануда знов поправив кучері на висках, закрутивши їх пальцями, і, причепурившись, почав бадьоритись, випроставши свою суху спину.

— А в мого панотця, штабс-капітана, еполети на плечах були отакелецькі! Такі завбільшки, як соняшники. А на грудях мегдалі од плеча до плеча; було як іде, то вони аж теліпаються...

Хаврусь моргнув на пана Зануду й якось підморгнув зморшками на щоках: говори, мов, про діло, а не про якісь соняшники.

— А було як увійде мій панотець у церкву, то всі люде так і шелеснуть врозтіч: одні на один бік, другі на другий. А він, мов той генерал, іде просто до царських врат та у вівтар, та й стане трохи не рядочком з батюшкою коло престолу,— отам саме, де й я стою з паном Тесельським...

— Гм, кахи, кахи! Гм!— зачмихав Хаврусь, глянув на Зануду й уже без сорому моргнув на його бровами та зморшками на лобі. Він боявся, що йому самому доведеться свататься, бути за жениха й за старосту.

— А мій небіжчик дід, бригадир його царського величества...

— Пане Занудо, говоріть-бо про діло!— не втерпів Хаврусь.— Це все добра річ, але на потім... нехай на другий час.

— Та це, бачиш, куме, так до слова прийшлось... що як мій дід, бригадир його царського величества Павла І, було убереться у всі регалі та мегдалі, та було як іде через містечко, то всі жиди за ним юрбою так і посипляться, як з мішка просо, та тільки гир-гир-гир. Герготять та пальцями на регалі показують. А він було йде, випнувши вперед груди, гордо, гордо та пишно, мов генерал...

— Кахи, кахи!— закашляв знов Хаврусь.— Пане Занудо, та це ж...— почав він.

Пан Зануда опам'ятався й почав говорить про сватання.

— А як же буде, Марусе, зі сватанням? Чи заміняєте нам святий хліб, чи ні? Чи оддасте Лукину за Клима? Га? Чи, може, ще й ні? — сказав насмішкувато Зануда й глянув на Клима.

— І господи милостивий! І я оддам Лукину, і Лукина піде за Клима,— сказала Маруся, і в неї чорні очки так заблищали, неначе вона сама думала йти заміж за Хавруся.

Хаврусь пересів з лавки на піл і сів коло Лукини. Лукина врівні з ним здавалась його дочкою.

— Що ж, Лукино, чи підеш за мене?— спитав Клим і моргнув на неї бровами по-молодецькій.

— Піду,— тихо обізвалась Лукина й навіть не гля-

нула на Клима. Горе так здавило її коло серця, що вона нічого не думала і неначе й нічого не бачила. Для неї тепер став світ немилий, немила своя хата, немила рідна мати, що силувала любити немилого.

— Коли так, то нам вінець, ділу кінець, а богу слава,— приказав Зануда з покутя.— Тепер можна й рушники забрать та й могорич запити, а через тиждень і до вінця. Чи правду я кажу?— спитав Зануда у старої.

— Де вже пак неправда? Чи то можна, щоб пан Зануда казали неправду?— веселенько промовила Маруся.

Маруся одчинила маленьку скриню і знайшла рушники. Вона достала з мисника полумисок, застелила його вишиваною білою хусточкою, поклала на полумисок рушники й подала Лукині.

Лукина глянула на рушники, на розкішні вишиті квітки й почувала, що її стисло коло серця так, що й дух зайняло. Вона взяла в руки рушники, а сльози закрапали з карих очей і впали на чудовий червоний повишиваний хміль та зірочки.

«Кому ж оце довелося вас давати, рушнички мої?.. Чи про такі очі я гадала, як вас під калиною вишивала?» — подумала Лукина, кланяючись старості та подаючи йому рушник.

І Лукина згадала про Уласові очі... Він став перед нею, ніби уявки, як живий. Лукина почутила, що в її серці неначе спахнула іскра, спахнула на хвилину і знов погасла, як гасне зірка, падаючи з неба. Вона почула, що й досі і ненавидить і все-таки кохає Уласа...

— Тепереньки можна й по чарці,— сказав пан Зануда.

Випили старі по чарці, покликали Лукину до стола, і Зануда подав їй чарку в руки. Лукина взяла чарку. Рука затрусилась. Горілка хлюпнула на діл.

— Ой, Лукино! Дивись-бо! Ще виллєш своє щастя на діл! Лучче випий чарку до дна, щоб на сльози не зоставалось!— сказав Зануда.

Лукина вперш підвела очі і глянула на Хаврусь.

«Я вже й так випила своє щастя разом з сльозами»,— подумала Лукина і, ледве вмочивши губи, хотіла поставить чарку на стіл. Рука її трусилась. Вона знестямки впустила чарку. Чарка дзенькнула об діл і розбилась.

— Ой боже мій! Ой лишенько! Недобрий знак!— крикнула Маруся. Хаврусь став якийсь збентежений,

стурбувався і задумався. Мати заплакала, а Лукина стояла коло стола бліда як смерть. Усі замовкли.

Хаврусь та Зануда посиділи ще трохи й попрощались з Марусею та Лукиною. Маруся вхопила маленьку лампочку, вийшла в сіни, щоб посвітить. Коли це сінешні двері одчинились. У сіни вступив Іван Радивиловський, а за ним старий заштатний дяк Степан Яроцький. Яроцький держав під пахвою хліб.

Іван дізнавсь, що Улас уже не буде сватать Лукини, і надумався піти до неї зі старостою.

Він добре знав, що усі дівчата на селі горнуться до його, і думав, що й Лукина доконечно піде за його заміж. В його була думка взяти за Лукиною шматок огороду та поставить там хатину, щоб мати собі сяке-таке пристановище на старість, та й жить, як бог дасть, з гарною молоденькою жінкою.

— Опізнились, пане Радивиловський!— гукнув пан Зануда.— Прийшли саме на шапкобрання... хіба для того, щоб достати гарбуза. А бачте, не попросили в старости пана Занудова, а тепер будете каятись, бо де ступить пан Занудов, то під його ногами золота трава росте.

Радивиловський тільки очі витріщив: Зануда був перев'язаний навхрест рушниками через плечі.

— Овва! погано, погано! Гарбуз не дуже смачна страва, про це нема чого й говорити,— обізвався дяк.

— Хоч погана страва, та доведеться вам її покуштувать,— гордо промовив Зануда.

— Що доведеться їсти, то нігде правди діти,— сказав і Хаврусь.

— Куди ж пак, які пани!— крикнув Радивиловський.— Ще ж Лукина не вінчана.

— Хоч не вінчана, та не буде вашою, бо тут я командир, а де командує пан Занудов, там справа йде, як горить. Забули підмазать осі, пане Радивиловський, то тепер буде тпру!

— Куди ж пак! Ми таких панів підмазуємо квачем з мазниці,— крикнув Радивиловський.

— Мажте кого іншого, тільки не мене; говоріть та не проговорюйтесь! Не забувайте, що в мого діда, бригадира його величества Павла I, були на плечах еполети такі завбільшки, як соняшники, коли ще, може, ваш дідусь тягав хвалу божу за хвіст. А мій батько, штабс-капітан... нехай йому земля пером...

— Ваш батько, штабс-капітан, ходив у Степанцях у мужицькій свиті та крав по городах капусту й моркву, а його син, пан Зануда, і тепер ходить з полатаними ліктями,— обізвався Радивиловський.— Не забувайте, що мій дід був тридцять років благочинним, мав камилавку та золотий хрест на грудях, а пан Занудов тепер одставної мазниці квач! От що!

— Ось як прожене тебе батюшка, то й ти підеш на роботу в сахарню та й будеш служить під рукою в пана Занудова,— гордо сказав Зануда.

— Куди ж пак, яка писанка! Знаємо ми задрипаних панків! Неначе він справдешній директор в сахарні... Запише порожні мішки та лантухи та ще й чваниться...

— Та годі вже вам, годі!— почав мирить «панів» Хаврусь.— Що з воза впало, то пропало! Ходім лучче до мене та на радощах вип'ємо могорича. А вже ж і могорич встругну!

— Оце так і справді добра річ! Це річ смачніша од гарбуза,— сказав дяк.— Іване, коли просять, то й ходім, та хоч вип'ємо всмак: ми люде помирливі. Ходім!

Хаврусь таки вговорив Івана, Зануду та дяка й потяг їх до себе в гості. Радивиловський недовго сперечався й опинавсь і помирився таки тут у сінях з паном Занудою. Хаврусь потяг їх усіх до себе. Бідні степанецькі панки були раді напитись за мужицькі гроші й охочо пішли до Хавруся.

Того-таки тижня заручився Улас Прохоренко. Він узяв за старосту свого приятеля Івана та ще одного сусіда й пішов сватати Гапку, дочку козака-лісовика Дударенка. Гапка була калікувата, негарна, старша од Уласа, але вона була дочка-єдиниця в свого батька. Її батько мав у присілку своє поле, свій город, добру хату, був чоловік заможний. У присілку ніхто не сватав Гапки, навіть її мати не раяла їй самій виходити заміж, бо знала, що вона слабовита. Улас намилувався Лукиною, натішився й покинув її, як зірвану квітку. Лукина перечула через людей, що Улас уже заручився, і втратила останню надію на своє щастя.

Настав день весілля. Лукина з дружками пішла по селі просить на весілля. Дружки співали, а Лукина ледве вдержувала сльози. Сіла вона на посад, навіть і пісень ніби не чула. Для неї здавалось, що не вона йде заміж, що не для неї співають дружки, грають музики, не для неї

зібралась молода челядь танцювати. Весілля гуло, а Лукині все те неначе привиджувалось у сні, неначе їй снився якийсь довгий, важкий, неперестаючий сон. Тільки як почали дружки розплітать їй косу, як заспівали жалібних пісень на розпрощання з чорною косою, як накрили голову очіпком, Лукина ніби опам'яталась, ніби прокинулась. Од серця в неї трохи одлягло, і вона заплакала й заголосила, прощаючися з матір'ю. «Мамо моя, голубко моя! тільки я зазнала щастя, як жила у вас»,— сказала Лукина, втираючи сльози вишиваним рушником.

— Не плач, дочко, твоє щастя тільки тепер почнеться,— одказала мати, хрестячи Лукину.

Одвезли Лукину в багату Хаврусеву хату. Палали кулі соломи коло Хаврусевих воріт попід вербами. Лукині здалося, що для неї тепер уже на віки вічні зав'язано світ... Минуло дівування, минуло кохання, серце вмерло навіки. Перед Лукиною одчинились чужі ворота, чужі двері. Вона переступила через чужі пороги. Кругом неї чужі-чужісінькі та неприємні для неї, немилі люде...

Прощайте навіки і рідні пороги і чорні парубоцькі брови!..

IV

Раз по обіді перед Семеном стара Маруся зайшла на одвідини до дочки. Лукина сиділа на призьбі проти сонця й шила сорочки Хаврусевим дітям. На Лукині була тонка біла сорочка, голова зав'язана новою картатою хусткою. Нова спідниця червоними квіточками аж горіла проти сонця. Мати сіла коло дочки, взяла голку й почала й собі порплятись голкою. По дворі зеленів густий шпориш. В току жовтіли здорові стіжки хліба. З загороди виглядали рогаті голови сивих здорових волів. Дві корови паслись на леваді в береговині. За хатою зеленів старий садок. На дереві червоніли пізні яблука-циганки.

Лукина послала старшого хлопця в садок по яблука. Хлопчик назбирав піврешета яблук, приніс і подав бабусі. Маруся взяла яблуко й так химерно гризла його трьома цілими зубами в роті, що дитина аж уголос зареготалась.

— Господи, який великий засіб, які достатки в Клима! Скільки хліба, скільки садовини! Тобі, дочко, тільки жити та бога хвалити.

— Нема мені за що бога хвалить... Є що їсти й пити, є в чому ходить, але тута й їжа мені не йде на думку: хліб Климів мені несмачний, ніби з полином пополовині печений,— обізвалась Лукина.

— Не гніви, дочко, надаремно бога! Дай господи, щоб і усім людям було таке щастя, як тобі. Не одна молодиця та дівка на селі тобі завидує: Клим надбав усякого надбання. Буде на споживок і тобі, й дітям. Твоє життя буде тихе та безжурне.

— Нема чому завидувати. Чомусь, мамо, я й досі ніяк не звикну до цієї хати та оселі. Так неначе я тутечки в найми найнялася або зайшла на часок води напитись. Все мені бажається йти ніби додому, до вас. Не звикну я ніколи жити в цій оселі... журба мене бере.

Лукина похилила голову й перестала шити. Сльози покотились по її щоках і впали на полотно.

— Бог з тобою, дочко, чого це ти плачеш? Може, тебе Клим зобижає або не любить? — спитала мати.

— Він мене любить... Ет!.. Якби він мене не любив, здається, мені було б легше жити,— сказала Лукина, втираючи сльози рукавом.

— Бог зна, що ти вигадуєш! Чого тобі журитись? Жінки плачуть, як їх чоловіки не люблять, а ти плачеш, що тебе чоловік любить,— умовляла мати.— Схаменись, моя дитино, опам'ятайся, що це ти верзеш?

— Коли ж я його, мамо, не люблю й ніколи не любитиму. Не люблю його хати, не люблю його дітей. Навіть що він мені купить на місті, все мені негарне, противне, гидке,— сказала Лукина.

— Ти ще, дочко, дуже молода. Поживеш, оговтаєшся в господі, то й до чоловіка звикнеш. Тільки до горя та до смутку чоловік ніколи не звикне,— сказала Маруся, помаленьку гризучи червоні яблука.

«Я б, здається, й до горя звикла; звикла б до сліз, звикла б до черствого хліба, коли б те горе я терпіла з милим»,— подумала Лукина, втираючи сльози.

Собаки загавкали й кинулись за ворота. До воріт наближалась купка чоловіків. Чоловіки йшли за Климом Хаврусем, що держав перед, розмовляючи з писарем.

Того саме дня Клима обібрали в волості за голову. Він поставив перед обранням виборцям-громадянам не одно відро горілки, щоб підмогоричить їх. Підмогоричившись добре, тепер Клим, веселий та безжурний, вертався

додому. Його проводило кілька душ виборців, десяцький та писар. Клим розпрощався за воротьми з людьми, а писаря та десяцького запросив до себе на вечерю.

Клим не поліз у свій двір через перелаз, бо це вже не подобало голові. Він одчинив ворота, аж ворітниці захилитались, і повагом увійшов у двір. За ним слідком увійшли й писар та десяцький.

Гордо підняв Клим вгору голову. Сама Климова смушева шапка неначе знала, на чиїй голові вона тепер сидить, бо настобурчилась і з'їхала аж на потилицю.

— Ну, Лукино, поздоровляй мене, бо я тепер голова в селі,— гукнув Клим ще од воріт.

Лукина сиділа й не поворухнулась, навіть голови не підвела. Стара мати аж підскочила з призьби.

— Вари, жінко, вареники на вечерю та подай нам пляшку запіканки, оту, що стоїть у хижці! — гукнув новий голова.

Лукина внесла в хату пляшку й поставила на стіл полумисок солоних огірків. Мати заходилась з наймичкою готувати вареники. Лукина поралась, неначе нежива. Сама мати мусила і в печі розтопить, і поставила наймичку тісто місити. Лукина дивилась на все байдужно, неначе вона ненароком зайшла в чужу хату і дивилась на чужий клопіт. Їй було байдуже, що Клима настановили за волосного.

Незабаром у хату вступив ще один поздоровляник, пан Зануда. Він почоломкався з Климом, високо піднявши долоню й плеснувши нею з розгоном по Климовій долоні. Зануда чув носом добрий могорич та смачну вечерю.

Зараз за Занудою в хату неначе з неба впав Іван Радивиловський.

— Оце я недавнечко вийшов надвір, задер свою кирпу вгору до неба та й нюхаю, чи не печуть млинців на небі. Коли чую — млинці печуть на землі, в нашому селі, у Климовій хаті. А я шусть туди! Чую носом, де в хаті добра випивачка! — крикнув Іван, поздоровив Клима і плеснув його з розгоном по долоні.

— Коли зайшли, то й спасибі, що не цураєтесь моєї хліба-солі. Сідайте ж за стіл та й зап'ємо могорич,— сказав Клим.

Не встигли гості сісти за стіл, як у хату всунувся старий дяк Степан, а за ним молодий дяк: і вони неначе

носом чули, в якій хаті п'ють могорич. Обидва вони довго поздоровляли Клима та приказували. Хаврусь посадив за стіл і їх.

Пан Зануда сів на покуті і все пригладжував на лоб свої виски, неначе той кіт, що вмивається лапами. Іван примостився з боку стола на стільчику. Дяки з писарем посідали за столом.

— От і маємо нового голову, та ще неабиякого! — обізвався Зануда.— Новий голова буде добре держати село в руках — не так, як передніший голова держав.

— Та вже ж,— сказав писар,— тепер розвелося на селі того злодійства стільки, що вже й не знаємо, що робить, що діяти.

— Ого! візьмемо в руки! Що візьмемо, то візьмемо й не попустимо віжок! — гукнув Клим чваньковито.— Парубки дуже вже розібрались, нема їм упину. Ось ми приборкаємо їх та й тих провинників, що чесним людям пишуть ворота, не забудемо. Мені щоб вулиці на селі не було... Тих, що мажуть дьогтем ворота, в холодну та нагайкою їх!

Клим лукаво глянув на Лукину. Лукина скоса підвела очі на Клима. Їх очі вперше стрілися од того часу, як Клим вступив до хати з гістьми.

— Я їх от-так, от-так! Зітру та зімну, як у макітрі мак, коли вони не шануються й других не шанують,— сказав Клим і показав руками, як мнуть мак у макітрі.

Він скоса знов зирнув на Лукину. Лукина насупилась і дивилась на діл.

— Так їх, так їх, Климе! та ще й макогоном зверху,— сказав Іван і показав руками, як бити макогоном зверху, передражнюючи ворушливого та жвавого Клима.

Випили по чарці. Дійшла чарка й до Івана. Іван ухопив чарку, сховав її всю в рот до самого денця, хильнув назад головою й так швидко висмикнув чарку зі стулянних губ, що порожня чарка бахнула на всю хату.

Всі засміялись. Лукина ані осміхнулась. Іван стукнув чаркою об стіл, гекнув, закректав якось химерно, потім схопився з стільця, вхопив зі сита сирого вареника, вкинув у рот і почав так його уплітати, плямкаючи зумисне, що всі реготались, аж за боки брались. Навіть Лукина підвела голову і трохи осміхнулась.

— А що, не залипла пелька? — спитав Зануда.

— О, моя пелька не залипне! Я люблю й варене, й

сире, не цураюсь і печеного. Чи не можна, пане голово, ще по одній, бо вареник до щелепів прилип!..

Клим налив іще чарку. Іван знов ніби висмоктав горілку до краплі, бахнув нею в губах, знов ухопив сирого вареника з сита. Баба Маруся кинулась до сита рятувать вареники.

— Оце диво! поїсть сирі вареники. Не буде чого і в окріп кидать,— сказала Маруся вхопивши сито в руки й захистивши своїми грудьми.

— Ще, мамо, наліпите: якось-то увинетесь удвох з Лукиною.

— От хазяйка, то й не сердиться,— сказав Іван, глянувши на Лукину, і не вдержавсь: моргнув однією бровою на неї.

Клим насупив брови і скоса глянув на Лукину. Зануді не сподобались Іванові жарти. Він і собі насупився, а потім не втерпів і сказав:

— Овва! Погано, пане Радивиловський! Дворянинові зовсім-таки не личить сирі вареники хапать та їсти. Не годиться, їй-богу, не годиться; це котяча поведенція. Аж мені як дворянинові сором, що...

— Я тепер вже не дворянин, а міщанин, хоч мій дід носив на грудях золотого хреста. Мені можна й сирі вареники хапать та їсти і горілку пити, а от вам, дворянам, то вже й не личило б так допадаться до того гіркого зела та кружляти по чарці.

Зануда ніби й вухом не вів, що говорив Іван, і, обернувшись, почав стиха розмовлять з старим дяком і вже більше не стидав Івана.

Іван бахкав чарку за чаркою. Стара Маруся таки догадалась і винесла сито з варениками в сіни, причинивши передніше сінешні двері, щоб там не похапав їх ласий до цього Сірко.

— Ховайте, ховайте, мамо, вареники, та далеченько од такого горшкодера, як я; або краще дайте їх мені до схованки. А я все-таки незабаром до вас старостів пришлю. Не хотіли за мене оддати дочки, то тепер буду вас самих сватать. А ласкавий пан Зануда, коли змилосердиться над нами, то буде на нашому весіллі за музику: буде нам приграват, а ми будемо тропака вибивати та козачка танцювать. Пан Занудов заграє отак-о!

Іван ухопив рубель та качалку і почав приграват. Він виробляв пальцями на качалці, ніби на скрипчаних

струнах, дрібушки, смикав рублем, ніби лучком по справдешній скрипці; крутив головою, вертів очима ще й ногами пританцьовував та все дивився на Зануду.

Зануда втямив той жарт та смішки, розсердився, одвернув голову й чогось дивився на образи. Він грав на скрипці, але так погано, що в селі сміялися з Занудової скрипки таки йому в вічі.

— Ті-лі-лі-лі, тром-бом-бом! — награвав Іван, стоячи проти самого Зануди й вищиривши свої дрібні білі зуби.

— Пхе, пхе! Зовсім недоладня річ оця комедія та ще в хаті поважного голови,— сказав Зануда й зовсім надувся, як індик.

— От я й заграв вам, але цим не здобрію: ви мене за теє почастуєте в подяку,— сказав Іван до хазяїна.

Хазяїн був веселий і вже напідпитку. Він реготався, дивлячись на Іванові штуки, та все наливав чарки гостям. Дяки хилили горілку на всі застави. Вони сливе щодня були п'яні, але ніколи не пили за свої гроші: якось умудрялись підвести будлі-якого мужика та підбити так, що він їм ставив у шинку могорича за свої гроші.

— Годі вже, Іване, жартувать,— сказав голова,— давайте ще про діло говорити. Приміром сказати, старий голова розпустив село, а найбільше сприяв парубоцтву та дівоцтву. Парубки цілу ніч ганяють по селі, наче хорти, скрізь швендяють по досвітках, засідають на засідки та чигають на дівчат. В мене село щоб анітелень! Як настане вечір, щоб мені на селі й собаки не гавкали, щоб усі зараз лягали спати та гасили скрізь світло! А то дівки вищать, верещать аж до світу на вулиці, а парубки напасть роблять чесним людям.

— В холодну їх та до роботи,— обізвався писар.

— Авжеж, в холодну на ніч заправторимо тих провинників, а вдень нехай шляхи скопують,— сказав Клим.

— От старий голова зняв плату з удовиних городів. Нехай і удови платять. Нехай платить і стара Прохориха зі своїм дурним Уласом.

— Авжеж, нехай платить! Чого там дивиться в зуби Уласові? Взяв багату жінку, то нехай і платить,— сказав Клим.

Він, певно, забувся на той час, що й його теща Маруся нічого не платила за город.

Тим часом молодиці наварили вареників, поставили

на стіл, подали полумисок сметани. Клим почастував стару Марусю, покликав до столу й Лукину.

Маруся випила чарку й подякувала. Лукина взяла чарку в пучки, поздоровкалась і поставила чарку на стіл, навіть не доторкнувшись губами до горілки. Клим насупився. Він примітив, що всі в хаті були раді й веселі, одним одна Лукина ходила як нежива, неначе в хаті й гостей не було.

«Не любить мене Лукина, навіть не рада, що мене обібрали за голову. Гм, гм! Ходить, ніби три дні не їла. Надулась, напиндючилась, ніби сердиться,— думав Клим, скоса поглядаючи на Лукину.— Вона ще дуже молода: накуплю я для неї дорогих уборів. Молодиці це люблять. Як углядить червону запаску та добре червоне намисто, то й пригорнеться до мене, й полюбить. А коли вона натуриста, і як це не поможе, то ми й гнуздечку знайдемо... О-го-го! На норови знайдуться теж норови».

Довго пили й їли гості. Іван хапав вареники ложкою, задирав голову, роззявляв рота й кидав вареники в рот. Пана Зануду та дяка завидки брали: вони поглядали на Івана та й собі хапались, думаючи:

«Одже вилущить псяюха всі вареники, і нам мало що зостанеться».

Іван прополіскував горло горілкою і знов, як та качка, жбурляв вареники в пельку та глитав похапцем. Зануда їв вареники помаленьку, але, побоявшись, що Іван вихапає все чисто, почав і собі кидати в рот по цілому вареникові. Зачвакали вареники і в Занудиному роті.

— Та й квакають же вареники, неначе качки кахкають у вашому горлі, пане Занудов! Не хапайтесь-бо! «Ком-ком, було б двом, а ви й самі поїли!» — як приказують у приказці. Богу-прийому, вже й вареників обмаль у мисці,— сказав Іван.

Зануда і словом не обізвався, тільки мовчки пиндючився.

Вже в обляги п'яненькі гостоньки розійшлись. Дяки ледве потрапили у двері. Іван вийшов з хати й зараз розперезав пояса. Пан Зануда ціпком лапав стежку, щоб не натрапить на тин. Стара Маруся й собі поплелась додому, повечерявши всмак у багатого зятя. Одна Лукина ще довго не спала, сиділа на призьбі та все важкі думи думала. Ніщо не веселило її в тій багатій хаті. На серці лежав смуток, як осінній туман на вогкій землі...

«Боже мій милостивий! Усі раді, всі веселі. І мати розвеселилась, і Клим сміється, й гості чогось раді, а я б радніша веселитись, та не можу. Всі щасливі, всі сміються, тільки мені сльози підступають в вічі».— І Лукині чогось схотілось покинуть Климову хату, побігти за матір'ю слідком, жити в материній хаті в убожестві, кудись утекти, піти хоч би в світи, аби тільки не бачить Клима, десь сховаться од його.

«Одній мені неначе судила доля сльози, та смуток, та журбу»,— думала Лукина, сидячи на призьбі.

Одначе не одній Лукині судився смуток. В той вечір Улас Прохоренко довго сидів на призьбі. Йому не хотілося йти в хату, де спала його слабовита негарна Гапка. Сон неначе утік од його. Тесть поставив йому клуню, дав за Гапкою пару волів і корову. Улас знайшов супряжичів, спрягався з ними й орав клапоть поля наспіл в сусіда. Багатий тесть обіцяв після смерті старої Прохорихи дати йому поле і прийнять до себе в прийми. Але це все не заспокоїло його молодої душі. Його тягло на вулицю, де співали дівчата. Він думав і про Настю, думав і про Лукину. Серце намагалось з коханням.

«Що було, те минуло і вже ніколи не вернеться»,— подумав Улас, махнувши рукою. Одначе він не пішов спати в хату, ліг на призьбі і слухав, як на вулиці десь далеченько виспівували дівчата та хлопці.

Через тиждень після того, в неділю, в Каневі був ярмарок. Клим Хаврусь поїхав на ярмарок, поклавши в гаманець чимало грошей. Надвечір він вернувся додому, вже трохи випивши. Лукина сиділа кінець стола. Діти грались в хаті з кошенятами.

— Добривечір, Лукино! одчиняй лишень скриню та на, ховай гостинці. Ось дивись, чого я тобі накупив! — гукнув Клим, переступаючи поріг.

Клим вийняв з-за пазухи шматок червоної вовняної матерії з чорними квіточками на керсетку й подав Лукині. Лукина взяла в руки матерію, подивилась і, навіть не розгорнувши, поклала на стіл.

— А це тобі червоні чоботи сап'янці!— гукнув Клим, розв'язав хустку, взяв чоботи в руку й підняв їх трохи не під стелю.— Дивись, аж горять, як жар!

Лукина підвела смутні очі і глянула на чоботи. Очевидячки, їй було байдуже про чоботи.

Очі в неї не повеселішали. Клим поставив чоботи на лаву.

— Це ще не все! Потривай! — гукнув Клим. Він закотив полу, поліз у кишеню й витяг щось зав'язане в хусточці, а Лукина навіть не дивилась на Клима.

Клим розв'язав хусточку, витяг за поворозки червоне добре товсте намисто і брязнув сьома разками трохи не перед самими очима в Лукини. Намисто було товсте й засяло, як пучок червоних квіток.

Лукина глянула на намисто й несамохіть уп'ялася в його очима. На щоках у неї спахнув рум'янець.

— На, серце, носи на здоров'я, та люби мене, та шануй, як я тебе шаную, та не сумуй.

Клим подав Лукині намисто. Лукина не знала, чи брати намисто, чи ні. Вже сама рука якось була простяглась до червоних разків, вже заворушились пальці... Одначе Лукина тільки дивилась і не брала намиста. Клим держав намисто й дивився Лукині в вічі. Його піднята рука затрусилась.

— На, серце, намисто та носи на здоров'я,— сказав Клим.

— Не треба мені твого намиста,— тихо обізвалась Лукина, і її рум'янці несподівано сховались, неначе листочки рожі опали на землю.

— Чом же не треба? Візьми та надінь, а я подивлюсь на тебе, чи тобі приялічає,— сказав Клим м'яким, підлесливим голосом, і на його щоках побігли здовж і впоперек зморшки.

— Не буду я носити твого намиста,— знов обізвалась Лукина, неначе десь за стіною.

— Та надінь-бо!

Лукина мовчала, підперши голову долонею.

Проворний Клим розв'язав поворозки, накинув Лукині намисто на шию й зав'язав. Його пальці лоскотали Лукину по шиї. Вона почувала, що гидота пройняла все її тіло. Клим зробив це так швидко, що Лукина й не стямилась. Він одійшов і глянув здалеки на Лукину. Лукина почервоніла й сиділа, гарна та свіжа, як повна рожа.

Клим зареготався, обняв Лукину й гаряче цмокнув її у щоку.

Лукина одіпхнула його знестямки якось обіруч долонями. Од гидоти вона іздригнулась, неначе по їй полізли жаби та гадюки.

— Геть, гидкий! одчепись од мене! І не чепляй мені твого намиста, і не цілуй менс, бо я гидлива. Не буду я носити і твоїх червоних чобіт...

— А то чом? Може, надумалась у черниці у Ржищівський монастир?— сказав Клим.

— Хоч би і в монастир. Там мені буде легше,— сказала Лукина і важко-важко зітхнула.

Лукині хотілось утекти од Клима кудись далеко-далеко, чи в монастир, чи в степи, піти світ за очі, аби тільки не дивитись на його. Його гостинці тільки дратували Лукину.

— Давай же вечерять, бо я їсти хочу!— крикнув Клим уже сердито.

Лукина поставила на стіл вечерю. Вечеря була несмачна.

— Йди ж сідай зо мною вечерять!— крикнув Клим, уже зобиджений.

Лукина сиділа на лаві й навіть не глянула на Клима.

— Чого ти скривилась, як середа на п'ятницю? Куди ж пак, яка пава! Я тебе брав у чорній запасці, а тепер ходиш, як панія, в вовняних спідницях та хустках. Чуєш?

Лукина дивилась на піч і знов не глянула на Клима.

— Чи тобі позакладало, чи що? Як розприндичилась! Я їй накупив таких гостинців, яких і на попадях і не гурт-то, а вона кирпу гне. Йди сідай вечеряти!— крикнув Клим вже несамовито й підвівся з місця. Він держав у руці ложку й хотів пожбурить нею на Лукину.

Лукина схопилася з місця, вийшла надвір і сіла на призьбі. Клим повечеряв з дітьми. Діти полягали спати покотом на полу. Надворі вже поночіло. Клим довгенько сидів на лаві й задумався. Йому вперше прийшла в голову думка, що він не буде щасливий з Лукиною, що Лукина його не любить, навіть ненавидить.

«От тобі й накупив гостинців! Тепер хоч сам носи червоні чоботи та намисто!»

Вже в хаті стало поночі. Лукина все сиділа надворі й дивилась на той куток, де річка закручувалась, де в бережині мріла проти одлиску на заході оселя її матері, де мріли високі верби та тополі, що тонули в червонуватій імлі. Небо жевріло на заході, як весною. Густі зорі висипались на темно-синьому небі.

«Була одна весна красна на моєму віку, та вже другої такої не буде... Весно моя пишна, яка ти красна була для

мене, молодої! Ти швидко минула, неначе квітка одцвіла!» — думала Лукина, дивлячись на тополю та на високі верби, що манячили в материному городі.

«Он та тополя в березі, а під тополею калина, де я кохалась, де він присягався повік мене любити. Присягався і взяв другу. А я його й тепер люблю... люблю... Боже мій! Невже я його й досі люблю? Я його була зненавиділа, була ладна задушить своїми руками, як гадину...»

Любов спахнула в Лукининому серці, неначе іскра, що жевріла й тліла в попелі.

Лукина підвелася з призьби і вхопилась руками за серце. Вона згадала ту ніч, як вона стояла з Уласом під калиною.

«Люблю його й тепер і за його оддала б усе на світі! І тоді була така тиха ніч, і тоді так ясно сяли зорі, як і тепер. Ноче моя тиха! зорі мої ясні! чого ж моя доля безщасна? Тоді зорі не давали мені спати цілу ніч. Чом та ніч не тяглася довіку? Нащо тоді зійшло сонце? А тепер мені навіки світ зав'язаний. Уже стежка до мого щастя навіки, навіки терном заросла...»

Клим довго сидів у хаті та ждав Лукини. Лукина не йшла. Клим вийшов надвір.

— Лукино, йди спати! Чого ти тут сидиш надворі? Може, сподіваєшся якого ледаря до себе?— крикнув Клим з порога.

— Не сподіваюсь я нікого, хіба своєї смерті,— обізвалась Лукина.

— Може, ти оце ждеш свого Уласа? Не жди, бо він там упадає коло своєї гнилої Гапки. Йди спати та припадай лишень до мене...

— До тебе, гнилого? Не піду. Не печи мені очей Уласом. Я його ненавиджу.

— Йди, бо битиму!— крикнув Клим несамовито.

— А зась тобі, поганий! Мене й мати ніколи не били.

— Мати не била, та, може, бив твій коханець, розбишака Улас!

— Я Уласа ненавиджу. Через його сталося все моє лихо!

— Йди в хату, кажу тобі!— крикнув Клим, як божевільний.

Клим прискочив до Лукини і пхнув її.

Лукина крикнула й кинулась бігти за ворота. Клим погнався за нею, але не догнав. Лукина бігла, як неприкаяна.

— Вороже! Через тебе я терплю й терпітиму муку цілий вік. Ти, Уласе, збавив моє щастя!— говорила голосно Лукина й побігла до Уласової хати. Вона ніби збожеволіла, зовсім стратила розум. Вона чула, що позад неї гнався Клим. От-от уже мріє материна хата, а там далі чорніє Уласова хата, чорніє край дороги загорода, хлівець. Лукина вбігла в хату до матері, вхопила на полиці сірнички і, не сказавши матері «добривечір», вибігла з хати. Мати постерегла якусь напасть і кинулась за нею слідком навздогінці. Лукина прибігла до Уласового двору, висмикнула з хлівця з загати жменю потерті та мерви, тернула сірничок і запалила солому. Потерть спалахнула, як сухі пачоси, й освітила усю оселю Прохоренкову. Тільки що вона кинула вогонь в загату, з-за тину вискочив Улас і кинувся гасить вогонь, накривши його свитою та наробивши галасу. Загавкали собаки. Улас підняв гвалт. Збіглися люде з кутка. Прибіг і Клим, прибігла й стара Маруся. Улас вп'ймав Лукину й міцно держав за руки. Люде кинулись гасить вогонь, сипали на загату землю. Уласова жінка й стара Прохориха вибігли з хати й наробили галасу. Один сусіда вилив відро води і в одну мить залив вогонь.

— Що тут діється? Хто підпалив загату? — крикнув Клим.— Це, мабуть, ті шибеники-парубки? Ось я їх! У холодну на ніч!

— Це твоя жінка хотіла мене спалить; дійсно вона, бо я її впіймав на гарячому вчинку,— обізвався Улас.

Клим стовпом став з дива. Маруся заголосила. Лукина стояла бліда як смерть і навіть не пручалась з цупких та міцних, як обценьки, Уласових рук.

— Ой боже мій! боже мій! Це, мабуть, саме до неї приступило, бо до неї було часом приступає. Що ти, дочко, оце наробила?— голосила стара Маруся.

— Хотіла спалити Уласа, щоб він живцем згорів з отими жовнами,— сказала міцним голосом запекла Лукина.

— Навіжена, безглузда, непоміркована, схаменись!— говорив Клим, приступаючи до Лукини.

— Хотіла спалить мого запеклого ворога; бо й я запекла; а потім спалила б колись і тебе, щоб мені не пане-

вірятись та не нудиться в твоїй хаті,— сказала Лукина до Клима, посатанівши.

Люде тільки хрестились, дивлячись на Лукину.

— Вона стратила розум, збожеволіла,— загомоніли молодиці.— Ой боже наш милостивий, що це сталося з молодицею!

— В'яжіть їй руки, посадить в холодну!— кричали чоловіки.

— Бери, голово, та сам посади свою жінку в холодну!— насмішкувато обізвався Улас.

Лукині хотіли зв'язати руки. Вона пручалась і не давалась.

— Не в'яжіть мене. Я й сама піду в тюрму. Мені тепер і смерті не страшно. Світ мені немилий. Чом ви, мамо, не повели мене до річки та не втопили перед вінчанням?— сказала Лукина до матері.— Уся направа на лихо пішла од вас, мамо!

Лукину одвели до волості й заперли в холодну. Другого дня її одвезли в Канів і вкинули в тюрму.

Три місяці просиділа Лукина в тюрмі. Клим часто їздив у Канів, довідувався до неї. Приїхав суд. На суді Лукина по щирій правді оповіла за все діло, як воно було: як Улас покинув її, як мати та брат присилували її вийти заміж за старого багатиря через поле та через його заможність.

Лукину визволили з тюрми й випустили на волю: суд постановив, що Лукина невинна.

Вже сніг укрив землю, як Лукина вернулась до Клима, страшна з виду, змізерніла, бліда та худа як смерть. Клим взяв до себе в хату стару Марусю. Маруся доглядала дітей і порядкувала в хаті; Лукина нічого не робила, ні в що не микалась. Вона ходила, як нежива. В неї ніби замерло серце, замерла душа...

Стара Маруся Качуриха оженила свого Захарка, а сама перейшла назавсіди жить до Лукини. Сам Клим просив її жити в його, давать порядок у хазяйстві та доглядать Лукини.

Настала пилипівка. Один день з дощем, другий з мокрим снігом. Густі тумани вкрили мокру, чорну землю, як важкі думи безталанну голову. Рядки гір чорніли в тумані, наче чорні обсмалені в диму хати після пожежі. Настали сумні, довгі вечори. Стара Маруся сідала прясти, Лукина брала веретено в руки, а мичка не прялась,

нитка не вилася... Чорні думки оповивали молоду Лукину: одна думка сумна, а друга сумніша. Лукина вдалася в журбу, впала в тугу.

«Як сон, минула весна красна мого віку, й літа мені не було. Неначе вже старість мене поняла, як холодний туман землю. Нащо мені багатство, коли мене ніщо не тішить, коли мою душу давить ніби важкий камінь?» — думала Лукина, то виводячи нитку, то поклавши руку з починком на коліно.

Лукина передумала увесь свій недовгий вік, усі свої радощі, своє залицяння й кохання, свої гулянки на вулиці, ті зоряні ночі з співами соловейків,— і усе те не гріло її серця, не тішило... Перед її очима все ніби розстелялась якась чорна ніч без просвітку, довгий шлях в степу; кругом тиша, мряка... імла... а там далеко в чорному небі палає пожежа, дим летить під хмари... Їй вчувається дзвін, що дзвонить на гвалт...

Люди бігають, облиті кров'яним світом, як несамовиті... А от перед її очима одчинились двері тюрми; вона увійшла в тюрму, й чорна ніч обхопила її кругом, полягла на душу... Скрізь чорно, та темно, та важко, як у могилі...

Діти поснули. Заснув і Клим. У хаті стало тихо й мертво, а Лукина все сиділа, поклавши руки на коліна.

— Лукино, чом ти пак не прядеш? Що ти все думаєш?— питала мати дочки.

— Ет, мамо! Нащо мені це все здалося? — тихо обізвалась Лукина.

— Ти б лучче молилась богу та не думала,— говорила мати.

— Мамо моя! коли б ви знали, як важко на серці, який сум налягає на мою душу... Ат!

Лукина тільки махнула рукою.

— Молись, дочко, богу! Може, господь змилується над тобою й пошле тобі щастя-долю. Ти ще молода: все забудеш,— говорила мати.

— Вже я, мамо, й молилась, та не спадає важкий камінь з моєї душі. Пропаща я навіки!

— Молись вже, дочко, богу. Час лягати спать,— говорила мати,— може, заспиш своє горе.

— Не засплю й не зап'ю свого горя,— одказала Лукина.

Пропащи.

Повість.

I

Була весна. Сонце обливало золотим сьвітом містечко Степовці. Містечко тягнулося на кілька верстов понадъ річечкою Рахавою. Хати біліли в зеленім вербах (Хрести на церкві горіли, неначе вилиті з щирого золота.

Була весна. Сонце обливало золотим сьвітом містечко Степовці. Містечко тягнулося на кілька верстов понадъ річечкою Рахавою. Хати біліли в зеленім вербах (Хрести на церкві горіли, неначе вилиті з щирого золота.

Пидъ горами зеленіла широка полоса молодого очерету неначе зелена широка стричка, або розкинений дивний та широкий шматокъ зеленого сукна. Ко очерету билила срибнистою смугою річечка Рахава. За очеретами тягнулися два ряды билых здоровых хат и левадамы, городамы та садками. Серед села лыснила ставкомъ, чорніла довга гребля. Над ставкомъ пидъ горамы билили церква з тягнулися банямы. Хрести на церкві горіли, неначе вилиті з щирого золота.

Перша сторінка чорнового автографа повісті «Пропащі». *1886 р.*

Мати встала взяла од Лукини гребінь та веретено. Лукина, неначе мала дитина, вставши з днища, стала перед образами й молилася вкупі з матір'ю, погасивши світло. Лукина засипала важким сном, а перед її очима все чорніла страшна ніч, червоніло полум'я, бігали люди, освічені червоним світом. І все те щезало, зникало, неначе тонуло в темряві, то знов виникало з пам'яті.

Після різдва Клим примітив, що Лукина ніби пожвавішала: і ходить якось жвавіше, й говорить ніби веселіше, часом побіжить до сусід, побалакає з матір'ю залюбки.

«Може, вона таки оббудеться в моїй хаті»,— подумав Клим.

Але він почав примічать, що з пляшок хтось потроху випиває горілку. Перше він думав, що стара теща крадькома хилить собі по чарці. Але раз він несподівано вскочив у хижку. Лукина держала в руках бутля й дудлила горілку нахильці просто з бутля. Клим узяв до себе ключі од хижки.

Од того часу Лукина почала бігать до корчми та напропале пити за чоловікове добро. Що божого дня Лукина сиділа в корчмі, десь бродила по людях і тільки надвечір верталась п'яненька та веселенька додому.

Клим змовчував і терпів. Але за ту одну зиму він посивів, як старий дід. Лукина в корчмі раз якось стикнулася з Уласом. Улас тікав од своєї жінки й так само шукав полегкості в корчмі. Він почав знов приставати до Лукини. Лукина довго не говорила до його, не дивилась і од його одмикувала, поки була тверезa, але, випивши півкварти, починала з ним балакати.

— Вороже мій! Чом ти не став зо мною до вінця? Навіщо ти мене так скривдив, занапастив мій вік? Через тебе я тепер пропаща,— говорила Лукина до Уласа, випиваючи з ним по чарці.

— Не докоряй мені гіркими словами. Моє серце швидко кохає, швидко й холоне. Я й сам тепер пропащий,— говорив Улас.— Я брав не жінку, а її поле, бо ми з матір'ю люди бідні. А тепер моя жінка стала калікою: в неї звело одну руку так, що вона не підніме вгору, щоб зав'язати голову хусткою. І брав її — не любив, і вмре — не тужитиму.

Настала весна. Земля вкрилась травою та квітами. Зацвіли садки, заспівали в вербах соловейки. Лукина поповнішала, погладшала, стала червона на виду; але це

вже була не червона калина в лузі, не червона рожа в садочку...

Лукина почала знов чепуритись та прибиратись. Вбулася в червоні чоботи, наділа червоне намисто, пошила нову горсетку з червоної матерії. Як та пава, виходила з двору, але завсіди однією тільки стежкою йшла: та стежка вела до корчми, де пив-гуляв Улас, а з ним пилагуляла та лиху долю пропивала Лукина.

Іван Радивиловський довго шукав собі дівчини з грунтом та хатою, але дівчата не хотіли йти за його заміж.

Одного дня він стрів на вулиці юрбу молодиць. Молодиці йшли на буряки з сапами. Іван своїм звичаєм ніколи не минав молодиць та дівчат, щоб не зачепити їх та не пожартувать.

Він углядів між молодицями найпоганшу, огрядну, таранкувату та мизату, але в неї були червоні щоки та чорні очі. Іван зачепив її.

— Добридень тобі, моя писанко, моє серденько кохане! Чи ти оце мене не впізнала? — приставав Іван до неї.

Молодиця жила на далекому кутку. Іван уперше її бачив у вічі. Молодиця не знала й Івана. Вона витріщила на його очі.

— Не впізнала, бо й зроду тебе не знала,— обізвалась молодиця.

— А хіба ж ти, серце, забулась, як ми кохались, як ти ходила до мене в садок? Бач яка? Вже й не дивишся на мене,— плів Іван, заглядаючи молодиці в очі.

Молодиця звалась Хівреею. Вона була вдова, москвка, вже немолода, навіть трохи старша од Івана, але вона дуже любила хлопців. Їй дуже хотілось вийти заміж, але її чомусь ніхто не сватав, бо вона була трохи задрипана, нечепурна, хоч з лиця була й непогана зовсім.

— Потривай же! не куплю я тобі більше гостинця, коли ти на мене й не дивишся,— сказав Іван.— А я тебе й досі люблю. Ой серце моє, моя лебідочко, моя райськая птахо, моя Мелетрисо Кирбитівно, Мелегеріє Султанівно... Хоч ти трохи й задрипана, але я тебе кохаю.

Іван гупнув себе кулаками у груди й випнув своє лице перед самим носом Хіврі. Хівря пойняла віри, що Іван її й справді любить. Вона задивилась на його проворні темні очі й од того часу причепилась до його, як реп'ях. Щовечора Іван напував коні коло ставка, щовечора ждала його коло ставка Хівря в червоному намисті.

Іван довідавсь, що Хівря має свою хату і свій город, й восени заслав до неї старостів. Оженився Іван з Хіврею й перейшов жити до неї в хату. Він став у сахарні на роботу й пішов до Зануди в канцелярію записуватись на службу.

— А що, пане Радивиловський, чи не вгадав же я, що колись буду над вами директором в сахарні?— сміявся з його Зануда.

— Тільки не помиліться часом та не запишіть мене між сажнями деревні або між барилами з сахаром,— сказав всмішки Іван Радивиловський...

НАД ЧОРНИМ МОРЕМ

Повість

I

Був май 1880 року; були перші дні мая, але над Кишиневом вже повівало літнім теплом. Кишиневський міський садок, сливе суспіль увесь засаджений акаціями, тільки що розвився й стояв у всій майській красі. Садок світився зверху донизу. Через дрібчастий молодий лист акацій сонячне проміння сипалось, як через намітку, й пронизувало кожну гілку, кожний листок. Садок блищав і лиснів, обсипаний ранньою росою, освічений сонцем, неначе сміявся й радів, що настала весна.

Ранком одного дня, на Пушкінській алеї з старих акацій, на лавці сиділи дві панни, приятельки й товаришки по гімназії: Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. Йдучи на службу через садок, вони раз у раз сходились зарані в садку й гуляли по алеях. Надежда Мурашкова служила в банку, а Саня Навроцька давала лекції в женській єврейській школі — не для заробітку, а ради принципу космополітизму, щоб допомогти найбільше пригнобленій нації, найбільше пригніченій женщині. Обидві пан-

ни були в однакових темно-сірих сукнях, в однакових білих викладчастих комірцях і легких літніх солом'яних капелюшах. Вони убрались в той простий убір, неначе змовились: то був убір їх панянського кружка. В їх на руках не було рукавичок.

Саня Навроцька була русява, височенька на зріст, тонка станом, з ясно-синіми веселими очима. Русяві короткі коси вились кучерями й розсипались, неначе ясне проміння, кругом її свіжого лиця, кругом білої шиї. Ідеальність та веселість світилися в її лиці, в очах, як радісно світить рання зоря на майському чистому небі між рожевими легкими хмарками. Саня була жвава, проворна, ворушлива, гостра в словах, любила говорити плавко, швидко, полемізувала часом різко й загонисто. Розумна розмова показувала, що вона багато читала, багато знала й усім цікавилась. Нервова зроду, Саня обзивалась на всі сучасні питання життя й науки. Жіноче питання вона найбільше приймала до серця й говорила за право жіноче з сльозами в очах. Саня була дочка одного «совітника» канцелярії в Кишиневі. По батькові й по матері вона була кишиневська українка. Мурашкова була з мішаної сім'ї. Її батько був одеський українець, а мати грекиня, родом з Смирни. Мурашкова була красуня щирого класичного типу. Матове біле лице було ніби виточене з слонової кості; пишні великі темні очі були блискучі, неначе лили з себе світ. Густі, чорні брови були наче намальовані пензлем на чистому чолі. Червоні уста, виразні, з звивками, з ямочками посередині, як у грецьких статуй, показували велику завзятість. Мурашкова мала вдачу нерівну: часом була тиха, мовчазна, а часом нервова, говорюча. Як усі ті, що мають класичне лице, вона була ніби спокійна, тиха, навіть холодна й байдужна на взір, але в її душі, в її серці притаїлись і теплі іскри, ладні спахнути полум'ям...

Саня й Надя Мурашкова були великі приятельки й, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки, встоювали за право женщин, мали сливе однакові пересвідчення. В принципах вони були космополітки, як люде без національності. На цю стежку потягла їх мішанина в національностях в місті, незнання народу, великоруська школа з некраєвою, великоруською мовою й теоретичність їх пересвідчень, ще неприложених до будлі-якого доброго, путнього діла на практиці.

Надворі було тихо. В садку пахло свіжою молодою травою. Вузька алея, обставлена старими акаціями, була схожа на тунель, пробитий в зеленій гущавині дерева й залитий фантастичним зеленкуватим світом. Проміння пронизувало те зеленувате сяйво й сипалось на землю золотими зернами. Роса крапала з листя й блищала на льоту іскрами брильянтів.

— Господи, як не хочеться мені йти в той банк,— сказала Мурашкова,— така нудна й некорисна там робота. Лічи та вилічуй проценти...

— А ти б хотіла отут сидіти під «кущами дерев», згорнувши руки, та літати мріями в емпіреях! — сказала Саня.— Життя нам дано для праці.

— Знаю, добре знаю! — сказала Мурашкова.— Я гречкиня по матері, людина практична; дома роблю, як наймичка. Але я, бачиш, встоюю за працю, з котрої була б якась користь людям. А то... тільки заробляю на хліб. Маємо дім, маємо клапоть поля й маленький виноградник, а на прохарчування все-таки це все не постачає; та, сказати правду, я проти самого принципу банків: ми служимо багатим, ситим людям, а не людськості. Ви педагоги — ви якесь годяще діло робите. Але, сказати правду, як то ти, Саню, видержуєш в тій єврейській школі з твоїм здоров'ям? Там же, мабуть, таке повітря, що й дихати важко,— сказала Мурашкова.

— Мушу видержувати,— сказала Саня,— часом в класах така смердота, що в мене аж голова морочиться. Але що ж маю робити? Скінчила я вісім класів в гімназії. Сиджу в батька без роботи. А я хочу якогось діла, і діла доброго. Я сама просвітилась наукою й повинна нести просвіту в маси, й передніше за все піднімати нашу сестру, розвивати женщину. Між усіма женщинами єврейська женщина найбільше подавлена. Я маю на думці єврейську женщину, цю невільницю Мойсеєвого закону. Ти знаєш, що поки єврейська дівчина не вийде заміж, поти вона не має права навіть ходити в синагогу... Здається, на неї не вважають як на людину... А вона ж така людина, як і ми... Де вже тут шукати поетичної обстави, парфюмів, смирни та фіміаму. Пішли ж деякі з наших в народ, а там не до смирни та парфюмів...

— Чи не час нам на службу? — спитала Мурашкова й глянула на годинник.

— Ні, ще не час. Чого це ти така спішна сьогодні? —

обізвалась Саня.— Подишмо ще чистим повітрям. Я люблю цей закуток садка; старі, голі стовбури акацій неначе намальовані на зеленому фоні густих кущів. Он дві довгі гілки звісились униз, наче зелені крила з дрібчастими перами. А хрущі? як ліниво та дляво, неначе спросоння, перелітають з гілки на гілку. Он пташка кинулась на хрущa, вхопила й понесла собі на снідання.

— Споконвічна борня за життя, за їжу,— обізвалась Мурашкова.

Саня замовкла й задумалась. Вчора ввечері в їх був молодий вчитель Комашко й зацікавив її розмовою. Вона чогось пригадала його розмову, кинула очима по довгій алеї й неначе сподівалась його стрінути.

«Може, він вийде в садок погуляти; може, я побачусь з ним, поговорю, докінчимо почате вчора змагання, що так зацікавило мене»,— думала Саня. І в неї очі потягло в глибокий, далекий кінець алеї, залитої тихим зеленим світом. В кінці алеї замріла висока рівна постать молодого панича.

«Він, неначе він... але ні. Він нижчий на зріст, хоч і такий рівний станом та чорнявий,— подумала Саня.— Ні, не він. Тип східний; надісь, якийсь грек або армянин».

По алеї гуляв не Комашко, а грек Аристид Селаброс. Він углядів, що на лавці сиділи молоді панни, й повернув на Пушкінську алею, щоб на їх подивитись. Тихою ходою наближався він до паннів, високий, рівний станом, довгобразий, з гарним класичним лицем та з короткою кучерявою борідкою. Здавалось, ніби статуя давнього бога Еллади несподівано ожила, знялась з підставки й пішла тихо по алеї. Довговасте матове, трохи смугляве лице, великі блискучі чорні очі, довгі кучеряві вії, густі рівні брови, тонкий ніс, чорні, наче воронове крило, кучері — усе в йому нагадувало про далекі гарячі східні краї, тропічне сонце, гаряче небо: там родяться й формуються такі палкі очі, повні вогню. То був тип мужньої східної краси, гарний і дужий, граціозний і величний, наче молодий бенгальський лев. Повні звивчасті виразні уста в Селаброса червоніли здалеку серед зеленого листу, неначе польова маківка червоніє в зеленій пшениці. Селаброс порівнявся з паннами й помаленьку обвів їх гострим пронизуючим поглядом; здавалось, він вибирав, котра з їх краща й варта уваги.

— Ну, та й пишна ж постать! — обізвалась тихенько

Саня.— А як гордовито поглядає на нас! Неначе згори вниз дивиться на нас!

— І справді пишна: очі гострі; гляне — неначе ножем різне,— обізвалась Мурашкова.

— Не люблю я таких грізних гострих очей: такі очі мені не уподобні,— сказала Саня.

— Знаю за це. Тобі подобаються очі голубині, смирні, а мені подобаються от такі гострі й навіть жорстокі очі: в їх є якась сила, мужність; в їх світиться завзяття, воля, запал серця,— сказала Мурашкова.

— Любиш вулкани! Гляди лишень, Надю, щоб не опектись од тих вулканів,— сказала Саня,— а ваші східні грецькі та армянські вулкани таки справді небезпечні; вже надто багато в їх огню. Я боюся тих страшних, грізних очей; гляне на тебе чоловік і, здається, каже: стережися, бо з'їм тебе без солі й без хліба.

— Ну, в нас на Бессарабії вулканів нема,— сказала Мурашкова,— це я сказала так собі навмання.

— А вид, наче в статуї Гермеса! Цур йому! ще присниться, — жартувала весела Саня,— не дурно я сьогодні прокинулась наче несамовита в п'ять годин й вже не могла потім заснуть: мабуть, душа чула, що сьогодні до нас наближиться вулкан, хоч і без полум'я.

— Я люблю класичну паничівську красу. Страх не люблю тих кривих лиць! Це, може, тим, що в мене плине половина грецької крові,— сказала Мурашкова.

— А мені не до вподоби ваша класична краса: в неї вже дуже все пригладжено та прилизано. Через дуже регулярні, але холодні пружки лиця ані кришки не просвічується людська душа. Тимчасом як маленька хиба ліній в лиці, звивок в бровах, в устах виявляє часом душу чоловіка, його серце, його вдачу,— сказала Саня.— І вже чого не люблю й не зношу, то тих повних, червоних, гладких паничівських морд. Од їх так і тхне матеріальністю, землею, а не духом, навіть, вибачай, різницями та сирим м'ясом.

— Чи не підводиш ти часом свого Комашка під цей френологічний принцип? В його лице не класичне, хоч і не погане! — сказала Мурашкова.

— Не думай, що мені подобається Комашко! Він людина розумна, розвита, і в його очах світиться думка. Я люблю розумні очі, не ваші волоські та грецькі, трохи волячі очі,— сказала Саня.

Тим часом Селаброс вернувся назад в алею й знов пройшов тихою ходою проз паннів, бистро кинув на їх своїми орлиними очима. Але його очі одразу стали тихі, навіть якісь солоденькі, ласкаві; він обвів ними Мурашкову, неначе погладив м'якеньким оксамитом.

— Тікаймо! Цей грек робить нам очки,— сказала Саня й схопилась з лави.

Панни встали, пішли на велику алею й стали гуляти. Саня спочатку йшла помаленьку, але як розбалакалась, то все йшла швидше, а далі трохи вже не бігла.

— Чого ти, Саню, так біжиш? Я аж втомилась, ледве поспішаючи за тобою,— сказала Надя.

— Хіба ж я біжу? Я йду,— обізвалась Саня.

— Ти не ходиш, а, здається, пурхаєш. Колись пурхнеш з садка та й полетиш на небо за ідеалами,— сказала Мурашкова.

— Як часом полечу в небо, то ти, Надю, лети за мною навздогінці, вхопи мене та й потягни додолу,— сказала Саня й зареготалась на ввесь садок.

— Одначе час нам йти на службу,— сказала Надя.

— Ой час, час! Прощай, зелений садочку! прощай, свіже повітря. Піду нюхати цибулю в жидівській школі ради принципів; але для принципу й його посіху в житті усе можна витерпіти,— сказала Саня й бігцем побігла в одчинену браму садка.

Мурашкова пішла в банк. Селаброс пішов слідком та назирці за нею. Він примітив, що панна увійшла в банк.

«Служить в банку,— сказав сам до себе Селаброс.— Але ж і краса! І як оце я її й досі не вглядів? А вже я тебе, красуне, висліджу й познайомлюсь з тобою, бо полюбив тебе. Які оченята! Які уста! Ще й май надворі! Ой красуня ж! Лице неначе виточене, очі ніби вправлені в срібло. Краща, ніж мадам Кречулеско; багато краща, ніж панна Савицька. Треба цих кидать. Цур їм! Остогидли! Час починати новий роман, роман майський. Новий, цікавий роман!» — Цю останню фразу Селаброс не подумав, а сказав голосно, трохи не крикнув. Якась панія йшла проз його, почула ті слова й подумала: «Який же це вийшов новий такий цікавий роман, що цей грек аж кричить за його на вулиці? Аж треба спитати в читальні Гришенка».

Вже не один роман був в житті гарного Селаброса. До його краси, до його повних червоних уст липнули молоді

й панни, й панії, як метелики падають на світло, й не одна з їх посмалила свої легенькі крильця...

Селаброс насилу висидів в скарбовому банку, де він служив. Чорні брови, чорні очі в Мурашкової не виходили в його з думки й манили й дражнили його. Він ледве діждався кінця, вхопив бриль і побіг на ту вулицю, де стояв той приватний банк, в якому служила Мурашкова. Притаївшись за одним портиком, він не зводив очей з дверей в банку. Незабаром двері одчинились. Селаброс углядів, як з дверей виглянуло лице Мурашкової з чистим, наче намальованим профілем. Мурашкова пішла садком. Селаброс пішов слідком за нею. Кудою йшла вона, тудою йшов і він: вона одчинила хвіртку й увійшла в свій двір. Селаброс спинився перед хвірткою й прочитав на табличці: «Дом жени надворного совітника Зої Полікарповни Мурашко».

«Що це за проява! — подумав Селаброс.— В неї вид грецький, а прізвище українське».

З хвіртки вискочила горнична, сільська українська дівчина, тільки що привезена з села.

— Хто живе в цьому домі? — спитав у неї Селаброс.

— Наша панія,—сказала весела дівчина по-українській.

— Та вже ж твоя панія, коли ти в неї служиш. Але ж хто вона така? Чи руська, чи грекиня?

— А бог її знає, хто вона така; знаю тільки, що вона удова, говорить якось чудно, не по-нашому,— сказала горнична.

— А як же вона говорить? — заговорив до неї Селаброс чистою українською мовою.— Вже ж таки ти тямиш: чи по-руській, чи по-молдавській, чи по-армянській.

— А хто його втямить! Як зійдуться гості, то шваргочуть, мов ті жиди. Здається, панія з греків, бо до неї приходять в гості здебільшого греки,— сказала горнична.

«З греків? гм... Сміливо піду сьогодні до неї на чай. Я грек. Мене стара радо привітає як земляка. Греки міцно держаться купи й в Одесі, й в Кишиневі. Тутечки я буду як свій, серед своєї сім'ї»,— думав Селаброс і повернув додому.

II

Того ж таки дня в домі матері Наді Мурашкової, старої грекині Зої Полікарпівни, зібрався по обіді кружок молодих паннів, Саниних та Надиних товаришок. Неве-

личкий дім старої удови Зої стояв серед двора, по східному звичаю. В просторній, але низькій горниці стояли коло двох стін широкі турецькі софи, обкладені коло стін круглими подовжастими подушками, неначе товстими качалками. Попід софами були розстелені молдавські килими з ясними, червоними та зеленими смужками. Такі самі килими були простелені через усю кімнату трьома рядками. Один куток до самої стелі був заставлений образами в позолочених рамах, а під образами стояв судничок, на котрому так само стояло три образи. По обидва боки образів, од стелі, спускались до самого долу білі прозорі мушлинові завіси. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за ширмою стояла постіль молодої Наді Мурашкової. Вікна були, по старосвітському звичаю, забиті рідкою залізною решіткою од злодіїв.

Молоді панни обсіли софи в вольних позах. Як кому було уподобно. Саня сиділа на софі, підобгавши під себе ноги. Махнівська прилягла, обпершись ліктем об круглі подушки на одній софі, а Надя Мурашкова на другій. Вечірнє майське сонце заглянуло в вікна й залило усю кімнату ясним світом. Куток з образами в широких позолочених рамах аж світився й кидав жовтогарячий одлиск на стелю. Червоні здорові рожі на ширмах наче жевріли.

Кімната блищала усякими кольорами, різкими, пістрявими, неначе турецька матерія або перський килим. Сонце розсипало золоті проміння по софах, по килимах: ясні кольори в обставі кімнати стали ще ясніші й різкіші. І та обстава, блискуча й різка, чудово приставала до темних південних блискучих очей, до чорних брів в молодих паннів. Одна білява Саня між паннами була неначе біла лелія між червоними трояндами. Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читать в гурті нові наукові книжки. Тут вони на волі перечитували усякі нові книжки, й наукові, й контрабандні, обмірковували перечитане, змагались за принципи, складали й вироблювали собі вольні пересвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні думки, жарти на волі, а то й веселі співи часто лилися тут, як вольний весняний шумливий потік ллється в зелених берегах. Усі молоді панни були або українки, або були з мішаних по національності сімей. Між ними не було ні одної молдаванки. Молдаванки одійшли в свій аристократично-націо-

нальний гурт: гурток Сані та Мурашкової був не національний, а космополітичний.

— Чи ви знаєте, яку неприємну звістку я вам скажу: батько мій не згоджується пускати мене в університет,— сказала Саня.

— Не може бути! — промовила Надежда Мурашкова.— Чудно мені. Твій батько людина розсудлива, просвічена, любить тебе.

— От через те він і не хоче пускати мене, що мене любить,— сказала Саня,— але я таки поставлю на своєму. Я бажаю вищої просвіти й її таки добуду! Ми можемо добути своїх прав, прав женщини, тільки через вищу просвіту.

— Просись у батька й їдь з нами в університет,— обізвались дві сестри Махнівські,— ми без тебе не поїдемо.

— Поїду, хоч мушу посваритись з батьком. Що я раз задумала, те повинно статись,— сказала Саня й вдарила легенько рукою по столі.— Я присвятила себе педагогії, й педагогії, передніше за все, для женщин, щоб вивчати й довести до вищого розвитку наших принижених сестер.

— Тільки з вищою просвітою ми станемо вольні, матимемо право жити самостійно, знайти будлі-яку службу і... потім виходити заміж по любові або й зовсім не виходити, як кому буде уподобніше. А то знаєте, як буває на світі: панни часом йдуть заміж не по любові... — обізвалась Надя Мурашкова.

— Куди там по любові! — сказала Саня.— Хто виходить заміж по серцю? Йдуть заміж так, як паничі займають урядові місця. Яка ж там любов! Вийди отак заміж та й раюй: літай в ефірі небесному, позирай на якусь чорну бороду та нюхай небесний фіміам цигарного диму. Ото рай! ото щастя!

— Або милуй та цілуй якусь гладку товсту морду, що й глянути гидко,— сказала Мурашкова.— Це теж світлий рай!

— Жарти жартами, а вчора мачуха дуже мене розсердила. Вирекла таку гадку: коли панна йде в університет, то це все одно, що вона йде в солдати. Аж до сліз мене довела.

— Твоя мачуха й деякі панії дивляться на жіночу вищу просвіту як на якісь нові модні сукні та капелюші незвичайного фасону,— сказала Мурашкова.

— Ти, Надю, бачила, який капелюш виписала собі з Парижа мадам...

Саня оглянулась і спинилась. В кімнату ввійшла наймичка.

— Мадам «Люлю»... — сказала Саня наздогад.

— Бачила, бачила,— сказала Мурашкова.— В неї грошей сила, то й дуріє.

— А мадам «Сусу» оце пустилась в лібералізм: попиває не винце, а таки горілочку... з молодими гусарами... Це вона так чудно розуміє лібералізм,— сказала Саня.

— А мадам «Муму»! — сказала Мурашкова, вкорочуючи прізвища й поглядаючи на двері, куди вийшла наймичка,— виписала оце недавно для гостинної ту мебіль, що була в Парижі на виставі; за одну камоду втелющила тисячу карбованців! А полюбовників у неї! По два разом крутяться коло неї, бо, мабуть, одного мало. Дуріє з нудьги та од розкоші. Ні, якби в їх було менше грошей, то й не дуріли б. Економічне, соціальне питання — це для мене перше од усього. Я практична людина передніше за все.

— А оце недавно мосьє «Куку» казав знайомим: «В мене вже заведено програти щороку в карти двадцять тисяч карбованців! Такий в мене звичай». Нівроку! Двадцять тисяч карбованців! Це не жарти. А скільки можна за ті гроші позаводити шкіл? Навісніють од розкоші,— сказала Саня.

— Якби їх усіх поставити до роботи, щоб самі собі заробляли на хліб, то й не дуріли б,— сказала Мурашкова.— Оце позавчора молодий гусарик «Зузу» катав на коні й хотів перескочить через екіпаж, в котрому їхали його знайомі панни. Це теж розумні жарти.

— Мосьє «Гого»! Теж гарний! — сказала Махнівська. Оце недавно позивався з мужиками й одтяг у їх поле, що вони орали ще, мабуть, споконвіку... але... не мали документів чи їх десь втеряли. Хоч і в самого мосье «Гога» теж не було документів на ту землю.

— Знаєте, яке питання кинув мені вчора Комашко, та ще з докором? — сказала Саня.— Він докоряв мені, що я космополітка, не знаю й не люблю народу, що я не національна людина, що я не дуже-то демократка. Він вважає космополітизм на Україні і в усій Слов'янщині без національного грунту за непотрібне, не сьогочасне й

навіть шкідливе діло. Я задумалась над цим новим для мене питанням.

— Гм... гм... Я не знаю народу... Я зросла в місті.. Гм... трудно... це для мене нова ідея...

— А мені не трудно, бо я зросла в Херсонщині в містечку, бо я знаю, що я українка. Хіба ж ви великоросіянки? — говорила Махнівська до паннів.

— І то правда... по національності — ми ні се ні те. Але ж я ніяк не погоджусь в цьому принципі з Комашковим,— говорила Саня.— І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати...

— То не метикуй. Адже ж мадам «Муму» та «Сусу» не дошукуються та й сплять спокійненько,— сказала Мурашкова.

— Гм... Цебто — живи, аби тільки животіти... живи життям курячим. Спасибі за раду,— сказала Саня.— Комашкова думка збиває мене просто з пантелику. Я знаю, що націоналізм прусський — діло консервативне й негуманне, бо робить діло непотрібне для культури, пригнічує інші народи. А Комашко каже, що український націоналізм — то зовсім інше й нове діло, бо він злучується з гуманними, просвітніми принципами, з прогресом, встоює за маси, за народ. Український націоналізм, навіть історичний, козацький, а найбільше в своїй давнішній формі був теж — свобода й прогрес. Передаю його розмову до слова. Мій папа згоджується з Комашком і думає так само, як і Комашко. Тим часом ці усі принципи для мене мало зрозумілі. Ніяк не перетравлю їх в думках.

— А я їх дочиста розумію,— сказала Махнівська.

— Гм... гм... трудну роботу завдав для моєї голови Комашко,— сказала Саня.

— Цебто як прикласти ці принципи до діла, то треба або йти в народ, або силкуватись, щоб націоналізуватись й з народом зливатись? — обізвалась Мурашкова.

— Воно б то так... Логіка приводе до такого кінця, але... але... гм... — сказала Саня й знов задумалась. Пішло змагання, трохи не сварка за принципи.

Одні панни встоювали за те, щоб добувати передніше за все вищої просвіти; Надя стояла на тому, що економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти деспотизму. Піднявся галас, гаряче змагання. Майське сонце неначе вливало завзяття в душі, тривожило думи, давало

свіжість думкам. А молодість, а розбуджені думки не давали спокою, неперемožно намагались на складання пересвідчень і розумних поглядів на все, на все, що панни бачили в житті навкруги, чого вони сподівались в житті.

Несподівано двері в кімнату одчинились. Увійшла Надеждина мати, стара Зоя Полікарпівна Мурашкова, чорнява та смуглява на виду. Вона була напнута чорною вовняною хусткою, убрана в чорну сукню й держала чотки в руках. Здавалось, ніби черниця увійшла в кімнату.

— Що це в вас за галас! Добривечір вам! — сказала вона до паннів.

— Доброго здоров'я, Зоє Полікарпівно! — гукнули усі панни.

Стара Зоя вміла говорить по-грецькій і говорила добренько по-молдавській. По-великоруській вона ніяк не могла вивчитись добре говорити, мішала великоруські слова з українськими, ще й до того шепеляла в вимові, як шепеляють усі греки, що не зросли в Росії. Їй великоруську мову було навіть трудно розуміти.

— Де це ви були, Зоє Полікарпівно — спитала в неї Саня.

— Була в церкві на вечерні та молилась за вас богу, бо знаю, що ви богу не молитесь. Молилась за тебе, Саню, щоб тобі бог послав гарного жениха, якогось царевича або князя,— сказала Зоя.

— Ого! дуже високо для нас! Я заміж не піду. Я буду жити для науки, для просвіти,— сказала Саня.

— Ой ти, ти, моя біла рожа смирнська. Ще спить твоє серце. Прийде час, то й покинеш свою науку. Якби мені сказала та біла лелія, що росте в садку: «Не любитиму»,— я б пойняла їй віри. А ти жива квітка: в тебе є серце, ще й до того твої щоки, як білі лелії; в тебе уста, як повна троянда, в тебе очі сині, як небо. Не йму віри тобі.

Зоя обняла Саню й поцілувала її в чоло; вона любила Саню більше за всіх паннів.

— Яка я біла лелія та рожа? От ваша Надя — так правда, що троянда,— сказала Саня,— вона красуня, а я...

— Надя чорна троянда, а ти біла,— сказала Зоя.

— Хіба ж де ростуть чорні рожі? Може, в Смирні? — сказала Саня.

— Може, червона? — поправила Надя й засміялась.

Надя сказала матері по-грецькій про її помилку. Стара весела Зоя й собі зареготалась.

— А я ж по-вашому яка рожа? — спитала в Зої Махнівська.

— Ти... ти... жов... жов... зелена рожа,— обізвалась Зоя й сама догадалась, що не потрапила на колір: ті кольори по-великоруському вона все перемішувала з українськими та молдавськими.

Піднявся регіт. Дочка знов сказала матері по-грецькій про її помилку. Стара Зоя тільки рукою махнула.

— Надю! чи готовий самовар? Напою я свій живий квітник чаєм,— сказала Зоя Полікарпівна: в мене і в садку квітник, і в хаті квітник. Дивіться, панни, як зацвіли в моєму садку квітки!

Зоя просунула руку через залізні гратки й одчинила вікно. Квітник цвів усякими квітками й був і справді схожий на Зоїну кімнату. Попід стінами кругом садочка неначе вилася гірлянда з бузкового цвіту. Над доріжками цвіли густі рядки синіх та жовтих півників, неначе зелене бадилля обсіли роєм квітчасті метелики. На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих лелій. Розцвітались делікатні троянди центифолії. В вікно повіяло ароматом рож, вперемішку з гіркими пахощами волоського горіха та бузку.

— Моя мама трохи не цілується з квітками,— обізвалась насмішкувато Надя.

— Як у Смирні, як у Смирні мій квітник,— сказала Зоя.

— О, в вас поетична вдача,— сказала Саня до Зої.

— Люблю квітки, люблю вас, молодих, люблю й пісні Після чаю заспіваєте мені. Я й сама колись співала: як я співала! та минуло моє,— сказала Зоя й здихнула.— Оце, як довго не несуть самовара, а я пити хочу,— сказала Зоя згодом.

Одчинились двері з пекарні. Надя Мурашкова внесла самовар, поставила коло порога, а сама метнулась до камоди шукати скатерки. Вона вийняла попелясту скатерть і хотіла застелити стіл.

— Надю, застели-бо стіл білою скатертею! Я люблю білий колір,— сказала Саня,— в йому є щось ідеальне, ідеально чисте.

— Вже й в тебе смак! Чорний колір кращий. Я люблю чорний цвіт,— сказала Надя.

— Вулкани, вулкани, прикриті чорним попелом та лавою,— сказала насмішкувато Саня.— А під тим чорним попелом огонь! Скільки вогню. «Чорний цвіт, мрачний цвіт ти мне мил навсегда»,— заспівала Саня.

Надя Мурашкова насупила трошечки брови. Саня виявляла її потайну вдачу, не для всіх паннів відому.

Стара Зоя знайшла білу чисту скатерку й застелила стіл. Од скатерки полився білий світ і залив і без того світлу од сонця кімнату.

Надя поставила на столі самовар і посадила поруч з собою Саню. Декотрі панни посідали коло стола, декотрі сиділи на софах. Надя наливала чай і подавала паннам.

— А чи переговорили вже своє? Я більше люблю, як ви жартуєте, бігаєте, співаєте. Ану, Саню, заспівай мені тієї гарної пісні, що в той раз співала,— сказала Зоя.— Як-бо вона починається: «Ой не світи, кониченьку, не світи нікому».

Усі зареготались. Зоя догадалась, що помилилась.

— Ні, не так: якось іначе...— сказала Зоя.

Всі аж лягли од сміху. Одна Надя ані осміхнулась. Лице в неї було поважне. Вона рідко коли сміялась. Надя сказала матері по-грецькій за її помилку. Весела Зоя й собі зареготалась. Саня почала пісню. Стара Зоя забулась, що недавно прийшла з церкви, і, намотавши чотки на руку, підтягала Сані: «Ой не світи, місяченьку, не світи нікому; тільки світи миленькому, як іде додому». До їх пристали деякі свіжі голоси паннів. Одна Надя не співала: вона не мала голосу.

І свіжий, як здоров'я, майський вітрець, що повівав в вікна, і аромати бузку та рож, і майське сонце, і весняне тепло, й пісня — все ворушило, веселило молоді душі, розворушувало серце навіть в веселої старої Зої Полікарпівни, розвеселило її й нагадало за давні літа молоді на берегах синього південного моря.

Задзеленькав дзвоник. Двері в гостинній рипнули. Усі замовкли.

— Хтось прийшов. Це, мабуть, ваші грекоси вже збираються до вас,— сказала до матері Надя.

Увійшла горнична й сказала Зої, що прийшов якийсь панич.

— Який же це панич? — спитала Надя в горничної.

— Не знаю. Такий гарний, що й сказати не можна,— сказала горнична.

Надя стривожилась і опустила очі. В гостинну увійшов Аристид Селаброс.

— А! не в добрий час прийшов гість! — сказала Зоя Полікарпівна.— Так мені весело з вами; я саме розспівалась, а тут на тобі гостя!

— Одначе треба йти до того грека та поговорити за кукурудзу та пшеницю,— сказала Надя.

— Вийди ж і ти, Надю,— сказала мати.

— Ізроду не вийду! Од ваших греків тільки й чуєш, почому пуд пшениці та тютюну, почому кіло кукурудзи. Нецікава задля мене розмова,— сказала Надя.

— Зоє Полікарпівно! Як будуть сьогодні говорити за овес та гречку, то й я вийду до гостей. Це вже буде нова, цікавіша тема,— обізвалась Саня.

— О, ти вже наговориш! Побачимо, хто прийшов... Може, такий грек, що й сама вилетиш до його. Ой ти, моя ангорська кізочко, моє біле ягня! ти кіпрський виноград,— говорила Зоя до Сані.

— А може, я якийсь там мудрий трапезунтський полинь? — сказала Саня.

— Ой ні! ти кіпрське вино,— говорила Зоя свої смирнські порівняння і пішла в світлицю.

Панни в кімнаті трохи притихли. Надя сиділа мовчки й прислухувалася, що говорилось в світлиці.

«Чи той прийшов, що я рано бачила в садку, чи хтось інший? — думала вона...— Горнична сказала, що дуже гарний... певно, він. Коли б він»,— майнула в неї думка, і їй забажалось побачити ті горді, пишні очі, що вона бачила того дня в садку. Вона почутила, що серце в неї почало тривожитись. В гостинній крізь двері було чуть дзвінкий голос, низький баритон. Говорили по-грецькій. Слова не долітали виразно, але баритон лився в розмові то голосніше, то тихіше, неначе пісню співав. Здавалось, ніби оратор чудовим голосом говоре промову з кафедри.

«Який чудовий голос! — йшла думка в Наді.— М'який, як оксамит, ласкавий і веселий. Ні, це не його голос. До його гордовитої постаті, до його суворих очей не пристає ласкавий м'який голос. Ні, це не він...»

І Наді чомусь стало шкода, що не той прийшов, кого їй несподівано забажалось побачити. Вона не чула, за що розмовляли приятельки, й сиділа, задумавшись.

— Надю! чом ти не говориш? Чого задумалась? Чи

не літають твої думки в тих краях, де «цитрони стигнуть, де гордий лавр та мирт ростуть?» — сміялась з неї Саня.

Надя ледве вдержала легке зітхання: її дума неначе валинула в якийсь інший чудовий край, де й квітки кращі, і небо синіше, і зорі ясніші, і пісні голосніші...

В гостинній почулися ще й другі голоси. Надя впізнала по голосу двох агентів з Смирни, що приїхали на Бессарабію скуповувати пшеницю та кукурудзу. Розмова йшла грецька. Голоси товсті, низькі неначе булькотали та клекотали, як вода кипить та вбивається в ключі в здоровому казані. А той баритоновий голос, м'який, ласкавий, не заглушався. Надя ловила його артистичні сутони й тони.

Довгенько сиділа й розмовляла Зоя з своїми гістьми. Коли це двері з гостинної одчинились. Увійшла Зоя. В неї очі світились ще веселіше.

— Надю! причепурись та вийди до нового гостя. З Смирни! З Смирни! — трохи не кричала Зоя.

— Хто? Гість з Смирни? — спитала Надя в матері; і ця звістка стала для неї неприємна. «Не той, кого я ждала!» — подумала вона.

— Ні! Гість з Одеса. Його мати з Смирни,— сказала Зоя.

— Велике диво, що його мати з Смирни! Невже задля цього я повинна виходить до його в світлицю,— сказала Надя.— Я ж в Смирні не була.

— То зате я була. Його мати через дві вулиці, через дві вулиці! — говорила Зоя з запалом.

Панни засміялись. Надя й собі осміхнулась.

— Що через дві вулиці? — спитала Надя в матері.

— Єлена Кипрі! через дві вулиці! — говорила Зоя й кинулась шукати слоїків з варенням.

— Ви в такім запалі, що ми нічого не втямимо з ваших слів,— сказала Саня.

— Жила Єлена Кипрі, його мати, Аристида Селаброса, через дві вулиці од нас в Смирні! Моя давня подруга. Виходь-бо, Надю, мерщій, хутчій! — говорила Зоя і разом накладала варення з молоденьких волоських горіхів, варених на меду.

— Чого це ви такі раді, Зоє Полікарпівно? Чи не закохались ви часом в вашого знайомого гостя через дві вулиці... — говорила Саня.

— Ой ти! — І Зоя вжарти вдарила легенько по плечі

Саню.— Ож вийди та подивись, який гарний гість: як сонце! — сказала Зоя.

— Ого! Ще попечусь, коли він такий, як сонце,— обізвалась Саня.

— Як місяць повний! — сказала Зоя.

— Коли такий, як місяць, то вийду до його: не так страшно,— сказала Саня.

— Ож глянь, то й побачиш. Ой моя біла овечко! Як побачиш його, прокинеться й твоє серце. Покинеш свої книжки та й позакидаєш їх на горище. Не бійсь, не видержиш! — сказала Зоя, і її гострі чорні очі заблищали. Видко було, що в неї в серці ще й досі тлів огонь і не погас.

— Ну, ні! — сказала Саня.— Лучче позакидаю бороди на горище: може, мишам на кубла знадобляться.

— Ой-ой, моя біла леліє! не знаєш ти ще світу й життя,— сказала Зоя.

Зоя поставила на піднос мисочки з варенням і три стакани холодної води.

— Щось там прийшло дуже цікаве, що ви наготували йому «дульчеца ку апа речи» (варення з водою),— сказала Надя по-молдавській.

— А хто передніше піде? чи «дульчеца», чи Надя? — сміялась Саня.

— Надя попереду,— сказала Зоя.— Надю, йди.

Надя причесала голову й вишла в світлицю. Коло вікна на стільцях сиділи два смирнські старі греки, агенти одної фірми. Один був старий, сивий, з короткою сивою бородою й з сивими бурцями. Його довговасте смугляве лице було ніби вставлене в білі рамки. На йому була одежа балканська: кафтан і ряса, зовсім як в духовних; кафтан був підперезаний широким на п'ядь парчевим поясом. Він курив люльку з довгого цибука.

Другий агент був нестарий чоловік в європейському убранні. Селаброс сидів спиною до дверей і балакав з ними по-грецькій.

Надя Мурашкова одчинила двері в гостинну. Селаброс оглянувся, схопився з місця й пішов до неї назустріч.

— Аристид Селаброс, син приятельки вашої матері,— промовив він до Наді по-грецькій.

— Я дуже рада познайомитись з вами. Моя мама вже казала мені за вас,— сказала Надя й подала йому руку.

Селаброс здавався для неї тепер ще кращим, ніж

вранці в парку: рівний станом, як струна; розкішні чорні кучері, м'які, як оксамит, лисніли проти сонця, наче воронове крило; очі не суворі, а ласкаві, ніби солоденькі; їх гострий блиск наче пригас. І ласка та любов світились в очах, як він пильно-пильно глянув Наді в очі.

Надя зрозуміла ту німу розмову очей, що говорить часом голосніше й виразніше од слів. Вона почутила, що на її вид ніби пахнуло теплом.

— Сідайте, будьте ласкаві,— сказала вона до Селаброса й сама сіла на старомодній софі. Софа була з високою спинкою й оббита ясною рябою матерією зеленого кольору, перемішаного з жовтогарячими квітками. На тому ясному пістрявому фоні Надина класична головка видавалась ніби намальована на картині.

Селаброс сів проти неї, вп'явся очима в її вид й вважливо кмітив за нею.

Надя примітила його пильний погляд, і її виразні, як в матері, очі заграли: неначе іскри заблищали в їх, наче замиготіло марево сонця. Світ в очах миготів, дрижав, як промінь сонця дрижить в краплях роси. Надя знала, що очі видають її почування, й прикрила їх віками. Селабросові здалось, що сонце сховалось за хмару, і в хаті стало темніше.

— Чи ви давно в Кишиневі? — спитала в його Надя по-грецькій.

— Ні, недавно. Я сам одесець і оце перейшов сюди на службу в банк,— сказав Селаброс.

— І я служу в банку,— обізвалась Надя.

— От ми й товариші по службі,— сказав Селаброс.

— Де ж ви передніше служили? — спитала Надя.

— Я служив в Одесі, в одній грецькій фірмі, що торгує пашнею. Але, знаєте, така служба мені не до вподоби; і служба й компанія не припадали мені до вподоби,— сказав Селаброс.

«От-от заговорить за пшеницю та кукурудзу»,— подумала Надя, і самі чудові очі в Селаброса чогось втратили для неї свою красу, а його особість стала нецікава, звичайна.

— Чому ж так? — спитала Надя.

— Знаєте, той грецький кружок торговельний, матеріальний...— заговорив Селаброс вже по-великоруській, поглядаючи набік на двох греків-агентів, котрі по-великоруській нічого не тямили,— тільки в їх і інтересу, тільки

й розмови, що за торговельні справи, за ціни на пшеницю, кукурудзу, тютюн...

— А вам це не подобається? — спитала Надя й почувала, що зраділа: Селаброс став для неї знов цікавий.

— Ой, ще й як не подобається! Я людина з просвітою, з вищим потягом: люблю читати й метикувати. Люблю людей метикуючих, розвитих. А там, знаєте, яка просвіта, який розвиток, яка філософія?

І Селаброс знов підморгнув скоса на двох агентів. Надя осміхнулась: вона знала філософію тих смирнських Арістотелів та Платонів.

— Я дуже рада, що познайомилась з вами,— сказала Надя.— Наш панянський кружок так само не цурається просвіти, дбає за неї, виробляє собі принципи. Сказати правду, й мені обридла тутечки в нас розмова раз у раз про торговельні справи, неначе більше нема за що й розмовляти.

— Я маю за велике щастя, що познайомився з вами. Бажаю од щирого серця познайомитись і з вашим товариством. Я людина з вищими поглядами. Мені хочеться десь вряди-годи одвести душу, побалакати за вищі погляди, за наукові питання. Інтерес науки — для мене найвищий інтерес в житті. Абстракція реального життя, світового, так би сказати, практичного — то найвищий потяг розвитого, вищого розуму. Абстракція живих об'єктів доводить до чистої, ідеальної, найвищої абстракції; і ми конфеденціально складаємо собі ідеали, принципи, пересвідчення. А ті ідеали знов повертаємо в дійсне життя, обертаємо в космополітичні тенденції нашого розуму, як би сказати, в найпринципіальніші принципи.

«Розумний, тямущий чоловік! хоч я його й не гаразд втямила. Може, тим не втямила, що я ще не зовсім розвита розумом... не знаю вищої науки»,— подумала Надя.

Селаброс скінчив тільки шість класів в гімназії, але читав доволі й був хлопець талановитий. Тільки часом він любив пускатись в абстракції і, як то кажуть, «заїжджав в хмари». Перед дамами й паннами він любив підніматись в ті хмари, говорив високим тоном, щоб напустити їм туману в очі і почванитись своїм розумом, і говорив таки добру абстрактну нісенітницю, хоч граматично неначе й добре складену. Перед просвіченими людьми він не дуже-то виступав з тими абстракціями.

— Я багато читав сьогочасних прогресивних авторів, авторів заграничних, не тільки читав, але й виучував їх

сливе напам'ять. Я сам, бачте, часами люблю писати, а для цього діла треба научного ґрунту й розвитку. Без підвалин ніхто не будує дому. Я сам склав собі той міцний фундамент. Науковість — то інтернаціональна суб'єкція вселюдських, космополітичних стосунків,— пиндючивсь далі Селаброс нісенітницею, і Надя примітила, що його очі гордо позирають на неї, неначе кажуть: слухай і знай, що то ми таке!

«Або він дуже розумний, або я дурна, бо щось нічого не второпаю. Може, я ще не доросла до його розумом...» — думала Надя.

Стара Зоя несподівано перебила Селабросові усякі абстракції: вона винесла на підносі варення й стакан води.

— «Дульчеца ку апа речи! Пофтим» (просимо), Селаброс! — сказала вона по-молдавській та й схаменулась.

— Оце я в Кишиневі перемішала докупи усякі мови. Забулась, що ви грек,— сказала Зоя й сама з себе засміялась.— Просимо до варення!

— Спасибі, спасибі вам, Зоє Полікарпівно! — сказав Селаброс, легко поклонившись і осміхнувшись до Зої.

Очі в нього стали знов ласкаві, розмова ввічлива, підлеслива, манери делікатні, м'які, мов у сірійського араба. Селаброс кинувся до варення й їв його з великим смаком, як їдять солодке діти. Він запив стаканом криничної води.

— Добре ваше варення, Зоє Полікарпівно,— сказав Селаброс.

— А які «дульчеці» варила ваша мама в Смирні! Ми часом варили разом удвох, бо через дві вулиці жила вона од нас,— сказала Зоя.

— Ви й досі не забули рідного краю? — спитав Селаброс.

— Ой Аристиде, Аристиде! чи можна ж його забути? — сказала Зоя, мішаючи дійсність з мрійними згадками.— Які там кітри! яка айва! А квітки! які там рожі! такі завбільшки, як блюдечка. Виноград такий завбільшки, як сливи.

— А лелії, мабуть, такі завбільшки, як цідилки,— сміялась Надя.

Селаброс осміхнувся.

— Яка гарна була ваша мама панною! як намальована! — сказала Зоя, піднявши голову.

Вона придивлялась до Аристидового лиця й неначе шукала очима в його лиці слідів краси його матері.

«Гарний, як і його мати була гарна! От була б пара для моєї Наді»,— подумала Зоя. Вона й забула за двох смирнських агентів, що балакали собі стиха коло вікна.

— А! просимо до варення! — згадала Зоя, обертаючись до греків.

Греки встали й несміливо приступили до стола, неначе школярі; очевидячки, їм було якось ніяково перед європейцями. Селаброс вичистив мисочки з варенням так, що старим грекам зосталось тільки по одному волоському горішку.

— Як же тепер живе ваша мама? — спитала Зоя в Аристида.

— Держить маленьку крамничку з тютюном та й живе сяк-так. Я посилаю їй потроху з свого заробітку,— сказав Селаброс.

— І добре робите! Ви добрий син моєї Єлени Кипрі,— сказала Зоя.

«І розумний, і красно й поетично говорить, ще й, знать, добрий»,— подумала Надя.

— Ото й мій батько колись мав крамничку з тютюном в Кишиневі, як усі наші греки,— обізвалась Зоя,— але я вийшла заміж. Батько вмер. Мій чоловік служив за урядовця й не звелів мені торгувати. Купили ми невеличкий виноградничок та клапоть поля під огород та й проживали сяк-так.

— Продали крамницю, то й добре зробили,— сказала Надя.— Не знаю, як ви думаєте, а я думаю, що магазини, крамниці, залізні дороги повинні бути громадським, а не особовим добром, інакше це буде зловжиток, експлуатація однією особою цілої громади.

— І я так думаю. Я багато читав про це питання, багато думав, гм... багато думав і в цьому пересвідчився,— сказав Селаброс.

Селаброс говорив це усе, як кажуть, на вітер: йому було байдужісінько за ті питання. Він тільки хотів показати перед Мурашковою, що знає багато сьогочасних питаннів і цікавиться ними. Надя щиро йняла йому віри.

«Він з наших...» — подумала Надя Мурашкова.

— Ви думаєте зовсім так, як і я. Економічні питання повинні б мати в житті перше місце,— сказала Надя.

— Я цього не тямлю,— сказала Зоя.— По-моєму, хто торгує, той повинен і гроші собі в кишеню класти.

Селаброс і Надя осміхнулись. Вони сміялись з старої Зої, як з малої, нічого не тямущої дитини.

Ця розмова, мабуть, була для Зої не дуже цікава; вона встала й вийшла, щоб подати гостям чай.

— В нас скрізь здирство,— почав Селаброс.— Я давно задумувався над цим принципом, багато перечитав за це книжок.

— Я з вами згоджуюсь зовсім: от хоч би й наші басарабські пани... бодай не казати,— сказала Надя.— Живуть тільки для себе, не дбають ні про школи, ні за просвіту мас, ні філантропії в їх... Я вже їх добре знаю.

— Але, знаєте, є між ними й гарні люде, і я з такими ладен миритись. Оце я недавно зійшовся з одним. Він гуманіст, демократ. Заводить велику школу в своєму селі. Я оце недавно їздив у те село, щоб впорядкувати ту школу,— сказав Селаброс.

Він і справді їздив в село для цього діла, але уся його діяльність була в тім, що він доладу розставив в школі парти та столи.

— Якою ж мовою вчитимуть в тій молдавській школі? — нагло спитала в Селаброса Надя, пригадавши розмову з Комашком за народні школи на Бессарабії.

— Все одно, якою мовою вчитимуть... аби вчили добре,— сказав Селаброс.— Я й в цьому ділі космополіт. Аби школи були, аби школи! аби вчили добре, а мова... це... бодай не казать.

— Одначе ви грек, і не втратили, як я бачу, своєї національності? — спитала Надя.

— Я й грек і не грек: я одесець, громадянин усього світу. Я космополіт і становлю принцип космополітизму вище од усього.

— Я з вами зовсім згоджуюсь і навіть не розумію національних молдавських, українських тенденцій. Цих питань я ще не второпала добре,— сказала Надя.

— І добре зробили! — аж крикнув Селаброс.— Я був зійшовся з українцями... та... й...

Селаброс махнув рукою й насупив брови. Він терся коло українського кружка, бо добре вмів говорити по-українській. Але українці постерегли, що він людина легкодумна, що в його сила тільки в словах, а не в вчинках і роботі, що він грається на словах принципами, мов дитина цяцьками, ще й до того він на язик лепетливий. Гордий своїм розумом та красномовністю, він хотів бути

скрізь приводцем. Од його одкаснулись, і він дуже зобидився. Терся він і коло «крайніх», але й ті не йняли йому віри й одкаснулись од його.

— Національне питання, національні справи — нісенітниця,— сказав Селаброс.— Чесність, правда, вільне слово, вільні думки,— які високі всесвітні, вселюдські принципи! Що може бути вище за їх? Хто не може привернутись до їх душею, серцем, полюбити їх, жити й радіти ними?

І голос в Селаброса став м'який, співучий. Він говорив, неначе почутливу для серця пісню співав. Надя не зводила з його очей, милувалась його червоними устами з ямочками посередині, блиском його чорних очей. Вона зітхнула.

«Тягне він до себе мою душу і думками, і очима, й устами. Він нашого табору людина,— думала Надя, причарована його красою.— Серце моє чогось стривожилось, закидалось в грудях...»

Легкий, делікатний рум'янець розлився по її матових щоках, неначе одлиск од букета червоних рож впав на білу лелію. Радість блиснула в її очах. Очі заграли. Світ наче займався в їх помаленьку, замиготів і блиснув промінням.

Селаброс примітив вплив і силу свого слова, своїх принципів і говорив, неначе зачаровував знахурством молоду палку душу дівчини.

Зоя внесла чай і поставила на столі. Вона попросила двох греків до столу. Розмова стала загальною. Надя вийшла до своїх подруг.

— Ну, що там за сонце з Смирни? — спитала в Наді Саня.

— Наша людина — космополіт. Але ж і розумний-розумний! А як він вміє говорити! Який він оратор! Правда, часом говоре так звисока, що я мало його розумію. Він трохи чваньковитий, як усі греки. Варто, Саню, з ним познайомитись,— сказала Надя.

— Нехай іншим часом, бо тепер мені час додому. Мачуха, мабуть, розішле за мною горничних по всьому місту. Вже вечоріє,— сказала Саня й попрощалась з Надею. Усі панни попрощались і порозходились.

Од того часу Селаброс приходив до Мурашкової сливе щодня на вечірній чай. Зоя Полікарпівна полюбила його, як сина, годувала «дульчецами», не знала, де й

посадити. Вона сподівалась, що Аристид буде сватати Надю.

Настав вечір. Мати й дочка вже звикли ждати Селаброса сливе щодня. Саня й усі її товаришки зійшлися з Селабросом, згодившись з ним в усьому як з космополітом. Він зовсім причарував молодих паннів своєю красномовністю, своїми поглядами... напустив туману своїми буцімто високими абстракціями. Йому подобалась роль проводиря в кружку молодих, розвитих розумом паннів. Тиха, потайна, але палка на вдачу Надя закохалась в йому гаряче й щиро.

Минув тиждень, минув і другий. Аристид Селаброс щодня заходив до Зої на вечірній чай, а після чаю Надя, Саня й Махнівська ходили з ним на прогуляння в міський парк. Одного вечора прийшла до Наді Саня, прийшла й Махнівська. Селаброса не було. Зоя подала чай. Саня й Махнівська пили чай і жартували з веселою Зоєю. Одна Надя сиділа мовчки коло столу й задумалась. Чай довго стояв непочатий, вже й прохолов.

«Не прийшов сьогодні,— думала Надя.— Що це з ним сталось? Може, в його якесь діло трапилось в банку? Але в цей час діла не буває в банку: я добре цьому відома».

— Чом ти, Надю, не п'єш чаю? — питала в неї Саня.

Надя неначе прокинулась і механічно поколотила чай ложечкою. Сьорбнула вона зо дві ложечки, а її думки знов полинули десь далеко.

«Не дурно деякі мої товаришки натякали йому при мені за молдаванку, красуню панію Лупореско... Сміялись йому нею... Щось є. Може, він тепер сидить в неї за столом, п'є чай, розмовляє з нею. Вона гарна, неначе мадонна: очі карі, ясні, брови, уста кокетні... А він молодий, палкий. Він мене уподобав: це я добре знаю. Любить говорити зо мною за вищі принципи. Ми зійшлись в принципах, не так, як Саня з Комашком... все змагаються. Ні! його душа якось одразу пристала до моєї душі... А сьогодні він не прийшов. Невже красуня Лупореско одіб'є його в мене? Невже я втеряю його?» — думала Надя.

Вона почутила, що іздригнулась од тієї думки, неначе на неї повіяв холодний мокрий осінній вітер. І недоброхіть вона чогось одразу зненавиділа ту панію Лупореско.

— Надю, пий-бо чай, бо вже усі випили! Треба посуд мити,— сказала Зоя.

Надя випила нахильці стакан чаю й другого не схотіла.

— Не прийшов Селаброс,— сказала Саня.— Підемо сьогодні не в міський парк, а в садок Романдина.

Саня, Махнівська й Надя пішли в садок Романдина. Той садок був розкинутий в кінці міста, на горі і по Боюканській долині. На боках гори й нанизу долини зеленів виноградник. Картина з садка на Боюканську долину була одна з найкращих в околицях Кишинева. Панни увійшли в садок і сіли на лавці над самісінькою горою. Вони мовчки одпочивали, задивившись на долину. Кругом не дуже широкої долини стояли гори, перетяті узенькими щілинами. На дні долини зеленіли огороди й блищали два маленькі ставочки, неначе дві склянки, кинуті між вербами. Половина долини вже потонула в тіні попід горами і неначе засипала; друга половина була освічена сонцем і жевріла червоним світом. Під горами в тіні білілo село Боюкани, біліла церковця. На горах і попід горами зеленіли виноградники, садки з волоських горіхів, абрикосів, черешень, біліли невеличкі молдавські хати, розкидані в виноградниках. Над долиною повівало спокоєм та свіжістю майського вечора. Тільки соловейки безперестану щебетали в вербах, ніби будили трелями засипаючу пишну долину.

Не встигли панни сісти на лавці й надивитись на картину, як позад їх почувся голос.

— А ви он де? Добривечір! — сказав голосно Селаброс.— Поезія! картина природи! май!

Панни озирнулись. Надя аж жахнулась, аж кинулась.

— А я вглядів, як ви йшли вулицею, й мерщій повернув сюди в садок. Швидко ж ви йдете! Гнався, гнався, та й не наздогнав вас. Прудкі ніжки маєте,— сказав Селаброс.

Опізнившись на чай до Мурашкової, Селаброс став за вуглом одної улиці й кмітив, куди піде гулять Надя. Він завжди слідкував за нею, де ступали її ноги: це в його була звичка — слідкувати або засідати на засідки на паннів.

Надя почервоніла. Вона невимовно зраділа, і в неї очі заблищали й заграли. Селаброс задивився на її очі. Він сів на лавці й мовчав.

Саня почала розмову. Вона переговорила своє й замовкла. Ніхто не обізвався й словом. Селаброс мовчав,

Надя мовчала. Махнівська почала розмову, але їй розмова ніби рвалась і до кінця не доходила.

Саня постерегла, що вона й Махнівська тут зайві.

— Ходім, Махнівська: маю роботу, а ти мені поможеш в тому ділі, робота мала — за одним присідом і зробимо,— сказала догадлива Саня й встала з лавки.

Махнівська й собі встала, і вони пішли з садка. Селаброс довгенько мовчав і дивився на долину. Мовчала й Надя. І вона дивилась на долину, але нічого не бачила. В неї серце дуже тривожно тріпалось: вона почувала кожний рух його, чула кожне тріпання.

Селаброс поглядав на Мурашкову скоса, крадькома, не повертаючи до неї голови. Він примітив, що в неї щоки наче займалися й згодом ніби запалали.

Селаброс помовчав і знов скоса глянув на Надю.

Він був дуже досвідний і знав усі зміни дівочого серця; вмів читать по виду, по рум'янцях, по очах, як по книжці, і знав усі звивки серця, усі зміни почування. Очі в його стали хитрі, по-азійському хитрі, неначе в крамаря, котрий постеріг, що вже настав час останній раз забожитись — і покупець пойме йому віри, і він піддурить покупця...

«Час настав; треба приступати. Вона моя. Який цікавий роман! І як швидко дійшов він до щасливого кінця!» — подумав Селаброс.

— Ви так задивились на долину? Яка пишна долина! Є на що задивитись,— сказав Селаброс.— Якби ще тут по один бік долини було море... Я люблю море, може тим, що я зріс над морем.

— І я люблю море,— обізвалась Мурашкова, ледве вгамувавши своє серце.— Я не люблю тих дріб'язків краси природи, тих листочків та квіточок. Люблю велике море, як люблю високі поеми генія.

— Ви любите великі думи, високі поривання людського розуму? палкі поривання серця? Чи так? — спитав у Наді Селаброс.

Надя помовчала й подумала.

— Люблю і високі поривання людського розуму, і високі поривання людського серця,— сказала Надя,— але більше за все люблю розумне й корисне діло.

— Одначе ви служите в банку й порпляєтесь в нудних цифрах? — спитав у неї Селаброс.

— Ця служба зовсім негодяща, сушить мене, неначе

літня спека землю. Але мушу служити, хліб заробляти,— сказала Надя.

— Душить вона й мене. Я почуваю, що я покликаний до якоїсь ширшої й вищої діяльності,— сказав Селаброс.

— До якої? чи розумової, чи поетичної, чи практичної? — різко поставила питання Мурашкова.

Селаброс трохи-трохи не прохопився: «До практичної, матеріальної»,— до чого він і справді мав природжений хист, але схаменувся й тільки рукою махнув: розумій, мов, якнайкраще.

— Ходім та трохи походимо,— сказав Селаброс і встав з лавки. Надя встала й собі. Вона трохи заспокоїлась. Рум'янець трохи пригас на щоках.

— Як пишно розвилась оця алея! Ходім по алеї,— сказав Селаброс.

Вони пішли по алеї з старих волоських горіхів, що стояли довгими рядками понад самісінькою горою. Горіхи зовсім розвилися. Уся алея була пронизана вечірнім червоним сонцем і світилась наскрізь. Молоде листя пахло наркотичними пахощами.

— Величність! Ой, величність! — почав Селаброс.— І я її люблю в усьому: і в житті, і в поезії, і більш за все — в поезії людського серця. В красі людській, в красі дівочій, в дівочому серці є багато високого, поетичного.

Надя почула, що в неї серце ніби замирає.

— Краса дівоча — це найвища краса в світі, найвища поезія. Усі великі утвори геніїв тим великі, що генії найкраще постерегли ту красу: і красу лиця дівочого, і красу душі, делікатної, почутливої,— говорив Селаброс, ступаючи тихою ходою попід широкими навислими гілками старих горіхів.

— Ви людина далекого Сходу, син класичної Греції,— несміливо обізвалась Надя, і її голос насилу було чути.

— Бачив я на своєму віку дівочі уста: класичні, виразні, звивчасті, з ямочками посередині, червоні, як польова маківка, повненькі, соковиті, як стигла черешня. Осміхнуться вони, з-під їх блиснуть білі дрібні зубки, неначе два разочки перлів. Щось пахуче єсть в тих устах; якимсь ароматом пахнуть вони, неначе пучок майської рожі в білому букеті конвалій. А як розгоряться вони палом, коханням, як розкриються од жадоби кохання, чуєш од їх ніби дух тропічних квіток, солодкий і п'яний, як пахощі цвіту померанців, туберози, датури...

Надя прислухалась. Її зацікавила поетичність і красномовність Селаброса. «Але за чиї це уста він говоре? — подумала вона.— Десь-то він їх бачив... певно, в Одесі. Нащо ж він говоре мені за чужі уста, а не за мої...»

В Мурашкової здавило в грудях. Серце наче замерло.

— Бачив я дівочі очі, і не можу їх ніколи забути,— почав знов Селаброс,— в їх є ніби одлиск краси й пишності натури, і разом з тим в їх виявилась уся краса людської душі: в тих очах то світе веселий світ ранньої зорі, то смутний блиск вечірньої зірки, то горить гарячий промінь сонця... Злине радість на серце,— і з очей ллється веселий світ, сиплеться іскрами, дрижить маревом; впаде смуток на серце, і виступить в очах сльоза,— світ миготить, наче промінь сонця в краплях роси; коли запалає серце коханням,— тоді очі займаються, горять огнем. Ті очі манять, як мрія, і чарують, як поезія, і веселять душу, неначе майський день, і печуть полум'ям літа. Віка блискучі, рожеві; вії довгі... Ой очі, очі! хто вас бачив раз, той повік вас не забуде.

Селаброс замовк і скоса поглянув на Надю.

«Про чиї оце очі він торочить? Чи він сміється з мене, чи він мене дражнить? — подумала Надя, слухаючи поезію Селаброса.— Він мене не любить, говорить за чиїсь очі, не за мої. Невже я помилилась?»

Мурашкова почувала, що гнів приливає до її серця, душить в грудях. Вона глянула в вічі Селабросові, і її очі блиснули блискавкою. Селаброс очевидячки милувався тим гострим блиском її очей, як артист милується тонкими сутінями на картині.

— Ви знаєте, за чиї очі я оце говорю? — спитав Селаброс перегодя.

— Ні, не знаю! — обізвалась Надя, неначе прошепотіла.

Селаброс замовк. Вони йшли далі по алеї. Од старих гіллястих горіхів понависало довге необрубане гілля. Подовжастий свіжий лист, неначе краплі, понависав масами й зачіпав їх по щоках, по плечах. Їх голови по плечі були ніби оповиті зеленим пахучим листом. Алея пірнала в тінь од гори.

— Ви хіба не знаєте, за чиї очі я оце говорю? — знов спитав Селаброс.

Він зумисне розпалював її серце, щоб вразити несподіванкою.

— Почім я можу знати? Хто знає чужу душу? — сказала Надя вже сердито.

— За ваші очі! — сказав Селаброс, і з тими словами він обняв її за стан і почав гаряче цілувати в очі, в уста, в щоки.

Надя ніби здеревеніла, стояла на одному місці.

— Ходім далі, моя люба, моя дорога! — сказав Селаброс, взявши Надю за руку, й хотів вести її далі по алеї. Надя стояла на одному місці; вона ще не опам'яталась гаразд.

— Ходім далі! — сказав Селаброс.

— Не піду! пустіть мене! — зашепотіла вона, й, озирнувшись назад, вона аж тоді зовсім опам'яталась. В алеї не було видко й душі.

— Ходім мерщій! там нас ніхто не вглядить! — сказав Селаброс і силоміць потяг Надю за руку. Вона подалась за ним, мов нежива.

Алея густішала. Необрубані гілки позвішувались низько й зачіпали їх обох за голову, за руки. Треба було нахилятись, щоб пройти далі. Стежки не було далі: там ніхто ніколи не гуляв. За алеєю було видно гущавину з кущів, оплетену здичілим виноградом. В алеї була густа тінь. Густе руно зеленого листу та гілок заслоняло алею зверху донизу, як густа зелена завіса. В кінці алеї, в гущавині, була неначе темна ніч.

— Не піду далі! — сказала Надя.

— Ти мене не любиш? — спитав Селаброс.

— Люблю, але далі не піду,— сказала Надя й почала пручатись.

— Йди або не чаруй мене очима! Твої очі — гострий ніж для мого серця! Я оддам за їх усе життя. Не печи мене очима!

Селаброс знов нагло обняв її й обсипав гарячими поцілунками її очі, щоки, уста. Надя випручалась з його обнімочку. Гілка зачепила бриля на голові в Селаброса й збила його. Він нахилився, щоб підняти бриля. Надя знестямки крутнулась і швидкою ходою мерщій пішла назад без тями в голові, ніби засліплена. Селаброс розлютувався, погнався за нею слідком і ледве встиг її наздогнати.

«Ні, це не молдаванка! До кінця роману з нею не швидко дійдеш. Доведеться або мудріше хитрувать, або прикинутись, що буду сватать її. Без неї не можу живо-

тіти, не можу дихати»,— думав Селаброс, поспішаючи навздогінці за Мурашковою.

Надя повернула з алеї до виходу. З одного боку ріс цілий гай гіллястих оцтових акацій з голими стовбурами, з широкими пучками листатого верхів'я. Між акаціями було видко лавки; на лавочках сиділи якісь панії. Надя вгляділа їх і пішла поруч з Селабросом звичайною ходою. Вона вже зовсім опам'яталась, і їй почувалось, що ніби десь була пожежа й вона бігцем вибігла з пожежі, ніби опечена огнем. Селаброс довів її додому. Обоє й слова не промовили між собою. Прощаючись з Надею, він подивився на неї пильним, довгим поглядом, неначе хотів набратись того вогню, що палав в її очах.

Надя прийшла додому й застала там Саню й Махнівську.

— А що пак казав тобі Селаброс? — спитала в неї Саня.

— Ат! все за принципи! — знехотя сказала Надя.

— Ви ж, здається, зовсім погодилися в напрямку та в принципах,— сказала з недомислом Саня.

— Де там погодилися? — сказала Надя.

Од того часу Надя боялась сама виходить на гулянку. Селаброс слідкував за нею, неначе її тінь. Швидко після того Саня з мачухою та з сестрою збирались виїхати до Одеса купатись в морі. Надя надумалась і собі поїхати з ними, щоб утікти й сховатись од настирливого й нахабного Селаброса. Вона од того часу боялась, як огню, його палкого серця, боялась стрінутись з ним насамоті.

«Нехай мине трохи часу; може й моє серце втихомириться, коли я його не бачитиму,— думала Надя, од'їжджаючи до Одеса.— Або пригасне моє серце, або згорить од свого вогню».

III

В половині червця до Одеса приїхали купатись в морі два кишиневські молоді вчителі гімназії: Віктор Титович Комашко та Михайло Федорович Мавродін. Був тихий душний вечір. Комашко та Мавродін скупались в морі і йшли побережною вулицею, що вилася понад морем кругом заливу. Од складів вугілля піднімалась чорна легка курява й обсипала политу, мокру вулицю. Мостова з тесаного каміння чорніла од чорного пороху, неначе рілля. Повітря було гаряче, наче в натопленій хаті. Тхнуло ду-

хом порту: важким духом теплої морської води, смоли, земляного вугілля, диму од паровиків залізної побережної дороги. З политої мокрої мостової піднімавсь ὸпар. Паничі дійшли до широких кам'яних сходів, що спускаються з спадистої невисокої гори, неначе широке розстелене полотнище. Всюди по сходах вештались пани з простирядлами в руках, обвитих ремінцями, панії з гарненькими плетеними кошиками в руках, з котрих витикались вишивані рушники та тонкі простирядла. На верхніх східцях вгорі сиділи густими рядками няньки з дітьми, мамки та усякі міщани, неначе кури на сідалі. Паничі вийшли на верх сходів, неначе вилізли на якусь башту: вони аж обливались гарячим потом.

— Сідаймо тут коло кофейні та нап'ємось чаю,— сказав Мавродін,— нема спроможності йти додому.

— То й сідаймо,— обізвався його товариш Комашко, одсапуючи,— в мене усе тіло розімліло.

Вони сіли коло столика, що стояв з самого краю недалечко од сходів, коло самісінького кам'яного низького парапету. Парапет стояв над мурованою стіною, а під стіною на терасі гори коло самісіньких сходів розстелявся парк з миршавих акацій; в садку жовтіли доріжки й стежки, що вилися до літнього дерев'яного театру. Комашко впав на стілець, сперся на широкий мурований парапет і дивився вниз на терасу, засаджену акаціями, на людей, що вештались внизу по стежках. Мавродін покликав служника, котрий вибіг з кофейні, гарної, як мавританська капличка. Слуга приніс чай. З-під напнутої над столиками та стільцями парусини було видно усей бульвар понад горою, на котрому вешталась подекуди публіка. Через парапет було видно усей залив, широку далеч синього моря, обидва порти; з одного боку заливу було видно плисковату Пересип над морем, з другого боку заливу піднімалась висока гора Ланжерон, котра вганялась в море.

Комашко та Мавродін мовчки дивились на широку картину заливу та моря. Сонце впало в степ за плисковатою Пересиппю. Небо горіло. Вода в заливі червоніла. Між червоним небом та водою чорніла довга смужка невисокого берега, що десь далеко-далеко тонула в імлі й була неначе намальована пензлем на червоному прозорому склі. Була година й суша. Надворі було тихо. На морі стояв великий корабель, спустивши білі вітрила, неначе

крила, й ніби дрімав, мов лебідь на воді, а за ним на обрії видно було смугу сизого туману, в котрому ворушився пароход, а над пароходом пасмо чорного диму ніби плуталось в тому тумані, неначе чорна нитка в білій тканці... Залив, порти, рядки кораблів в портах ніби дрімали й засипали, вкриті синім шатром неба, облиті червоним гарячим одлиском од неба та води.

Трохи одпочивши, Комашко почав пити чай. Публіка все густішала на бульварі. Комашко придивлявся й вважливо слідкував очима по бульварі, бо напевно знав, що Саня Навроцька дійсно поїхала до Одеса купатись в морі. Несподівано він вхопив стільця за спинку й прихилив до стола.

— Для кого це ви готуєте місце? — спитав Мавродін.— Певно, для Сані Навроцької?

— Та вжеж!—сказав Комашко.— Вона тепер в Одесі.

— Мабуть, вийде на бульвар на прогуляння,— обізвався Мавродін.

Комашко був один з найлуччих педагогів в гімназії. Він був височенький на зріст, тонкий станом, з смуглявим матовим лицем і не кидався в очі красою. Тільки його великі гострі карі очі виявляли й глибоку думу, і велике завзяття. По батькові й матері він був українець, але одна його баба була грекиня: його великі гострі очі блищали, як у грека. Комашко родився й зріс на берегах Дністрового лиману. Чесний, правдивий, дуже нервовий на вдачу, він просто й сміливо виявляв свої думки, свої гадки, не здержувався в словах ні перед ким. Тоді, коли він говорив за будлі-який неправдивий, нечесний вчинок, в його руки трусились, голос тремтів, на очах виступали сльози. Перед нечесними людьми він більше од усього не міг вдержати течії красномовного слова, й говорив сміливо, й просто нехтував ними, й ненавидів їх.

Комашко, син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові. Для його як для демократа були дорогі інтереси як свого народу, так і інших слов'янських і навіть неслов'янських народів.

Мавродін був родом з-під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був грек, а мати українка. Він вмів говорить по-українській, зріс серед українського народу й звик до його. Як народовець він при-

святив себе на службу українському народові. «Не заводить же мені Греції над Азовським морем! Буду працювать для того народу, серед якого живу»,— говорив він Комашкові. І він пристав до українців. Мавродін держався такого самого погляду та пересвідчень, як і Комашко, але був тихий, смирний чоловік, обачний та обережний в словах, навіть трохи хитрий. З його уст не злітало ні одного зайвого слова перед людьми незнайомими, чужими й небезпечними. Він тільки піднімав голос тоді, коли його проймала до серця яка-небудь викохана ідея, а найбільше ідея за національну самостійність, за українське письменство та добробут українського народу...

Випивши чай, Комашко знов повернувсь до моря й задивився на широкий морський простір. Задума й жаль засвітились в його великих виразних очах.

— Що ви таке вгляділи на морі, що так задивились на його? — спитався в Комашка з осміхом Мавродін.

— Задивився на море,— сказав Комашко,— бо люблю величність в натурі: люблю море, високі гори, стрімкі скелі. Хотілось би мені побачити високі гори, що верхами досягають до хмар, здорові ріки, широкі, без кінця прерії. Величність будить в моєму розумі вищі думи, високо піднімає душу. Як мені хочеться побачить великі європейські городи, постерегти їх життя, не матеріальне тільки, а й життя вище: прогресивний рух думок, соціальний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя в наступаючих часах.

— А мене зовсім не кортить подивитись на те диво,— обізвався Мавродін,— доволі з мене й наших херсонських прерій та надморських наших городів.

— Люблю усе величне, грандіозне в усьому; люблю читати за славні великі історичні події, за великий рух народів, за великі реформи, за високі розумові питання, що запалювали, мов іскри, життя народів і піднімали його хвилями, як буря піднімає часом страшні хвилі на морі. Коли читаю за великі події, моє серце швидше кидається в грудях, дух піднімається високо. Здається мені, неначе я сам живу в ті часи, перебуваю усю турботу того часу. Коли читаю про заграничне сьогочасне життя, про заграничний будь-який рух, то ніби чую пульс того руху, чую одгомін його в своєму серці. Серце оживає, душа чогось радіє. Надія світить мені. Люблю життя, люблю ворушню, люблю заглядати уперед, сподіватись чогось

кращого, жду з нетерплячкою. Летів би туди, злився з тим життям, та... люблю дуже рідний край... А наше життя? мертвота, однаковість, однотонність... Ні руху, ні свіжої думки: будень, усе будень,— і не знаю, коли те свято буде? [Усе мертве, неначе ріки, сковані льодом.

«Знаю тебе добре; знаю твої сили і пал твоєї душі; знаю, що ти призначений на щось вище, але знаю, що грім б'є у високе дерево в лісі»,— подумав Мавродін і здихнув.

Йому стало жаль свого приятеля.

— Правда ваша; сум бере, як подумаєш,— сказав Мавродін,— але чи ми ж тому винні?

— Знаю, хто винен, хто закував в кайдани нашу мисль, але од того мені не легше — сказав Комашко,— а як би хотілось пережити нову фазу людського життя, пережити мислями, взяти гарячу участь в ділі!.. Я хочу діла і діла доброго, на користь людськості і... мушу зостатись тільки з мислями, з задавленою енергією. Важко, невимовно важко! наче камінь лежить на душі. Чую, що якась темна, груба, некультурна сила насіла на нас і душить, як кам'яна гора! Але чую, що мене і сам чорт не задушить; іншим духом віє тепер на світі... Коли б хоч вернулось наше історичне минувше; який-то був би тепер прогрес! Я не говорю про форми нашого історичного минувшого життя... Форма його не сучасна... Але його дух громадський, вибірчий, вольний, як воля...]

Комашко замовк і довго дивився на море, потім важко зітхнув.

— Чого це ви так важко зітхаєте? — спитав у його Мавродін.

— Хіба ви й не знаєте, чого я зітхнув? — обізвався Комашко.— Згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя за неї, неначе тінь моя за нею слідком ходе. Од того часу, як побачив її, як вподобав її, я неначе на світ народився. Неначе для мене сонце вийшло з-за хмар після довгої негоди та сльоти; наче сонце, освітила вона мою душу, звеселила серце, закрасила життя, збудила потяг до чогось вищого, кращого. Любов — велика психічна сила! Правду співають в пісні: «Ти в мене одна, як ясна зоря вечірняя світиш». Не знаю, чи будеш ти, зоре, світить для мене ввесь мій вік, чи незабаром зайдеш для мене навіки?

— Чого це на вас найшла така сумна поезія? — спитав Мавродін.

— Вільний час, одпочинок, море, поезія... а перше за все любов, любов — найвища поезія, світ для серця, сонце в нашому хмарному буденному животті,— сказав Комашко.

— Чи в вас з Навроцькою хоч трохи пішло діло на лад? — спитав Мавродін.

— Хто його зна,— сказав Комашко.— Не можу напевно сказать, бо не можу вгадати. Я часто буваю в її батька, цілі вечори балакаємо з нею. Часом вона буває до мене привітна, ласкава. Часом моя розмова її зацікавить; в неї очі засвітяться привітом, ласкою, дають надію. Але часом ми в чомусь не зійдемось думками й поглядами, довго змагаємось. Вона не дуже-то здатлива, стоїть уперто на своєму, а я не хочу поступитись своїми пересвідченнями. І я бачу тоді в її очах байдужність до мене, навіть холоднечу. Тоді я й сам збайдужнію до неї, навіть розсердюсь, і — вертаюсь додому з тугою на серці. Чи кохає вона мене, чи бавиться моєю вченою розмовою,— ніяк не вгадаю. Здається, я її зацікавив більше розмовою, ніж своєю особістю. Чи можна пак молодих дівчат причарувати розумом та сьогочасними питаннями?

— Трудно. Я їх багацько знаю, але мало між ними розвитих розумом, зацікавлених наукою, сьогочасними питаннями. Їх причаруєш більш очима, ніж речами,— сказав Мавродін.— Але Саня не з таківських: вона серйозно цікавиться наукою й усякими ідеями, може, тим, що не вітрогонка якась, хоч і весела й любе жарти. Але, сказати правду, вона натуриста, ще й до того трохи опришкувата.

— І я це постерегаю. Але знаєте що? Ми з Санею ніяк не погодимось в деяких принципах,— сказав Комашко.— Вона людина правдива, щира, непотайна; дума й говоре сміливо, часом надто різко й гостро. Її пересвідчення правдиві, щирі й гуманні. Але вона врешті — космополітка. Нашого українського, національного, народного питання вона або не тяме, або не має до його спочування й потягу. Я бажаю, щоб моя жінка була зо мною однакових пересвідчень в однакових принципах. З ворогом моїх пересвідчень, таким, як Санина мачуха, я зроду-звіку не оженюсь.

— Не поберуся я й з такою панною, що буде виганяти з сім'ї, з дому національний український дух, народну українську мову,— сказав Мавродін.

— Космополітизм знайшов в Сані добрий грунт,— сказав Комашко,— хоч вона по батькові та матері українка, але зросла в Кишиневі серед мішанини сливе десяти національностей, не знає добре ні українського, ні молдавського народу, не знає гаразд мови ні української, ні молдавської. Та й мачуха її йде проти українщини й проти мене; вона, надісь, лякається мене й боїться за свою меншу дочку Маню, щоб я часом не мав на неї впливу.

— Як же старі стають до вас? — спитав Мавродін.

— Старий Навроцький людина проста, чесна, він одразу полюбив мене, а мачуха й досі скоса поглядає на мене,— сказав Комашко і втирив очі в червоне ясне небо, неначе в йому шукав собі поради.

В той час з'явилась на бульварі Саня Навроцька. З нею рядом йшла Надежда Мурашкова. Комашко вглядів паннів, схопився й побіг до їх назустріч; слідком за ним пішов Мавродін. Привітавшись до паннів, вони попросили їх сісти за стіл. Саня ступила на доріжку між двома рядками стільців та столів, потім ніби пурхнула по доріжці жваво й проворно і ніби впала на стілець. За нею, неначе навздогінці, повагом йшла Мурашкова; вона сіла коло стола поруч з Санею.

Комашко повеселішав. Очі в його засвітились. По його нервах, ослаблених од морського купання, ніби вдарила жива електрична течія. Мавродін миттю побіг до кофейні і звелів подати паннам чаю.

— Ой Вікторе Титовичу, чи нема в вас часом окулярів? — спитала весело Саня.

— Нащо це вам окуляри — спитав Комашко.— В Кишиневі ви їх ніколи не чіпляли на ніс; хіба оце за тиждень старі стали?

— Оце перейшла бульвар, та як глянула на убори одеських дам, то трохи не осліпла! — сказала Саня.— Рябо, червоно, зелено, жовто, синьо й усяково. Йде проти нас здорова, огрядна купчиха єврейка. Пописана й помальована, неначе індійський ідол. Я на її постаті налічила вісім кольорів! Подумайте собі: сукня ясно-червона, накидка темно-зелена, на шиї разок товстих круглих коралів і золотий здоровий медальйон на товстому золотому ланцюжку, ще й зверху рожева стрічка з довгими кін-

цями до пояса; на грудях синя стьожка: через усі груди до пояса теліпається золотий ланцюжок, а серед грудей зверху на гудзику вона причепила золотий годинник, неначе орден якогось індуського лева або тигра. На голові чорний парик з начосами, а на парику копиця жовтих та червоних рож, а зверху стримить чорне перо. Прикиньте до того білі черевики з срібними застібками — і вийде американський парадовий індієць! Ну і вподоба в убранні в тутешніх дам! неначе в Константинополі, абощо.

— Мішанина східних та й європейських рас — мішанина й європейського з турецьким,— сказав Комашко.

— Та які багаті, неекономічні убори! — обізвалась Мурашкова.— Купецький Одес не знає економії.

— Отам-то мабуть принципів під тим париком та страусовими перами! — сказав Комашко.

— О, певно, багато: принцип кукурудзи, принцип пшона, принцип гречки, принцип полови — і пануючий принцип убрання біблійної Савської цариці,— сказала Саня.— Це один принцип, що од часів Соломона та Савської цариці, надісь, тільки й дійшов до наших часів незмінно.

— Ви така палка оборонниця жіночого питання й нападаєтесь на дам,— сказав Комашко.

— В чому, в чому я оборонниця жіночого питання, тільки не в цьому; це зоставляю будлі-кому іншому. Я в своєму сірому добрі вибігла на гулянку між їх, неначе сірий вовк з лісу, бо кажуть же: «Що сіро, то й вовк»,— сказала Саня й весело зареготалась.

— Добре ви обписуєте, їй-богу, добре! — сказав Мавродін.

— Пишуть же паризькі газети за дамські убори на великих аристократичних балах,— сказала Саня.— Якби в нас був такий звичай, то одеські газети мали б багатющий матеріал. Чи не скопіював часом Флобер в своїй «Спокусі св. Антонія» з одеських дам Савської цариці, що з'явилась в мріях святому Антонієві в Фівандських пущах?

— А в нас в Одесі є таки чимало Савських цариць,— обізвався Мавродін.— Он, гляньте, йде їх ціла метка, а ондечки за столом сидять аж чотири!

Саня замовкла й трохи зморщила брови; вона не могла знести, коли який-небудь панич говорив щось недоладне за женщин, або сміявся, або навіть критикував їх.

— Треба б намовити Селаброса; от намалював би їх в будлі-які газети! — сказав Комашко.— Ця робота якраз личила б йому.

Мурашкова кинула на його очима й почутила, ніби він пустив на неї гостру стрілку і та стрілка влучила її десь в саме серце; вона почувала, що в неї в грудях десь защеміло гостро й боляче. В неї очі стали сердиті, брови насупились.

— Ти, Саню, й сама обписала б незгірше Селаброса,— обізвалась Мурашкова.

— Якби я почала писати, то писала б не з одної чорнильниці,— сказала Саня.

— Одної чорнильниці було б вам мало? — спитав Комашко.

— Щоб обписати цей убір з маленькою, бачте, ілюстрацією, я поставила б на столі з вісім чорнильниць, з усякими фарбами,— сказала Саня,— почала б писати зверху, цебто з голови, чорним, потім жовтим, потім червоним, далі золотим, далі синім, ще далі зеленим, а на споді намалювала б червоні панчохи в срібних черевиках і підписала б: «Це індійсько-одеська благородно рождена маркиза од кукурудзи, вівса та ріпаку!» І послала б в «Новороссийский телеграф».

Саня зареготалась, за нею зареготались усі. Одна Мурашкова ані осміхнулась.

— Саню! Бога ради! Чого це ти так розходилась? — обізвалась Мурашкова з докором.

— Це на мене, бач, злинув поетичний дух з одеського бульвару,— сказала жартовлива Саня.— Найшла на мене поетична творчість, якої я в кишиневській куряві не чула в собі.

— Може, ви приїхали лічитись купанням од якоїсь слабості? — спитав в Сані Комашко.

— Борони боже! я здоровісінька. Але не думайте, що я приїхала на купання, як їздять наші степові дідички, щоб втопити нудьгу в морі,— сказала Саня.— Ця забавка коштувала б недешево і була б схожа на панські примхи.

— Я й не думаю так,— сказав Комашко.— А хоч би й так! Чом же не поїхати й не побавитись тому, хто має вільний час, хто має за що забавлятись.

— Моя мачуха слабує на нерви, й лікарі послали її на море лічитись купанням, а вона взяла мене й сестру з

собою,— сказала Саня.— Папа приїде до нас через тижнів два, потім буде навідуватись до нас, бо йому не можна кидать служби в канцелярії.

— Тобі, Саню, треба б таких ліків, щоб ти стала не така весела,— обізвалась Мурашкова.

— Ось потривай! Як почну купатись, то, мабуть, загублю в морі половину веселості, бо од морської води спочатку людина стає малосила,— сказала Саня,— тоді посідаємо, понадимаємось та й будемо мовчки дивитись одна на одну,— сказала Саня.

— Лучче не надимайтесь, бо веселість вам більше пристає до лиця,— сказав Комашко.— Чи довго будете купатись в поезії, чи то пак в морі?

— В поезії — ладна купатись цілий вік, а в морі, мабуть, до самої осінньої поезії,— сказала Саня.

«Ти сама вся поезія, й поезія розумна, висока, як поезія великих геніїв,— подумав Комашко і насилу здержав зітхання в грудях.— Чи для мене ти світитимеш, чи моє життя звеселиш своєю поезією, чи, може, на іншого спаде твій світ?..»

Комашко задумався й мовчки милувався веселими Саниними очима, ловив кожний її рух, ловив кожне її веселе слово. Усе, що вона говорила, здавалось йому сто раз цікавішим, і веселішим, і розумнішим. Він слухав її розмову й не міг наслухатись, неначе слухав якісь мелодії, гучні, веселі, чаруючі, що ніби сипались перлами, як радісні мелодії Моцарта.

— В якому ж місці ви думаєте купатись? — спитав у Сані Комашко.

— На Великому Фонтані. Ми вже найняли кімнати в монастирській гостиниці, недалечко од моря, коло самого монастиря,— сказала Саня.

— А ви самі приїхали? — спитав Мавродін в Мурашкової.

— Сама. Моя мати нездужає. Я з Санею буду жити на Великому Фонтані, в тій самій гостиниці,— обізвалась Мурашкова.

— А ми купаємось тутечки, в самому Одесі,— обізвався Комашко до Сані.

Ще ніколи Саня не здавалась йому такою гарною, як цього вечора. В легенькому сіренькому убранні, в солом'яному капелюсі з ясно-синіми незабудками, з блакитною стьожечкою на одному плечі, вона уся ніби сяла й

звеселяла Комашка, наче теплий промінь весняного сонця. Ясно-синій колір дуже пристав ав їй до лиця.

Комашко примітив, що Саня зраділа, побачивши його. Вона говорила до його привітно, сміялась, жартувала. Саня справді не нудилась за ним. Їй подобалась його широка просвіта, нові погляди та пересвідчення. Вона любила розмовляти з ним, слухать його цікаву розмову, але до того часу... щиро любила тільки його душу й розум. Подобались їй тільки жваві, великі, розумні карі очі та його стрункa рівна постать.

Пішла далі звичайна розмова про одеських та кишиневських знайомих. Усі були вільні од роботи, всі виїхали одпочивать та гуляти, усі були молоді, через те були веселі й щасливі.

На бульвар налинула публіка, неначе полились хвилі з моря. Народу натовпилось такого багато, що ледве можна було протовпитись. Прислуга в кофейні бігала, вешталась, мов несамовита; в її руках ніби літали стакани з чаєм та кофієм, з кухлями пива, з тарілками мороженого.

Вечір догорав. Залив став темно-рожевий. Духота спадала. З моря потяг свіжий, тихий вітрець, неначе махнув тихо крилом і приніс з собою свіжість, морську вогкість і влив в потомлених, ніби пов'ялих од спеки, людей жвавість. Стало легше дихати; усі якось повеселішали й побадьорнішали.

Між столами несподівано з'явився Аристид Селаброс: він углядів здалеку Мурашкову й своїх кишиневських знайомих.

Селаброс приступив до стола й привітався з паннами та з паничами: Мурашкова подала йому руку і вся ніби іздригнулась. Червона стьожка на її грудях затрусилась. Вона спахнула. На щоках і на висках виступив густий рум'янець. Селаброс сів проти неї, глянув їй в очі й осміхнувся. З-під його макових уст блиснули два рядки білих рівних міцних зубів. Очі стали ласкаві, солоденькі, і його лице стало ніби солоденьке.

Мурашкова глянула на його, на повні губи, і в неї очі заграли, сипнули іскорками. Вона зараз заслонила їх рожевими віками, щоб не виявить тривоги свого серця перед приятельками.

«Яким способом Селаброс дізнався, що я поїхала до Одеса? Я йому за свій замір нічого не казала, зумисне

не казала: виїхала нічним поїздом потаємці, крадькома, щоб він за те не знав. Я боялась свого палкого серця; боялась гарячого кохання Селаброса, як бурі, боялась зійтися з ним насамоті, в чужому місті, між чужими людьми...»

Вона думала й турбувалась і за себе, й за його, а найбільше за свою репутацію. Рум'янець сплив з її лиця. Селаброс таки вислідкував, як вона виїхала до Одеса, й собі рушив наслідці за нею.

— Ваша мама звеліла передати вам поклін,— промовив Селаброс, дивлячись ласими очима в очі Мурашкової, як дивляться дуже ласі діти на конфекти.

— Спасибі вам. Чи мама здорова? — спитала вона.

— Здорова — сказав Аристид.— Чи довго пак будете жити в Одесі? Де ви знайшли собі пристановище?

— Як довго будемо жити в Одесі, я й сама ще не знаю. Буде тепла вода в морі, будемо купатись, а як похолоднішає вода на довгий час, то й вернусь додому,— сказала Мурашкова, але про своє житло вона зумисне не сказала.

Розмова між ними увірвалась, як нитка, несподівано перетята ножем. Усі замовкли. Селаброс не зводив очей з Мурашкової. Йому було приємно мовчати й дивитись на її очі, дивитись на її уста. Мурашкова спустила очі; вона ніби боялась глянути на його. Якесь важке передчування збентежило її душу.

Тим часом знайомі паничів та паннів, вглядівши їх за столом, почали сходитись до столу. Прийшов Фесенко, молодий вчитель одної одеської гімназії, високий, плечистий, гарний з лиця. Убраний в літнє убрання з шовкової біло-жовтуватої чесучі, з дорогою елегантною паличкою в руках, в пенсне в золотих обідках, Фесенко виступав кавалером, джентльменом. Він скинув циліндер, зручно зняв пенсне і зробив салоновий поклін дамам. При поклоні він схиляв свою чорноволосу голову трохи набік і подавав усім руку якось по-панянській. Цих манер він набрався в салонах одеських купців, де бував в гостях. Син простого одеського міщанина, він ліз в пани з усієї сили, тисся між багатирів, шукав з багатирями знайомості і знаходив її... через своїх учеників. Щоб запобігти ласки в одеських аристократів, він писав частенько до батьків, як вчаться їх діти, ходив сам в багаті доми буцімто задля того, щоб подати звістку за дітей. Знайомість помаленьку

заводилась і міцніла. Декотрі купці просили його заходити до їх в гості. І Фесенко втеребився в їх салони. Фесенкова голова була вільна од усяких ідей, окрім тих, які панували в вищих кружках... Він підладжувався під погляди тих кружків, бо був кар'єрист. Наукових книжок він ніколи в руки не брав. Коли траплялось йому сказати яку-небудь українську приказку, то він вимовляв її на великоруський лад, як деякі наші трошечки просвічені пани, котрі хотять показать, що вони вже зовсім спаніли і не можуть навіть вимовить по-українській доладу й одного слівця.

На гарячому півдні ніхто не носить рукавичок, бо вони од поту на руках зараз стають мокрі. Фесенко носив рукавички ясно-бузкового кольору. На долонях, на пучках пальців у його виступили мокрі плями.

Фесенкові не було де сісти. Він став за стільцем в Сані Навроцької й почав говорити їй солоденькі компліменти. Навроцька обзивалась до його знехотя, неначе одбувала панщину. Комашко іронічно осміхався й тільки переглядався своїми карими ясними очима з Навроцькою.

Небо над морем неначе жевріло. Почало сутеніти. На бульварі засвітили газове світло. Світ залив бульвар, кофейню, сходи. Публіки набралось сила. Коло самих сходів в дерев'яному кіоскові заграли військові музики. Купи людей ніби стрепенулись. Розмова стала голосніша й чутніша, ніби десь загув рій в улику, стривожений людською рукою. Усе суспільство повеселішало. На невеличкому плацу коло музик стовпився народ, неначе на ярмарку. По алеї сунулась така густа, ніби суцільна маса народу, що й протовпитись було трудно. Бульвар для гуляння дуже малий на Одес.

Довгими рядками товпились без смаку убрані смугляві дами, гостроносі, з східніми грубуватими пружками лиця. Подекуди рябіли ясні костюми українські, мішані з смугнастими молдавськими [1] та болгарськими. На заливі, в закутку коло берега, ще лисніло рожевим світом широке плесо. Море стало вже чорне. Воно ніби дрімало, засипало. В обох портах заблищало на кораблях світло. Залив згодом став ніби вкритий здоровими зорями. Далеко-далеко на ріжку в карантинній пристані тихо повертався ліхтар на маяку, кидаючи на море, на порти то ясно-червоний, то зелений, то синій, то жовтий світ.

[1] Тут помилково було «мордовськими» *(ред.)*.

Внизу за парапетом бульвару, з садка, що розрісся по терасі, заблищали газові ріжки. Вгорі на бульварі, внизу в садку, в портах і далеко на морі — скрізь лилося багато світу, перемагаючи догоряюче червоне небо. Надворі стало свіжіше. З моря потягло тонкими пахощами морської води. Скрізь світ, блиск, шум, гам, гомін, веселість! Гук оркестру зверху на бульварі перебивав гук музик внизу, коло літнього театру. Все це зачіпало й ворушило нерви. Люде забували турботи дня, клопоти життя. Наші знайомі панни та паничі довго сиділи й балакали. Усім було гарно, приємно й весело. В очах у всіх світилась радість; то був час спокою, спочинку.

Між столами з'явилась здорова, велетенська постать і попростувала до того стола, де сиділи панни та паничі: то був знайомий і сусіда Комашка та Мавродіна, Сергій Степанович Бородавкін. Бородавкін був син багатого херсонського дідича, потомка одного з тих московських панів, котрі загарбали собі давні запорозькі степи. Його батько був страховищем, катом для кріпаків, для жінки, для сина, для дочки. Село й дідичева сім'я тільки тоді оживали, як пан виїздив на кілька тижнів в Нікополь або в Херсон.

Погонич, вертаючись з порожнім екіпажем, приїхавши на гору, під котрою стояло село, ставав на козлах, махав шапкою, махав батогом і кричав на все село: «Нема пана! нема пана!» Ці слова долітали до панської садиби й дому, що стояв зараз під горою, розносились блискавкою по селі. Сім'я Бородавкінова вибігала з покоїв, раділа; все село хрестилось на радощах... воно тільки жило й дихало тоді, коли пана не було вдома...

Старий Бородавкін держав в руках село і сім'ю, неначе в залізних кігтях з гострими пазурами. Жінка його з київських дідичів, що були уніатами, незабаром вмерла з горя. Дочка Христина втекла вночі через вікно й потаєнці повінчалась з сусіднім дідичем Милашкевичем. Синові не давав батько й зайвої копійки в руки. Молодий Сергій Бородавкін був вже рік в університеті, як наглою смертю помер його батько. Сергієва широка натура, викохана в широких степах, випостившись за життя батька, дала собі волю після його смерті, тільки на інший спосіб. Сергій, допавшись до батькового добра, програв, промайнував свою землю, усе своє добро, програв останню четвірню коней з каретою, кинув університет, оженився

з простенькою міщанською дівчиною в Одесі й, нагулявшись донесхочу, врешті мусив йти на службу в залізнодорожну контору.

— Чого це ви так пізно вийшли гуляти? — спитав в Бородавкіна Комашко.

— Скуповував харч для сім'ї. Ми вже знайшли дачку на Великому Фонтані, над самісіньким морем: будемо купатись. А це мене жінка послала накупить харчі,— сказав Бородавкін.

Бородавкін вже три дні скуповував провізію, а жінка й діти сиділи над морем без чаю, сахару та без грошей. Бородавкін гуляв собі в Одесі й навіть забув за сім'ю.

— А чи чули, які скандали трапились у нас в Кишиневі? — сказав несподівано Бородавкін.

— А що? — гукнули усі в один голос.

— Офіцери в клубі побили дідича Лупурелло.

— Яким способом? — спитали усі.

— Грали вони в карти та пили до півночі в міському садку, а потім полаялись. Лупурелло вхопив пляшку, кинув на офіцера. Пляшка полетіла на сусідній стіл і впала перед Караладжі, перед самісіньким його носом. Офіцер кинув на Лупурелло паляницею; паляниця потрапила в голову якійсь дамі; Лупурелло вдарив офіцера палицею. Тоді всі офіцери сунулись до Лупурелла, добре попобили його, а далі перекинули через стіну на вулицю.

— Хіба ви були оце в Кишиневі? — спитав Комашко.

— Ні,— каже Бородавкін.

— Може, це в газетах написано? — спитав Комашко.

— Ні. Я чув оце тільки що на вокзалі,— сказав Бородавкін.

— Хіба ви оце думали їхати в Кишинів? — спитала в його Саня.

— Та ні! Я проводив на вокзал одного нашого кишиневця. Та там в Кишиневі вийшла ще й друга штука. Поруновський хотів стрілятись за свою жінку з ловеласом Кочу. А знаєте, яка вийшла між ними дуель? Вони кинули жеребки, кому зостатись в Кишиневі, а кому виїхать на п'ять років з Кишинева. Ловеласові Кочу випало виїхати, і він виїхав, а чоловік зоставсь із жінкою.

— А що ж на те жінка? — питали в Бородавкіна.

— Жінці байдуже: вона любила їх обох однаково,— молов Бородавкін.

Усі кругом стола зареготались. Засміялись і коло столів, близьких од їх, бо й там чули оповідання Бородавкінове. В Кишиневі на сто тисяч жильців тоді не було ні одної газети. Бородавкін був тою місцевою газетою. Він скрізь бував, скрізь нишпорив; знав, де хто буває в гостях, що робить, хто з ким змагається, хто з ким полаявся, хто з ким кохається. Його усе це страшенно цікавило. Коли він подавав ці новинки, його випнуті сірі здорові очі аж крутились.

— А знаєте що, панове? Поїдьмо завтра на Малий Фонтан усі гуртом. Я вже давно там був. Походимо, погуляємо, поснідаємо та й додому на обід вернемось,— гукнув Бородавкін, махнувши своєю зателепуватою рукою.

— Може й в карти там пограємо? — сказав іронічно Комашко.

— То й пограємо. Воно, бачте, над морем... може, буде смачніше. Знаєте, природа... море... свіже повітря, поезія, взяв би його дідько! — сказав Бородавкін.

Його гадка усім була сподобна. Усі приїхали до Одеса, щоб побавитись.

— То й поїдьмо! — гукнули всі, навіть панни.

— Збірне місце буде коло собору, на сквері. Завтра в десятій годині сядемо на трамвай та й махнемо,— сказав Бородавкін.

— То й махнім!.. А ви поїдете? — спитав Комашко в Сані Навроцької.

— Поїду, чом же не поїхати,— сказала вона.— Як ви поїдете тільки з своїм кружком; я не люблю, як наїде багато людей, та ще незнайомих.

— Усі, усі, скільки нас тут є, а чужих нікого не треба! — крикнув Бородавкін.— Усі свої, і нікого чужого — ані однісінької людини.

— Та не кричіть так здорово, та не махайте руками, бо вашу постать видно на ввесь бульвар! — сказав до його Комашко.

— Так завтра в десятій годині? — знов гукнув Бородавкін, прощаючись і похапком тикаючи всім руку; я дам не силую, бо присилувать когось до забавки трудно... Але сподіваюсь побачити там і вас, дами!

— Добре, добре,— сказали панни.

Бородавкін потягся поміж стільцями, ледве несучи свої важкі широкі плечі та здорову голову в солом'яному широкому брилі.

Несподівано схопився з моря вітер. Засипаюче море неначе зітхнуло й дихнуло міцними грудьми на берег. Вітер дмухнув на бульвар. Широкі полотнища парусини заметлялись над столами та головами публіки. Парусина бахкала, надувалась, коливалась, неначе хотіла зірватись з шнурів. Акації й чинари зашелестіли, газові ріжки замиготіли. Стрічки на дамах заметлялись. Подекуди злітали брилі з голів і падали на публіку. Публіка заворушилась і почала розходитись. І знов вітер несподівано впав так швидко, як і схопився, неначе море позіхнуло раз, другий спросоння та й знов заснуло.

Саня Навроцька та Надежда Мурашкова підвелись з стільців. Паничі повставали, пішли слідком за ними й провели їх до гостиниці.

IV

Другого дня була неділя. Ранок був погожий, ясний та душний. Чималий сквер біля одеського собору аж лиснів, зелений та свіжий, политий водою, залитий гарячим світом сонця. Алеї з акацій кругом скверу, купи кущів на зеленій свіжій траві, клумби широколистих квіток — все ніби мліло в ясному гарячому світі. Фонтан коло самого собору бризкав ніби разками дрібних крапель. Краплі блищали й миготіли на сонці, неначе розсипані діаманти. Люде вештались на сквері. Усе було залите світом. Скрізь був рух, скрізь кипіло життя великого міста. Була вже десята година.

Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіні густого чинара. Він зумисне поспішав прийти поперед усіх: в його було на думці стрінути Саню й поговорить з нею насамоті. Комашко обвів очима всі доріжки на сквері, де скрізь ворушились, неначе в хрещика грали, люде. Сані ніде не було видно. Перед очима в Комашка стелилась широка, перша в Одесі, Дерибасівська вулиця, обсаджена двома рядками акацій. Вона йшла до моря, трошки западаючи в переярку, і через ту вулицю, як через ворота, було видно в далечині широкий простір: гору Ланжерон над морем, а коло гори синє широке море, закутане в білий, легенький, прозорий туман.

Комашко задумався, втупив очі в сизу імлу на морі, де блищали золоті скалки на воді, де біліли вітрила кораблів. Він неначе бачив в тій срібній імлі, в тому ворушливому жвавому морі жваву Саню, бачив її сині очі, ясні

кучері, обвиті блакитними незабудками. Вона ніби мріла перед ним в тій поетичній далечі, неначе легенький херувим.

Легенька м'яка рука тихо впала на Комашкове плече. Він увесь кинувся, як кидаються дуже нервові люде. Перед ним стояв Мавродін. Він зняв солом'яного бриля й обтирав піт з лоба та пригладжував гладенько причесані виски, ще мокрі після купання.

— Чого це ви задумались? — тихо спитав Мавродін.

— Хіба ви не знаєте, за що я думав? — обізвався Комашко.— Хочу не думати за неї і все-таки думаю: вона ніколи не сходить з моєї думки: неначе якісь чари наслано на мене.

— Нема? — спитав Мавродін.

— Нема! — Жду, жду, не діждусь. Може, вона передумала й не поїде з нами на Малий Фонтан,— промовив Комашко.

— Шкода буде,— сказав Мавродін і сів на лавці попліч з Комашком.— А вже б час їхати, поки не вдарила спека,— сказав Мавродін трохи згодом.

Тим часом в сквері між акаціями замиготів білий круглий бриль Аристида Селаброса. Бриль то зникав за купами кущів, то знов виникав між акаціями. Довга біла стьожка, обвита кругом бриля, спускалась кінцями на плечі і метлялась од швидкої ходи. Селаброс ходив по алеях і кидав гострими очима по доріжках в сквері, швидко повертаючи свою кучеряву голову на всі боки. Він виглядав Мурашкову. Мурашкова з'явилась на кінці алеї. Селаброс побіг до неї назустріч. Він взяв її за руку й так міцно здавив, що вона насилу здержала крик. Мурашкова почутила, що його рука була гаряча й трусилась. Селаброс був палкий, як присок, ще й до того дуже опришкуватий на вдачу.

— Чого ви приїхали в Одес? — спитала вона в Селаброса трохи сердито.

— Щоб подивитись на вас. Я день не бачив вас в Кишиневі й трохи не вмер,— промовив Селаброс, дивлячись на Надежду Мурашкову палкими очима.

— Вертайтесь зараз додому! — сказала Мурашкова спокійно, але твердо.

— Не вернусь; буду доти тинятись по Одесі, доки ви тутечки будете,— сказав Селаброс, дивлячись на Мурашкову палкими очима.— Я вмру, як вас довго не бачитиму.

Мурашкова трохи стурбувалась од тих палких слів, в яких виявлялось невдержане палке серце.

— Не ходіть за мною слідком. Люде кмітливі: почнуть кмітить та прикмічать; мене ославлять,— тихо обізвалась Мурашкова і не пішла, а побігла на доріжку скверу на прогалини, звідкіль було видно людей.

Аристид пішов мерщій за нею слідком, наздогнав і вхопив за руку; в його рука трусилась, неначе в пропасниці.

— Буду ходить за вами, буду ловить ваші сліди, бо згорю од жадання, як не бачитиму ваших чорних очей,— тихо промовив Селаброс.— Де будете ви, там буду й я!..

— Пустіть мене! Не мордуйте мене надаремно! Я в Одесі не сама, а з знайомими, без матері,— сказала Мурашкова.

— Нащо вам мати? Ви людина самостійна. Ви вже не дитина,— сказав Аристид, і в його словах почувся голос деспота.— Киньте ці дитячі погляди. Ви маєте право жити по своїй волі, вволяти свою волю. Ви самостійна людина, хоч ви й дівчина,— сказав Аристид.

— Але я все-таки женщина. Моя репутація...

— Не вважайте на ту репутацію. Ви людина сьогочасна, ліберальна. Киньте старі забобони, хоч годину поговоріть зо мною, хоч одну хвилинку! — благав Селаброс, і в його очі одразу стали тихі, м'які, ласкаві, благаючі.

— Не можу, не можу,— тихо шепотіла Мурашкова.

— Киньмо оцю гулянку, ходім над море, будемо гуляти вдвох над морем; ти надивишся на море, нап'єшся щастя, кохання. Ми наймемо човен, сядемо й попливемо далеко-далеко од людей на море! Уп'ємось поезією моря, поезією серця насамоті, в тиші, поезією без слів, як піснею без слів,— благав Селаброс.

— Цитьте!.. Ондечки наші знайомі,— зашепотіла сливе нишком Мурашкова й хутчій пішла до тієї лавки, де сидів Комашко з Мавродіним. Селаброс зостався сам.

Незабаром на сквері з-за купи зелених кущів виникла висока постать Сергія Бородавкіна. Поруч з ним йшла його сестра, Христина Степанівна Милашкевичева, така заввишки, як і її брат, тілиста, аж огрядна, з довгувастим рум'яним лицем. Здавалось, ніби два монументи зійшли з підставок і гуляли по сквері. За ними слідком йшли чотири немолоді брюнети. Бородавкін таки не втерпів:

накликав на гулянку цілу метку своєї компанії залізнодорожних урядовців. На урядовцях були багаті убрання; на пальцях лисніли золоті перстні з діамантами. І Бородавкін і його товариші були бліді, заспані. По їх сонних очах було знать, що вони цілу ніченьку пили, гуляли та в карти грали. Бородавкін і його сестра прийшли на збірне місце й поздоровкались з усіма. Брат ніс в руці кошик, накритий хусткою; сестра держала в руці чималий вузел, завинутий в папір.

— А от і ми! та ще й не з порожніми руками! — весело промовив Бородавкін.

— Що це таке в руках в вас? — спитав Мавродін в Бородавкіна, лапаючи рукою кошик.

— Пляшечки з пивом та з вином,— одказав Бородавкін.— А ви думали, що я, надісь, прийду з порожніми руками, як оце ви?

— Бач, які звичайні кавалери! Самі йдуть гуляти, а мене й не запросили. Хіба ж я не дама, та ще й не молода? Не забувайте, що я удовиця, та ще й непогана,— весело защебетала Христина Степанівна.

— Знаємо, знаємо й не забуваємо,— обізвався Комашко.

Христина Степанівна вже давненько стала удовою. Вона втекла од свого навісного батька через вікно вночі й потаєнці повінчалась з сусідом, дідичем Милашкевичем. Через годів десять вона зосталась удовою, сама хазяйнувала, доки їй не остогидло. Не маючи дітей, вона згодом потім продала землю, поклала гроші в банк і жила собі, як вільна пташка, взимку — в Одессі, або в Києві, або в брата, котрого вона дуже любила, а влітку вона, як степова пташка, переїжджала з села в село до своїх родичок. Її усі любили за веселу вдачу, за жарти. Вона вміла дуже добре грати на фортеп'яні, співала непогано, любила театр, мала поетичну душу, але була безробітна людина й не мала ніякісінької поважної ідеї в голові, ніякісінького напрямку, навіть не мала й потягу до чогось вищого, ідейного. Усякі ідеї та принципи були задля неї нудні та морочливі для голови. Зате ж вона любила веселе життя й веселих людей. З знайомими паничами вона жартувала, зачіпала їх, смикала, торсала й навіть трохи не боролась з ними. Панни скоса поглядали на неї через те, що вона любила пустувать, але любили її й приймали в своє товариство. Христина сама себе звала здичілою

інституткою. Весела та завжди бадьориста, вона й кошик з пляшками й закуски купила за свої гроші.

— Чого ж це вас так мало? — спитала Христина в Комашка.— Я на тому Фонтані вмру з нудьги з самими вами. Де ж ваші панни?

— Ще не прийшли, а може й не прийдуть,— обізвався Комашко і з тими словами похилив голову.

Він вже не чув, як щебетала Христина, і все неначе бачив свою дорогу Саню в кишиневському садку весною, в густій алеї з акацій саме в цвіту, де він побачив її вперше. От Саня ніби сидить в садку поруч з Мурашковою в білому убранні, гарна й ясна, як весна. Через зелений лист акацій, через білий пахучий цвіт ллється сонце й падає золотими плямами на її русяву голову, обсипає її всю зеленуватим сяйвом. Вона сидить, мов Дніпрова русалка, поруч з чорнявою грецькою наядою, неначе тоне в зеленому світі й манить його до себе тихими блакитними очима та ясними кучерями.

Комашко в задумі несподівано почув Санин голос. Він підвів очі. Саня стояла в зеленуватому світі в тіні акацій та чинар і привітно кивнула до його головою. Він схопився, кивнув рукою на своє місце й попросив її сісти. Саня пурхнула, мов пташка, й сіла на лавці.

— Спасибі вам, Вікторе Титовичу! — сказала вона, осміхнувшись.

— Я боявся, що ви не поїдете з нами на гулянку,— сказав Комашко. І його веселі карі очі неначе засміялись до Сані. Санині очі неначе влили в його душу веселість: усе стало для його гарне одразу, неначе од якихсь чарів. І далеке сизе море, і синє небо, і зелений садок, і бризки фонтану — все ніби ожило й засміялось до його. Христина стояла за ним і моргнула до Сані. Саня осміхнулась.

Всі посідали на довгих лавках і балакали. Всі ждали, поки прибуде трамвай. Коли це на алеї неначе намалювалась висока Селабросова постать. Селаброс вже трохи одійшов: палке серце ущухло. Він ішов помаленьку, немов з великою повагою до себе ніс на собі свою чорну підстрижену бороду, свою кучеряву голову та широку білу стьожку на брилі. Підпираючись з повагом зонтиком, неначе жрець костуром, він йшов поважною ходою жреця або давнього філософа, ледве соваючи ногами. Поклонившись, він подав руку паннам, ледве глянувши на Мурашкову, неначе вперше її бачив. Одначе його уда-

вана поважність незабаром зникла з його лиця. Він дрібно та швидко заговорив з паннами.

— Добридень вам, синя стьожко! — гукнув він до Сані.— Ого! тут є й червона стьожка! — сказав він до Мурашкової.

— Є й синя, є й червона стьожка, є навіть дама без стьожки,— весело сказала Христина.— А які стьожки ви найбільше любите: чи сині, чи червоні?

— Не вгадаєте, яка стьожка мені найуподобніша,— сказав Селаброс, скоса зирнувши на червону стьожку на плечі в Мурашкової.

— Ого-го! та ви таки вередливі! — сказала Христина.

— Що це ви звете нас стьожками? Хіба в нас нема ймення? — сказала до Селаброса Саня.

— Є ймення, є! Хто ж за це не знає? Вас таки ж якийсь піп хрестив,— сказав Селаброс.

Саня не любила Селаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часом неприємне паннам. Різкий на язик, грубуватий, як усі сини півдня, Селаброс часом грубо різав правду в вічі не одним паннам.

— А що, чи поїдете пак на Малий Фонтан на гулянку? Сьогодні надворі година, гарно, ясно. Як ви поїдете, то поїду й я з вами; коли мене не проженете,— промовив Селаброс.— Ви мене не проженете? — спитав він, обертаючись до паннів.

— Ні, не проженемо: ми не вдалися в вас і людей не розгонимо компліментами,— так само різко дала здачі Саня.

Чорні брови в Селаброса на одну мить зійшлися й знов розійшлись. Він втяг верхню губу й прищикнув її зубами.

— Не думав я, що маю вдачу розганяти паннів... — сказав він низьким голосом.

— А от удовиць, то ви й не розженете! Удовиці невеликі страхополохи й вас не дуже-то злякались,— весело обізвалась Христина.

— Що це в вас за штучка в руках? — спитав Селаброс в Христини й нецеремонно ляпнув пальцями по тій штучці.

— Ет! не скажу: нехай кортить. Довідаєтесь на Фонтані,— сказала Христина.

— Та й ви не з порожніми руками! — сказав Селаброс, обертаючись до Бородавкіна.

— Авжеж не з порожніми. Запас біди не чинить. Я, бачте, люблю поезію, але не забуваю й за прозу,— сказав Бородавкін.

— І добре робите, бо тут зібрались все поети та поетки, що за ту прозу не дуже дбають,— промовив Селаброс.

— Поети — цебто ви, це я знаю; а поеток між нами нема; ми люде позитивні,— защебетала Саня.

Селаброс загарбав собі той комплімент і знов удавав поважну міну. Окрім кореспонденцій в газети, він писав ще й вірші і, сказавши щиру правду, вірші погані; їх не хотів друкувати ні один редактор газет.

Тим часом в перспективі вулиці вже сунувся вагон трамваю. Всі схопились з лавок і хапком рушили з місця. Вагон став коло алеї. Усе товариство кинулось в вагон. Панни сіли вкупі на одній лавці, паничі зараз за ними.

— Фесенко не прийшов і добре зробив,— сказав тихенько Комашко до Мавродіна.

— І добре зробив,— нишком обізвався Мавродін.

Вагон поволі посовувався між густими акаціями, котрими обсаджені одеські вулиці, і незабаром доїхав до станції за містом, де перепрягають коні. Уся компанія порозходилась попід акаціями, ховаючись в холодок од пекучого сонця. Тільки що перепрягли коні і всі почали сідати, як до самого вагона прикатав гарненький фаетон, запряжений парою баских коней. З фаетона проворно вискочив Фесенко, убраний, як до вінця. Свіжий костюм з шовкової жовтуватої чесучі аж лиснів на сонці. Високий циліндер на голові блищав; на пальці блищав золотий перстень з алмазом; через плече було перекинуте пальто з шовковою квітчастою підбійкою на іспанський лад, з широкими білими смугами. Фесенко аж сяв, вичищений, вимитий, рум'яний, з закрученими кучерями на висках, з нафарбованими вусиками та граціозною шпанкою на підборідді.

Він причепурився так для Сані. Саня йому дуже сподобалась... Поруч з ним сидів Мокрієвський. Цього флегматичного Мокрієвського Фесенко скрізь тягав за собою, як дурень ступу, для компанії. Фесенко скочив з фаетона, зробив граціозний не поклін, а якийсь реверанс до усеї компанії загалом, знявши циліндер і кланяючись головою трохи набік. Поклін вийшов не до паннів, а до

коней. Чорний шнурочок од пенсне зателіпався на шовковій жилетці. Фесенко вскочив в вагон і на льоту похапцем сунув руку паничам. Комашко та Мавродін якось з неохотою подали йому руку: вони не любили його.

— А бодай йому трясця та болячка! приїхав-таки! — сказав Мавродін нишком до Комашка.

Вагон тихо покотився по дорозі, недавнечко политій водою. По обидва боки дороги миготіли дачі, що тонули в садках з акацій та абрикосів. Поїзд їхав неначе лісом, ніби між двома зеленими стінами. Між акаціями подекуди виглядали білі стіни дач одеських банкірів та аристократів, гарних, як цяцьки, з легенькими портиками, з колонами, обплетеними диким виноградом. Перед дачами, в двориках, зеленіли просторні квітники.

На зеленому свіжому газоні скрізь темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені кущі туй, ясніли плямами клумби квіток, кущі рож-центифолій. На мармурових стовпчиках стояли серед газону вазони з старими кучерявими столітниками. З тих вазонів та клумб, з тих розкішних зелених закуточків повівало прохолодою. Далі дорога стала ще веселіша: садки стали густіші; позад садків зеленіли виноградники. З-за акацій виглядали легенькі башти, сіренькі гарненькі бані тих дач, що стояли на горах над самим морем. Скрізь миготіли чисті квітники, веселі віконця, гарні портики. Три верстви веселої дороги промайнули так швидко, що молода компанія й незчулась.

Трамвай спинився коло самого возвозу до моря. Коло моря в тому місці розступились гори, і між двома горами, на спуску, як через ворота, несподівано засиніло широке темне море, заслоняючи половину обрію. Вкрите маленькими хвильками, воно ніби дрижало, ворушилось, пульсувало, неначе здорове живе людське тіло, налите кров'ю.

З моря потягло тихим, вогким, свіжим вітрецем. Пахнуло таким чистим, легким повітрям, неначе воно спадало десь з високих гір, з височини чистого неба. Уся компанія, втомлена духотою, пожвавішала, заворушилась, повеселішала. І широке море, і простір без кінця, і морське повітря розворушує душу, веселить серце. Поезією повіває з того широкого морського простору; серце жвавішає, пісня йде на душу, мрії піднімаються роєм, линуть далеко-далеко, в інший ідеальний світ; думи ясніша-

ють, слова ллються плавко, як морські легкі хвилі. Скільки високих поем навіяло ти, синє море, на геніїв людськості!

Доріжка до моря вилася круто наниз по кам'яних нешироких сходах. Саня, мов легенька ластівка, попереду усіх пурхнула наниз по сходах. За нею пішла поважно Мурашкова. Ще вся компанія помаленьку та потихесеньку сунулась по сходах, а Саня вже збігла наниз, побігла до старих широких берестів і сіла на лавці.

Поруч з нею рядом сіла Мурашкова. Усі слідком за паннами посідали рядками на довгих лавках. Усіх манив до себе холодок під густими гіллястими берестами після духоти та спеки в дорозі. Місце було чудове. Закуточок був поетичний. Проти берестів стояли скелі, що висунулись з гори, як стіни, а з середини скелі, з темної печери дзюрчала цівкою холодна вода й падала в кам'яний басейн. Це був той єдиний фонтан, од котрого прозвали усю ту місцину «Малим Фонтаном». Перед скелею лисніло чисте просторне місце, обсипане жорствою жовтої фарби. Кругом росли старі берести, кидаючи од себе густу тінь. Далі за берестами на терасі, що йшла над самий скелястий берег моря, стояла стара низька гостиниця, закрита кущами. Через гілки берестів синіло море, блищала широка тераса над морем, заставлена столами та стільцями в холодку од подекуди розкиданих старих акацій та берестів.

Весела компанія, сівши по лавках, спочивала після спеки в дорозі. Милашкевичева розчервонілась і обмахувала лице хусточкою. Паничі поздіймали брилі. Фесенко обтер хусточкою лоба та повні червоні щоки. Потягло з моря свіжим вогким вітрецем. Почулась морська вогкість; було чути морське солонувате повітря з тонким духом йоду од морських рослин. На широкій терасі ніби віяло весною, пахло маєм. Повітря вливало в груди свіжість, бадьорило нерви, душу.

Усі були веселі; всім хотілось розмовляти. Панни защебетали поміж собою, як ластівки весною, вернувшись з далекого гарячого вирію в пахучий весною край.

Бородавкін несподівано встав з місця, витяг з кишені колоду карт і підніс своїм приятелям, урядовцям, промовляючи до їх:

— А що, добродії! не будемо гаяти дорогого часу. Ходім далі на терасу та сядемо десь далеко в холодку,

в тіні густих дерев, підобгавши по-турецькій ноги, та оддамось своїй поезії...

— Невже ви оце приїхали над море, щоб підобгать ноги на землі та грати в карти? — крикнув Фесенко.— А поезія, а море?!

— Нехай вам поезія та море! а оце наше,— сказав Бородавкін і роздав по карті своїм товаришам. Вони забрали по карті й потяглися в кущі за Бородавкіним, котрий поволік здорового кошика з пляшками та харчами.

— Як схочете їсти та пити, то просимо до нас в тінь дерев,— промовив Бородавкін, оглядаючись до компанії.

Усі засміялись. Фесенко зареготався, обертаючись до Сані Навроцької, і промовив:

— Ой проза, проза! Що ви на це скажете, Олександро Харитонівно?

— Нічого не скажу,— обізвалась Саня.— Що одному в житті проза, то другому здається високою поезією...

— А ви похвалите таку поезію? — спитався він в Сані.

— Бог його зна, що сказати вам на це, бо я не тямлю цеї поезії: я в карти не граю.

— Ви любите квітки та музику? Я вгадую ваш потяг,— сказав він з осміхом.

— Чом же не любить квіток або музики? Це не дивна річ. Мені здається, що й ви любите квітки та музику,— сказала Саня, осміхаючись.

Фесенко вже давненько задивлявся на Санині блакитні, як небо, очі. На паннів він дивився, як на квітки, якими можна погратись та й покинути. Розумна Саня своїм дівочим інстинктом одразу постерегла той звірячий огонь в хижих Фесенкових очах. Вона духом почувала його животинний потяг, як уміють постерегати це панни з добрим розвитком розуму та з направою до чогось вищого, ідейного. Але були й такі панни, що не розуміли й не постерегали цього в Фесенкові і липли до його, як бджоли до меду.

Саня одвернулась од Фесенка й заговорила з Мурашковою.

Розмова стала загальною. Більше за всіх кричав Селаброс, обертаючись з розмовою до Комашка. В той час Фесенко несподівано зник десь за кущами й перегодя вийшов на терасу, несучи в руках два невеличкі букетики

з рож центифолій та білих лелій. Здавалось, ніби Фесенко витяг їх десь з моря або викопав з-під каміння. Він підступив по-театральному до Навроцької й подав їй більший букет; другий букетик він подав Мурашковій, певно, для того тільки, щоб замаскувати свою хіть піддобритись до Навроцької. Він оступився на ступінь од паннів і став проти Навроцької в театральній позі. Комашко насупив брови. В очах в Селаброса засвітився вогонь: йому здалось, що Фесенко запобігає ласки в Мурашкової.

— А мені нема букета? — обізвалась весела Христина Милашкевичева.— Бачте які! за мене, удову, й забуваєте! Це гарні кавалери настали тепер на світі.

Всі зареготались. Фесенко похилив голову, спустив очі, осміхнувся, ніби засоромився, як панна: чуєте, мовляв, яка груба та проста ця степова дика дама.

Саня Навроцька через силу, знехотя простягла руку й узяла букет.

— Яку п'єсу ви тепер вчите на фортеп'яні? — спитав Фесенко в Навроцької.

— Сказала б вам, та, їй-богу, забула. Я чимало п'єс граю,— знехотя обізвалась вона.

— Але ж є між ними одна, яку ви найбільше вподобали собі,— сказав Фесенко, накручуючи на палець шнурочок од пенсне.

— Гм... Не знаю, що й сказати вам. Я найбільше люблю веселу музику, але часом не граю інших, окрім смутних п'єс,— одповіла Навроцька.

Фесенко ставав в мальовничій позі, переступав з ноги на ногу, пиндючився, силкувався бути граціозним в манерах, але часом незручний мах рукою або випнуте не в міру коліно видавали його міщанський рід і міщанські забаги.

— Що ж ви тепер вишиваєте? Які взорці? — нагло спитав Фесенко.

Навроцька зобидилась, що він завдавав їй такі нікчемні питання, неначе говорив з молоденькою вітрогонкою, гімназисткою. Вона розсердилась.

— Я нічого не вишиваю. Я не люблю шити: це для мене нудна робота. Я люблю більше книжки, ніж голки та нитки. Буде вже з нас тих голок та ниток, тих швачок,— сказала Навроцька, і в її голосі задзвеніла легка роздратованість.

— Ви встоюєте за право женщин? — спитав в Навроцької Фесенко, щоб протягти розмову й зацікавити Саню.

Навроцька розсердилась. Вона була нервова й оприщкувата, часто давала волю словам, не могла їх здержати й часом говорила дуже різким язиком, як люблять говорити сьогочасні розвиті панни, але вона швидко простигала й ніколи довго не сердилась, бо мала добре серце. Нахабність і причепливість Фесенкова, легке зневажання паннів вразило її й роздратувало.

— Я встоюю за наші права, бо ви одняли од нас усяке право в житті. Ви загарбали собі все, що дає право на вищу науку та просвітність, на шматок хліба, що дає щастя й самостійність людям, а нам ви покинули голки та нитки,— говорила Навроцька, і в неї в очах одразу виступили сльози. Вона підвелась, щоб встати й утекти: це була її звичка. Мурашкова придержала її за руку.

— Олександро Харитонівно! дайте собі покій! чоловіки й паничі більше люблять тютюн, карти та гарних паннів,— сказала Христина, повернувши розмову на смішки.

Всі засміялись. Саня Навроцька зареготалась крізь сльози. А Комашко глянув на неї пильно, і йому здавалось, що блиснули дві зорі і проміння їх заблищало в двох краплях роси. Він знав, що Навроцької не можна причарувати пустими словами та одними карими очима хоч би й такого красеня, який був Фесенко.

— Одначе ви все-таки згодитесь зо мною, що й ми годимось для чогось: хоч для того, щоб оборонять отчизну од ворогів та працювати для науки,— несміливо сказав Фесенко до Сані.

— Війна — діло нікому не потрібне, а працювати для науки й ми здатні й змогли б, якби пак нас з давніх-давен пускали в університети,— сказала Саня.— Ми цікавіші од вас і не всі любимо тільки справляти балачку про квітки та вишивання.

Од такого різкого слова всі замовкли, неначе води в рот набрали. Фесенко спустив очі й кокетно схилив голову, неначе соромлива панна.

— Коли так, то нам зосталося тільки зійти з сцени,— сказав Фесенко і з тими словами театрально оступився й сів на лавці трохи оддалік од паннів.

— Час би вже й поснідать,— обізвався Фесенко,— буфет тут непоганий. Коли ваша ласка, я прошу вас на снідання,— промовив він, обертаючись до паннів.

Панни подякували й не схотіли йти снідать. Фесенко мусив йти снідать сам. Після його одходу панни стали веселіші й заговорили між собою. Паничам стало якось вольніше; вони не дуже йняли віри Фесенкові й з неохотою приймали його до свого товариства.

— А ви, Вікторе Титовичу, як думаєте за наше жіноче питання? Чи правду я казала, чи ні? — нагло спитала Саня в Комашка.

— Ваш погляд зовсім правдивий. Не кожна дівчина виходить заміж, не кожна й бажає вийти заміж, якби мала свій засіб або мала право на службу будлі-де: чи в школах, чи в канцеляріях,— обізвався Комашко.

— Правду ви кажете! Я думаю, що навіть заміжня женщина повинна мати таке право на свободу, як і чоловіки. Її воля скована якимись стародавніми звичаями. Я веду жіноче питання ще далі й вимагаю і в держави такого права для женщин, яке мають чоловіки.

— Ваша правда,— сказав Комашко.— І я стою попереду усього на тому, щоб женщина була вольною громадянкою.

— Я й без того громадянка, бо лечу, куди схочу,— обізвалась Христина Милашкевичева.

— Бо добрі крила маєте: одно лежить в державному банку, а друге в земельному,— сказав Селаброс.— Ви з такими крилами справді вольні, як птиця; тим-то ви й космополітка. За це я вас хвалю. Для вас нема ні рідного краю, ні народу, ні національності: ви нашого поля ягода.

— А мені здається, що вільні крила — крилами, а все-таки було б краще, якби крила держались грунту: хоч народності й національності й не заносили вас дуже далеко од рідного краю,— обізвався Комашко й скоса глянув на Саню. Саня переглянулась з Мурашковою.

— Це в наш огород,— сказала удова й осміхнулась.

— Так, бачте, прийшлося до слова,— сказав Комашко.— Людина без національності, як дерево без коріння: воно зачучверіє й всохне.

— Я поважаю ваш погляд, але знаю, що націоналізм часом доводить до темних проявків, до воєнщини, до бісмарковщини,— сказала Саня.

— Як у кого. Не думайте, Олександро Харитонівно, що я встоюю за такий націоналізм. Наш націоналізм — то свобода, прогрес, гуманність: це націоналізм новий, а не націоналізм давнього старотця; він виступає з великою толерантністю до інших народів та до усякої віри, стає за маси, за народ. А щоб служити чимсь народові, треба доконечне промовляти до його його ж мовою, бо як же він нас зрозуміє? Ви стоїте за народ? — спитав Комашко в Сані.

— За народ повинна стати... хоч я за це якось мало думала, бо мало свідома в цій справі: але я встоюю й за вічні ідеї добра, правди, просвіти. Ці принципи вселюдські й всесвітні! — аж крикнула Саня.— Тим-то я й космополітка.

— Авжеж всесвітні. Їх зрозуміє кожний народ, де б і коли б він не животів,— обізвалась Мурашкова.

— Невже ви думаєте, що я держусь інших принципів, що я йду проти свободи, добра, честі, просвіти? — сказав Комашко.— В цих принципах і я космополіт.

— Я вже доволі знаю вас і цього не думаю, але мені здається, що націоналізм — діло давнє, старе, що через його повстає тільки колотнеча між народами й державами,— говорила з досадою Саня.

— Ні! Не через те. Націоналізм — то вічна форма, в якій з'являтиметься й ростиме людське життя на землі; це грядка, де сходять і ростуть усякові високі космополітичні ідеї, але народи вже й тепереньки не змагаються і не будуть змагатись через те, що вони належаться до іншої національності. [Б'ються тепер не народи, а королі, дипломати та генерали.]

— Ми, бачте, зросли в го̀роді, не знаємо народу. І трудно любить те, чого гаразд не знаєш,— сказала Саня.

— Любіть принцип, полюбіть ідею. Майте віру в ту ідею, і ви її полюбите. Пішов же за неї в огонь Галілей. А чи він же бачив, що земля крутиться, а сонце непорушно стоїть? — сказав Комашко.

— Гм... — сказала Саня й задумалась.

— Я стою за космополітичні ідеї,— сказав бундючно Селаброс.— Тільки вони варті просвіченої людини, а все інше то нікчемна річ, нісенітниця.

— Не забувайте, що космополітизмом таки часто в нас прикривається лінивство та апатія, щоб викрутиться од діла, од праці для свого краю. Знаємо ми такий кос-

мополітизм, що згорне руки та й сидить, надувшись, як жаба в болоті,— сказав Комашко. — Обов'язки космополітів щодо праці вселюдської часто бувають дуже неясні, гаразд неомежовані.

Селаброс надувся. Він і справді любив більше од усього язиком клепать за ліберальні космополітичні ідеї, а до діла не квапивсь...

— Що ж робити, щоб зробить будлі-яку користь краєві й народові? — спитала Саня.

— Робіть так, як я зробив,— обізвався Мавродін.— Я по батькові грек, по матері українець. От я й пристав до місцевого українського народу, бо знаю його мову, полюбив його за поетичну вдачу й ладен стать до служби йому. [Наша інтелігенція в надморських наших городах — то якісь оази між українським народом, але не ті веселі оази Сахари, а лучче сказати — оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації.]

Саня й Мурашкова замовкли й задумались. Тим часом з-за кущів вийшов Фесенко, обтираючи хусточкою свої малинові лиснючі губи. Фесенко розчервонівся. Він одчепив пенсне. Круглі карі здорові очі блищали од доброї порції пива. Він був схожий на гарного тигра, що тільки що з'їв між кущами ситеньку козу, встав і облизував та обсмоктував червоним язиком гарячі губи, обмазані гарячою кров'ю.

Усі знов розбалакались і не могли вдержатись навіть перед Фесенком. Знов почалась гаряча розмова за теорії та принципи, яка дуже цікавить молодих просвічених людей і до якої такі байдужні старі люде. Молоді розгорілись, розбалакались. Чисте морське свіже повітря розворушувало нерви, розбуджувало й бадьорило думки. Слова: народність, космополітизм, національність, добробут, українське письменство, честь, правда — сипались, неначе бризки з фонтану.

Більше за всіх говорив Комашко. Саня слухала й задивлялась на Комашка. Він зацікавив Саню, й вона незчулась, як її думка приставала до його думок, ріднилась з ними якимись потайними стежками, як морська піна змішується докупи з бризками морської хвилі.

— Не треба забувать і за українську літературу, бо література — це теж сила, що піднімає народ,— сказав Комашко.

— Це ви закидаєте за мужицьку літературу та за мужицьку мову? — обізвався іронічно Фесенко, поглядаючи на Комашка злими вирячкуватими очима. В очах засвітилась злість. Мстивість та зависність наклюнулись в серці. Він дивився спідлоба, якось по-вовчому на Комашка.

— Еге, за літературу українську й для народу і для панів, бо ми стоїмо за культуру, бо тільки своя література може розповсюднить культуру! — сказав Комашко.

— Не думаю так! — сказав Фесенко.

Фесенко насупив брови й гриз спідню губу. Він вже примітив, що Комашко залицяється до Сані, задивляється на неї, хоче одбить од його ті блакитні очі, через котрі він не міг заснути тієї ночі до самого світу; примітив, що й Саня ласкавіше говорить з Комашком, ніж з ним.

— Пане Фесенку? ви читали Дарвіна? — несподівано й своїм звичаєм різко спитала Саня, неначе одрубала.

Фесенко липнув на неї здивованими й злими очима й хотів сказати, що читав. Але подумавши, що гостра й смілива Саня почне без церемонії екзаменувати його, знехотя одказав: «Читав давно, та вже й позабував усе; книжка не варта уваги, бо мало наукова».

— А Спенсера читали? — знов спитала в його Саня.

Мурашкова потаєнці смикнула Саню за рукав, але Саня була невгамована, бо... не любила Фесенка й хотіла його доконать.

— Чи ви пак читали Спенсера? — спитала вона вдруге.

«Оце причепилась причепа, як реп'ях! Сказати, що не читав, якось сором. Треба якось викручуватись»,— подумав Фесенко.

— Зоставляю ці штуки читати гімназисткам в рожевих сукнях. Ці книжки не стосуються до моєї спеціальності,— сказав він бундючно й підняв голову вгору.

Фесенко замовк і насупився. Він тільки обводив сердитими очима веселу компанію й далі не вмикавсь в загальну розмову. Посидівши й помовчавши, він раптом схопився з місця, витяг з кишені золотий дорогий годинник і глянув на його.

— Ой, як я опізнився! В банкіра Катаржі ждуть мене на обід. Час би їхати,— промовив Фесенко й подав усім хапком свою білу руку.

Знявши циліндер, він зробив загальний реверанс, схиливши набік голову, й побіг нагору по східцях.

— Я добре знаю, що він не читав навіть і Костомарова,— сказав Комашко.

Саня одхилила руку за лавку і тихенько кинула Фесенків букет в зілля. Молоді люде знов почали змагання, перебираючи багато сучасних питаннів. Селаброс перелітав од одного принципу до другого й розпочав довгу розмову, напихаючи її усякими абстрактними термінами. Але його ніхто не слухав. Він примітив, що його не слухають, розсердився, напиндючився, вийняв з кишені газету й почав нишком читати.

— Чи ви бачите! Ціна на пшеницю та кукурудзу пішла вгору! Їй-богу, пішла вгору і в нас, і за границею, та ще й добре! — гукнув Селаброс з палом з усього горла.

Він і сам незчувся, як прохопився й не потрапив у високий тон, в якому йшла розмова та всякі змагання. Всі засміялись. Мурашкова почервоніла, як півонія. В неї навіть стало червоне чоло, вуха й шия. Їй було сором за Аристида, що його, серед змагання за усякі ідеї, зацікавила така нікчемна звістка в газеті за купецькі справи. Він нагадав їй розмову смирнських та усякових грецьких торговельних агентів у домі в матері, розмову, що вже давно обридла їй.

Мавродін не втерпів і обізвався: «Кому що, а курці просо!..» Комашко зареготався просто в очі Селабросові.

— Ов... ва... ва! Ць... — цмакав Селаброс, читаючи далі газету, мовчки.

— Що там ви начитали таке ласе задля вас, що аж цмакаєте? — спитав в Селаброса Комашко.

В Мурашкової в очах виступили сльози...

— Цур вам, з вашою вченою розмовою! — крикнула Христина Милашкевичева.— Яка нудна ваша розмова! Мені здалось, що я потрапила на якусь нудну професорську лекцію. Ходім лучче над море гуляти!

— А що, застоялись ваші вільні крильця? Час пром'яти! Га?— насмішкувато спитав нахабний Селаброс.— Як ходім, то й ходім! Я вчора писав та й писав аж до півночі, а думки якось важко й цупко низались. Ходім,

подуріємо біля моря, щоб набратись свіжості, щоб в мене ввечері легко снувались думки.

Усі встали з лавок. Панни побігли поперед усіх, перебігли чисту терасу, заставлену стільцями та столами, й пішли вузенькою доріжкою між купами здорового каміння, схожими на руїни якогось старого замку. За ними пішли паничі. Доріжка стлалась, як шматок розстеленого полотна, до кам'яних вузеньких сходів. Саня побігла по сходах до кіоска, що стояв на вершечку нешрокої скелі. Кіоск притулився зверху на скелі на щолопочку, неначе гриб на пеньку. Панни й паничі посідали на лавках і дивились зверху, як важка Христина Милашкевичева ніби плазувала по східцях, обпираючись руками об сірі стіни каменюк.

З цього високого місця було видко всю терасу Малого Фонтану як на долоні. Тераса стлалась понад морем на півверстви, подекуди ніби погнута сугорбами та переярками. Подекуди зеленіли густі кущі та берести, стриміло нарізно розкидане каміння. Береги тераси над морем обривались стрімкими скелями, котрі то оступались од моря, то вганялись далеко в море. Купи каміння виникали з води й стриміли далеко од берега, неначе зруйновані замки. Скеля Капуцин далеченько висовувалась з води, неначе в морі стояв і справді скам'янілий капуцин-чернець, напнутий гострою відлогою. Кругом терасу обступили, наче стіни, високі чорні та сірі скелі, загинались ободом і потім далеченько доходили до самого моря, заставляючи терасу на південь. Над скелями вгорі зеленіли старі акації, неначе зверху росли старі ліси. Над зеленою смугою з акацій синіло чисте синє прозоре, як кришталь, небо.

Малий Фонтан найкраще місце в Одесі; там забуваєш за сухі степи, за гарячу спеку великого шумливого південного города. Свіже морське повітря повіває з моря й завжди згонить зайву жару. Гарно, свіжо, вогко й недушно! Неначе несподівано заїхав у край, де цвіте весна й повіває тихий майський вітрець. Тут бувають великі гуляння, тут Одес одпочиває в вільний час од клопоту та праці.

Паннам та паничам не сиділось на одному місці: їм забажалось бігати, гратись. Саня схопилась з місця й ніби покотилась по східцях з гарненького кіоска, неначе опука. Слідком за нею пішла Мурашкова. Паничі недоб-

рохіть потяглись за паннами. Стежка повилась понад скелистим берегом, ніби десь по степу між кущами деревію, материнки та польових васильків. Важкий дух польових васильків, чебрику розлягався в солонуватому повітрі. Вся компанія посідала рядом на камінні, над самісінькими скелистими кручами. Далеко-далеко в море вганялись рядки накиданого в безладді каміння: там далеченько купались в морі люде. Білі люде рядками стояли по камінні й лисніли на сонці. В щілинах скель сиділи й удили рибу рибалки. Білі чайки вились над ними й кигикали, ніби просили собі в рибалок поживку. Море стояло тихо, але між камінням підскакували білі гребені хвиль, шуміли, шелестіли, неначе кленовий лист на вітрі.

Дихнуло поезією з моря на молодих людей. Почулись тихі мотиви пісень та все за море, за далекі теплі краї. Пригадали й прощання Байрона з рідним краєм на кораблі, що летів, ніби крилами — шумливими вітрилами: «Бувай здоров, краю, мій краю коханий! Твій берег в імлі сизій зникає! За хвилями хвилі ревуть, наче п'яні, і чайка над ними літає!» Далеко в морі забіліло вітрило, наче крила чайки. Христина Милашкевичева стояла на камені й крикнула: «Ой, сіла б я на той корабель та й чкурнула оце аж в Константинополь!»

— А що ви там робили б? — спитав Селаброс.

— Взяла б дрючка та лупцювала турків,— сказала Христина.

— А то навіщо? — спитав Комашко.

— Дивилась би, як труки дають сторчака,— сказала Христина, і всі засміялись.

— Сміліва ж ви дама, коли турків думаєте гамселить — сказав Комашко.

— А ви ж думали як?! Ой ви, мужчини! Обабились ви зовсім за тими книжками,— сказала Христина.

Вона крутнулась, вхопила однією рукою за плече Мавродіна, обкрутила його кругом себе, як дитину, й знов поставила на місце ще й штовхнула його легенько в плечі.

— Ого-го! Добру силку мають оці степові дами! Хоч і на Запорожжя в Січ! А нуте обкрутіть і мене,— сказав Селаброс.

— Мабуть, підвереджусь,— сказала Христина.

— А ходім подивимось, що то наші поробляють в кущах,— сказала Христина й побігла стежкою.

Всі пішли за нею. В густій тіні берестів, кругом низенького плискуватого каменя, сиділи Бородавкін та його товариші, підобгавши ноги по-турецькій. Всі були без сіртуків і без жилеток. З-під кущів тільки було чути: «Два вин, пас! три чирви! дві бубни!» Кругом валялись порожні пляшки та недоїдки паляниць, сиру, ковбас, шинки.

— Це вже ви, бачу, й поснідали без нас? — сказала Христина.

Вглядівши таку мальовничу групу, панни крутнулись, повернулись та навтікача! Христина спокійненько сіла собі на камені й дивилась, як грають в карти. Їй самій заманулось пограти трохи, й вона ждала для себе черги. Бородавкін і його товариші швиденько понадівали сіртуки та жилетки.

Саня одбилась од усіх і побігла стежкою вперед. Вона оглянулась, стала й кинула очима на Комашка.

Тихі сині очі неначе манили його до себе, неначе казали без слів: йди до мене та побалакаємо вдвох насамоті.

Комашко вгадав ту розмову очей, наблизився до неї, і вони пішли поруч тихою ходою понад берегом. Пісні, поетичні мрії заворушились в душі молодого хлопця. Він ішов мовчки й стиха приспівував: «Ой на морі, на морі, гуляв козак доволі!» Саня й собі стиха співала той мелодичний мотив. Тиха радість заворушилась в душі в Комашка. Він почував, що Санин голос злився докупи з його голосом, що в її душі задзвеніла та сама нотка, яка дзвеніла й у його поетично направленій душі. Потім Комашко й Саня довгенько йшли й мовчали, дивлячись на синє море.

— Який щасливий день сьогодні випав задля мене,— почав Комашко,— і поезія, і гори, і море, і вільний час, і спочинок, і покій в серці, і гарне товариство.

Комашко зирнув скоса на Саню, на чистий профіль її лиця й вдруге сказав, розтягуючи слова:

— Покій в серці... Я щасливий сьогодні, неначе в часи своїх дитячих літ. Недавні то часи, а мені вже жаль за ними! Цей день пригадує мені давні пишні дні, а ще пишніші ночі над Дністровим лиманом.

— Невже ви були щасливіші в дитячі літа? — спитала Саня.— Дитячі літа — це часи несвідомої натури, натури нерозумної, без самосвідомості, без розуміння моральності та й усього взагалі.

— Воно так,— сказав Комашко,— але й не так. Тоді я не зазнав боротьби в душі, важкого вибору принципів, добування ідеалів, не зазнав я ще важчого змагання розуму з серцем. Ті часи були для мене щасливі. І тепереньки, коли оце моя душа направлена поетично, вони встають в моїй уяві, неначе пишні мрії фантазії, що були, та навіки минули і ніколи не вернуться.

V

«Батько мій був заможна, але проста людина. Років з вісім він держав рибальську ватагу на Дністровому лимані. Ми жили в одному акерманському селі чи містечку. Пам'ятаю, я був тоді в нижчих класах в гімназії. Бувало, влітку на вакаціях наша рибальська ватага виходить на днів три або чотири ловити рибу на лиман або в гирла Дністра. Я було й собі йду з рибалками, сплю в курені, а цілий день вештаюсь, кмічу, як рибалки тягнуть тоню, гуляю на волі, купаюсь донесхочу, ганяю та знов купаюсь. Я найбільше любив вечори. Які то були пишні вечори над лиманом! Скільки в їх поезії!

Пам'ятаю один вечір. Рибалки одійшли далеченько од куренів, закидали вечірню тоню. Я ліг коло куреня й не зоглядівся, як смеркало й поночіло, як зорі висипались на небі. Лежу догори лицем і дивлюсь на широке небо. Надворі тихо, як в хаті: усе ніби притаїлось, замерло; нігде не чуть ні згуку, ні людського гомону. Гарно, як в раю! Жара спала. Лиман дише прохолодою на гарячу землю. Я не зводжу очей з неба. Воно синє-синє й прозоре, а внизу кругом над землею гарячо-фіолетове, неначе оперезане фіолетовим та червонуватим поясом. Небо стає все синіше й темніше. От зорі висипались густо-прегусто, неначе зерна пшениці на засіяній ріллі. Усе небо обсипане зорями, наче перська темно-синя матерія, заткана золотими цятками. Я шукаю ладу між ними, слідкую за взірцем, а вони сплітаються, як безконечник на писанці. А лиман лиснить, наче плуг, витертий ріллею; і в йому таке саме небо, засіяне такими самими зірками. Он одна упала з неба на степ і черкнула огневою смужкою по небі. Хтось помер, думаю я, пригадуючи слова моєї матері... Що ж то за зорі? То душі святих і померших людей. А котрі ж то між ними душі моїх маленьких братів та сестер, що померли малими? Ото, мабуть, во-

ни найбільші, що світять, аж миготять. І заманулось мені, щоб і моя душа колись стала ясною зорею, й світила на землю, й веселила людські очі... І я незчуюсь було, як мої мрії полетять в інший край. Моя мати була дуже богомільна й любила слухать, як я було взимку вечорами читаю життя святих пустельників. І я малим був дуже богомільний, бо вдався в матір. Я чогось пригадую собі ті життя пустельників десь в пущах, в нетрях,— і мені вже здавалось, що й я сам не коло лиману, а десь в Єгипті, в пущах, що я сам живу в печері в скелях... Мені хочеться якогось незвичайного, доброго й великого діла. Я почуваю потяг до чогось неомежованого, неясного, але високого й доброго. От мені здається, що я стану пустельником, присвячуся, дійду до високого ідеалу. Буду молитись в печері, думав я, надіну чорну одежу й їстиму черствий хліб... І мені було здається, що надо мною вже інше небо, більші зорі; бачу печеру, пальми накруги. Леви й тигри служать мені, граються коло моїх ніг, неначе цуценята. Висока пальма нахиляється передо мною й подає мені фініки. Я рву свіжі фініки. От мені здається, що моє тіло стає легке, я силкуюсь йти по повітрі, йду на край високої скелі. Дивлюся вниз. Внизу глибока безодня, аж глянути страшно; пуща без кінця, білі піски, довгі рядки гострих скель в якомусь чудному світі. Мені страшно й глянути з такої височини. В мене голова морочиться. Я жахаюсь. І одразу мені стає страшно... мороз іде по тілі. Страшно й левів, і тигрів, і чорної печери... І в той час мені було стає страшно, що я сам лежу коло куреня, що кругом мене нема людей. Чую, щось в кущах шелестить. Я стривожився. Мрії щезли. Щось шелестить ще ближче, йде. Я схоплююсь. Мені чогось здається, що то лев або тигр. З-за кущів вискакує щось довге, цибате; ніжки, як патиччя. Чорт? Ні!.. Довгі вуха майнули... заєць.

Я тоді аж крикнув: «Заєць, заєць! лови його!» І мій ляк не знаю, де й дівся. Я погнався за зайцем, а заєць майнув проз мене й сховався в осоці».

Саня осміхнулась.

Молодий хлопець одкривав свою душу. Над широким морем, на вільній волі, далеко од свого домашнього й службового клопоту в його душа стала одкритою, як буває часом в дорозі, далеко од дому, серед широкого степу, в густих лісах, в горах: і поезія дороги, й нова об-

става,— і людина стає веселіша, одкрита, неначе почуває себе на волі, далеко-далеко од свого гнізда. І серце тоді любе дужче, й приятельство стає міцніше, й слово — щиріше.

«Потривожені мої нерви знов втихли. Я знов ліг на траві й прислухаюсь. Нігде ні шелесту, ні згуку. Рибалки знов зайшли десь далеко. Надворі зовсім поночіло. Поночі, аж чорно, тільки бачу, як Дністрове гирло попід горами лиснить між очеретами. Десь крикнула сова смутно та жалібно, неначе жалілась або плакала, мов дитина. Коли дивлюсь, на лимані щось чорніє, неначе сунеться чорна тінь по воді: то дід Хтодось пливе човном; незабаром стане вечерю варити забродчикам. Мені стає веселіше на душі. Я чую, як зашелестів човен в осоці, як зашипів пісок під човном.

Дід виходе на кручу й порається коло кабиці. Блиснув огонь. Дід запалив сухий очерет і вкинув в піч. Огонь блиснув широкою ясною смугою. Дід виступив у тій плямі в білій сорочці, ввесь ясний, наче прозорий, ніби він вихопивсь просто з ясного дня, та потрапив в чорну ніч і приніс на собі світ сонця, і неначе од його стлалось навкруги сонячне проміння. Мені цікаво дивитись на його. Полум'я язиками вискакує з печі й лиже чорні челюсті, неначе корова облизує свій чорний ніс.

Я задивився на той вигляд, і мої хлоп'ячі думи полетіли в інший далекий край, за далеке море. Я тоді саме начитався Майн-Ріда... та так начитався, що мені заманулось тікати з двома товаришами в Америку, та тільки я не знав, кудою їхати: чи суходолом, чи морем. Пригадались мені вигляди з Майн-Ріда, пригадалась якась річка широка. Над річкою ліс трохи не до неба. На пальмах, на фікусах повились високо ліани. На їх червоні та жовті здорові квітки, такі завбільшки, як тарілка. На деревах скачуть мавпи, гойдаються на гілках, зачепившись хвостами. Літають якісь, як жар, червоні птиці. Я йду в ліс, густий та старий. В лісі темнішає. Якісь чудні звірі та гадюки плазують попід деревом. А тінь густішає. Стає поночі, як уночі. От у лісі прогалина. Горить багаття, кругом його стоять червоні індійці. Коло багаття стоїть дівчина, прив'язана до дерева. Одежа на їй біла, як сніг. Чорні коси розпущені й в'ються по білій одежі. Мені здається, що її будуть мордувати, катувать,

різать. От-от потече червона кров по білій одежі. Мені шкода її.

Сич крикнув десь в горах. Перечитані картини в Майн-Ріда неначе стоять перед моїми очима. Мені стає сумно й страшно. Я кричу до діда Хтодося. Мій голос, мій крик неначе проганяє ті страховища й додає сміливості. «Діду, гов!» — кричу я на ввесь голос. І мій дзвінкий голос пішов луною понад Дністром, понад очеретами, десь далеко вдарився об кручу, задзвенів і порвався, неначе склянка впала десь, задзвеніла й пошматувалась. Дід Хтодось, високий, плечистий, сивий, з довгими вусами, але жвавий та проворний, як хлопець, веселий, як парубок. Було, як вип'є, то й козачка танцює.

— Паничу, гов! — обзивається до мене дід з кручі на ввесь свій здоровий голос. Його здоровий низовий бас покотився луною понад Дністром, неначе весняний грім, десь ввірвався об високу кручу й неначе впав залізною довбнею на скелю, гупнув і замер. Мене це бавить, і я знов кричу:

— Діду Хтодосю, гов-в-в! гов! гов!

— Паничу, гов-в! — аж реве дід Хтодось, бо знає, що я жартую. Він і собі жартує.

Його голос в темряві й тиші знов загув, мов труба, й увірвався далеко під кручею. Мені стає смішно.

— Діду, гов! — кричу я втретє.

— На цей вечір доволі! Нехай ще на завтра! Завтра з мішком, сьогодні з торбинкою! — гукнув до мене дід.

— Діду! Ви звідсіль коло вогню схожі на дикого індійця,— кричу я.

— Брешеш-бо, паничу! Дикі люде песиголовці, з одним оком на лобі, а в мене, хвалить бога, обидві баньки цілі, поки якийсь становий не виб'є,— кричить дід, а я регочусь, бо мені смішно, що дід плете якусь нісенітницю, невідому в географії.

— Песиголовців з одним оком нігде в світі немає,— кричу я до діда.— Хіба ви, діду, бачили песиголовців?

— Бачити на свої очі — не бачив, а чув. Кажуть, десь вони живуть за морем та людей їдять,— обізвався дід.— А в книжках як же пишуть?

— Пишуть, що немає! — кричу я.— Є люде червоні, чорні, жовті, жовтогарячі...

— А може й зелені є? — кричить дід і регочеться.— Мабуть, і книжки часом брешуть,— гукає до мене дід.—

От чорні люде так дійсно є. Я сам на свої очі бачив в Одесі: арапами звуться; причепи хвоста та роги, то й готовий чортяка.

— В Америці живуть червоні дикі люде; їх звуть індійцями,— кричу я до діда.

— Коли ж вони червоні? Чи тоді, як варені, як-от, приміром, раки, чи й сирі червоні! — обізвався дід з жартом.

— І живі червоні,— кажу я.

Знов закукував сич: кукував, кукував! Дід передражнює сича тоненьким голосом: «Кукував», «кукував!» — дійсно, наче кричав сич. Я регочусь з усієї сили.

— Діду, кажіть казки! — кричу я до діда.

— Цебто звідсіля? Ну та й непоміркований ти хлопець! — обізвався дід.— Цебто: кажи казки в Бендерах, а я буду слухати в Акермані! Нагавкався б дід таки добре! Нехай же прибіжить з забродчиками Бровко, то я йому загадаю казати тобі казки; той тобі може й гавкатиме звідсіль.

Курені стояли од печі таки далеченько. Дідові й мені треба було таки добре напинатись, щоб перегукуватись. І мені не хочеться вставать та йти до діда. Мені гарно лежать на спині в теплі й дивитись на небо, дивитись здалеки на багаття, на освіченого, ніби прозорого діда. І на кого це схожий дід Хтодось? Десь я бачив такого чи, здається, читав про такого здорованя, старого козарлюгу, що й кінь під ним вгинається. Ага! Гонта. Ні, ніби Залізняк... Я вже тоді прочитав Шевченкового «Кобзаря». Ні... Тарас Бульба! — майнуло в мене в думці. І я згадав, як вчитель читав нам в класі уривки з «Тараса Бульби», ті розкішні картини, що раз прочитаєш і повік не забудеш.

Знов плутаються в голові мої думки, як риба в мережі. Тараса Бульбу поляки розп'яли на старій вербі, десь там вгору далі над Дністром і підпалили вербу. Я дивлюсь на вогонь в печі, на освіченого діда коло печі, дивлюсь довго-довго і ніби бачу прочитані страшні події на Україні. Бачу вогонь під вербою. Верба палає внизу; полум'я червоними язиками лиже Тарасові ноги. А його лице, високе чоло гордо й зневажливо підняте вгору. Очі горять, як огонь. Він дивиться на широкий степ за Дністром, де б'ються козаки з ляхами, подає голос, правує козаками, не почуває муки. І мені ввижається ще страш-

ніша подія. Ніч темна, зоряна. Горить ціле місто, не то Сміла, не то Умань, горить Дубно. Місто на горі. Огонь, дим, пекло! Кругом пожежі чорніють високі зубчасті мури, башти. А за мурами палає, аж клекотить огонь. Дим летить під хмари, закриває зорі. Видно, як удень, пологі луки, річку, далекі села, церкви. Білі голуби в'ються над огнем. Одчиняються брами. Виходе польське військо. Військо веде Андрій, зрадник, син України, син Тарасів.

Я почуваю в душі, що ненавиджу Андрія й ладен вбити його. Козаки наступають на ворога, б'ються. Люде падають. Кров ллється й тече течіями, слизить по траві. Я ладен стати з козаками й битись з ворогами. Почуваю, що ненавиджу ворогів. Але бачу ріки червоної, запеченої крові, бачу поле, вкрите трупом. Мені стає страшно, мене бере жаль. Як був я маленьким, я не міг дивитись на рани, на кров, не міг дивитись, як ріжуть птицю, як вона зарізана тріпається на траві.

Я одвертаю очі на другий бік, неначе задля того, щоб не бачити тих страшних подій, пожежі й крові. І бачу, за лиманом неначе десь далеко-далеко щось займається. Та ясна пляма на небі здається мені одліском передуманих страшних картин. Прислухаюсь,— дід Хтодось, пораючись, затягує тихо якоїсь пісні, неначе нишком промовляє голосом. Пісня смутна-смутна, як горе. Мабуть, вона пригадувала дідові за якісь-то пригоди в його сумному житті. Мені трохи чудно, що веселий дід співає такої смутної пісні.

— Діду, а нуте втніть веселішої, бо ця щось дуже смутна! — гукаю я.

— А ти й чуєш? А якої ж тобі? Може, про Саву Чалого? — гукає дід.

— А хто ж то був Сава Чалий? — питаю я в діда.

— Був велике ледащо. Був козак запорожець, та зрадив козаків, пристав до ляха! — гукає дід.

— О трясця його матері! — кричу я до діда. І я почуваю, що зненавидів того зрадника, як і Андрія.

— Ото з таких-то Чалих і виходять ті, що найгірше б'ють. Адже ж і той полковник, що мені колись вибив зуби ломакою, був з Чалих! — гукає дід, бо дід часом різав правду просто в вічі.

— Діду Хтодосю! он щось горить в степу. Чи не скирту хліба хто підпалив в степу? — кричу я до діда.

— Вчишся ти в школі, та, як бачу, небагато тямиш,— гукає до мене дід.— То місяць сходе.

З чорного степу висовується здоровий червоний місяць, неначе закрадається, щоб заглянути в лиман. От він викотився над степом, здоровий, як діжа, червоний, як жар. А з лиману, з-під чорної низької смуги берега, викотився другий, такий самий. Я забавляюсь ними. Стоять два місяці, неначе пара золото-червоних коліс. Постояли вкупі, неначе наговорились, мов які приятелі, та й розійшлись, як вороги: один вгору, другий наниз. Швидко поплив місяць по небі. Я слідкую за ним очима. Я бачу, як він плавко, велично, наче лебідь по воді, пливе вгору та вгору. Світ палає на верхи круч, на верхи гір. Гори ніби виглядають з темряви. Верби стало видно од верху до низу. Світ освітив всю Дністрову долину. Тільки чорна смуга попід кручами в'ється понад очеретом, як чорна гадина. От місяць заглянув в середину лиману, і од місяця до берега простяглась неначе довга-довга стежка, посипана золотим піском.

— Діду Хтодосю! — кричу я до діда.

— А чого там звеш? Щоб не забутись, як мене звуть?

— Чи ви бачите, яка ондечки стежка простяглась од місяця до берега? — гукаю я до діда.

— По тій стежці русалки ходять в ліс по горіхи,— гукає дід.— Не дуже лишень задивляйся на ту стежку.

— Чому так? — питаю в діда.

— Бо русалки заманять тебе в лиман на дно до себе на вечерю.

— А я їм по морді дам! — жартую я.

— Ого! Як становий нам давав?! Над русалками станових нема: їм добре отам в лимані,— гукає дід.

— Чи швидко вернуться забродчики? Я вже їсти хочу,— гукаю я до діда.

— Підожди! бо риба сьогодні ловиться, неначе її русалки гонять в мережі,— гукає дід.

На лимані десь далеко-далеко замиготіли золоті хвильки. Ген-ген чорніють якісь темні цятки й наближаються: то либонь пливуть на човнах забродчики. І справді: од човнів по обидва боки розходяться все ширше та ширше смужки, неначе золоті шнурки. От човни наскочили на золоту стежку. Стежка ніби поламалась колінцями, зако-

ливалась, загойдалась. Золоті шнурки обплутали її, поперетинали.

Човни пристали до берега. Я схоплююсь з місця й біжу до печі, над кручу. Духота зовсім спала. Свіжість потягла з лиману. Запахло берегом, вогкістю, запахло мокрою рогозою, мокрим очеретом, лозами, водяним баговинням.

Рибалки обсіли кругом печі, потомлені, мокрі. Робота була важка. Риба ловилась добре. І не просять мене читати «Катерину» або «Наймичку». [Зате ж дід Хтодось розговорився... Розказував, як він ще парубком втік од лихого пана, як став на роботу в Акермані, як один лютий полковник впіймав його і посадив в тюрму, як вдарив його по зубах палицею, розмізчив губи і вищербив два зуби. Я бачу широкий шрам на дідовій губі, бачу його щербаті зуби. Розказує дід, як він утік з тюрми, перевізся за Дунай в Добруджу, як жив, бідував, рибалчив...

Я слухаю його повість, як цікаву казку... І скільки тих казок було не розказують забродчики, сидячи коло кабиці. І з того часу моя душа стала за діда Хтодося, за народ. Мене не тягне вгору, не манячить передо мною слава, багатство, панство. Мої симпатії пішли вниз, до діда Хтодося, бо... хто лежить на споді, тому найгірше достається, того усі душать. І як часом було батько обижає забродчиків чи на харчах, чи на грошах, я не любив в той час рідного батька, бо знав, що він робить не по правді.]

Рибалки повечеряли й розійшлись спати по куренях. Я лягаю спать в здоровому куховарському курені на розстеленій циновці й засипаю в одну мить. Вранці рибалки встають до роботи вдосвіта. Я прокидаюсь, і потягаюсь, і не можу вже заснуть. Через двері з куреня видно червоне, ясне небо. Я схоплююсь з постелі й виходю з куреня. Іюльський ранок саме розгорівся. Зоря сяє на синьо-фіолетовому небі, наче здоровий алмаз. Небо наче зайнялося, горить ясними чистими кольорами. Широкі смуги чистого жовтого, жовтогарячого, рожевого, а внизу червоного кольору аж лиснять, зливаючись докупи делікатними сутінями. Небо на сході неначе заслонилось пишною квітчастою завісою, блискучою, як дорогий шовк, і та завіса ніби впала на лиман і вкрила його блискучими полотнищами од берега до берега. Лиман сяє, як і небо. А десь далеко в очеретах, в осоці, на пологих лучаних

низинах понад Дністром лиснять плеса, довгі течії, озерця. Одно вхопило з неба ясно-жовтий колір, друге — червоний, третє — рожевий, і блищать вони в зеленій траві, неначе діаманти усякого кольору, розкидані по зеленому оксамиті. В лугах, на луках, в горах кричать пташки. В далекому містечку чи в «посаді» співають півні. З очерету піднялись з кахканням качки й ключем полетіли на лиман. Піднявся важкий лелека й плавко й повагом, не хапаючись, перелітає Дністро. От він полетів низько й трохи не черкнувсь червоними ногами об голову діда Хтодося. А небо розгорюється ще більше. Зоря піднялась високо й ніби тоне в блакитному небі. Фарби стали ще ясніші: квітчасті смуги аж лиснять, неначе чистий кришталь. Крик, галас пташиний більшає, стає голосніший. І небо, й земля, і вода неначе вбрались в найдорожчі прикраси й ждуть, щоб стрічать царя неба й землі — ясне сонце.

Дивлюся — дід Хтодось стоїть над кручею, наче кам'яний, облитий червоним світом, молиться богу, хреститься й кланяється до зорі. Я хочу й собі молитись, шепочу слова молитви, але я їх не розумію. Молитва не йде мені на душу. Темна ніч говорила мені за феваїдські печери, за молитви, за чорну одежу, говорила за рай. Пишний, веселий ранок говорить мені не те, а щось інше. За що він мені говорив, я й сам гаразд не розумів. Щось неясне, неомежоване ворушилось в серці; але воно було радісне, як те веселе небо. Радість, веселість ворушилась в серці; серце грало, як риба в воді. Не молитва, а пісня йшла на душу. Я неначе чув музику в своїй молодій душі. Якісь пишні очі з довгими чорними віями манили мене. Я почував серцем, що хочу любити; але що й кого любити?.. Якісь музичні мелодії лунали в моїй душі, неначе вони лилися з неба, розкішного, розмальованого рожевими, жовтими та червоними смугами, неначе вони піднімались з блискучого пофарбованого лиману.

«Буду вчитись співати або грати; я люблю музику,— ворушилось в моїй думці.— Або вивчусь лучче малярства, буду малювати; змалюю ту красу, що в небі, що на лимані,— думав я,— або... буду писати вірші, складу віршами книжку, таку, як «Катерина»... Напишу про діда Хтодося... про безщасних, прибитих бідою... Про їх, про їх!» — ворушиться в мене далі думка. Я почував, що когось люблю... Люблю чиїсь пишні карі очі; десь я

либонь бачив ті очі,— пригадую я собі. Люблю діда Хтодося, люблю рибалок й усіх людей, люблю оте розмальоване небо, отой блискучий, квітчастий лиман... Чую рай в своїй душі, хочу, щоб і для всіх був рай...

Дід помолився богу й обернувсь до мене.

— А що, паничу! зайшов сюди випадком з бурлаками! А чаю в нас нема. Біжи, напийся чаю з лиману та закуси житнім хлібом, поки я снідання зварю,— каже дід Хтодось.

Я купаюсь в лимані. Мені гарно, здорово, весело. Я не виходжу, а вибігаю на кручу, беру окраєць хліба з сіллю. І мені той житній хліб здається смачнішим і тривнішим од усіх потрав.

Минуло чимало часу... І я забув і за пущі феваїдські, забув за Америку. Я знайшов свою Феваїду, свою Америку — то мій рідний край. Україна й народ. Нам одмежовано клапоть рідної ниви. І будемо працювати на їй і для неї. Що ми доброго зробимо для неї, то зробимо й для людськості, бо ми частка людськості. В цьому й ми космополіти»,— сказав Комашко, обернувшись до Сані.

— Правда ваша, правда! — обізвалась Саня.— Я бачу, що мої пересвідчення ще не зовсім стиглі, неповні й неясні,— і вона почутила, що під нею грунт космополітизму захитався, як хистка кладка.

І вони обоє несподівано спинились і стали. Перед ними стояли високі скелі, наче стіни. Скелі тут закручувались, дійшли до берега й заставили стежку.

— От і перейшли увесь Фонтан, а я й незчувся й не зоглядівся: так я оце заговорився,— сказав Комашко.

Вони повернули назад. Стежка спускалась в глибоку вузеньку долинку чи балочку.

— І цеї балочки я не примітив. В доброму товаристві мені здавалось, що я все йду по рівному,— сказав Комашко.

— І я не примітила цеї долинки. Чи ти ба! все вас слухала,— сказала Саня й зареготалась.

«Ішов би я з тобою в житті й через гори, через долини і не примітив би їх»,— подумав Комашко.

— Будемо засівати свої рідні лани золотим насінням просвіти, широкої культури, будемо дбати якомога за добробут краю й народу. Будемо пересаджувати на свою ниву космополітичні вищі ідеї. І виростуть в нас люде... І десь знайдуться інші діячі; і будуть мирно і щиро пра-

цювати для своєї нації, для свого народу,— сказав Комашко. [— Я гаряче бажаю, щоб настав той час, коли дві ворожі армії зійдуться та й розійдуться, не схотять битись; коли вони випхнуть вперед своїх генералів та дипломатів та й скажуть їм: «Стріляйтесь, бийтесь самі, коли маєте смак до війни, а ми підемо додому, до батьків та жінок, до дітей, до плуга, до книжки»,— сказав Комашко.]

— О, цього довго доведеться ждати,— обізвалась Саня.— Життя й людська історія — така штукована, така складна річ.

— В кожній людині, одколи світ животіє, сидить трохи чорта, трохи й бога або в декого й багато бога; і той бог вижене колись чорта та й прожене його на очерета та болота,— сказав Комашко.

— Це правда, але є й такі люде, в яких сидить тільки сам чорт з рогами, з хвостом та з пазурями,— сказала Саня.

— Це я знаю: є й такі, в яких добре вгніздився чорт у фраку, або в одежі з шовкової чесучі, в пенсне, в рукавичках, прилизаний та причесаний,— сказав Комашко й зареготався, бо він натякав на Фесенка.

Саня догадалась і собі зареготалась.

— Таких людей, в яких сидить цей чепурний, прилизаний чортòк, є таки чимало. Це тигри та пантери людського плем'я. Ці тигри бувають і просвічені, й по-європейському делікатні, й навіть бувають вчені... пишуть вчені книжки... Оці найстрашніші для культури, прогресу та просвіти! Подумайте собі, що бенгальські тигри покористувались би орудниками європейської культури... Якого-то лиха вони б накоїли... Ой-ой!

[— Знаю, знаю! — сказала Саня.— Ці тигри стережуть ту цілющу воду просвіти і добробуту; самі п'ють, а другим не дають...

— То вкрасти б од їх цілющу воду! Нехай стережуть порожню криницю,— сказав Комашко.— Це одно добре злодійство, яке я знаю в світі: це злодійство Прометея, що вкрав огонь з неба і дав його людям.

— А як вкрасти, коли в їх сила? А замків, а сторожів скільки? — сказала Саня.

— То обернути тигрів в овечок. Це довге, загайне діло, бо моральна хороба в їх задавнена, але... але... гуманізм потребує такої системи. Треба так провадити діло,

щоб їх зосталась велика меншість, щоб зосталось їх тільки чортам на насіння. Тоді сила буде не в них.

— Поки сонце зійде — роса очі виість, скажу я з погляду свого космополітизму. Діло гуманітарно-загайне, а деспотизм тим часом і нас покраде... поки ми викрадемо в нього культуру,— сказала Саня.— Я сусід наших знаю: між ними хмари, густі хмари яструбів, а голуби щось не показуються. А що буде, як ми станемо овечками, а вони зістануть вовками?

— Не думаю, щоб так було. І сусіди — люде, і вони колись повинні стати правдивими людьми і покинути вовчі норови,— сказав Комашко.— Будемо працювати і ждати. Простягнемо до них руку. А не подадуть нам руки, тоді... Вони будуть винні, як і тепер винні перед нами. Тоді Україна заспіває іншої пісні.]

Саня мовчала.

— Щасливий день випав оце мені. Тим-то я так і розговорився за щасливі дитячі літа. Тепер і вільний час, і поезія од моря, і добре товариство. Добре товариство — велика річ в житті: є з ким поділитись думами, щиро побалакать. Добрий товариш часом лучче за рідного брата,— сказав Комашко.

— Ви сказали за добре товариство... — тихо обізвалась Саня.— Ви сказали правду. Якби в мене не було доброго товариства, то я б давно зачевріла, а може б і душею загинула,— сказала Саня, і в словах її почулась жаліть.

— Хіба ж вам так важко жити на світі? Ви такі молоді, любите науку, просвіту, дбаєте за те, щоб добути собі ясних пересвідчень, працюєте в школі коло розвитку дітей. Невже цього всього вам мало? — спитав Комашко.

— Моє життя в сім'ї дуже важке. Хіба ви не примічаєте, що мачуха мене не любить? — сказала Саня.

— Я думав, що вона до вас тільки не дуже прихильна, та й годі,— сказав Комашко.

— Мачуха мене зненавиділа, щиро любить тільки свою дочку. Родилась вона й зросла коло Кам'янця між польськими дідичами: її батько був небагатий дідич, родом українець. Од дідичів панів вона набралась аристократичного панського духу, та ще й свого дечого доклала. Вона мене й свою дочку держить в неволі, неначе в тюрмі, слідкує за кожним моїм ступенем, мов справдешній

шпигун. Настане вечір, вона замикає мене й сестру в горницях. Ні однісінька книжка не доходе до моїх та сестриних рук без її цензури. Я вдень утікаю до Мурашкової, і тільки там ми собі начитаємось і наговоримось досхочу. Мачуха перевертає, переглядає мої й сестрині столики, ліжка, скриньки, нишпорить по кишенях. Вона консерватистка, навіть обскурантка, ненавидить нові ідеї, молодих нових людей, любить польську мову, ледве стерплює великоруську, не любе української, забороняє й нам і навіть слугам слово сказати по-українській. А як вона мені допікає словами! Яку обиду терплю я од неї щодня, щогодини! Якби не батько та не товаришки, мені хоч на світі не жити.

Санин голос легко затремтів. Здавалось, ніби вона от-от заплаче. Недавня вільна розмова про усякі принципи, і широкий простір моря, і свіже повітря — все це розгортало її думки, направляло її на щирість. Жалість і спочування здавило серце в Комашка.

— А я думав, що ваше життя плине в рожах та леліях, як весна красна! — сказав Комашко.

— Не думайте так. Життя моє важке. Я дня не зазнала щасливого. Я йду додому, а мені бажається назад повернуть од дому,— сказала Саня.— Мачуха нервова, сердита, опришкувата, гризе раз у раз мене й батька, чепляється без причини, а своїй дочці годить, як малій дитині. Їй вдома усяка догода, а я скільки раз поплакала од мачухи ні зà що, ні прò що! Які вона прикрі, погані слова мені часом говоре!...

Комашкові стало жаль Сані, але він зрадів од надії: Саня ще й разу не одкривала перед ним своєї душі. Він глянув в її очі. Веселі очі стали смутні та жалібні.

— Ваша доля — це доля молодих чесних людей теперішнього часу,— сказав Комашко.— Скрізь теперечки в житті потайна боротьба за щось, скрізь якийсь смуток в сім'ї, в суспільстві. Скрізь я чую стогін пригнічених, неначе стогін тих хвиль на морі, що вітер б'є ними об скелі. Людське життя, як оте море,— і шумить і хвилює; хвиля гонить хвилю, доки й сама розіб'ється об скелі або пропаде без сліду десь в глибокій безодні моря... А нам треба держатись проти тієї хвилі, треба борикатись,— сказав Комашко і глянув просто в очі Сані.

Вона глянула на його карі темні очі. В них світилась думка, непоборна завзятість, щирість. Вона ніби читала

в тих очах його думи й питала в їх поради. І вона сама незчулась, як їй чогось забажалось дивитись і дивитись на ті очі. Вони обоє замовкли, ставши над кручею, й дивились на берег, сливе суспіль закиданий скелями, на море, на синю далеч. Комашко вглядів білі вітрила корабля, що сизіли в тумані, й задивився на їх. Саня й собі задивилась на той корабель, що тихо плив по морі, неначе лебідь.

«Зійшлися наші очі в поетичній далечі. Чи зійдуться-то наші душі?» — заворушилась думка в Комашка, і він обернувся до Сані й уловив в її очах поетичний вираз, поетичний погляд.

— Я думаю, що найбільше щастя в світі можна знайти в душі, котра спочуває й симпатизує нам, нашим думам, нашим ідеям; симпатія змінюється коханням. Чи любите ви мене? Ви, надісь, знаєте, що я вас давно люблю,— сказав Комашко.

Саня бистро кинула на його очима, почервоніла, як рожа, і так само швидко спустила очі додолу. Вона мовчала й думала.

— Скажіть мені хоч одно ласкаве слово, дайте мені надію,— сказав Комашко.— Дозвольте мені просити в вас і вашого батька вашої руки.

— Сьогодні я вперше почутила до вас симпатію; я не вмію таїтись і говорю щиро: ваші думки стали мені до вподоби,— сказала вона тихо.— Але серце не в нашій волі; я ще сама гаразд не знаю, куди воно поведе мене. Дайте мені підождати, обміркувать все на волі. З серцем, з життям не можна поводитись легковажно, не поміркувавши гаразд.

— Правду ви кажете,— сказав Комашко.

— Приходьте частіше до нас, поговоримо, а там побачимо,— сказала Саня.

«Боже мій! а що буде, як я його оце полюблю щиро, гаряче? Як тоді мені занехають мої давні мрії за вищу просвіту? Невже я муситиму тоді задушить кохання, перемогти своє серце?»

Вона злякалась тієї боротьби, яка наступала перед нею в недалекому часі, неначе чорна хмара наступає з-за синього моря на погожому синьому небі.

Саня мовчала. Мовчав і Комашко, і вони обоє задумані, з очима, спущеними додолу, пішли тихою ходою й пристали до компанії, котра йшла проти їх.

— Що, набалакались вже? — спитала в Комашка Христина, осміхаючись.— Коли набалакались, то ходім обідать, бо я вже їсти хочу, аж-аж як!

— Вам би усе обідать,— сказав всмішки Селаброс.

— А вам що? Вам би, мабуть, все промови говорить та вірші складати? — огризалась Христина.— Ви, здається, й до моря і до тієї скелі Капуцина говорили б промови,— дражнилась Христина.

— А справді, скажіть оце промову, а ми послухаємо,— обізвався Мавродін.— Ви справді митець говорить промови.

— То й скажу! — промовив гордовито Селаброс.— Стоїш ти, скеле, серед моря й гордовито позираєш на зелені хвилі кругом себе. Минуть роки, минуть віки, а ти все однаковісінько стоятимеш, горда й пишна, незмінна, вища од того клекоту дурних хвиль. Ні негода, ні бурі не порушать тебе. І не один корабель, з розгоном вдарившись об твої міцні груди, хрусне, як суха тріска. А людина гнеться, хилиться, ламає свою душу, міняє переєвідчення, гне своє серце... Ох, роздратувало мене оце море, оці скелі! Вибачайте, Христино Степанівно, що я не скінчу промови, бо почуваю хіть писать, писать! Море натхнуло мене поетичним духом! Чую цей дух в собі! чую його шепотіння! Прощавайте!

Селаброс ефектно вихопив з кишені сіртука книжечку й карандаш і бігцем побіг до фонтану під берести.

— Чи в ліберальному, чи в консервативному тоні будете сьогодні писати? — криконув йому наслідці Комашко всмішки.

— Авжеж в ліберальному,— гукнув Селаброс, не оглядаючись, й почимчикував так, що в його біла стьожка на брилі задерлась вгору і метлялась кінцями.

— Промова трохи тхне хрестоматією Галахова. Мені здається, якби ми оце гуляли десь на городі, то Селаброс був би здатний сказати промову й до капусти, і до цибулі,— обізвався Комашко.

Селаброс писав кореспонденції в усякі газети: і в ліберальні і в неліберальні, як траплялось. Коли часом не приймали його писання в ліберальну газету, він переробляв його на інший спосіб і посилав в неліберальну газету, лаяв те, що передніше вихваляв. За добрі гроші він писав «і нашим і вашим» і таки добре гнув свою гнучку душу на всі лади. Сівши під берестом коло фон-

тану, що миготів сріблом на сонці, він напиндючився, мов сердитий індик, і почав писати. Скінчивши свою мазанину, він висмикнув шматочок чистого паперу й написав до Мурашкової:

«Серце моє, моя овечко! Я побіжу в редакцію на часочок, але зараз вернуся. Одрізнись од компанії та йди зо мною одним на прогуляння за скелі. Нехай я хоч гляну тобі в очі насамоті, десь на одшибі, осторонь од людей, і нап'юся з твоїх очей, з твоїх червоних уст».

Написавши записку, Селаброс вийняв хусточку, обтер гарячий піт з лоба й пішов над берег моря.

— Прощавайте! В мене роботи не по шию, а просто з головою! Завтра доконче треба написати рецензію на три книжки, післязавтра — на чотири. А ті книжки для рецензій мені шлють та шлють, неначе з торби сиплють. Треба мені хапатись в редакцію,— сказав Селаброс, хапаючи усіх за руки.— Незабаром зачинять контору. Прощавайте!

— Чого це вам так приспіло? — спитала в його Саня.

— А того, білява панночко, приспіло, що я людина діла, а не слів,— сказав поважним тоном Селаброс.

— Що в вас за компліменти дамам? пароські, чи кіпрські, чи що? — спитала Саня.

— Може й кіпрські,— сказав Селаброс.— Гей, панно, прощайте! — гукнув він до Мурашкової, що стояла осторонь од усіх.

Селаброс мерщій побіг до неї, подав руку на прощання і всунув в її руку записочку. Мурашкова обернулась до моря й крадькома перебігла Селабросові «кіпрські компліменти».

— Прощавайте! Прощавайте, кавалери й дами! Нема часу байдики бить. Мене жде діло, але я через якусь годину вернуся: з вами так приємно гаяти час,— сказав Селаброс, поглядаючи на Мурашкову, й побіг бігцем стежкою поміж камінням.

Тільки що він трохи одійшов, назустріч йому вибігла з-за скелі жінка Бородавкінова, невисока, огрядна дама, повновида й гарненька. Вона впізнала Селаброса й кинулась до його.

— Куди це ви? — спитала вона в Селаброса.

— За ділом в місто! — крикнув він і хотів поминути її.

— Не пущу! вертайтесь! і не думайте їхать! — цокотіла Бородавкіна, не пускаючи його руки.

— Та вже для вас хоч і вернуся на часок.— сказав Селаброс: він нібито хапався в редакцію, але це робилось тільки для ефекту, напоказ.

— А бачте! от таки й вернула вас! — сказала кокетлива Бородавкіна. Селаброс вернувся і провів її до гурту. В Бородавкіної була гарна й повна біла шия. Селаброс любив її шию, задивився на ту лебедину шию й... недоброхіть мусів вернутись слідком за Бородавкіною, забувши й за діло.

— Чи не бачили ви часом мого Сергія Степановича? — спитала вона всіх заразом, швиденько й хватькома подаючи свою маленьку біленьку руку в золотих перстнях на пальцях.

— Он там десь під берестами грає в карти з своїми приятелями,— обізвалась Христина.

Бородавкіна кинулась до берестів. Сергій Степанович липнув на неї очима, здивувався й трохи стурбувавсь. Йому здалося, що вона або з неба впала, або десь з-під землі виникла.

— Сергію Степановичу! Ходи лишень сюди на хвилиночку, щось маю тобі сказать,— промовила Бородавкіна, ледве вдержуючи злість.

Бородавкін знехотя підвівся, хапнув сіртук і подибав слідком за жінкою. Жінка одійшла далеченько од берестів і махала до його рукою. Бідний Бородавкін насилу волік ноги: він ішов, неначе віл на заріз.

— Попався бідний брат! — сказала Христина Степанівна.— Достанеться оце йому на бублики.

Мотрона Титівна Бородавкіна була дочка одеського міщанина, підофіцера. Бородавкін, ще бувши студентом, вподобав її й оженився з нею за її красу, за її чудовий голос. Трошки ідеаліст в молоді літа, він задумав не допустить, щоб часом така перлина, як Мотрона Титівна, не впала в багно й не запагубила себе навіки. Він витяг з багна ту перлину й оженився з нею. За вдачу її він тоді й не думав, і гадки не мав.

— Де ти бродиш, де ти волочишся, волоцюго, п'янице? Ти знаєш, що ми на дачі вже тиждень їмо хліб за позичені гроші! Діти ходять босоніж. Ти швендяєш, гуляєш, а я сиджу над морем в міщанській хаті й пропадаю з нудьги.

Бородавкін стояв і тільки очима кліпав, неначе винний школяр, що несподівано попався в руки вчителеві на гарячому вчинку.

— Я за тобою ганялась скрізь: була і в Бендерах, і в Тирасполі; була і в Кишиневі,— лайливо говорила Бородавкіна.

— Чого ж ти ганялась? Чи ти здуріла, чи знавіснілa? — обізвався Бородавкін.

— Я не здуріла, а от ти, то давно знавіснів. Хіба я оце вперше ганяюсь за тобою по містах? Хіба ж я не раз вже ловила тебе з бендерськими офіцерами в трактирі? А жалування де? Давай сюди гроші! — крикнула Бородавкіна.

— Мотрунцю, серце! не кричи, бо онде люде сидять і почують! Жалування вже нема. Ось зосталось десять карбованців. На, візьми,— сказав Бородавкін і подав гроші жінці.

— А решта де? Чим же ми будемо виплачувати за житло? чим же будемо харчуватись? — репетувала Бородавкіна і совалась до чоловіка з кулаками.— Де ти подівав гроші?

— Пропив та в карти програв,— спокійно одказав Бородавкін.

— Пропив... Чом ти дома не сидиш та все десь волочишся з п'яницями, граєш в карти? — присікалась до його Бородавкіна.

— Ото веселість з тобою сидіти та слухать, як ти гризеш мені голову! Їдь додому, бо я тебе отут вб'ю! — крикнув Бородавкін несамовито, і в його сірі очі блиснули, як у вовка.

— Не вб'єш! Я закричу на всю пельку! Я нароблю скандалу! — репетувала Бородавкіна.

Бородавкін знав, що вона може це вчинити, і замовк.

Христина догадалась, що вони завелись і за що вийшла між ними колотнеча, прибігла до їх і насилу розвела їх і заспокоїла Бородавкіна. Вона знала, що Бородавкіна любить пограти в карти й побавитись незгірше свого чоловіка, любить кокетувать з мужчинами, зараз взяла її за руку, повела під берести й посадила за карти нібито на місце Бородавкіна.

Бородавкіна сіла за карти на зеленій траві, вгамувалась і забула і за дітей, і за сварку з чоловіком, забула

навіть, за чим прийшла на Малий Фонтан. Вона сама програвала чимало грошей в карти. Бородавкін з горя пішов тим часом гуляти понад морем і думав, як би то втекти з Малого Фонтану так, щоб жінка його не вгляділа. Він боявся, як смерті, нудьги з жінкою на дачі на Великому Фонтані й був ладен утекти од неї хоч за Чорне море. Одначе жінка його, граючи в карти, не зводила з його очей, кмітила за ним і була напоготові кожної хвилини погнатись слідком за ним навздогінці.

Бородавкіна переграла одну-другу партію, нічого не виграла, а програла чимало: її взяла за серце нудьга й злість, і потягло до гурту, до веселої молодої компанії, що гуляла понад морем. Тягло її й до гарного Селаброса... Вона страх як любила гарних паничів. Бородавкіна кинула програні гроші й швиденько побігла до компанії вже веселенька та добренька.

— Чого це ви сидите мовчки, неначе школярі в школі? Паничі понасуплювались, напиндючились, не розважають дам,— защебетала вона дрібно.— Давайте лишень заспіваємо хором. Ой море, море! як гляну на тебе, то зараз співати хочеться. Я, бачте, зросла над самим морем. Було вночі чую, як під нашими вікнами стугонить і шумить море, то й не втерплю та й співаю, лежачи в постелі, аж мама моя було гримає на мене. От і тепереньки під нами шумить море, над нами чайки кигичуть. Ой, яка поезія!

Бородавкіна почала співати. Вона співала дуже добре. Її високий дужий сопрано розливався трелями поміж скелями і йшов далеко понад морем. Рибалки попіднімали голови й виглядали з-за скель, махаючи раз у раз удлищами.

Бородавкіна співала й скоса поглядала на гарного Селаброса, прижмуруючи свої темні гарні очки. Наспівавшись досхочу, вона сказала:

— Одначе вже час би й обідати. Я гадаю, кавалери будуть такі звичайненькі, що нагодують дам смачним обідом.

— Добре, добре! Такого соловейка варто нагодувати хоч і паризьким обідом,— сказав Комашко.

— Ще й напоїти шампанським,— додав Селаброс.

— Я шампанського не дуже люблю. Я люблю старе токайське,— сказала Бородавкіна з удаваною великопанською міною.

— Але тут, певно, не достанемо старого токайського,— обізвався позад їх Бородавкін.— Тут тільки пиво дуже добре.

— А ти вже й знаєш, де пиво добре? — сердито сказала Бородавкіна.

— Ого-го! Я знаю, де раки зимують. Ходім обідать, бо я страшенно їсти хочу,— сказав Бородавкін.— Що набрали своїх наїдків, то все дочиста поїли, і все повипивали, і все потріскали.

— Повипивали усе дочиста, а мені нічого не зоставили? — аж завищала Бородавкіна.

— Бо не сподівались, що ти несподівано прибудеш до нас в гості,— сказав іронічно Бородавкін.

Надійшла й Христина з залізнодорожними урядовцями. Всі пішли парами до буфету. Мурашкова якось зосталась позад усіх. Селаброс несподівано вхопив її за руку і, як п'явка, вп'явся в її руку гарячими губами. Мурашкова почутила ніби жар в руці, у всьому тілі й трохи не зомліла.

— Їдьте сьогодні ввечері додому, а як ні, то я поїду, а ви зоставайтесь в Одесі,— пошепки сказала вона йому над вухо.

— Не можу, не можу! Ви мене неначе прив'язали до себе,— ще тихіше обізвався він.

— Їдьте, бо я зараз втечу звідсіля, поїду трамваєм в Одес, а звідтіль в Кишинів,— сказала вона.

— Поїду, коли ви того хочете, вволю вашу волю — сказав Селаброс.

— Забожіться й заприсягніться, що поїдете! Аристиде, не мучте мене! — сказала Мурашкова.

Вогонь палив її. Морське вогке повітря не гасило того вогню, а неначе розпалювало його.

— Присягаюсь, божусь, що поїду, тільки любіть мене і нікого більше; мене, мене одного! — сказав Аристид.

Мурашкова побігла од його й пристала до Сані. Саня зирнула на неї й вгадала, що недавно була спотичка між нею й Аристидом.

— Ходім обідать в павільйон,— гукнула Бородавкіна і жвавенько попростувала до павільйону.

Павільйон був поставлений на стовпах в морі. Під ним билась об каміння й шуміла дрібна хвиля. До павільйону з тераси був перекинутий місток.

Огрядна Бородавкіна побігла через місток, наче молоденька панна, але зачепилась черевиком за зашкалибину в дошці й трохи не впала. Христина побігла слідком за нею, повернулась до усіх і зробила на містку кільки легеньких менуетів. Дошки під її ногами задвигтіли й зарипіли.

— Ой, будь ласка, не танцюйте, бо ще завалите павільйон, і ми шубовснемо гуртом в море,— крикнув Селаброс.

— Нічого-те! скупаємось в одежі усі заразом. Вийде дуже оригінальна чудасія! а я люблю усе оригінальне, усяку чудасію,— сказала Христина.

— Ой, як тут гарно! Під нами шумить море. Над нами шугають чайки. От де моя стихія! — лепетала Бородавкіна, неначе й забулась, що діти сидять на дачі голодні й босі.

— Чом же ви не співаєте, коли чуєте, що під вами шумить море? — спитав Комашко.

— То й заспіваю! — гукнула Бородавкіна й почала співати пісню.

Компанія сипнула на поміст. В павільйоні стояв один довгий стіл. Усі кинулись до стола. Бородавкіна побігла до того місця, де сиділи кавалери, й сіла поруч з Селабросом та залізнодорожними урядовцями.

Саня сіла попліч з Мурашковою аж на другому кінці стола. Їм, очевидячки, не сподобалась компанія Бородавкіної та залізнодорожних панків. Вони обидві розмовляли стиха проміж себе. Обід, одначе, був веселий. Розмова була така голосна, що через неї не було навіть чути, як шуміло море під мостом, і, мабуть, через те Бородавкіна перестала співати.

— А що ж, паничі! Ви обіцяли дамам вина, а я його чомусь не примічаю на столі,— сказала Бородавкіна. Один жвавий урядовець покликав служника.

— Є в вас токайське? — спитав він.

— Нема,— сказав слуга.

— Шкода,— обізвалась Бородавкіна.— То давайте, яке маєте, та хутчій, зараз-таки, бо я пить хочу.

Принесли пляшки вина. Бородавкіна й Христина поналивали собі повні стакани й пили трохи не нахильці. Од вина усі зараз повеселішали. На помості піднявся галас, ніби гвалт. Бородавкіна затягла пісні.

— Їй же богу, неначе циганка! — шепотіла Саня до

Мурашкової.— Тільки дати б їй в руку арфу, то мали б обід з московськими циганками.

— Мосьє Селаброс! Я хочу мороженого! — сказала кокетно Бородавкіна.

— Зараз буде! — промовив Селаброс і звелів слузі принести мороженого.

Бородавкіна набрала мороженого трохи не повну тарілку й напхала його за обидві щоки, запиваючи вином: вона теребила з жадобою, наче животина.

— А що, пане Аристиде! чи ваше пак серце спокійне? Правда, неспокійне! — теревенила Бородавкіна, чепляючись до Селаброса.— Он гляньте, які красуні сидять проти нас на тому кінці столу.

— Бачу, бачу! знаю, що й коло мене сидять красуні,— сказав Аристид комплімент Бородавкіній.

— Ви знаєте, що дами люблять гарячіше й щиріше, ніж молоденькі панни,— прохопилась Бородавкіна, дивлячись вакханальними очима просто в очі Аристидові.— Стережіть лишень своє серце.

— Знаю, знаю, й добре знаю! — сказав Селаброс насмішкувато.

Саня й Надя сміялись без церемонії. Їх смішив простацький грубий тон в розмові Бородавкіної.

— Як була «дочкою фельдфебельською», так і зосталась «фельдфебелькою», це правдива одеська «фру-фру!» — тихо шепотіла Саня до Наді.

— Стережу своє серце та, мабуть, не встережу сьогодні,— сказав Аристид трохи не на вухо Бородавкіній жартовливим іронічним тоном.

— А що! збентежила я вас? Ага! — говорила Бородавкіна сливе пошептом.— Колись од моїх очей гинули паничі, як мухи, бо я панною була гарна-гарна, що й сказати й висловити не можна. Скільки я молодих хлопців піддурила! Стережіться ж, мосьє Селаброс! Було ввечері як збереться компанія, сядемо в човен та попливемо по морі, а я як заспіваю, то хлопці було трохи в море не скакають! А мій голос ллється, ллється по морі!

— Я й тепер ладен стрибнути в море, бо ви, надісь, сиреною вдались, так ви гарно співаєте! — сказав Селаброс голосно.

Саня й Мурашкова хапком встали з-за столу й повтікали на самісінький край павільйону, де стояла довга лавка.

— Одеська «фру-фру» розправля крильця,— шепотіла Саня до Мурашкової.

— Бо добре випила! — обізвалась тихенько Надя.

Принесли ще пляшки вина. Бородавкін вже добре надудлився й ледве сидів на стільці. Комашко й Мавродін і собі встали з-за столу й сіли коло паннів. Вони обернулись лицем до моря й тихо розмовляли, не слухаючи гаму й галасливої розмови.

— От веселі люде! — сказав Комашко до Сані.

— Вже аж надто веселі. Добре було б, якби вони були не такі веселі,— сказала Саня.

— Та трохи тихіші,— додала Мурашкова.— Навів Бородавкін на гулянку не знать кого.

— Та й збавив нам трохи веселу гулянку,— обізвалась Саня.

— Невже збавив таки зовсім? — спитав Комашко в Сані.

Саня глянула йому в очі й почервоніла.

— Ні, не зовсім. А все-таки я рада, що поїхала на гулянку. На гулянці побачиш усяких людей, повештаєшся між ними, наслухаєшся усякої розмови — і все-таки наберешся досвіду в житті. Принаймні матимеш більше досвіду, більше знатимеш людське життя, яке воно є: празникове й буденне,— сказала Саня.— Я мало знаю людей мало знаю людське життя. Сказати по правді, мало ще знаю й саму себе.

— Часом за себе дізнатись буває трудніше, ніж за інших,— сказав Мавродін.— Не раз в деяких випадках своя душа, своє серце буває часом якоюсь загадкою таки для самого себе.

«І моє серце тепереньки для мене — загадка!» — подумала Саня.

Вона дивилась на море і втупила очі в сизу далеч, задумавшись. «Загадка, загадка трудна для мене самої. І як її одгадати? І як постерегти, який-то буде кінець?» — думала вона мовчки.

Саня довго дивилась на море і потім тихесенько зітхнула: глянула на Комашка, на його високе чоло, на темні блискучі очі і вперше почувала, що примітила красу в тих ніби глибоких од думок та гострих карих очах.

«Невже моя загадка швидко одгадається? — подумала вона.— А мої вищі потяги й бажання? А моя любов до вищого розвитку, до просвіти? Що станеться з ними? . .

Невже я навіки мушу попрощатись з своїми мріями, з своїми надіями на вище ідейне життя, занедбать надію на вищу діяльність?»

Саня дивилась на далеке море, на сизий туман, неначе шукала там одгадки своїм потайним думам. А море й сизий туман мовчали й далеко мріли, як мрії дівочої фантазії, і не давали одповіді.

— Селаброс! давайте промову! Ми вас ждемо! — гукнула на його Бородавкіна.

— Селаброс! промова за вами! — гукнув і собі Бородавкін хрипким голосом.

— Дайте ж передніше хоч горло прополоскати,— сказав Селаброс,— буде й промова.

Селаброс, як вовк в спеку, кинувся на стакан з вином, дудлив з стакана, ставив його на стіл, то знов хапав його в руки. Напившись донесхочу, він закурив цигарку й задумався, витріщивши на Христину здорові чорні баньки.

Розмова загула. Селаброс збирав думки й слова в голові, пахкаючи димом. Бородавкіна, випивши кілька стаканів вина, розвеселилась і почервоніла, як півонія. Поки Селаброс думав та гадав, Бородавкіній заманулось співать. Вино вдарило їй неначе не в голову, а в пельку. Вона затягла високим дзвінким голосом романс:

Далеко рівнина морська блищала
Останнім промінням пишної зорі,
А ми в рибальській хатинці сиділи,
Мовчали й сиділи удвох, удвох!

Серед гуку й гаму Селаброс несподівано схопився з місця як опечений і задзенькав ножем по чарці. Ніхто й не думав замовчати. Він постукав вдруге. Гам ущух, тільки Бородавкіна витягувала високі ноти романсу. Селаброс надувся й почав чванливо говорити промову:

— Тепер весела хвилина, щаслива хвилина нашого некорисно текучого життя. Геть клопіт, геть змагання! Не за якісь там ідеї та принципи буде тепер моя промова...

Бородавкіна не вважала на красномовну Селабросову промову і тягла далі романс на все горло. Селаброс глянув на неї сердито, аж білки його очей заблищали.

— Мадам Бородавкіна! Я говорю! Прошу вважати на мою промову! — крикнув Селаброс.

Він знов почав промову:

— Доволі ми набалакались про усякі абстрактні погляди. Ми вже виробили собі чесні пересвідчення, ми вже міцно поставили себе на стежці європейського достиглого розвитку, на дорозі європейського громадянства, на грунті європейського космополітизму...

А мадам Бородавкіна все тягла далі романс і зовсім не вважала на високу Селабросову промову. Вона була з тих південних співучих натур, що як почне співать та як розспівається, то вже несплоха вгамується, і ладна доти співать, доки не охрипне. Чорні Аристидові очі надавали їй охоти й завзяття.

— Мадам Бородавкіна! Чуєте? Я говорю! — крикнув Селаброс.— Ви правдива катеринка, котру коли раз заведуть, то вона грає, доки сама не спиниться...

Бородавкіна найбільше любила співати перед обідом і після обіду. Для неї, мабуть, саме тоді прийшов звичний час співання, як приходить півням час кукурікать. Не дурно за неї говорили в місті, що вона до півдня спить, після півдня співає, а цілий вечір чоловіка лає.

Бородавкіна не вважала на той крик, навіть не чула його. Вона все тягла далі: «А ми в рибальській хатинці сиділи, сиділи рядочком удвох, удвох». Селаброс знов почав промовляти:

— Будемо тепер говорить на теми Анакреона. Бував час і для великих геніїв, коли вони поетизували на теми Анакреонові, справляли радісні вакханалії серця. Сьогодні й ми підемо за ними цим слідом, обсипаним рожами та усякими квітками. Розсиплемо перлами слова про кохання й залицяння. Під нами море, над нами літають і кигичуть морські чайки...

— О! не крадьте-бо, любий Селабросе, моїх-таки слів! — несподівано завищала Бородавкіна.— Правда, там на скелях стоячи, я казала: під нами шумить море, над нами кигичуть морські чайки. Еге?

— Не мені в вас красти слова,— сказав Селаброс.— Слухайте вважливо й вчіться в мене: не вам мене вчить!

Бородавкіній, мабуть, не дуже бажалось тоді вчитись в Селаброса; вона знов затягла романс далі: «Туман розлітався, збиралися хмари, і чайки шугали то взад, то вперед...»

Селаброс без церемонії крикнув: «Мовчіть! Ми вам рот затулимо! Почувши, що під вашими черевиками шу-

мить море, ви пустили пельку на всі застави»,— гримав опришкуватий Селаброс.

Він був вже трохи під чаркою. Але Бородавкіна ні кришки не вважала на його гнів і не думала замовкнути. Селаброс підняв голос до гвалту, щоб перемогти голос Бородавкіної, і знов почав говорить далі:

— В цім павільйоні я чую фіміам богині кохання Афродіти,— промовив Селаброс і скоса зиркнув зіньками на Мурашкову.— Я бачу піну морську, от-таки уявки бачу, ніби з піни виникає богиня краси, стоїть на хвилях невмируща, на віки вічні пишна красою богиня. Це богиня всього світу, це богиня заходу й сходу, це богиня космополітка!

— Неправда-бо! Богиня Афродіта не космополітка, а грекиня, бо народилась в Греції, а правдивіше — в уяві греків. А bas! Додолу, Селаброс. Погано! А bas! — крикнув Комашко, і його слово пішло в жарт.

— А bas Селаброса! Погано! — криконув Бородавкін.

Селаброс саме набрався палу й думав розпустить крила своєї східної красномовності. Він підняв голос ще вище.

— Додолу, Селаброс! Погано, погано! — крикнула в жарт Бородавкіна і знов заспівала з усієї сили.

Піднявся шум та сміх. Селаброс гримів промову не своїм голосом. Бородавкіна співала не своїм голосом. Одно одного силкувались перемогти. Бородавкіна теж була трохи під чаркою. Дехто вже реготався. Коли це з-за скелі на морі почувся оркестр. Мелодії линули неначе з морської хвилі. Музика долітала до павільйону й перемогла регіт та шум. З-за скелі несподівано виплив пароход. На йому було видно силу народу. Оркестр загримів і заглушив шум, гам та регіт. З Одеса їхало суспільство на гулянку на Малий Фонтан. Усі замовкли й глянули на пароход. Пароход знайшов пришиб недалечко од тераси й причалив. Люде линули згодом на терасу річкою. Оркестр вийшов, став на середині тераси й заграв веселий вальс Штрауса. Публіка розсипалась по стежках, заворушилась. Заманячили дамські капелюші з квітками, заманячили білі та чорні брилі на панах, обвиті білими стьожками. Місто налинуло в тихий степовий куточок, нанесло свого шуму, гаму, привезло й міську біганину, міське вештання, сміх, жарти, залицяння і збудило пишний польовий закуток. Самі сірі та рябі скелі ніби повеселішали, прокинулись од мертвої дрімоти.

Селаброс замовк і сів на стілець. Замовкла й Бородавкіна. Усі вгамувались, розглядаючи публіку, котра завешталась по терасі. Пароход зараз одплив до Одеса, але ні Бородавкін, ні Комашко, та й ніхто з компанії не думав вертатись на йому в Одес. Усі ждали другого парохода. Усім бажалось погуляти ввечері над морем, надихатись чистим повітрям. Бородавкіна навіть забулась, що приїхала ловить свого чоловіка, забула навіть і за дітей.

Вже сонце скотилось низенько над степи й кинуло косим промінням на море. Імла на морі щезла. Сонце обзолотило легкі вершечки хвильки. Повітря на морі стало чисте, прозоре. Легкі, дрібні хвильки гнулись на морі й одбивали світ сонця лиснючими золотими обідками. Скелі стояли в тіні й чорніли, неначе старі руїни палаців. Над ними вилася гірлянда з акації, неначе зелений карниз над руїнами, пронизаний золотим промінням. Вечірня тиша запанувала на скелях, на морі, на прозорому небі. Усі сиділи в павільйоні й спочивали, дивлячись на чудовий вигляд на море, на високі щогли на кораблях, на далеку довгу смужку берега за Пересиппю, що десь ніби тонула в морі й зникала в імлі, як низка фантастичних мрій в душі.

— Ой, гарно ж тут сидіть! — гукнула Христина.— Я на цьому павільйоні так і поплила б морем і плила б хоч на край світу.

— І нічого не робила, та все б плила та плила б,— сказав насмішкувато Селаброс.

— А що ж я робила б, коли роботи не маю? — сказала Христина.

Саня тихенько розмовляла з Комашком за вичитані недавно погляди, а Мурашкова сумувала, дивлячись на свого Аристида, котрому Бородавкіна щось товкмачила. Вона вгадувала, що Саня погодилась з Комашком, що вона знайшла собі рівню по розуму й по душі.

«А чи рівня ж мені Селаброс? Говоре він якось звисока. Усе високі ідеї в його голові, але... в його розмові вихопилась така річ... що усі засміялись. Але не може бути, щоб він говорив на вітер за високі принципи з таким запалом, з такою завзятістю, навіть запеклістю,— думала Мурашкова.— А його серце! а його кохання! Яке палке кохання! Які слова палкі, скажені! слова поетичні, чарівні, як заманюючий голос сирени! Невже в його ті високі ідеї ті погляди — тільки вітер, що ненароком і рап-

том ввечері схопиться з моря та й зникає в степах? Ні! він чванько, трохи гордовитий, як наші греки, це правда... Але невже він легкодумний? Не хочу, не можу цьому йняти віри. Ой ні! ні! Серце моє говоре: ні! сто раз ні!»

А мелодія оркестру лилася за мелодією. Гук оркестру розлягався по терасі, розлягався по морі, і веселі Штраусові мелодії ніби зливались з світом вечірнього сонця, з тихим шелестом морської хвилі. Зливались з тими мелодіями й тихі радощі серця, кохання в молодих душах. Мелодії ворушили в душах солодкі мрії, зворушували серце. Вже приплив другий пароход, і публіка вдруге ніби хвилею полилась на терасу. А в павільйоні вся компанія все сиділа, неначе притаїлась з своїми думами. Сонце впало десь в степу. Впала прозора імла на море.

— Час додому! — сказав Селаброс.

— Час додому, мадам Бородавкіна! там діти, надісь, плачуть! — обізвалась Христина.

Бородавкіна аж тепер згадала за дітей і крикнула:

— Ой боже мій, як же я загулялась!

Вона обвела очима компанію: її чоловіка не було.

— Де ж це дівся мій Сергій Степанович? — промовила здивована Бородавкіна й плеснула в долоні.

— Мабуть, в море стрибнув, ховаючись од своєї Пенелопи,— сказав Селаброс.

— А може, крізь землю пішов,— обізвався Комашко.

— Ой лишечко мені! Що ж це я буду чинить? — забідкалась Бородавкіна.

— Що ж робить? ловить чоловіка, може, десь в Акермані, а може, і в Ізмаїлі,— сказав Селаброс.

Настав вечір, настав час вечірнього чаю. В цей час Бородавкіна сливень щодня починала гризти голову своєму чоловікові. І, мабуть, тим вона й тепер згадала за свого Сергія Степановича. Вона вискочила з павільйону й мерщій побігла по терасі шукать Бородавкіна. Христина й собі подибала за нею й шукала брата поміж публікою. Кинулись навздогінці й усі паничі, шукали його по всій терасі, але його нігде не було видно. Пароход був напоготові одчалювати. Усім забажалось хутчій плисти назад до Одеса пароходом.

— Та не шукайте свого чоловіка, бо вже його не знайдете,— сказав Селаброс до Бородавкіної.

— Поїду й я з вами на дачу, накуплю харчі та повезу дітям,— промовила Христина до Бородавкіної.

Бородавкіна охала, бідкалась, одначе пішла на пароход і незабаром забула за свого Сергія, а перегодя заспівала новий романс Селабросові: «Гляжу я безмолвно на черную шаль...».

Бородавкіна сперлась на парапет парохода біля самого Селаброса й співала, скоса поглядаючи на його очі. Картина ніби помаленьку одходячого од парохода темного скелистого берега, вигляд на море — усе викликало в душі поезію, пісню. Небо над степом червоніло, як жар. Тиха вода коло берегів Малого Фонтану лисніла широким рожевим плесом, неначе горіла, а в тому рожевому вогні неначе тонули чорні скелі, розкидані в воді коло берегів. На далекому морі поліг сизий прозорий туман. Тихі мелодії оркестру розлягались над морем, лунали десь в скелях. Не одна Бородавкіна виливала свою душу піснею. Пісня без слів та поезія лунала в душі в Комашка, лунала коханням в душі в Селаброса; горіло серце і в Мурашкової...

— Ніколи не забуду я цього Малого Фонтану в вечірній рожевій імлі, при згуках мелодій Штрауса та Моцарта,— шепотів Комашко, нахиляючи голову до Сані.

А Саня поглядала на мальовничий берег, поглядала на Комашка, прислухалась до мелодій, і важкі думи вилися в її молодій русявій головці. «Чи буду я довіку згадувати ці місця, цей веселий день? Чи щасливу долю, чи, може, недолю стріла я в цьому поетичному місці, на березі Чорного моря?» — неначе питала вона в моря та в скель. А скелі мовчали й вкривались імлою, а море червоніло й тонуло в далечі.

Саня схилила головку на парапет парохода.

— За що ви думаєте? Чого ви задумались? — спитав в неї Комашко.

— За свою долю. Є мені за що думати. Ви завдали мені сьогодні загадку, і я не знаю, як її одгадать,— сказала Саня.

— Чи в сприяючому мені напрямку, чи, може, в несприяючому одгадаєте ви ту загадку? — спитав в неї Комашко.

Саня замовкла, задивилась на море. Вона прикмітила, що веселість в неї десь щезає, розтає, як віск на вогні, і що якісь важкі думи наполягають на неї, як хмари часом несподівано насовуються на чисте прозоре небо в ясний погожий день.

VI

За Малим та Середнім Фонтаном понад Чорним морем на південь тягнеться передмістя Одеса, Великий Фонтан.

В цьому місці берег моря йде крутими, високими кручами. Скелі, розкидані купами понад берегом під кручами, далеко розсипаються в морі. Над високою стрімкою кручею стоїть висока башта морської ліхтарні. Недалеко од неї біліє монастир; коло монастиря зеленіє вигін, суспіль засаджений обрідно акаціями, неначе здоровий парк. Проти монастиря стоїть монастирська гостиниця, а од неї в вузьку долинку йде вуличка, обставлена невеличкими домками, невеличкими крамницями, котрі неначе виглядають з зелених абрикосових садків.

На Великий Фонтан ходять од Одеса поїзди вузенької залізної дороги, що в'ється поміж віллами, хуторами та садками до самого монастиря.

На Великому Фонтані найлучче купання в морі. Сюди, другого дня після гулянки на Малому Фонтані, переїхала з Одеса й стала в монастирській гостиниці Раїса Михайлівна Навроцька, Санина мачуха, з своєю дочкою Манею та з пасербицею Санею. Вкупі з ними приїхала й Мурашкова.

Сонце стало на вечірньому прузі. Широка тінь од гостиниці впала на зелену траву. Під стіною гостиниці стояв на столі самовар. Коло столу сидів старий Харитон Кирилович Навроцький. Він приїхав з Кишинева одвідати свою сім'ю. Проти його сиділа його жінка Раїса Михайлівна. В гостиниці було душно. Навроцькі вийшли пити чай в парк, на свіже повітря. Навроцький скинув картуза й обтер піт на лобі хусточкою. На низько обстриженій його голові вже подекуди блищала сивина. Повне кругле лице було блідувате. Карі великі очі були якось байдужні, флегматичні. Раїса Михайлівна, друга жінка Навроцького, була багато молодша за чоловіка. Темні блискучі очі, чорні рівні брови, виразні бліді випнуті уста ще й тепер натякали, що вона колись зза-молоду була дуже гарна з лиця. Ще як вона була малою, мати не давала їй їсти м'яса, годувала молочком, паляничками та кондитерськими сухарцями, щоб з неї вийшла дуже делікатна тоненька панна, з тонкою талією. Випещена мамою, Раїса виросла делікатна, тоненька, як

очеретина, але зате мала мало крові, завжди слабувала на нерви, стала вередлива, нервозна, опришкувата, навіть зла. Тижнями вона лежала в своїй спочивальні, слабуючи на нерви. Тоді нікому в домі не можна було гуркнути дверима, голосно говорить, навіть човгать чобітьми. Доктори посилали її сливе щороку купатись в морі.

Переїзд з Одеса на Великий Фонтан втомив Раїсу Михайлівну. Вона стала розтривожена, вередлива й раз у раз чогось чеплялась до чоловіка.

— Вчора Саня, не питаючись в мене, полетіла на гулянку, прогуляла цілісінький день і вернулась трохи не опівночі,— почала Навроцька.

— Гм! — муркнув флегматично длявий Навроцький, сьорбаючи чай.

— А Сані ніколи й слова не скажеш! Вона мене не слухає.

— Гм, угу! — мукнув знов Навроцький. Це був знак, що йому не хочеться базікать.

— Чого ти мукаєш? Хіба в тебе язика нема? Впини лишень свою дочку, бо вона затого збавить і мою Маню,— сказала вже сердито Навроцька.

— Хіба Саня маленька, щоб я її впиняв,— насилу одказав Навроцький.

— Хоч і не маленька, але вона ще дівчина. Хіба ти не знаєш, яка вона на вдачу?

— Гм... Яка ж в неї вдача? — спитав знехотя Навроцький.

— Забісована вдача! Вона робе, що схоче, ходе, куди хоче; мене не слухає.

— Тебе часом то й не варт слухати,— одрізав Навроцький.— Ти часто вередуєш.

— О, бач! я так і кажу! В тебе я все винна. А хто ж буде її доводити до пуття, коли в неї батько, як з клоччя батіг? Ти її розпестив, розпустив. Бігає, десь завжди гуляє, до церкви зо мною не ходе,— сказала з злістю Раїса Михайлівна.— От викохав дочку! Носиться з якимись вченими книжками, бігає кудись. Нащо це здалося панні? — тягла далі Раїса Михайлівна.

[— Доволі вже з нас того лицемірства,— мукнув Навроцький.

— Якого лицемірства? Чого ти своїй Сані все потураєш? Га? Що з неї вийде? Ти хочеш, щоб вона на ши-

бениці повисла? Мене не слухає, старших не поважає,— вже сердито говорила Навроцька.

— Часом і старших не варто поважати,— обізвався Навроцький.— І старші бувають усякі.

— Добрі ідеї проповідуєш. Добре, що моя Маня не чує. І сам говориш непотрібні слова, і дочку свою з пантелику збиваєш,— сказала докірливо Раїса Михайлівна.

— Та ми ж дома: можемо, здається, зняти машкару з лиця, котру надіваємо при людях та перед начальством,— промовив Навроцький.

— Знімай вже ти, коли вбрався в машкару. Я завсіди ходжу без машкари. Про начальство говори, та й міру знай. Он сидиш та й сидиш товаришем предсідателя. І бог зна, коли будеш предсідателем. Частіше надівай машкару на лице, коли вже тобі припала охота часами скидати її.

— Не буду ніколи предсідателем; з Петербурга пришлють когось іншого, якогось дурного аристократа, бо місце ласе. От і цей їздить ціле літо за границею, а я тягну сам ярмо, як той віл,— сказав Навроцький.

— То тягни мовчки принаймні та не говори цього при людях та при дітях. Он викохав дочку! Носиться з якимись вченими книжками, бігає кудись. Нащо це здалося панні?].

— Гм... гм... — замукав знов Навроцький.

— Я боюся за свою Маню. Ти таки припини свою дочку,— сказала Навроцька.

— Гм... Починаєш спочатку.

З ганку вийшла Маня, дочка Навроцького та Раїси Михайлівни, й перебила їм розмову.

Навроцька замовкла. Маня була здорова, повна, рум'яна, але непроворна і таке неповертайло, як і її батько. Сидячи завсіди в хаті коло матері, неначе курча під крилами в квочки, вона зарані фізично розвилася й стала сита, навіть гладка.

Маня сіла коло матері дуже близенько. Повне тіло аж вилізало та випихалось з-під сукні на шиї, з-під тісних рукавів на руках.

— Чом оце Саня не йде пити чаю? — спитала в дочки Навроцька.

— Не знаю; вона побігла в номер до Мурашкової,— обізвалась Маня.

— О ба! Побігла, ні в кого не спитавши,— сказала з злістю Навроцька.

— Угу, гм, ге! — мимрив старий, запихаючи паляницю в рот.

— Ти, Маню, не вважай на Саню, ніколи не слухай її, бо вона тебе не доведе до добра,— бубоніла Навроцька.

— Я, мамо, тільки вас і тата слухаю і більше нікого,— сказала Маня.

— І добре, дочко, робиш,— обізвалась Навроцька.

— Ого! — промовив Навроцький, вкинувши в рот півсухаря.

В той час по дорозі до монастиря йшов Дмитро Васильович Фесенко. Тінь од шовкового сірого зонтика вкривала його широкі плечі й переливалась делікатними сутінками на його рум'яних щоках, на біло-жовтій одежі з шовкової чесучі.

Маня вгляділа його й промовила несамохіть:

— Яка гарна постать!

— Маню! так не личить говорити панні,— тихо сказала Раїса Михайлівна,— вдержуй язика, а найбільше при людях.

Маня замовкла. Вона так зучилась вдержувати язика, що він в неї неначе почав приростать до піднебіння й був напоготові хоч би й оніміть. Вона не вміла навіть гаразд розговоритись.

Фесенко зняв циліндер і поклонився Навроцьким. Він не раз стрічався з ними, був давно знайомий, але ще й досі ні разу не був в їх домі.

— Запроси його на чай,— сказала нишком Раїса Михайлівна до чоловіка,— та тільки надінь на цей час на себе машкару... бо це стороння людина, мало нам відома.

Маня витріщила на матір здивовані очі, не розуміючи, за яку то машкару казала мама. Раїса Михайлівна втямила, що похопилась, і прикусила язика. Навроцький встав з місця, привітався до Фесенка й запросив його до столу на чай. Фесенко тільки того й ждав. Він задля того й приїхав на Великий Фонтан, щоб там будлі-де стрінутись з Санею й побалакать з нею.

— Сідайте, будьте ласкаві! Вибачайте, що ми п'ємо чай по-сільській, по-простацькій,— сказала Раїса Михайлівна.

— Звичайне діло на дачах,— сказав Фесенко, виставляючи широкі груди з широко викроєною жилеткою, з

блискучою чистою дорогою сорочкою, де блищали золоті гудзики якоїсь надзвичайної форми.

Фесенко глянув на Навроцьку, на її сіру шовкову дорогу сукню, й подумав: «Ну не усе-таки в вас по-сільському, по-простацькому».

— Чи приїхали на Великий Фонтан купатись в морі? — спитався Навроцький в Фесенка.

— Ні, я купаюсь в самому Одесі, а сюди приїхав поблукать та погуляти,— сказав Фесенко й при тих словах обережно поставив на траву свій блискучий циліндер, неначе він був скляний та щоб часом не розбився. Він окинув очима зелений парк, глянув на одчинені вікна; Сані нігде не було видно.

— А ми заїхали сюди купатись та пропадать з нудьги,— сказав Навроцький.

— Трохи-таки нудимось. Нема знайомих. Доведеться-таки добре нудитись. Правда, Маню? — промовила Навроцька, обертаючись до дочки, щоб навести її на будлі-яку розмову з Фесенком.

— Еге, мамо! — промовила тихо Маня та й замовкла.

— Ви, мабуть, набрали з собою цікавих книжок? Будете в самотині себе розважать читанням? — спитав Фесенко в Мані.

— Еге, набрали,— насилу промовила Маня та й почервоніла.

— Вона взяла з собою мольберт та фарби. Трохи себе забавлятиме малюванням,— обізвалась Навроцька.

— Ви малюєте? Це добра річ для молодої панни; як бачу, в вас поетична душа, коли маєте потяг до малювання,— промовив Фесенко.

— Я люблю малювати,— обізвалась Маня та й знов замовкла.

Щоб дати якусь роботу для дочки, Навроцька задумала вчити її малювання. В південних містах панни люблять малювать й вчаться малювання з охотою. Маня з нудьги в своїй тюрмі намалювала вже картин сливе повнісінькі покої, обчепляла ними усі стіни, заставила ними навіть косинчики в кутках. Насмішкуваті паничі казали, що Маня вже обчепляла своїми картинами не тільки усі стіни, але й усі крокви й лати на горищі.

— Вона вже малює двадцять шосту картину! так падкує! — чванилась стара Навроцька.— Чи не помиляюсь я, Маню?

— Так, мамо, двадцять шосту! — обізвалась знехотя Маня й спустила свої вії на темні очі.

Вона трохи засоромилась, бо ті картини таки добре помагав їй малювать вчитель малювання.

— Що ж ви тепер малюєте? — спитав в неї Фесенко.

Маня почервоніла, як півонія. В неї навіть почервоніла шия й вуха; вона малювала тоді Ромео та Юлію в тій позі, як Юлія простягає губи цілувати Ромео. Маня не насмілилась сказать, що вона малює, мовчала й тільки червоніла. Той наївний, сливе дитячий сором в молоденької панни не дуже-то приставав до її повної, огрядної постаті та високого зросту.

— Вона в цей час малює човна на морі для столової кімнати,— сказала за дочку мати.

— Милий, граціозний сюжет,— сказав Фесенко комплімент Мані.

— Ви певно й граєте? — спитався Фесенко в Мані.

— Еге,— сказала Маня.— Граю потроху вряди-годи.

— В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі дев'ять муз науки й штучності,— сказав Фесенко до Раїси Михайлівни і знов глянув на одчинені вікна, бо сподівався надзвичайної десятої музи, а тієї музи... нігде не було видно, неначе вона зумисне десь сховалась.

Несподівано з-за гостиниці з кущів акацій вибігла Саня. Вона вгляділа Фесенка й спинилась на зеленій траві під розкішною акацією, що росла нарізно, бо й сама не знала й вагалась, чи йти до столу, чи вернутись. Самі ноги в неї спинились, неначе заплутались в густій траві. Одначе вертатись було якось ніяково. Треба було йти до столу доконечно.

Фесенко схопився з стільця, солідно пішов їй назустріч, зробив роблений, штучний свій поклін і привітався до неї. Саня насилу рушила з місця: їй хотілось утекти, десь сховатись, одначе треба було доконечно сісти за стіл.

— Як же ви почуваєте себе після вчорашньої гулянки? — спитав Фесенко в Сані.

— Спасибі вам, я почуваю себе дуже добре,— сказала Саня, дивлячись на стіл.

Фесенко побачив, що з своїми музами треба тепер розстатись, і не знав, з чого почать розмову. Він мовчав, й усі мовчали. Стало тихо. Навіть листя на акаціях не шелестіло. Навроцька подала Фесенкові стакан чаю.

Навроцький присунув до його срібний кошик з сухарцями. І знов кругом столу усе затихло.

Фесенко колотив ложечкою чай і поглядав солоденькими очима на Саню. Густа, м'яка тінь од акацій падала на неї, на її делікатне лице, на рябеньку сукню. Золоті крапельки вечірнього проміння неначе бризкали через лист акацій і бігали по її щоках, по золотих косах. Фесенко милувався Санею, ловив очима ті золоті крапельки, як вони наче скобзались по щоках і ніби золотим дощем спадали на білу шийку, вряди-годи бризкали на маленькі руки.

— Чи звикли вже до Одеса? Не бере вас часом нудьга за Кишиневом? — спитав в Фесенка Навроцький.— Здається, вже минув рік, як ви перейшли на службу з Кишинева в Одес.

— Мені сподобавсь Одес давно, бо я вчився в Одесі, але я ладен хоч би й зараз покинути Одес і перейти знов на службу в Кишинев. Для мене Кишинев найкращий город на нашому півдні,— промовив Фесенко й пильно подивився на Саню.

Саня липнула на його очима. Маленький гнів, мов легенька сиза хмарка в літній погожий день, мигнув в її ясних очах. Ледве примітний рум'янець виступив на її щоках.

— Мабуть, ви, Олександро Харитонівно, нудьгуєте тут без книжок,— сказав Фесенко.— Заїхали в такий глухий закуток, в таку глушину! нема ні журналів, ні газет.

— Я ще не зазнала нудьги. Мені скрізь весело, де є добрі, чесні люде, де є з ким побалакать, перекинутись розумним словом. Я своїх уподобних авторів взяла з собою,— обізвалась Саня.— Вчитись нігде не гріх, навіть над морем.

— Ви з книжками, як риба з водою,— сказав Фесенко.

Навроцькій не сподобалось, що Фесенко усе обертається до Сані і не вважає й не дивиться на її доню. Вона перебила розмову.

— Ми набрали з собою і книжок, забрали й фарби, й мольберт,— сказала Навроцька.— Мої дочки мають собі легеньку, невтомляючу роботу.

— Може, будете малювати море? — спитав Фесенко в Мані.— Гляньте, які чудові вигляди з високої кручі на

море, на маяк, на скелі! Дивлюся й не можу надивитись.

— Еге! гарні! — обізвалась Маня.— А ви любите мальовництво? — спитала в Фесенка Маня.

Це питання здалось для неї таким сміливим і незвичайним, що вона знов одразу почервоніла. Вона глянула на матір і неначе питалась в неї очима: чи не провинилась часом я, мамо?

— Ой боже мій, як я люблю мальовництво! Як зайду в будлі-яку галерею картин, то сидю там з ранку до вечора й не маю сили вийти звідтіль. Ніщо в світі не уподобне мені так, як картини,— говорив з таким запалом Фесенко, що аж очі в його крутились і ніби випиналась наверх. Але той запал був роблений, фальшивий. Фесенко нічого не тямив в мальовництві і навіть не любив його.

— Вона вчора почала малювать овочі для столової кімнати. Тепер саме настигли морелі та кавуни. Моя Маня намалювала вчора розрізаний пополовині кавун, та так штучно, хоч бери ножа та й ріж скибки,— хвалила свою дочку Навроцька.

Саня легенько осміхнулась. Навроцька це примітила. В неї закипіла злість: вона завжди злостувала на Саню.

— А ви любите мальовництво? Ви малюєте? — чеплявся Фесенко до Сані.

«Знов до Сані, а не до Мані! Приніс дідько оцю Саню»,— подумала Навроцька.

— Я сама не малюю, але, сказати по щирій правді, я дуже люблю картини. Тільки признаюсь, що малярство забирає багато часу й одбиває од розумової роботи,— сказала Саня.

— Ви не визнаєте штучності? Я й сам держусь тієї гадки, що штучність тільки нижчий східець людського розвитку,— сказав Фесенко, приспособляючись до Сані.

— О, не думайте так! — обізвалась Саня.— Я зовсім не проти штучності. Кожний артизм є поважне діло, коли хто має до його хист і талант. Але до малювання я не маю здатності; я впевнилась, що ніколи не буду артисткою.

— Не думайте так, пане Фесенку! Вона душею артистка, бо дуже любить музику й грає на фортеп'яні,— обізвався Навроцький.

— Кожна панна душею поет,— підлещувався Фесенко.

— Не кожна-бо,— сказала Саня.— Чи була б пак тому правда, якби я сказала, що кожний панич — поет.

От мою сестру так справді можна назвати поетом, бо вона цілісінькі дні малює картини.

Фесенка тягло не до того поета, що малює картини навіть для прикраси лат та крокв: він навіть не глянув на того поета.

— Коли будете в Кишиневі, то прошу до нашої господи. В нас іста вистава картин, тільки не перевозна, а завсідня й разуразня, бо все більшає,— сказала Навроцька.

Недалеко од столу щось зашелестіло по траві. Усі обернулись. Коло столу, наче з землі виник, стояв Комашко, а поруч з ним Мавродін.

— Добривечір! — ляснув голосно Комашко.

Саня кинулась, як сполохана пташка. Маня й собі кинулась, бо справді трохи злякалась.

Нервова Раїса Михайлівна аж іздригнулась. Вона чомусь не любила Комашка і з великою неохотою приймала його в своєму домі в Кишиневі. Але Навроцький жваво схопився з стільця назустріч Комашкові.

— Доброго здоров'я! От несподіваного гостя бог послав! Сідайте, будьте ласкаві. Я дуже радий, що ви сподобили нас одвідинами в цій глушині,— говорив Навроцький, подаючи стільці паничам.

Комашко сів на стільці. Мавродін стояв коло столу. Він трохи поговорив, згодом розпрощався й пішов в гостиницю. Всі на хвилинку замовкли. Фесенко замовк і пиндючився. Несподівана спотичка з Комашком дуже-дуже не сподобалась йому. Очі в його почали крутитись, як у тих ляльок, що водять очима то вгору, то на правий, то на лівий бік.

«Приніс нечистий Комашка! Знов стає він мені на стежці! Де він тут узявся? Чого він пришелепавсь сюди! Неначе зумисне слідкував за мною?» — думав Фесенко, і злість та помста заворушили його недобре серце.

Старий Навроцький заворушився, повеселішав. Навроцька насупила брови, чогось зайорзала на стільці, неначе вона сиділа на шпильках, і присунулась ближче до своєї Мані. Фалди широкої сукні впали на коліна Мані; мати, ніби квочка, хотіла прикрити своїм крилом Маню, щоб її часом не вхопив шуляк.

Комашко глянув на Саню довгим, допитливим, гострим поглядом. Її щоки трошечки почервоніли. Вона спустила очі на стіл і задумалась. Довгі русяві вії, рожеві

віка затремтіли на очах: то був знак тривоги в її душі.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я перебив вашу цікаву розмову за мальовництво та артизм,— обізвався Комашко.

— Наша розмова була не дуже цікава,— знехотя обізвалась Навроцька й сердито зирнула на свого чоловіка. Вона боялась, що він незабаром зніме свою машкару з лиця: при Комашкові старий Навроцький говорив, знявши з лиця машкару.

— Де зібрались просвічені люде, там розмова завжди буде цікава й навчаюча,— сказав Комашко, поглядаючи на Саню.

— Не завжди-бо. Великорозумні люде часом наводять страшенну нудьгу своєю професорською розмовою за народ, за народність, національність, за народну мову, народний добробут і за щось схоже на це, наводять нудьгу найбільше на паннів,— сказав не без іронії Фесенко.

Комашко перевів очі з Сані на Фесенка. Фесенкові очі неначе наважились його з'їсти.

— Як на яких паннів. І панни бувають усякові, так само, як і кавалери,— промовив Комашко.

В Фесенкові щоки вдарив жар.

— Одже ж, погано ви думаєте про паннів,— обізвалась Саня до Фесенка.— Є між нами й такі, що зовсім не цураються поважної розмови, з якої можна чогось навчитись.

— Чесна, правдива, без фальші, без помилок розмова нікому ніколи не заважає й не вадить, а де не пахне правдою та честю, там і мене нудьга бере,— додав Комашко.

—Загальні місця за чесність та правду не дуже-то веселі,— одрубав Фесенко.

— То їх можна докладніше розвити та розібрать, то й буде весело, само по собі розвити, не вбираючи їх в смішки та арлекінські шапки, а говорячи од щирого серця, само по собі, в кого воно є,— сказав Комашко.

«Ой лишенько! Починається в їх якась розмова, небезпечна для моєї Мані. Де б діти Маню? Хоч у кишеню ховай!» — думала Навроцька, неспокійно соваючись по стільці.

Фесенкові чорні очі засвітились і якось закрутились в обідках. Він добре втямив, що камінь кинуто в його огород, одначе стерпів і вдержав гнів, прикусивши язика, й замовк.

— Ви, може, розумієте модні ідейки та утопійки? О, це, надісь, буде тема для розмови,— обізвався згодом Фесенко,— але, сказать по правді, не дуже... не дуже серйозна.

— Чом же не серйозна? Можна усе брати серйозно, можна й над усім глузувати,— як хто собі схоче. Можна усякі серйозні ідеї навіть повернути в смішки, але це не буде велика шаноба для таких людей,— обізвався Комашко.

Саня підвела на Комашка свої очі й переглянулась з ним. В їх світилось спочування й ласкавість до Комашка.

— Я навіть вас гаразд не втямлю,— такі чудернацькі ваші думки й погляди,— сказав Фесенко й закопилив губи, мов панна.

Комашко почав сердитись. Багато дечого стерпів він на своєму віку; не раз доводилось йому змовчувати, але нечесності, нахабної неправди, зумисної нещирості й фальші він не міг стерпіти. Комашко тоді почував, що в його душі ніби щось кипить, клекоче, перевертає усе до дна. І його палка південна вдача не видержувала: гостре, прикре слово, як замкнута й придавлена пара, виривалось з уст і пекло ворога, наче кип'ятком.

— Хіба ж пак можна назвати ідейками та утопійками такі великі культурні принципи, як вільна, незалежна ні од кого преса або як просвіта народу. Коли це утопійки, то ми не знаємо азбуки європейської просвіти,— сказав Комашко, й його голос одразу став голосніший і якось різко, нервово задзвенів.

— Овва! Куди ж пак! — крикнув Фесенко.— Це не європейські принципи, а ваші й тих, що схожі на вас. Нащо та вільна, незалежна преса? Хіба задля того, щоб лаять і ганить в газетах адміністративних осіб? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу? — обернувся Фесенко до Навроцького.

— Угум... гм... ммм... — замукав з протягом якось поволячому старий Навроцький і нічого не сказав, тільки здвигнув плечима. Один бік його рота наче скривився: розумій, мов, як хочеш: чи — еге, чи ні.

— А як адміністративні особи бувають не без гріха або часом і дуже грішні? Чом пак їх не обписати й не вивести на людський осуд? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

Харитон Кирилович поклав свою повну долоню на стіл і почав молотить одним пальцем по столі: то був знак, що він щось думає та гадає. Він мовчав і тільки головою кивнув, ще й нащось насупив густі брови, а потім підвів їх трохи не на середину лоба: розумій, мов, як знаєш.

— Нащо та велика просвіта народові? Вона тільки одіб'є його од плуга та од рала, от що! — криконув з палом Фесенко.— Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

«Оце матері його ковінька! Причепились до мене, неначе я тут найвища судова інстанція! Коли б обертались до жінки за присудом, вона б, певно, одбрехалась»,— подумав Навроцький.

Він трохи помолотив пальцем по столі, потім достав папіросу й закурив: одчепись, мов! не маю часу базікати.

— Просвіта й шматок хліба потрібні народові так само, як і нам. Хіба ж мало селян і міщан повиходило в люде через просвіту? — сказав Комашко.

Фесенко сам був з міщан. Він догадувався, що Комашко кинув грудкою в його город, і ніби закипів.

— Може, ви й політику маєте за утопію? — крикнув Фесенко й хитро, скоса глянув на Комашка.

Йому заманулось, щоб Комашко проговорився перед Навроцьким знестямки та зопалу, щоб його піймати на цю петельку, живцем з'їсти, посадити в тюрму.

— Політика не утопія? Га? Як по-вашому? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

«І знов Харитоне Кириловичу! Мабуть, щоб не забутись, як мене звуть. Бий вас сила божа! Оце застукали...» — подумав Навроцький і нічого не сказав, тільки совався по стільці.

«Оце старе мукало не піддержало мене. Треба обертатись до старої»,— подумав Фесенко.

— Я не політик і не люблю політики,— обізвався Комашко. [— Теперішня політика ще скрізь політика людоїдства, проливання людської крові не для інтересів народу, а на користь дипломатів.] Я встоюю за просвіту й культуру, а письменству, культурі й просвіті байдуже за усякі державні границі та межі; вони ширші од тих границь. Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

«Хоч бери шапку та тікай! Та ще й питання гострі!» — подумав Навроцький. Одначе розмова Комашкова його зачіпала; він в думці згоджувався з ним.

— Гм... гм... Авжеж правда... — вихопилось якось недоброхіть в старого Навроцького.

Жінка кинула на його очима, неначе п'ятаком. Навроцький схаменувсь, прикусив язика й догадавсь, що прошпетився.

«Ой боже мій! Що це я сказав! Біда мені з цими молодими хлопцями! Витягнуть з тебе щире слово, наче обценьками. Коли б ще не донеслось... Овва! Цщ...»

— Чи правду я казав? — обернувся Фесенко вже до Навроцької. «Загарбаю собі стару, бо на старому машкара»,— подумав Фесенко.

— Авжеж правда! Дай волю язикам в пресі, то так і почнуть кричать проти нас,— обізвалась Раїса Михайлівна.— Будуть кричати і проти шовкових та оксамитових суконь, і проти брильянтів, і проти турнюрів. Доведеться нам одягтись в ситець, мов горничним.

Саня осміхнулась, але так голосно, що Навроцька почула.

«Сміється з мене! Вона з тих... Подла!..»

Навроцька тихесенько вилаяла Саню дуже неделікатно, просто-таки по-мужицькій.

— А я думаю, що оті модні ідейки та утопійки таки смішні й нікчемні. І смішний той чоловік, хто носиться з тими ідейками і накидає їх другим,— сказав Фесенко, і в його голосі почулось роздратування.

— А мені здається смішним той, хто зовсім в голові не має ніякісіньких ідей або має такі ідеї, що вже заіржавіли й просяться в архів,— спокійно промовив Комашко.

— Це ви говорите проти мене? — не стерпів і крикнув Фесенко, і його лице зблідло, а очі стали страшні, злі: він посатанів.

— І не думав проти вас говорить. А коли ви це на себе приймаєте, то нехай воно буде ваше,— промовив Комашко.

«Чи машкара на цьому Фесенкові, чи це дійсно він такий на вроду?» — одгадував старий Навроцький, скоса поглядаючи на Фесенка.

Навроцька постерегла, що розмова стає гострою, і, як зручна господиня, раптом перебила її.

— Чи ви пак приїхали на Великий Фонтан купатись? — спитала вона в Комашка.

— Ні, я приїхав тільки погуляти. Я купаюся в самому Одесі,— одказав Комашко.

— А ви? — спитала вона в Фесенка.

— Я... я... приїхав... щоб проїздитись,— сказав Фесенко і нервово кинувся до чаю. Він хапав ложечкою чай і швидко вливав його в рот, неначе поспішав як можна швидше його випить. Чай був гарячий, як окріп. Фесенко не почував, що гарячий чай пік йому язика та губи.

Комашко незабаром заспокоївся і поволі колотив чай ложечкою; він не зводив гострих очей з Фесенка. Саня кинула на Комашка ласкавий погляд, і той погляд очей одразу заспокоїв його, прохолодив серце, неначе свіжий весняний вітер. Він добре знав, що чесна Санина душа встоює за його.

Скінчили пити чай мовчки. Дехто перекидався двоматрьома словами. Слова уривались, як старий шнур.

— Чи не підете проходитись трохи по садку? — сказала Навроцька.— Вечір такий чудовий, а мої панни засиділись.

Паничі встали з-за столу; встали й панни.

— Піду й я з вами,— обізвався Навроцький, насилу підводячись з стільця. Навроцька очима натякнула, щоб він ішов на гулянку з дочками.

Між акаціями з'явилась далеченько Мурашкова. Саня вгляділа її й задумала втекти до неї од Фесенка. Вона швиденько пішла вперед. Фесенко не втерпів: Саня манила його неначе якимись чарами; він наздогнав її й пішов з нею поруч. Саня йшла й мовчала, навіть не дивилась на Фесенка.

Її маленька постать, облита м'якою зеленуватою тінню акацій, була незвичайно граціозна. Гарячі краплі сонця неначе обсипали її золотим дощем і ніби спадали по їй зверху вниз і сипались додолу.

Фесенко розімлів, розтав, як віск на вогні.

— Не маю сили довше затаювати в собі того гарячого кохання, яке ви збудили в моєму серці. Я вас люблю без міри; полюбив од того часу, як вперше побачив вас,— сказав Фесенко, театрально поклавши руку на серце. На пальцях в його залисніли золоті перстні.

— Котрий раз цього року ви признаєтесь панпам в коханні? — сміливо спитала в його Саня, навіть не почервонівши.

— Перший раз на віку. Я нікого ще не кохав так щиро, як тепер кохаю вас,— сказав Фесенко, граціозно поклавши другу руку на серце.

— А я чула, що ви цього року вже два рази признавались паннам, що страшенно, без міри їх любите,— сказала Саня.— Що ж вийде з вашого кохання для мене? Ви хочете мене сватать? Так чи ні?

Фесенко витріщив очі. На його неначе хто линув холодною водою. Він не сподівавсь таких сміливих слів од Сані й мовчав.

— Ви хочете мене сватать? — знов спитала в його Саня.

Фесенко з дива просто остовпів, мовчав і тільки дивився на Саню. Його губи розтулились, очі стали більші. Він був дуже здивований. Сватать Саню він і в голові собі не покладав, бо мав на думці тільки трохи пожартувати, намилуватись нею та вже потім за сватання поміркувати.

— Чого ж ви мовчите? Що це за знак? Як мені вас розуміти? Може, ви злякались моєї сміливості? Дайте спокій своїм нервам. Я підожду,— сказала Саня, і її рожеві уста склались в легенький осміх.

В Фесенка тоді мигнула думка: «Борони мене боже од такої жінки! З такою ліберальною жінкою пропаде моя кар'єра: вона мене не повезе вгору, а потягне вниз кудись «в преісподню». Ця думка трохи стурбувала його й неначе одібрала в його язик.

— Мене вразила ваша сміливість,— ледве спромігся він промовити й засоромився, побачивши, що став смішний.

— А мене вразила ваша нахабність і наглість,— сказала Саня. І вона крутнулась назад і хапком побігла назустріч до Мурашкової. Фесенко зостався ні в сих ні в тих. Ганьба, гнів і злість кипіла в його грудях не так на Саню, як на Комашка за свою невдачу з романом. Він вернувся до Навроцького та Мані, неначе мокра курка, що поопускала крила.

Саня та Мурашкова пішли попереду, узявшись попід руки. Сані хотілось перевести дух і вгамувати трохи свої збентежені нерви. Навроцький з Манею ледве встигав йти за ними й таки добре засапався. Маня розчервонілась од духоти, од швидкої ходи. Од сидні в хаті за малюванням вона трохи не забула ходить. Фесенко йшов мовчки, похиливши голову й насупивши брови. Обійшли кругом монастиря, перейшли старе кладовище, постояли трохи над морем на високій кручі. Внизу між скелями в морі

купались без сорому люде. Панни засоромились і повернули назад додому.

Тим часом Навроцька ждала гостей коло столу. На столі стояв великий піднос з абрикосовим варенням і тарілка недорогого торту. На підносі стояли три маленькі чарочки з вином для паничів та Навроцького. Навроцька була скупа й в себе вдома завсіди подавала таку вечерю гостям-паничам. Її варення з абрикосів та маленькі чарочки вина вже давно знали паничі й сміялись тихенько. Цей поживок, ці абрикоси вона не забула взяти з собою навіть на морське купання задля паничів.

— Прошу спробувать мого варення! — сказала Навроцька до гостей.

Паничі сіли за стіл, набрали варення й трохи лизнули його. Навроцька поставила перед ними по чарці вина й подала кожному по шматочку торта, неначе вони були делікатні панни. А їм після гулянки таки добре схотілось їсти. Схотів їсти й старий Навроцький. Розмова стала загальною. Саня говорила більше од усіх, але якось нервово, швидко, хапаючись. Вона неначе хотіла заговорити недавню неприємну спотичку з Фесенком, щоб мерщій забути її в розмові.

Фесенко сидів, насупивши брови. Він тільки скоса поглядав на Саню, на її лице, на її удавано жваві очі. Навроцький несподівано встав з-за столу й пішов в гостиницю. Його мордував голод, і він не втерпів, щоб не попоїсти всмак. Навроцька стурбувалась.

«Одже ж зробить якусь штуку оце м'яло, оце одоробало, оцей старий простак»,— подумала вона.

А простак і справді зробив штуку: він незабаром з'явився на ганку з тарілкою в руках. На тарілці лежав цілий стіжок маринованої риби. Навроцький поставив тарілку на стіл, сів собі спокійненько й промовив:

— Еге, мабуть, ви, паничі, хочете їсти! Прошу закусить! Та й я попоїм, бо зовсім виголодався!

Навроцька насупила брови.

«Старий дурень! микається не в своє діло. Вчу, вчу і ніяк не вивчу оцю мужицьку простоту. Як розщедрився! Приніс повну тарілку маринаду, якої нам стало б на три дні. Паничі, як ті голодні вовки, потріскають усе дочиста»,— мигнула думка в Навроцької. Вона ледве вдержала язика, щоб не налаяти простака.

— Маню! піди, серце, та скажи горничній, щоб мерщій принесла тарілки, ножі, та видельця, та паляниці, а сама — візьми з комоди салфетки,— промовила тихеньким голосом Навроцька до Мані,— та не забудь замкнути шафу.

Маня пішла й вислала через горничну тарілки. Паничі й панни кинулись на маринад, як голодні вовки на вівцю, хоч їх Навроцька й не припрошувала.

Фесенко забув за недавню обиду й заїв горе своєї душі двома добрими шматочками маринаду, кидаючи спідлоба злющими очима на Комашка. Виліз потім боком той маринад добросердому простакові: жінка два дні гризла його за той маринад.

Вже смерком попрощався Фесенко з Навроцьким. Разом з ним попрощався Комашко.

— Приходьте до нас частіше,— запрошувала Фесенка Навроцька.

— Не забувайте нас! Ми вас будемо ждать до себе,— просив Навроцький Комашка.

Фесенко пішов вулицею на один бік, Комашко попрямував на другий бік до моря.

— Розійшлись, як доріжки в лісі,— обізвався Навроцький, осміхаючись.— Один на праву руку, другий на ліву.

«Розійшлися й ніколи не зійдуться»,— подумала Саня, водячи очима за Комашком, котрого біла постать маячіла і все ніби потопала в темряві під високими акаціями і згодом зовсім потонула.

«Потонули в імлі тихого вечора,— думала Саня.— Вже не видко обох. Котрий-то з їх потоне в морі світовому? котрий не втоне? Котрий з їх випливе на берег, котрий загине?» — думала дівчина, сидячи за столом і неначе прислухаючись до своїх потаємних питаннів. А дума за думою ворушилась в її душі, як тихий шелест абрикосового листу од вечірнього морського подиху на сухий берег. «А що як Комашко потоне? — неначе говорив їй той тихий голос в душі.— А він доконечно потоне з своєю палкою вдачею, з щирим словом...» І для неї стало шкода молодого хлопця, стало жаль його молодого життя. Вона важко здихнула і знов задумалась.

Їй забажалось з кимсь поговорити щиро, од серця, поділитись мислями, признатись, що говорив їй недавно Фесенко. І щось глибоко-глибоко в серці підказувало їй,

що не з батьком і не з щирими приятельками вона поговорила б тепер, а з Комашком, з одним Комашком.

— Яка гарна людина Фесенко,— промовила голосно Навроцька. «От було б добре залучити його для моєї Мані»,— подумала вона, але цього при дочках не сказала.

— Еге, гарний. Плечі широкі, і апетит має добрий: знать має добрий шлунок,— знехотя обізвався Навроцький.

— Яку гидоту ти верзеш! — сказала стара.

Саня встала й пішла гуляти попід акаціями; їй неприємна була сама розмова про Фесенка.

— А мені здається, що Комашко багато кращий і розумніший, ніж Фесенко,— сказав Навроцький.

— Я була б рада, якби Комашко навіть зовсім не ходив до нас,— сказала Раїса Михайлівна з сердитою міною,— все говорить мужицьким язиком, неначе найнявся так говорити. Та й думки в його якісь... Ат!..

VII

Другого дня вранці Навроцькі встали пізненько й пили чай в номері з дочками. З пошти принесли два листи: один був адресований до Навроцького, другий до Навроцької.

Навроцька роздерла конверт. В коротенькому листі було написано: «Глядіть лишень добре свою старшу дочку; вона блукає по Одесі з недобрими людьми, водиться з поганою компанією. До біди недалеко з її модними ідейками та утопійками. Час небезпечний; стережіться».

Тим часом Навроцький читав голосно свій лист. В листі було написано: «Прочули ми через людей, що в вашому домі буває Комашко й буцімто присватується до вашої старшої дочки. Стережіться його. Ставимо собі за святу повинність застерегти вас, що не сьогодні-завтра Комашка запроторять туди, де козам роги правлять. Начальство само по собі знатиме або й знає за його утопії».

— Брехня написана! — сказав Навроцький.

— Яка там брехня? На лишень прочитай, що написано в моєму листі,— промовила зозла Навроцька.

Навроцький взяв од неї лист і прочитав голосно.

— А що? Хіба ж я тобі не казала?

— Гм, гм... казала, але я не слухав... Це пише до нас Фесенко.

— Фесенко? Ніколи в світі я цього не подумаю! Не така він людина. Це пише, мабуть, твій Комашко,— прохопилась Навроцька.

— Цебто пише сам на себе, чи що? — спитав Навроцький.

Саня зареготалась. Той сміх, як лезо ножа, урізав Навроцьку.

— Смійся, смійся, Саню. Швидко з тебе буде сміятись увесь Кишинев, увесь Одес,— сказала сердито Навроцька.

— На, Саню, ці документи, піди в пекарню та вкинь в піч,— сказав Навроцький до Сані.

Саня вхопила листи й хутенько побігла тільки не в пекарню, а в номер до Мурашкової на пораду.

В Мурашкової вона застала свою приятельку Ольгу Махнівську.

— От цікава новина, обмальовуюча наш час! Нате лишень, читайте ці депеші,— сказала Саня веселим насмішкуватим голосом, але її голос на кінці фрази несподівано затрусивсь. Остання нотка була мінорна.

Махнівська й Мурашкова прочитали листи.

— Та й подла ж людина писала оці депеші! — крикнула Мурашкова.

— Як ви думаєте, хто писав ці депеші? Га? — спитала Саня.

— Я скажу, не вагаючись, що писав Фесенко,— обізвалась Мурашкова.— Я на Малому Фонтані постерегла, що ти, Саню, йому сподобалась, що Комашко стає йому притичиною...

— І папа, надісь, догадується, що писав Фесенко,— сказала Саня й задумалась.

Туга впала на її веселі ясні очі. Вона схилила голову ще нижче й одразу заплакала. Для неї стало невимовно жаль Комашка. Вона була ладна летіти до його, зараз-таки застерегти його. Перед нею на столі лежали рядочком розгорнуті два листи, і ці нечесні листи неначе наближали її серце до Комашка. Він став для неї неначе рідний, дорогий.

— Що ж мені тепереньки робити? — спитала ніби сама в себе Саня.

— Треба дати звістку Комашкові,— обізвалась Мурашкова.

— Дам знати, дам знати якнайшвидше! — крикнула Саня.— Я його викличу сюди, я напишу до його, нехай він зараз прибуде до мене.

— Але, Саню, це ти зайдеш надто вже далеко. Подумай передніше й спитай своє серце? Ти знаєш, до чого воно йдеться, коли ти напишеш до його лист і покличеш сюди? — сказала обережна Махнівська.

Саня задумалась. Вона в той час забула й про курси, і про вищу науку, і за свої заміри, і за діяльність на користь людськості, бо тільки почувала, що її щось душить коло серця.

— Що буде, те й буде, а лист треба написать. Шкода мені його,— сказала згодом Саня і взяла паперу та й написала до Комашка: «Приїжджайте до нас сьогодні в сьомій годині ввечері; я ждатиму вас в номері в Мурашкової. В житло папине не заходьте. Якась погана людина робе капость мені й вам. В нас довідаєтесь за усе. Заходьте просто в номер до Наді Мурашкової. Сподіваюсь вас; прихильна до вас Олександра Навроцька».

Саня запечатала лист. Її рука аж трусилась. Вона хапалась, встала з канапи, кинулась шукати зонтика й тільки тоді опам'яталась і згадала, що вона не вдома, а в номері в Мурашкової.

— Дай мені, Надю, свого зонтика або... бог з ним! Побіжу й так та сама вкину лист в поштову скриньку,— сказала Саня й прожогом вибігла з кімнати. За нею назирці побігла й Махнівська, примітивши, що вона дуже стурбована.

Пославши лист в Одес, Саня вернулась в номер до Мурашкової. Цілий довгий день вона пробула в тривозі, ждала й не могла діждатись. Сіла за обід з батьком та з мачухою і тільки посиділа, не вмочивши навіть ложки. Після обіду вона пішла до Мурашкової й сиділа там до вечора, розмовляючи з своєю приятелькою, і все поглядала в вікно на сонце. А сонце котилось на захід поволі, невважаючи на її неспокій, на її розтривожені нерви.

В той день надвечір в Одесі в номері гостиниці сидів Комашко з Мавродіним за столиком і ждав самовара. Вони тільки що скупались в морі й налагодились пити чай.

В номері було душно, неначе духота лилася од дуже

натопленої груби. Здавалось, ніби самі стіни були гарячі й пашіли жаром. В одчинене вікно потягав гарячий вітрець, неначе він теж подихав з натопленої печі. Обидва молоді хлопці були потомлені, обважнілі і збирались ніби одбувати якусь покуту — в духоті пити чай.

В той час з пошти Комашкові принесли лист. Він розгорнув його, прочитав і впустив з рук додолу.

— Од кого це лист? — спитав його Мавродін.

— Од Сані,— сказав тривожно Комашко й схопився з стільця.

— Од Сані? Що ж вона пише до вас?

— Щось трапилось! Щось є! — аж крикнув Комашко й завештався по номері дрібними швидкими ступінями.— Ож нате прочитайте! Треба мерщій їхать.

— Яка гидота розплодилась на світі! — сказав Мавродін, насупивши свої густі брови.

— Бідна, безталанна Саня! Якесь лихо жде її! Я вгадую, звідкіль виходе усе лихо проти неї й проти мене: це діло Фесенкове,— сказав Комашко.

Він одчинив шафу й, хапаючись, почав витягать убрання та вбиратись.

— Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде. Щось недобре трапилось! — говорив він, хватькома надіваючи на себе одежу.

Він ухопив шапку й прожогом вибіг з номера. З ним слідком вибіг і Мавродін.

— Поїду й я з вами,— говорив Мавродін, примітивши, що Комашко надто стурбований.

Вони сіли на трамвай і в одну мить пересіли на поїзд залізної дороги. Комашкові здавалось, що не буде кінця тій дорозі.

Він нічого не примічав і тільки неначе бачив перед собою Саню, засмучену, стривожену. Гарячий день згасав. З садків, які росли по обидва боки залізної дороги, потягало холодком. Дорога трохи заспокоїла нерви Комашкові. Думки в голові пішли вільніше.

«Саня написала до мене лист, перший лист»,— несподівано блиснула в Комашка думка, і він забув одразу усі тривоги. Якась незвичайна радість злинула на його серце, неначе перша ластівка весною злинула на зелену калину й защебетала пісню про весну, про тепло, про кохання. В його в серці наклюнулась надія і неначе освітила його й пригріла.

« Боже мій! Чого мені ждати, чого сподіватись в цей вечір? — думав молодий хлопець, скочивши на землю з маленького легенького вагончика.— Он і монастир видно! Ондечки й гостиниця, і вікно номера, де живе Мурашкова... Швидше, швидше! дух забиває!»

Комашко добіг до ганку. Мавродін гукнув до його:

— Йдіть, а я тим часом забіжу до Бородавкіна, а потім, може, зайду в номер до Мурашкової.

Комашко одчинив двері в номер. За столом на канапці сиділа Саня попліч з Мурашковою. Вечірнє сонце кидало проміння на стіл, застелений білою скатеркою, на самовар, грало на стаканах та блюдечках.

Золотий одлиск сипався на Саню, і делікатна білява Саня поруч з чорнявою Надею здавалась йому небесним херувимом. Щось ідеальне, чисте світилось в її ясно-синіх очах, в матово-білому виду. Саня схопилась з місця, побігла до Комашка назустріч і подала йому обидві руки. В смутних очах виступили росинками дві сльози.

— Добривечір вам! Що тут трапилось? Чого ви такі стривожені? — спитав Комашко, і в його серце ніби заболіло; йому хотілось обняти й пригорнуть до себе засмучену Саню, як дитину.

— Сідайте та прочитайте оці депеші,— сказала вона до Комашка.

Комашко сів і прочитав листи.

— А що, гарні депеші? — спитала Саня, і голос в неї трусивсь якось жалібно.

Комашко прочитав листи й одразу зблід. Ніщо в світі не роздражнювало й не сердило його так, як людська нечесність та неправдивість, в чому б вона не виявлялась.

Його почутливі тонкі нерви вгадували неправду, як би вона не була замаскована, як би вона не крилась. Блідота розлилася навіть по його високому чолі. Очі втратили блиск і ніби вкрились імлою. Саня глянула на його — і пошкодувала, що показала йому ті погані листи.

— Вікторе Титовичу! Бога ради, не турбуйтесь! — промовила Саня.— За мене ви не бійтесь. І я за себе не боюсь. Мені шкода було вас.

Як сказала Саня ці слова, він одразу ніби прокинувся: почув, як швидко забилось в його серце. Темні очі знов заблищали гострим блиском. Уста стали рум'яні. Він схопився з місця й гордовито підвів голову.

— Коли вам, Олександро Харитонівно, за це байду-

же, то й мені нічого не страшно. Я тільки думав про вас. За вас я ладен встоювати до останньої краплі моєї крові. Я нехтую, я сміюсь з тих гидких людей, що потаємним підступом інтригують проти чесних людей,— сказав Комашко.

Він перейшов двічі невеличку кімнатку і в одну мить переміг страшенну турботу. Сівши на стільці проти Сані, поглянувши на неї ласкавими очима, він одразу повеселішав. Молодий хлопець ніби набравсь сили й завзяття, глянувши в Санині оченята.

«В твоїх, дівчино, ясних очах я неначе вглядів свою долю, неначе напився з твого білого личка свіжої погожої води. І людська злість та неправда не вдіє мені ніякої шкоди»,— думав Комашко, дивлячись на Саню; і йому стало невимовно весело.

«Вона моя, вона моя!» Тільки ці дві слові ворушились в його в думці. Порвалась нитка його думок, і він тільки ніби чув, як в його душі ворушаться десь глибоко-глибоко двоє слів: «Вона моя». І Саня любила його в той час і любила щиро. Краса його душі глянула в той час через його темні очі, засвітилась в їх іскрами. Його бліде матове лице стало свіжіше, уста червоні.

«Тепер я стала тобі рідною духом і ніколи од тебе не оступлюсь: ти мені до мислі, ти мені й до серця»,— подумала Саня й забула за усе на світі.

Усі сиділи мовчки. Надя дівочим почуванням і здогадом втямила той потаємний процес, який почався в молодих душах, і не посміла його перебивати своєю розмовою.

Вона тихесенько налила чай і мовчки поставила перед Санею та Комашком стакани, неначе боялась сполохать золоті мрії, що ніби роєм вилися в самому повітрі, як золоте марево сонця. Комашко зітхнув глибоко, неначе перебув довгий важкий час свого життя, і почав механічно колотить ложечкою чай.

— І хто б оце написав оці погані листи до вашого батька? — спитав він, глянувши на Саню.

— Якась недобра людина, що мислить зло мені й вам. Я та Надя вже трохи догадуємось, хто написав за нас ці листи,— сказала Саня.

— І здається мені, не помиляємось,— обізвалась Мурашкова.— Можна напевно сказати, що написав листи Фесенко.

— І я так думаю,— сказав Комашко.— Фесенко людина з черствим серцем, людина з матеріальним поглядом на все. Це правдивий син меркантильного міста, а не поетичного українського села; більше нікому нема ніякого інтересу шкодити нам. Що ви заподіяли йому лихого? — сказав він, обертаючи очі до Сані.

Саня оповіла йому за вчорашню спотичку з Фесенком, як на гулянці Фесенко признався, що її любить, але про сватання не промовив і словечка.

Комашко зареготався: він знав Фесенкові норови.

— Ото, мабуть, злякалась ця проноза, як ви натякнули за сватання! Він свататись не дуже-то квапиться, а кохатись ладен з усіма гарними паннами. Такий він на вдачу зроду. Еге, мабуть, аж рота роззявив, як ви натякнули йому за це? — спитав Комашко в Сані.

— Трохи не зомлів. Я думала, що він так і дремене в кущі та й сховається там,— сказала Саня.

— Ти, Саню, налякала його так, що він, мабуть, вже більше не прийде до вас,— сказала Мурашкова.

— Прийде! Як тільки не перестав вас любити, то доконечно прийде до вас. Його честь писана на воді: вітер дмухнув — і честь зникла! — сказав Комашко.— Чи ви пак знаєте, що він оце недавно сватав дочку одного багатого одеського купця? Вліз у його дім, походив дві неділі, а третього тижня бах! та й давай свататись. Батько тільки очі витріщив, що він за дві неділі встиг так гаряче покохати його доню. Од Фесенка можна усього сподіватись. В його голова набита вітром, а серце самонадією на свою красу. Прийшов, мовляв, та й побідив...

— Та не скрізь-бо побідив, а облизня таки доброго впіймав,— сказала Мурашкова.

— Знаєте що? Візьму я та пошлю оці листи по адресові Фесенка,— сказав Комашко.— Нехай покладе їх на пам'ятку в свій дорогий облицьований золотом портфель.

— А справді пошліть! — сказала Саня.— Ото здивується, як дістане з пошти свої мудрі утвори.

— Правда, цим ми йому не завгоримо й його не навчимо, але нехай знає, що вовк ловить, але й вовка ловлять,— сказав Комашко.

Панни знайшли конверт, убгали туди обидва листи, підписали, що читали, але в редакцію не прийняли як непотріб і вернули авторові його непоетичні й навіть безглузді утвори.

[— Скажіть, будьте ласкаві, од чого в нас тепер так багато розвелось таких нікчемних людей, як Фесенко? Яка тому причина? Я не дивуюсь, як бувають такими люде немолоді, поторгані важким життям. Але ж Фесенко чоловік молодий, а молодість, та ще розвита й просвічена, буває вже сама по своїй натурі чесною,— сказала Саня до Комашка.

— Багато причин тому лиху,— сказав Комашко.— Тепер пішла деморалізація: скрізь панує невгамований, навіжений потяг до поживи, до грошей, до солоднечі життя, до осолоди втіхами. І та деморалізація йде попереду усього зверху... Людська особистість задавлена і зумисне прибита. Чесних, розумних, розвитих людей і не люблять і бояться, бо на злодієві шапка горить... Поганих людей не тільки не загнуздують, а ще їм потакують, бо натуральна річ, що зло прикриває зло і вибирає собі орудником зло. Скрізь панує в нас протекція, а не розум і правда. Вищі розумові інтереси занедбано. Чесного, правдивого чоловіка ненавидять, затруть, замкнуть, затопчуть в грязь, бо скрізь тепер пішли вгору темні сили. Чесний чоловік в наші часи повинен або мовчати і таїтись, або бути готовий на усе лихо.]

— Я добре знаю,— сказала Саня, гордо піднявши свою русяву голову,— що Фесенки в наш час панують, але й честь ще не вмерла...

— Не вмерла й ніколи, надісь, не вмре. Правда, як олива, випливе наверх,— сказав Комашко, вдаривши рукою навідлі об стіл.

Сані сподобалось його завзяття, його правдива, щира вдача. Вона задивилась на його блискучі очі, в котрих світився розум, світилась завзятість, і незчулась, як полюбила його очі.

Мурашкова тим часом запечатала конверт і послала горничну, щоб вона вкинула лист в поштову скриньку.

— Це будуть смачні бісквіти Фесенкові до чаю,— сказала Саня всмішки.

— Нехай попоїсть на здоров'я,— обізвалась Мурашкова.

Між молодими людьми пішла весела розмова. Сонце низько спустилось і заглянуло в вікна через ріденькі верхні гілки акацій та абрикосів. По білій стіні розсипались ніби золоті краплі. Рожевий одлиск світу розлився по всіх закутках маленької хатини. Молоді люде розмов-

ляли й не могли наговоритись і тоді розійшлись, як надворі вже поночіло.

Впав сизий туман на море. Впала чорна ніч на землю. Висипались зорі на небі. За монастирем запалав огонь на маяку й облив фантастичним м'яким одліском білу церкву, білі монастирські стіни. Сон не брав Саню. Вона одчинила вікно й сіла, спершись ліктем на одвірок, та дивилась на фантастичну картину південної ночі. В одчинене вікно було видно широку ясну смугу на чорному небі над далеким Одесом. А над тією ясною смугою високо піднімав свою голову маяк над кручею й розливав різкий світ в чорному небі. Білий монастир лиснів на чорному фоні, ніби пляма, і в своїх неясних тінях і сутінках був схожий на якийсь фантастичний стародавній замок, подекуди розвалений. А високо в небі блищали ясні зорі, як діаманти, розсипані по чорному оксамиті. Вогке повітря повівало з моря і обливало Санине гаряче лице. Яке щастя наливало її серце! Яка солоднеча, яка радість лилась в її душу, спадала на серце! В фантастичному світі далекого сяйва вона тільки неначе бачила великі ясні очі, гострі, освічені думою. Саня почувала, що в той час одна любов, одно щастя світить в її серці: то гріє її теплом гарячого півдня, то ніби прохолоджує росою розкішної південної ночі. Усі думи, усі заміри, усей смуток — усе те неначе перестало животіти, неначе залетіло десь за синє море.

«Ноче моя тепла! Які ти для мене розливаєш розкоші, які чари!» — думала Саня, дивлячись на фантастичну картину ночі.

І весело дивились на неї зорі з неба, неначе сміялись своїм мигаючим світом. Весело засміялось рум'яне небо на сході, весело заграло сходяче сонце в сизій імлі над морем. Життя її серця неначе злилось докупи з розкішною південною ніччю і з поезією південного ранку над Чорним морем.

Вже сонце підбилося вгору над морем. Вже сизий туман знявся з моря, звився, як біле покривало, й піднявся в синє небо, і тоді сон зміг Саню, сон міцний, яким сплять молоді щасливі люде.

Другого дня, вже як сонце стояло на заході, Фесенкові принесли лист, пересланий через міську пошту. Він розірвав конверт. Лист був коротенький і написаний якимись чудними кучерявими буквами. Очевидячки, лист був

анонімний. В тому листі було написано: «Милий дорогий Фесенку! Люблю тебе, як душу, і вмираю за тобою. Ти мене добре знаєш. І я знаю добре, що й я тобі трохи сподобалась. Буду тебе ждати сьогодні ввечері в дев'ятій годині на Малому Фонтані. Проти скелі Капуцина на березі лежить плисковатий камінь. Там ти мене знайдеш, і ми нап'ємося в цей вечір щастя. Як не прибудеш до мене, то я втоплюся в морі й запагублю свою душу. Твоя навіки Н. Н. Не зву себе на ймення, боюся. Часом на пошті розпечатають мій лист і дізнаються, хто я».

«Це ж Саня пише. Вмирає за мною. А що? зо мною нема жартів. Терпіла, терпіла та й не втерпіла, як і другі панни, що кохались зо мною. А що? Ага! Задрала кирпу передо мною, та дурнісінько!» — думав Фесенко і, вхопивши циліндер та зонтик, прожогом полетів на трамвай.

«Сяду на трамвай. Вже поночі, і ніхто з знайомих аристократів не вглядить мене, що я їздю трамваєм, а не екіпажем»,— подумав Фесенко.

Вже надворі зовсім смерклось, як Фесенко приїхав на Малий Фонтан. Над морем подекуди по стежках никали та блукали люде, ніби темні силуети. Фесенко бігцем біг до скелі Капуцина, аж чуб в його став мокрий. На березі не було й живої душі.

«От і добре! Нема нікого. Публіка розбрелась. Ой, коли б швидше знайти той плисковатий камінь! А от і камінь, а на камені мріє якась темна постать. Саня! вона!» — аж крикнув Фесенко. Його серце розгорілось, він простяг руки до Сані.

Під його руками зашелестіло листя.

— Що це за диво! — крикнув Фесенко.

Він придивився, полапав руками: на камені лежала купка сухого зілля. Певно, няньки наложили, граючись з дітьми.

Фесенко полапав руками й тільки рота роззявив. Він не йняв віри своїм очам.

«А де ж Саня? Може, вона опізнилась?» — подумав Фесенко.

Він тернув сірничок, глянув на годинник: вже була половина десятої години.

«Чи не втопилась часом в морі? Може, ждала мене, ждала та й шубовснула з скелі в море»,— подумав Фесенко.

Він надійшов над самісіньку кручу, глянув униз: нічого не було видно, тільки хвильки лисніли проти заходу під скелями.

«От буде слава, як Саня втопиться через мене! Заговорять усі в Одесі. Можна буде надрукувать в газетах. Самому ніяково слати в редакцію... Дам три карбованці Селабросові, то це ледащо за усе напише,— марив Фесенко, поглядаючи на море.— А може, вона поклала цю траву, щоб сховати в йому до мене лист? Гм... гм...»

Фесенко облапав сухе зілля. Всередині нічого не було.

«Якась містифікація! Хтось мене дурить!» — подумав Фесенко.

«Догадуюсь, чиє це діло! Це робота Комашкова. Потривай же, будеш ти пам'ятать і за Саню, і за цю штуку»,— думав Фесенко.

Він шпурнув зілля в море і тихою ходою пішов назад до станції.

«А може, це чиїсь жарти? Жартував же не раз і я з дівчатами на усякі способи,— думав Фесенко,— писав же до одної, що повішусь в міському садку, як не вийде до мене...»

Послала анонімний лист в місто поштою до Фесенка не Саня, а штукарка Христина, що знала за все.

Таку містифікацію вона з нудьги робила не одному Фесенкові...

Вернувшись додому, Фесенко вглядів на столі другий лист, присланий по городянській пошті. Він розгорнув листа й побачив свої власні анонімні утвори з невеличкою припискою.

«Штука не вдалась! Вгадали капосні, хто посилав їм ці листи. І хто ж би то оце вернув мені листи? Стара Навроцька пойме віри цим листам і не схотіла б їх вертать по моєму адресові. Старий Навроцький незугарний до таких жартів. Та вони й мого адреса не знають. Це робота Комашкова та Санина. Комашко знає мій адрес... Потривай же! Я ж тобі оддячу! Я тебе з'їм без солі!»

— Вб'ю тебе! Підкопаю під тобою яму, і не я, а ти впадеш у цю яму,— говорив вже голосно Фесенко.— Саню моя! золото моє! як я тебе люблю! Я ладен оддати усе на світі за твій обнімочок, за один твій поцілунок. З іншими я жартував в кохання, а тебе кохаю щиро, гаряче, кохаю без міри!

Од того часу Фесенко почав обговарювати та судить Комашка, де тільки було можна... Одного вечора на буль-

варі за столиком в кофейні він углядів кишиневського директора й кружок інших директорів, що поз'їжджались в Одес на прогуляння. Він присів до їх і накинув на репутацію Комашкову покривало чорніше од чорної ночі... [Анонімні листи на Комашка полетіли і по вищій інстанції...].

VIII

Через кілька день Мурашкова запросила Саню до свого номера. Вона дістала з Одеса лист на свій адрес, але для передання Сані. Саня розгорнула лист. Лист був од Комашка.

«Олександро Харитонівно! — писав до неї Комашко.— Пишу до Вас лист, бо не маю надії стрінути вас насамоті й поговорить з вами. Я вам щиро одкрив своє серце, свою душу... Без вас я не можу жити. Я тільки живу й животію вами. Ви призналисъ мені, що маєте до мене симпатію. Ваша ласкавість до мене в останній час дає мені надію, що я не втратив вашого приятельства, вашої симпатії. Скажіть мені останнє слово! Коли я не маю місця в вашому серці, то нехай я лучче ніколи не бачитиму вас... щоб загоїти моє серце».

Саня прочитала лист і задумалась.

— Що він пише до тебе? — спитала Мурашкова.

— На, читай! — сказала Саня.— Питання стає дуже ясно й категорично.

— Правда, що категорично,— сказала Надя.— Що ж ти думаєш тепер вчинити?

— Писала б до його, та багато доведеться писати: це він становить для мене питання мого життя й моєї духовної смерті... — сказала Саня й трохи не заплакала, схиливши голову.— Треба б мені докладніше поговорити з ним. Але де його поговорить? Мачуха йде проти його. Дома мені ніяк не можна поговорити з ним.

— То виклич його сюди листом та й поговори з ним отут в моєму номері або в парку,— сказала Мурашкова.

— Одже ж ти добре радиш мені,— сказала Саня і, взявши лист паперу, зараз написала до Комашка.

«Спасибі вам, Вікторе Титовичу, за вашу щирість. Довелось би мені багато писати до вас, якби я думала списать усі мої бідні думки. Прибувайте до мене сьогодні надвечір. До нас не заходьте; йдіть в номер до Мурашкової. Там я вас ждатиму. І ваші принципи, і ваші пере-

свідчення мені до мислі, до серця. Я вже покинула космополітичну плутанину і симпатизую вашим поглядам. Мені, як і всім чесним і щирим людям, треба присвятить свою діяльність на користь рідному краєві, Україні. Я щиро прихильна до вас; серце моє за вами, але... є притичина, яка стає нам на дорозі. Я сама гаразд не знаю, що мені почати, що мені діяти. І поради нема в кого питать».

Саня одіслала лист на пошту, сіла на канапку, згорнула руки на грудях і потонула в важких-важких думах. Мурашкова сиділа коло вікна й читала. В номері було тихо; тільки дві мухи бились об шибки, дзижчали й ворушили однотонним дзижчанням мертву тишу. Саня передумувала, що мала казати Комашкові.

День був трохи хмарний. Сонце сховалось за білі хмарки й не веселило кімнатки. Густа акація та абрикоси закривали небо проти вікна. Тінь в кімнаті стала ще густіша, аж сумна; і та тінь хмарного дня не ворушила фантазії, не будила мрій; ясний розум, холодна розсудливість та поміркованість брали перевагу над ними.

Думи в Саниній голові спочатку плили логічно, виразно, але не доходили ні до якого ясно омежованого кінця, почали плутатись, перемішуватись.

Прибігла дівчина й покликала Саню обідать. Саня неначе прокинулась і тихою ходою вийшла. Її звичайна жвавість вже неначе притихла.

«Прощай, мій спокою! Час турбот вже настає, йде й мене не мине»,— думала Саня, сідаючи обідать. Вона обідала, як не обідала. Смак пропав. По обіді вона пішла до Мурашкової. Мурашкова вийшла в парк гуляти. Саня сіла коло вікна, розгорнула книжку, почала читати. Її очі бігали по листках і не могли вспіймати ні одного слова. Мислі не йшли в голову. Вона згорнула книжку, згорнула руки й ждала, схиливши голову.

Через одчинене вікно було видко небо й море, але вона не дивилась ні на небо, ні на далеке синє море і нічого не примічала.

Рипнули двері. В номер увійшов Комашко. Рівна його постать ще неначе стала рівніша. Очі були веселі: в їх виявлялась надія, сміливість, неначе він виграв перший якийсь позов в свому житті. Весело привітавшись до Сані, він сів проти неї. Йому здавалось, ніби він до

того часу плив довго-довго по великому морі і от тепер тільки допливає вже до зеленого берега, вкритого лісами та пахучими садками; от він бачить виразно, як сонце грає на горах, на садках. І садки й ліси манять його одпочити в затишку та холодочку десь над прозорою річкою.

Обоє мовчали. Саня спочатку зраділа, й ту радість було знать по рум'янцях на щоках. Очі блиснули привітом, але незабаром світ очей згас; очі стали сумні, задумані.

— Я вас оце ждала... Мені треба з вами поговорити за одну справу... Для мене це діло велике,— тихо й несміливо промовила Саня й замовкла.

Саня й сама здивувалась, що десь ділась її звичайна сміливість, котра її ніколи не покидала.

— Ви в своєму листі написали кілька слів, і мені тих слів доволі для мого щастя на мій увесь вік. Я тепер щасливий, двічі щасливий,— промовив Комашко.

Він узяв її руку й поцілував. Саня почервоніла й не піднімала вік, не глянула на його. Вона була гарна, як перша квітка в квітнику, в свіжому зеленому листі. Обоє знов замовкли. В номері стало тихо-тихо. Небо стало хмарніше. В номері стала тінь густіша. Нігде не було чути ні найменшого згуку, ні шелесту. Здавалось, ніби хмарне небо й зелені акації та абрикоси понахилялись зумисне над вікном, щоб прислухуватись до їх тихої розмови.

— Знаєте, Вікторе Титовичу? Я високо ставлю потребу просвіти й розвитку для женщини, давно працюю над своїм розвитком і не думаю й не гадаю, що я вже людина дійшла, що я дійшла до свого кінця. Мені ще треба багато працювати; я давно маю думку поїхать на університетські курси й просвітитись вищою наукою.

Комашко прислухувався до її тихої розмови. Гострий блиск його очей трохи пригас, очі стали задумані.

— Олександро Харитонівно! Я давно вас знаю, багато розмовляв з вами. Мені здається, що ви розвились стільки, скільки треба кожній людині. Тим-то ви мені й сподобались, що ви стоїте вище од інших паннів та панів нашого часу,— сказав Комашко.

Саня осміхнулась. Дві ямочки на щоках наче засміялись і знов в одну мить зслизли. Лице в Сані знов стало поважне.

— Спасибі вам за комплімент, але я себе лучче знаю. От ви йдете в життя чоловіком готовим, зовсім розвитим. Ви готові до розумової праці. Ви здатні присвятить себе чи науці, чи рідному краєві, чи народові. Ви здатні на це. А я от тепер не почуваю себе такою; я не рівня вам, а цього я не хочу. Я хочу бути рівною вам, а не нижчою за вас і розвитком розуму, й просвітою. Я люблю науку,— сказала Саня вже твердо і сміливо, бо вона вже опам'яталась і була ладна полемізувати й змагатись, що вона дуже любила.

— Ви мені не рівня? Не смиряйтесь-бо! не принижуйте себе надаремно! Ви багато читали,— сказав Комашко.

— Ох, не так воно є, Вікторе Титовичу. Я багато думала, багацько читала, але мушу признатись, що й тепереньки ще не виробила собі світогляду, пересвідчень і будлі-якого погляду на людське життя. Мені й досі все здається, що я ходжу в темряві, без світла, блукаю, плутаюся й все виходу не знайду,— сказала Саня.

— Чи може ж хто сказати, що він має ясні погляди на усе людське життя? Питання наступають на людину, як осінні чорні хмари. І небо ставить питання, і земля, і люде, і народ, і наука, і політика, і економія. Питання, мов ті тіні в Дантовому пеклі, кругом обступають кмітливу та цікаву людину. Їх десятки, сотні. Хто може напевно сказати, що він одгадав такі питання, які нам завдає наука, завдає людське життя? — сказав Комашко.

— І все-таки мені бажалось би жити розумним людським життям, витворить собі ідеали й чомусь служити.

— Я тільки знаю, що чую голос вашої не егоїстичної душі. Я давно вже одгадав вашу душу й через це її полюбив. З другою моє життя було б нудьгою,— сказав Комашко.

[— Як ви знаєте, я взяла місце в городській жидівській школі для дівчат, щоб мати хоч яку роботу, щоб як-небудь служити на користь людськості.

— Це з погляду космополітичного? — сказав Комашко.

— Було й так, бо жидівська женщина найбільше загнана в неволю, не має навіть права молитись вкупі з мужчинами, сісти за стіл з ними... А поки жидівська дівчина не вийде заміж, не має права ногою ступити в синагогу; її вважають не за людину...

— А народ наш ще більше,— перебив її Комашко].

— Я ладна служити хоч би й в народній школі. Тоді б я знала принаймні, що я щось роблю, а не чеврію, як чевріють без діла й нудьгують сотні й тисячі молодих паннів. Тепер подумайте: піду я заміж,— піде сім'я, господарство. Прощай тоді вища наука й усякі ідеали! — сказала Саня й похилила голову.

Комашко втямив, що Саня не наближається, а ніби одходе од його усе далі, і на його гострі очі неначе впала імла.

Він задумався. Голос в його став тихіший. Смуток почувся в його голосному, завсіди веселому голосі.

— Ще в одному мушу признатись... Я звикла до свободи. Батько мені давав волю у всьому. Мачухи, сказать по правді, я ніколи не слухала, хоч вона завжди микається в мої вчинки й діла. Я боюсь втратить волю. Ви знаєте, які наші сім'ї? Жінка в сім'ї господиня й невільниця. А я тепер вільна, як птиця,— сказала Саня.

Комашко ще нижче похилив голову. Ще смутніші стали в його очі. Саня замовкла й думала. Знов в кімнаті стало тихо, аж мертво. Небо супилось. Хмари на небі стали густіші, і на білих стінах полягали ще густіші тіні, неначе вже поночіло в вечірню добу.

— Я не так дивлюсь на життя в сім'ї,— промовив перегодя Комашко.— По-моєму, жінка в сім'ї повинна бути вільною й жити по своїй волі й по своїй вподобі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що сім'я та любов накладає золоті кайдани. Але мені здається, що чоловік та жінка не почувають тих кайданів, коли між ними є щира любов.

— Але все-таки кайдани кайданами, хоч би вони були й золоті,— додала вольнолюбна Саня.— Я більш од усього на світі люблю волю.

Знов затихли вони обоє й довгенько мовчали. Комашкові здавалось, що він не знайшов пришибу до пишного берега, а знов повертає назад в бурливе та хвилясте море. От-от ледве вже мріє перед ним розкішний берег в садках та лісах, і все криється туманом. Його взяв жаль.

— Що ж тепер нам робити? що почати? — несподівано спитав в Сані Комашко.

— Я й сама добре тому невідома. Ви завдали мені важке питання, якого я не зумію розв'язати. Воно мене мордує, не дає мені спокою. Я доконешно хочу їхати на

університетські курси, бо давно звикла до тієї думки. Вона увійшла в мої нерви, як дощова вода всисається в суху землю. Я живу й животію тією думкою. Як моє бажання не справдиться, я збайдужнію до всього... Багато з моїх товаришок поїхало на курси. Я опізнилась... як бачите.

Дві сльози виступили з її очей і покотились по щоках. Комашкові стало жаль і її, жаль і себе...

— Чи ваш батько згоджується послати вас на курси? — спитав Комашко, і в його голос загув тихо, неначе він випитував секрет.

— Ні! А мачуха не хоче й слухати за це нічого,— сказала Саня.— Вона ворог правдивої просвіти. Дайте мені час надуматись, порадитись,— сказала Саня.

Комашко почутив, що не в добрий час запалив серце молодої дівчини. Він несподівано встав з місця, якось хапаючись, неначе хотів утікати.

— Прощайте! — сказав він до Сані й подав їй руку.— Несподівана й сумна для мене притичина... Прощайте!

Він похапцем ухопив шапку й вибіг з кімнати. Двері гуркнули. Саня опам'яталась, схопилась з місця. Їй здалося, що вона теряє милого навіки... вона простягла руки й побігла слідком за ним, щоб гукнути на його й вернуть його. Але двері зачинились. Кругом стало тихо, мертво. Саня сіла на канапу, поклала руки на стіл, впала головою на руки й заридала.

Блиснула блискавка. Загуркотів грім. Небо стало ще чорніше. Грім загримів вдруге так, що шибки в вікнах задзвеніли. В кімнаті стало сливе поночі... Здорові краплі вдарили в шибки, як горохом. Скло залущало. А Саня сиділа, поклавши голову на руки, неначе прибита. В номер увійшла Мурашкова. Саня не підвела голови й хлипала.

— Саню! що з тобою? Чого ти плачеш? — спитала в неї Мурашкова.

Вона мерщій налила стакан води й подала Сані. Саня одвела стакан рукою й не підвела навіть голови.

— Саню! Бога ради! Чого ти плачеш? За що ви тут розмовляли? Що довело тебе до сліз? — питала збентежена Мурашкова.

Саня мовчала. Згодом вона підвела голову, трохи заспокоїлась і розказала Мурашковій за всю свою розмову з Комашком.

— Що ж тепер вийде? На чім усе це скінчиться? — питала Мурашкова.

— Сказала б тобі, та й сама гаразд не знаю. Був у мене свій рай, були в мене свої ідеали... Я з дорогою душею прямувала до того раю. Той рай здавався мені Дантовим раєм, де людські душі чисті, високі, з високими думками, ясними, як кришталь. А тепер я несподівано побачила другий рай, зазнала пишний рай серця. Мене манить рай розуміння, мене манить і рай серця, рай кохання. Що мені діяти? що вчинить? — спитала Саня в Мурашкової.

— Тут дуже проста річ: бери собі заразом той і другий рай,— сказала Мурашкова тоном практичності, щиро грецької.

Саня осміхнулась.

— Добре тобі так говорити за діло, в якому ти сама не зацікавлена і яке до тебе не стосується,— сказала Саня.— Але стань ти на моєму місці, то й побачиш, як трудно вибирать та випручуватись.

— А може, Комашко пристане на те, щоб покинути службу та поїхать з тобою в Петербург або в Київ. Там ти будеш ходить на курси, а він собі напитає будлі-яке місце,— сказала Мурашкова.

— Чи схоче ж він так зробити? — сказала Саня.— Він людина небагата, живе службою. Чи я маю право вимагати од його такої жертви?

— То покинь думку за курси,— сказала байдужно Мурашкова.

— Не покину, нізащо не покину,— сказала Саня.— Це була моя мрія трохи не од дитячих літ, трохи не змалку.

— Але ж ти втратиш такого жениха, який може потім не трапиться! — крикнула Мурашкова.— Вас неначе бог призначив одно для одного. Саню! ти подумай за це й обміркуй добре.

Саня задумалась.

— Жила собі спокійно, була щаслива по-своєму, і десь узявсь той клопіт. Правду каже пісня: «Якби тебе не любила, гула б, як голубка»,— промовила Саня.

— Десь узявся сокіл, вхопив голубку й поніс в синє море,— додала Мурашкова в поетичному тоні пісні.

— Який-то буде кінець тому всьому? — сказала Саня.

— Але знаєш що, Саню? Рай раєм, а діло ділом. Як я йшла до свого номера, то вгляділа вашу маленьку горничну. Вона тут вертілась по коридорах і бачила, як Комашко вийшов звідсіль. Вона бачила Комашка і зараз скаже за це або Мані, або й мачусі. Начувайся, Саню! Буде тобі лихо.

Саня підвела голову. Звістка була неприємна для неї. Вона тільки махнула рукою.

— Про мене! Тепер мені за все байдуже! — сказала Саня.

Вона попрощалась з Мурашковою і вже не побігла швиденько та дрібно, як колись бігала, а пішла тихою ходою, помаленьку, поволі, похиливши голову. Життя вперше вдарило її важким крилом, як б'є крилом шуляк голубку.

Тим часом Раїса Михайлівна Навроцька вже довідалась од своєї горничної, що Саня сиділа з Комашком в номері в Мурашкової. Така самовільність молодої дівчини здавалась для неї трохи не проступством.

Навроцька сиділа в невеликій світличці коло самовара, саме засипала чай і ждала Навроцького, щоб прочитати йому добру молитву.

Навроцький увійшов і сів коло стола. Навроцька встала й причинила двері в кімнатку, де сиділа Маня.

— Харитоне Кириловичу! — почала поважним тоном Навроцька.— Чи ти пак знаєш, де тепер Саня і з ким вона балакала?

— А хіба ж я знаю? Певно, з Мурашковою ганяють по дощеві в парку або в цвинтарі знайшли захист од дощу, щоб перестоять дощову годину,— обізвався Навроцький.

Як людина стара й проста, він любив дома говорити по-українській і часом пускав жарти щиро народні. Навроцька не дуже сердилась за його «мужицьку» мову, але жартів не любила.

— Еге, ганяє! Отам сидить з Комашком в номері в Мурашкової. Я не знаю, що далі буде з цими новомодніми паннами,— сказала Навроцька.

— А коли сидить з Комашком, то нехай сидить та говорить собі на здоров'я,— одрубав Навроцький.

— Як-то нехай сидить? Де ж видано, щоб молода панна тягалась з паничами, десь запиралася в номерах? Чом ти її не впиниш? Літає десь по Фонтанах, плаває

на пароходах, ганяє по Одесі, неначе той студент або якийсь вітрогон гусарин.

— То й нехай ганяє, бо ще молода. А як підтопчеться так, як оце ми з тобою, то буде сидіть на одному місці та панчохи плести або сваритись,—обізвався Навроцький.

— Добре, їй-богу, добре! Та вона тобі колись сяде на пароход та й дремене в Константинополь до турків у гості. А що тоді буде? — підняла голос Навроцька.

— Нічого не буде, бо вона до турків не дремене,— промовив Навроцький.

— Ходить в якусь жидівську школу, просвічує жидівок, пропахалась наскрізь цибулею так, що того жидівського смороду вже повні кімнати. В неї навіть черевики тхнуть жидами. Усі наші кімнати смердять жидами, неначе тут жиди завели шинк,— сказала Навроцька вже сердито.

— Гм, я чомусь не чув носом, щоб в наших покоях тхнуло жидами, хіба тільки тоді, як кравець Гершко принесе одежу. Може, це тим, що в мене завжди нежить в носі. Не всім пак мати такі тоненькі ніздрі, як у тебе,— сказав спокійно Навроцький.

— В тебе, мабуть, зроду нежить в носі, бо ти степовий чумак,— сказала Навроцька.

— Добре, що в вас кам'янецькі носи дуже вже тоненькі. Я й дьоготь нюхав, та й то не вадило, а тобі то й завадило б,— сказав Навроцький.

— Цить! Он Маня сидить за дверима! Чуєш! Це недобрий тон! Чисте мужицтво! Вона оце все почує. Овва! Ти зовсім збавиш дочок,— сердито обізвалась стиха Навроцька.

— Не знаю, хто збавить — чи я, чи ти,— обізвався Навроцький і втупив очі у вікно, неначе пильно роздивлявся на маяк.

— Бач! в тебе все я винна. Може, я винна, що твоя нахабна Саня бродить по номерах з таким самим нахабним Комашком?

— Як з Комашком, то я не маю до того ніякої причепки: він чоловік чесний. Нехай з ним трохи побалакає. От якби з Фесенком... то інша річ,— сказав Навроцький.

— З Комашком, то нічого? — аж писнула Навроцька і стулила долоні вгору пальцями по-католицькій, як на молитві.

— Авжеж нічого. Комашко людина розумна, поважна, просвічена, не шелихвіст, не вітрогон,— сказав Навроцький.

— Комашко заведе твою Саню туди, де козам роги правлять. Хіба ж ти не чув, як він говорить? В його тільки й мови, що мужики, та мужики, та мужицька мова. Я не знаю, чи він навіть в бога вірує.

— За це й я не знаю, та й не буду його питати,— сказав Навроцький.

— В його усі люде то нечесні, то шкодливі, то ледарі й деспоти, то жмикрути. І те погане, і там недобре. Усе ганить, усіма нехтує. Я не знаю, що він за людина? — сказала Навроцька.

— Що він за людина? Чесна людина, вартна людина, та тільки не вміє або не хоче закривати лиця машкарою; це в йому маленька хиба, маленька ганжа, може й помилка... от і усе! — сказав Навроцький.— За Фесенка цього не скажу; не вгадаю, чи машкара на йому, чи натуральна пика.

— Авжеж натура, і натура делікатна, з гарними манерами. Фесенко далеко піде, вгору високо полетить,— сказала Навроцька.— Він гарної направи й... політику життя тямить.

— Може й полетить вгору, як буде віяти той самий вітер, що теперечки віє, а як вітер поверне...

— То й він повернеться,— сказала Навроцька.

— Як той вітряк на степу... — бовкнув Навроцький.

— Але ж і слова в тебе! Коли ти їх покинеш? — крикнула Навроцька.

В той час надійшла Саня й сіла біля вікна. Вона глянула на мачуху й по злих очах одразу дізналась, що між нею та батьком була якась гостра розмова, якась спотичка.

— Де це ти, Саню, була? — спитала в неї Навроцька.

— В Мурашкової,— обізвалась Саня.

— З ким же ти там бачилась? — сікалась до неї Навроцька.

— З Комашком,— обізвалась Саня.

— Добре, їй-богу, добре! Це гарна нова поведенція пішла! Чи личить же молодій панні вештатись крадькома по номерах з паничами? Чи слід тобі так робити! Де ти набралась таких новомодних ідей? — присікалась Навроцька до Сані.

— Комашка я давно знаю. Знаю, що він добра, статковита людина. Стрілася з ним і побалакала,— обізвалась Саня.

— Якби він був твій жених, то ти й тоді не повинна ховатись з ним по закутках,— напучувала далі Навроцька.

Саня мовчала й дивилась в вікно; вона давно звикла слухати такі напутіння од своєї мачухи і вже не огризалась.

— Бач, Харитоне Кириловичу! Я тобі казала, не давай Сані в гімназію. А ти мене не послухав, а тепер маєш дочку, що потаєнці по закутках з паничами ховається. Де ж пак! сиділа там в гімназії поруч з жидівками, з міщанками, а може й з дочками куховарок, браталась з ними, приятелювала й єдналась,— от і набралась од їх такого духу, що й з хати не викуриш ніякими парфумеріями.

Саня сиділа й змовчувала, хоч вона й була опришкувата в інший час і любила справдовуватись.

— Добре, що я свою Маню оддала на науку в приватний «благородний» пансіон,— говорила Навроцька, обертаючись до свого мужа.

— Гм! Може. Не знаю, чия кривда, чия правда: чи твоя, чи моя? Хто любить попа, а хто попадю, а хто попову дочку, а хто й попову наймичку, а відьма й попову корову? — обізвався знехотя Навроцький ніби в жарти.

— Од жидівок та міщанок не дуже-то можна набратись просвітнього духу. Я розвила свій розум книжками, та й годі! — обізвалась Саня.— Світ іде не од міщанок, а од заграничних розумних книжок.

— Гарний світ! Не дай боже такого світу! А це які книжки ти втирила в руки Мані, мене не спитавши? На, подивись! — сказала Навроцька, подаючи книжки Навроцькому.

— Гм. «Вона та він» Жорж-Занда, «Черево Парижа» Золя, «Паризькі письма» Берне, Спенсер, Дарвін, «Вістник Європи». Гм. Нема тут нічого небезпечного,— сказав Навроцький, перегортуючи листки книжок.

— Як-то нема нічого небезпечного? — крикнула Навроцька.— Там усе пишуть про погану любов. Якийсь «Він» якась «Вона»... Це все, надісь, якесь паскудство, якого паннам зовсім не годиться і не варто знати.

— Не читати ж акахтистів молодим паннам. Та наша цензура як перешеретує книжки, то й нічого тобі ляка-

тись; їх безпечно можна читать не тільки печерським ченцям, але навіть черницям,— сказав Навроцький.

Навроцька кинула очима на чоловіка, неначе п'ятака дала, й махнула бровою до вікна, де сиділа Саня.

Навроцький опам'ятався.

«Ой лишко! це ж я трохи зсунув машкару з лиця, забув, що дочка в хаті»,— подумав Навроцький і трошки кашлянув в долоню, затуливши нею рота.

Навроцька заарештувала книжки й замкнула їх в камоду.

До чаю вийшла з кімнати Маня, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла світлицю качиною, неначе старечою ходою й сіла біля матері. Розмова за чаєм почалася дуже благочестива, але невимовно нудна для Сані. Стара розлила кругом себе напутіння більше, ніж налила чаю на всю сім'ю. Саня передумувала свої важкі думи й не обзивалась і словом.

Скінчився неприємний нудний вечір, наче нудна лекція по граматиці. Всі рано полягали спати, потомлені од морського купання. Саня погасила світло. Сон не брав її. В кімнаті була важка духота, неначе пашіли жаром стіни, неначе дихали гарячим духом груба, стіл, камода, шафа. Духота душила Санині груди. Гаряча кров швидко ворушилась в жилах.

Саня одчинила вікно, сіла й сперлась на одвірок. Потягло з моря свіжим подихом, наче дихнуло вогке свіже повітря на Санине гаряче лице. Була пишна тиха ніч. Над Одесом вже стояв світовий білуватий туманець. Білий монастир поетично мрів в легкому світі од маяка. Ясні зорі висипались на чорному небі. Маяк блищав ясно-ясно і розливав одлиск на акації, на монастир, на парк; купи акацій, трохи освічені, приймали фантастичні форми й неначе виринали верхами з чорної безодні. І полетіли Санині думи одна за другою, наче зерна дорогого намиста низались на шовкову нитку.

«Що мені робить? Що мені почати? Як мені вийти з цього заплутаного лабіринту? — думала Саня, дивлячись на срібний туман над далеким містом.— Невже мені дійсно доведеться покинути останню надію на вищий розвиток свого розуму? Невже не справдяться мої золоті мрії? Невже я їх мушу забути, повинна їх покинути назавсіди?»

І її розум підказував, що не треба їх занехаювать, що не можна їх покинути.

Але десь глибоко-глибоко в серці обзивався інший голос, принадний, тихий, ласкавий, як подих морського свіжого вітреця: то був голос серця. І не думи розсудливості почали сновигати в неї в голові, а якісь інші мислі, якісь палкі мрії роєм повилися проти її волі. І ті мрії налітали звідкільсь, вилися ніби з ясного срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї поетичної далечі, де пробував Комашко, сновигали кругом неї, неначе бджоли в майський день, і ворушили серце.

Саня незчулась, як забулась про допитування свого розуму. Вона вже неначе бачила серед темної нічної картини очі Комашкові... бачила, як вони темніли, вкривались смутком в час її розмови з ним, пригадала, як він вийшов з номера смутний, неначе громом пришиблений. І їй стало невимовно жаль Комашка. І дві гарячі сльози покотились по гарячих щоках і впали на руку.

І через годину знов розум брав перевагу над серцем.

«Пишуть, що є якийсь ніби закон розумності в світовому животті; кажуть, нібито якийсь вищий розум правує життям кожної людини,— думала Саня.— Чи вже ж тому правда? Який же закон розумності в сьогочасному житті? Темні сили панують, справляють скажені оргії свого панування, а світлі сили вільного розуму потоптані їх поганими ногами. А в природі? Вдарить суша, спека, коли треба дощу; хліб сохне, чевріє, усе в'яне, сохне, неначе смерть вхопить землю в свій обнімочок... Чи не така ж нерозумна суша впала тепер на моє життя? Я налагодилась довести до дійшлості свій розвиток, а та світова розумність наче зумисне спиняє мене на дорозі, наче глузує з мене. Десь отут над Чорним морем впала іскра на моє серце чи од моря, чи од синього неба, чи з темної ночі, чи з зірок; впала іскра й запалила мою душу, заморочила розум... Десь узялась якась нікчемна матеріальна любов... Чи нікчемна ж? Чи матеріальна?»

Але якийсь голос тієї нерозумної природи неначе потаємці шепотів до неї: «Ні, не нікчемна, а велика, непереможна сила! Їй народи ставили вівтарі, приносили жертви, курили фіміам, її люде вознесли на небо, як богиню краси та кохання. Вона давала силу геніям, високо піднімала силу їх поезії... То радість життя, найбільше щастя в животті, і за його часом люде гинули, проливали кров і свою й чужу...»

І Саня без надії схилила голову на руку. А вогонь в

серці розгорювався. Пишна ніч виводила роєм мрії. Згадка за згадкою пішли в її голові. Вона неначе бачила перед собою кімнату в домі Мурашкової. Вона, Махнівська, Надя й їх молоді товаришки обсіли кругом на софах. Йде весела розмова, йдуть змагання...

Саня згадала той недавній час спокою свого серця, і їй стало невимовно жаль минувшого, хоч так недавнього... А ніч ішла, плила. Над морем далеко-далеко блиснула блискавка раз, другий.

Саня перевела очі на ту картину над морем. Блискава миготіла частіше й ясніше; над морем визначувались краєчки хмар, зубчасті, білі, неначе верхи гір, вкриті снігом. Блискавка миготіла раз у раз. Було видно, як ворушились на далекому небі хмари, сині, чорні, білі. Під ними миготіло море, і блискавка падала ніби в самісінькі хвилі. Саня задивилась на картину далекої бурі, що десь лютувала на морі. А на землі й на небі було тихо, мертво...

«Було колись тихо в моєму серці. І десь узялася, неначе з моря вилетіла, завірюха, і страшна і поетична, і мучить мене, й тривожить душу й серце, і... дає мені щастя. Он хмари з блискавкою неначе злилися докупи з хвилями. Невже й моє життя так зіллється з його життям?»

Зайнялося небо на сході. І Саня була ладна в той час летіти до милого, сказать йому: «Люби мене повік! забудь усе, що я тобі казала, і дай мені тільки твоє чисте серце».

«Завтра я напишу до його, заспокою його муки. А яку муку він, бідний, мабуть, тепер терпить! Як він мене любить!»

Саня лягла в постіль світом і заснула тривожним легким сном. Сонце зійшло. День настав. Саня встала пізно. Мрії втихли, розлетілись, мов фантастичні ілюзії, ніби русалки поховались в воді перед сонцем.

«Перша думка моя про тебе, мій милий!» — думала Саня, прокинувшись.

Цілий день вона ждала та виглядала Комашка, а він не приходив. Гуляючи під акаціями, Саня згадувала, що перетерпіла її душа за цілу ніч, передумала усі тривоги свого серця! Але ясний день вів за собою ясну поміркованість. Золоті мрії неначе розлітались од світу сонця. Завзяття холодного розуму знов верталось до Сані. «Ні,

не покину я свого заміру! Поїду на курси, одкаснусь од Комашка, забуду його. Стане в мене на це сили, стане завзяття... — десятий раз промовляла сама до себе Саня. — Не буду до його писать, не буду манити його, не буду навіть думати за його».

Настав вечір; ніч вкривала землю.

І знов налітали роєм мрії, і знов взрушували серце.

«Зорі мої ясні! Не сходьте на небі! Не взрушуйте мого серця, не несіть мені мук!» — думала Саня, сідаючи вночі коло одчиненого вікна.

А зорі сходили, як і перше. Ніч навівала поезію, любов. Муки серця знов оживали...

Навроцький поїхав на службу до Кишинева і обіцяв знов вернутись через тиждень: він сподівався, що Комашко незабаром попросить Саниної руки. Цілий тиждень не приходив Комашко. Саня мордувалась, нудила світом. Щоки зблідли, лице помарніло. Веселість, жвавість щезла. Рум'янці на щоках зів'яли, як в'януть квітки на пекучому сонці.

IX

Минув тиждень. Комашко довідався, що Навроцький вернувся на Великий Фонтан.

— Піду та оповіщу старому за все,— говорив Комашко Мавродінові, сидячи на бульварі над морем вечірньою добою.— Старий мене любить. Може, він вговорить Саню, дасть їй пораду, встоюватиме за мене і таки вговорить її. Душа моя перепечалилась. І сон мене не бере. Ніщо мене не веселить. Он люде гуляють, бавляться, а я один ходю, як неприкаяний, неначе нічого не бачу, нічого не чую.

— Вікторе Титовичу! Коли розпочали діло, то доводьте до кінця. Ваша доля для мене — неначе моя доля. Щасти вам боже довести діло до кінця,— сказав Мавродін.

І обидва товариші замовкли. Оркестр на бульварі гримів. Публіка гомоніла, гула, як вітер в лісі. Бульвар неначе клекотів, як окріп в казані. А два молоді хлопці неначе нічого не чули. Вони смутно дивились на широку чорну площину моря, неначе засіяну світлими цятками, що миготіли на розкиданих в морі кораблях.

Комашко другого дня надвечір задумав поїхати на Великий Фонтан.

— Поїду і я з вами,— сказав Мавродін,— трохи розважу себе. Поблукаю над морем та побіжу до Бородавкіна, може, збреше щось веселе та цікаве.

Вони убрались й поїхали на Великий Фонтан. Їдучи вуличкою до монастиря, вони стріли Бородавкіна. Бородавкін купував в крамниці тютюн і, вглядівши їх через одчинені двері, вибіг до їх.

— Добривечір, Вікторе Титовичу! Куди це ви?

— Та блукаю й гуляю з нудьги,— обізвався Комашко.

— Чого це ви обидва так помарніли? Чом це вас нігде не видко? Чи, може, як співають:

На вулицю не піду і дома не всиджу;
Хіба піду підкопаю у дівчини хижу...

— А що, чи швидко пак підкопаєте у дівчини хижу? — промовив Бородавкін наздогад.

— Хто його зна... — знехотя обізвався Комашко, бо знав слабкий язик Бородавкіна.

—Знаєте що, паничі? Ходім до мене та пограємо трохи в карти. Потягла мене жінка на оце купання, бо вона, бачте, тутечки зросла, і як настане літо, то її, мов ту морську чайку, так і тягне сюди... Її тягне до моря, а мене до суходолу. Здохну незабаром з нудьги. Ходім, голубчики!

— Спасибі вам: я в карти не граю,— сказав Мавродін.

— І я не граю,— обізвався Комашко.

— Але чого це ви обидва скривились, як середа на п'ятницю? Жінок у вас нема, діти дома не плачуть. Щасливі люде, та й годі! — сказав Бородавкін.— А може, це ви так подались од морського купання?

— В кожної людини є свій клопіт і свій смуток, без цього не можна,— сказав Комашко.

Комашко обернувся і трохи не почоломкався носом об фізіономію Фесенкову. Фесенко прямував до Навроцького, але вглядів Бородавкіна і приступив до його, не примітивши Комашка, що стояв до його потилицею.

Комашко одскочив на ступінь, неначе вколовся об будяк. Фесенко ласкаво привітався до Бородавкіна, зняв циліндер і якось штучно, роблено, дуже низенько й химерно поклонився Комашкові. Лице в його стало солоденьке, але осміх був хитрий, з сутінком злостування. Комашко знав, що як Фесенко дуже ввічливий, дуже

низенько кланяється й солодко говорить, то, напевно, був знак, що він зробив або зробе чоловікові якусь капость.

І Фесенко зробив вже таку капость: ославив Комашка.

— Куди це ви йдете? — спитав в Фесенка Бородавкін.

— Приїхав на Великий Фонтан пошвендяти з нудьги. В Одесі мене бере така нудьга, що не знаю, де й дітись,— сказав Фесенко, скоса зирнувши на Комашка.

— Ходім, голубчику, до мене! Нам нестає одного партнера до карт! — просив його Бородавкін.

Фесенко думав зайти до Сані або хоч углядіти її денебудь. Вона не виходила в його з думки, манила його своїми блакитними очима. Він таки не покидав надії розпочати з нею роман. Але, стрівшись з Комашком, він догадався, що й той туди ж прямує. Фесенка почала розбирати злість, і він згадав свої анонімні листи, вернуті йому назад.

— Та й модна ж ви людина! Які чудернацькі рукави вашого пальта! — крикнув Бородавкін, трясучи Фесенкову руку.

Рукави сірого делікатного кольору пальта були скраю обшиті чорним оксамитом з чудернацькими кучерявими рідкими визубнями. Здалеки здавалось, що на широких закарвашах рукавів поначіплювались не то раки, не то чорні павуки. Фесенко для оригінальності сам вигадував собі таке, хоч на це й не було поведенції в панів.

— Подумайте собі! Два тижні, як я пошив собі таке пальто з чорними оксамитовими закарвашами на рукавах, а це дивлюсь на бульварі, десять душ якраз в таких самих сіреньких пальтах, з такими ж достоту закарвашами. Так і пішло, так і пішло! — чванився Фесенко.

— Честь вам і слава! Вподобу маєте дуже естетичну! — обізвався Комашко.

Фесенко зрадів, бо не постеріг іронії. Його очі стали ласкавіші.

— Яке погане місто Одес! — сказав Фесенко.— Тиждень оце шукаю гудзиків до рукавчиків та до жилетки; передивився усі магазини і... не знайшов.

— То випишіть з Парижа, коли в Одесі вам у цьому недостача,— сказав Комашко і засміявсь просто в вічі Фесенкові.

Фесенка неначе шпичкою кольнуло в бік; він втямив, що Комашко сміється з його й глузує.

— Нехай вже філозофи виписують моди з Парижа. Я обійдусь якось і без Парижа,— сказав сердито Фесенко, і чоловічки його очей закрутились, завертілись.— Мені здається, що не так ганьбить чоловіка виписування гудзиків з Парижа, як дурні хлоп'ячі жарти, схожі на жарти сільських парубків...

— На які це, паничу, жарти ви натякаєте! — крикнув Комашко.

— Ви самі добре знаєте, на які,— сказав Фесенко.— Їхати вночі на Малий Фонтан... писать нікчемні листи — це така штука, на яку хіба здатний дурненький гімназист, а не...

— Що ви торочите? Який Фонтан? Які листи? — промовив Комашко.

Фесенко почутив, що шпичка кольнула його і в другий бік.

— Це підступ, а не жарти! Цього не зробить мужик! — репетував Фесенко на всю вулицю.

Очі в Бородавкіна замиготіли од цікавості: Фонтан, анонімні листи страшенно його зацікавили. Він насторочив вуха, як той кінь, що прислухається до несподіваного шелесту в лісі, в гущавині.

— Я подлим ніколи не був і не буду. Чого ви напалились на мене серед вулиці й репетуєте на ввесь Великий Фонтан? За які листи ви торочите? Оце так брехня! — обізвався Комашко.

— Та скажіть-бо, що то за анонімні листи, що то за Фонтан? Скажіть, будьте ласкаві! — благав Бородавкін, і в його од цікавості неначе засвербіло коло серця.

Але Фесенко його навіть не слухав. Він розлютувався, розчервонівся, верещав, махав руками, наче простий сільський парубок. В той час зовсім він забув за удавану делікатність манер.

— Таку штуку можуть встругнути тільки ліберали, радикали, такі, як ви! — кричав Фесенко.

— Так чеплятись нізащо можуть тільки такі шовіністи, як ви, що ладні по тричі на тиждень зміняти свої пересвідчення з вітром! Жаль мене бере, що ви такий молодий, а вже ламаєте свою душу,— сказав Комашко.

Мавродін кліпав своїми великими тихими очима на Комашка, неначе казав: «Не зачіпай-бо лиха!» Комашко навіть не примітив того.

— Бога ради, не кричіть, бо вже люде збігаються,— втихомирював Бородавкін.— Зійдім з вулиці в те провалля.

— Знаємо, куди ви дивитесь! Ви дивитесь на Женеву та Лондон,— репетував Фесенко.

— Ба неправда! — крикнув Комашко.— Я дивлюсь на Україну, та й годі. А ви дивитесь в Париж та на свою кишеню,— сказав Комашко, й його тонкі ніздрі затрусились, а лице зблідло.

— Одначе прощайте! Час мені йти до Навроцьких,— сказав Комашко.

— І я там зараз буду! — гукнув Фесенко.

— Опізнились! Ви скорчитесь в три погибелі, і плазуєте, і скрізь пролазите, але там не пролізете,— різко говорив Комашко, показуючи рукою на гору, де була гостиниця.

— Проліземо й там! — гукав Фесенко вже з балки, кудою повів його за руку Бородавкін до себе.

— Та ходім-бо, пограємо в карти, бо все одно — вам не годиться до Навроцького йти: туди ж пішов Комашко,— сказав Бородавкін.

Злість душила Фесенка. Він почервонів, трусився, як в пропасниці, і все лаяв Комашка, йдучи балкою попліч з Бородавкіним. Він ненавидів Комашка і за Саню і через те, що Комашко був талановита людина і міг стати йому впоперек дороги на службі та випередить в кар'єрі.

Стежка вилася по дні балки, подекуди закиданої сміттям та гноєм. На праву руку повертала стежка нагору, до одної гарненької дачі з блискучими шибками, з ганком, оповитим диким виноградом. Фесенко повернув на ту стежку. Він гадав, що на тому ганку вони будуть грати в карти.

— Не тудою-бо! Ми живемо не в таких багатих дачах. Моя жінка нахильна до сільської ідилії. Ондечки на горбику наша дачка, наша ідилія! — сказав Бородавкін. Він показав рукою на просту міщанську мазанку.

Фесенко глянув на ту дачу й насупив густі брови.

— Повертайте на ліву руку, на ген оту стежечку,— гукнув Бородавкін. Стежка з балки повела на горб через густі колючки.

Фесенко був взутий в тоненькі трикові сірі черевики. Колючки кололи його в литки через шовкову чесучу і в ноги через трико.

— Ой, як колько тут! ой, бур'ян б'є по ногах! ой, як колють колючки! — аж сичав Фесенко, підкидаючи ноги вгору... — Кат зна куди ви оце запровадили мене,— сердився Фесенко.

— Це ми пішли навпростець, навмання, щоб мерщій дійти. Жінка, бачте, з нудьги вмирає,— говорив Бородавкін.

Стежка довела до горбика, де стирчала на щолопочку рибальська хатинка. Горбик той був просто стародавній осілий і стверділий смітник. Внизу коло горбика в колючках лежали купи попелу. По спадистому боці горбика лисніли мокрі помиї. Міщанка виливала їх на смітник просто згори. Треба було йти або через купи попелу, або через горб, запаскуджений помиями, або просто через колючки. Фесенко ступив черевиком в попіл. Нога вгрузла, як у борошно; сірий черевик став попелястий та зозулястий, мов зозуляста курка.

— Ну, та й завели ж ви мене в пущі та нетрі. Тут тільки собакам ходить, а не кавалерам,— обізвався сердито Фесенко.— Гарна ідилія, нічого казати.

— Держіть горою! Беріть цабе! — гукнув Бородавкін позад його.

Фесенко взяв цабе на спадистий бік горбика і вліз в якусь квашу. Він вискочив на сухе місце й почав обтрушувати хусточкою панталони та ботинки та обтирати об траву підошви. Обчистившись, облизавшись, як той кіт, він пішов за Бородавкіним.

— Знаєте, що, Фесенку? Ви дурнісінько топчете стежку до Сані. Саня хоч гарна, але вона, передніше за все, опришкувата на вдачу, любить вволяти свою волю, і в неї приданого ані шага,— сказав Бородавкін.

— Невже? — аж гукнув Фесенко.— Я чув, що Навроцька багатенька.

— Багата одна Маня, менша дочка Навроцьких. Ви знаєте, що на неї мати записала двадцять п'ять тисяч карбованців. І дім в Кишиневі належиться не Навроцькому, а його жінці; а дім колись достанеться Мані,— сказав Бородавкін.

— Двадцять п'ять тисяч і дім! — аж писнув Фесенко.— Ото штука!

— Не знаєте ви, де раки зимують,— обізвався Бородавкін.

— Невже цьому правда? — спитав Фесенко.

Він не дуже йняв віри Бородавкінові, вважав на його як на брехуна й штукаря і взагалі як на легковажну людину.

— Сам бачив, оцими сірими баньками бачив листи в банку; стара клала в банк при моїх очах, їй-богу, правду кажу! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу! Розпитайте людей, коли мені не ймете віри,— говорив Бородавкін.

— Гм... Це штука... Цщ... — цмакнув Фесенко по-бессарабській і задумався.

— От ви й причепіться до Мані. Але що то за анонімні листи? Що то за якесь сухе зілля, через котре ви полаялись з Комашком? — спитав Бородавкін.

— Ат! то нісенітниця,— бовкнув Фесенко.

— Та скажіть-бо, голубчику! Бачте, який ласий секрет я вам сказав,— благав Бородавкін.

Його сірі великі очі аж благали, неначе в дитини, що пеститься та лащиться до мами й просе солодкого гостинця.

— Ет! нехай потім,— обізвався Фесенко.

— Та скажіть-бо мерщій, бо кортить. Невже вам трудно сказати кілька фраз? Їй-богу, я нікому не скажу! Божусь і присягаюсь! Жінці навіть не скажу,— просив Бородавкін.

— Нехай потім. Секрет не втече, а ми не помремо так швидко,— одрізав Фесенко.

— А як помремо? Ми усі під богом ходимо,— аж благав Бородавкін.

Стежка крутилась по горбикові й довела до дачі Бородавкіна; то була проста міщанська хатина-мазанка.

— От і наша дачка! — промовив Бородавкін.

— Де? — спитав Фесенко, бо вже більше й хат не було.

— Та оця ж хатина. Ми живемо в демократичній дачі; бачте, моя жінка любить ідилію,— сказав насмішкувато Бородавкін.

Фесенко закрутив носом і зморщив губи, неначе покуштував кислиці. Одначе він мусив йти за своїм поводатором в ту ідилію.

Хатина стояла край спуску до моря на горбику. Горб був обсмалений сонцем, як циган. По горбику стирчали будяки та колючки. Тільки коло ганку росли дві старі акації та в горідчику за хатою зеленів старий волоський горіх, єдина окраса того горба.

Бородавкін привів Фесенка до ганку. Ганок був напнутий з двох боків і зверху парусиною. Передній бік був зовсім не заслонений. В ганку стояв стіл. Коло стола сиділи Бородавкіна та Христина. Фесенко став перед ганком, зняв циліндер і привітався до дам.

— О! слихом слихати, ввічі видати! — гукнула Христина з-за стола.— Чого це ви неначе зблідли й помарніли на лиці? Чи не снилось вам часом цеї ночі щось страшне, чудне, знаєте,— таке кострубате? — Христина не договорила. Вона натякала йому на листи.

— Ні, нічого не снилось. Я сплю так міцно, що й сни мене не беруть,— обізвався Фесенко.

— А може, з вами трапилась будлі-яка неприємна подія або пригода? — спитала Христина й хитро осміхнулась.

«Невже вона знає? Брат чепляється, щоб сказати... Певно, знає... І хто б пак оце сказав їй?» — думав Фесенко.

Христина насилу вдержувалась од сміху, аж почервоніла на виду.

— Є партнер! — гукнув Бородавкін.

— Просимо до нашого салону! Це наш салон,— обізвалась кокетно Бородавкіна. Фесенко увійшов у той салон і скривив губи.

— Та й трудно ж до вас доступитись! — почав Фесенко.— До вас стежка заросла терном та будяками.

— А ви думали, що так-то легко доступитись до дам? Поколіть лиш передніше свої ноги терном та колючками,— защебетала Христина.

Фесенко згадав терни та колючки по дорозі до Сані й легесенько зітхнув.

— Ну! для Фесенка стежки до паннів не заросли терном,— обізвалась Бородавкіна, прижмуривши свої карі блискучі очки. Вона запишила рум'яні губи й пильно дивилась на рівні, наче намальовані Фесенкові брови.

Фесенко гордовито підвів голову, неначе хотів сказати: «Не боюсь колючок! Побіждаємо! Не можна встоять проти мене!»

— Ви не дивуйтесь, що я вибрала собі таку простеньку дачку на літо,— сказала Бородавкіна.— Дачка проста, але який звідсіль вигляд на море! От придивіться лишень! — з завзяттям сказала Бородавкіна й показала

білою маленькою ручкою на море. На руках блиснули золоті перстні, бо... вона й їх зумисне показала.

Вигляд з ганку був й справді гарний. По обидва боки розступились дві круті гори, і між ними, через балку, синіло море, неначе вправлене в рами. По березі й в морі стриміло в хаотичнім безладді каміння. Горб, на котрому стояла дача, був кругом внизу ніби обплутаний мережами та неводами, як павутинням. Мокрі мережі та поплавки сохли на сонці й лисніли, неначе обсипані іскрами. В березі стояли човни. В човнах дрімали смугляві греки в рябих, синіх та червоних куртках, обшитих шнурками усякого кольору. Рибалки удили рибу скрізь між камінням. Вигляд був веселий, живий, освічений гарячим світом півдня.

— А що, гарна картина? — знов сказала Бородавкіна.

— Гарна, гарна, дивно гарна. Які здорові поплавки коло мереж та неводів! Зовсім неначе барильця,— сказав Фесенко флегматично.

— Вже й ви нагляділи красу! Гляньте на берег, на море! — сказала з палом Бородавкіна й знов махнула маленькою рукою на море.

— Гарне й море, чорніє, як чорнило,— обізвався Фесенко.

— А чи ви довго б видержали, якби вам довелось довгий час посидіти отут, в цих колючках, та дивитись на цей вигляд на море? — сказала Христина.

— Не знаю. День або два,— сказав Фесенко, котрому було байдуже за ті картини моря.

Христина пустила шпильку Бородавкіній. Бородавкіна втямила це. Її брови насупились, і між ними мигнули легенькі зморшки.

— Мені не сорок літ, а тільки двадцять п'ять. Я ще не втратила почування краси природи,— дала здачі Бородавкіна Христині; вона натякнула Фесенкові, що Христина, хоч гарна й на виду не остаркувата, але вже доволітаки стара підтоптана сорокалітня панія.

— Та й мені ще нема сорока, але колючки все-таки колючки,— обізвалась Христина.

— То чого ж ви сидите в колючках? — спитав Фесенко в Христини.

— З нудьги, щоб, бачте, з нудьги хоч трохи поколотись... Після цих колючок Одес мені стає трохи кращий. Я не люблю однотонності,— сказала Христина.—

День в колючках, а два в рожах, то й рожі здаватимуться кращими й пахучішими. Еге так?

— Ой, який вигляд з мого салону,— кокетно кричала Бородавкіна.— Як тільки зирну на море, то зараз пісня йде мені на думку.

Бородавкіна й справді дуже любила море, любила й співи. В неї була поетична вдача, хоч вона була пустенька собі й кокетка. Але вона любила ще й до того почванитись перед людьми своїм поетичним напрямком, побільшувала його, виставляла напоказ, як панни часом виставляють напоказ маленьку ручку або ніжку в маленькому черевичку.

Бородавкіна кинула очима на чорні Фесенкові брови й заспівала: «Місяць пливе уночі в небесах». Не море, а ті брови теперечки кинули їй на думку пісню.

Фесенка не любили чесні молоді розвиті розумом панни, але зате легковажні і легкодумні панни й дами так і липли й горнулись до його.

— Кузино! ви не доносите в тонах на пів-аршина,— саркастично сказала Христина.

Христина хоч і була трохи різка на словах і навіть була здатна встругнути дику штучку, але чудово грала на роялі й тямила музику. Бородавкіна навіть не знала нот і співала, як співають сільські дівчата, хоч мала голос дуже гарний.

Бородавкіна неначе не чула, що сказала Христина, не вважала на це й співала далі, поглядаючи Фесенкові в очі. Бородавкін теж любив співати, але мав дуже різкий голос. Він почав приспівувать й вторувати і задерчав, як та струна, якою кушнірі б'ють вовну.

Жінці хотілось, щоб Фесенко слухав тільки її голосок.

— Сергію Степановичу! перестань-бо! — крикнула сердито Бородавкіна.

Бородавкін замовк.

— Страх не люблю, як мені хто перебаранчає та заважає! — говорила сердито Бородавкіна й знов почала тоненьким м'яким голосочком: «А ми під рибальською хатою сиділи, сиділи й мовчали удвох, удвох!» — тягла Бородавкіна й дивилась своїми солоденькими очима просто в очі Фесенкові.

Одначе Фесенкові очі не здавались на той м'який голосок; він пильно розглядав пишну шовкову блузу на Христині. Блуза була дорога, сірого делікатного кольору.

По блузі були розкидані польові маківки, неначе тільки що вирвані на полі в житі. Блуза вкривала пишні груди та бюст, повний, як в Діани. Бородавкіна таки вислідкувала стежку, по котрій побігли Фесенкові очі.

— Вибачайте, Фесенку, що я демократка: не вбираюсь в шовкові блузи на дачі та ще й в будень; я взяла на купання тільки дві простенькі блузки.

Фесенко нічого не промовив і тільки поставив рот, як букву о: не знаю, мов, чи то добре, чи погано.

— Мама привезла в скрині аж сім блуз,— залепетала маленька донечка Бородавкіних, Зюзя,— бо в тижні сім день: понеділок, вівторок, середа...

Ніхто не звернув уваги на дитячі слова; усі неначебто їх не чули. Одначе Зюзя вдалася в свого татуня й почала виказувати й інші домові секрети.

— Тьотя Христя дала нам на черевики сто карбованців, а мама справила собі оксамитовий бурнус та накупила капелюшів з перами. А пера такі здорові! здорові та закручені, як у нашого півня хвіст,— лепетала Зюзя.

— Одарко! Йди та візьми дитину! Час її напоїти чаєм,— гукнув на бабу Бородавкін. Він боявся, щоб маленька Юдка не виказала яких ще цікавіших секретів.

Коло дверей стояла Одарка. Вона прибігла й потягла за руку Зюзю, стидаючи дівчинку: «А, б'є! погано! о, в'є! що то ти говориш? о, б'є! овва! не говори так!» — стидала баба маленьку дівчинку. Щоб затерти дитячу неприємну розмову й натякання, Бородавкін почав розмову за Маню Навроцьку.

— Жінко! — обернувся Бородавкін до жінки.— Скільки тисяч поклала в банк Навроцька для своєї дочки Мані?

— Двадцять п'ять тисяч,— сказала Бородавкіна.— Я сама бачила на свої очі, як вона записувала. Білети її дані на схованку в банк.

Фесенко підвів брови високо й насторочив вуха.

«Правда, певно, правда, коли й Бородавкіна бачила; ця, надісь, не збреше»,— подумав Фесенко.

— Гей, ви, кавалери! не знаєте, де раки зимують,— обізвалась Христина, обертаючись до Фесенка.— Фесенку! в вас очі ясні, як брильянти, але, мабуть, у вас полуда на очах, що ви нічого не бачите й не примічаєте.

Фесенкові не сподобався такий крутий комплімент; він зморщив брови, підняв носа й скривив губи набік.

Різкі Христинині компліменти його застидали трохи й збентежили.

— Вибачайте! в мене очі без полуди,— сказав Фесенко й зняв пенсне.

— Ви ганяєтесь за Санею. Що ви знайшли в неї путнього? — почала Бородавкіна.— Ні доладної й показної постаті, ні бюста. Чваниться раз у раз своїм розумом та носиться з тою наукою, як старець з писаною торбою.

Бородавкіна підняла голову й випнула свій бюст. Дивись, мовляв, чи такий же бюст в твоєї Сані, як у мене?

— Сватайте Маню Навроцьку. Ви знаєте, що я «повітова сваха»,— сказала Христина.— До Сані ви не достанете, як не достанете зубами свого ліктя.

«Ой, говорить, наче сільська молодиця! Зовсім здичавіла в степах оця колишнясь інститутка»,— подумав Фесенко й голосно засміявся.

— До Сані треба довших зубів,— тягла далі Христина.— В Комашка довші зуби, ніж у вас. А ви беріть Маню: двадцять п'ять тисяч і дім! Цуц!..

«Двадцять п'ять тисяч і дім,— подумав Фесенко.— Правду каже оця потороча; треба сватать дівчину, бо хтось незабаром вхопить, як шуляк курча».

І він був ладен бігти до Навроцьких і таки зараз просити Манииої руки.

Бородавкін достав карти й кинув на стіл.

— А поки що перекиньмо лишень картами разів зо два, зо три,— сказав Бородавкін.— А ви, Фесенку, таки скажете мені про ті... листи.

— Добре, добре, добре! нехай колись потім... — сказав Фесенко.

— За які це листи? — спитала Христина і знов якось хитро осміхнулась.

— Та то нісенітниця,— обізвався Фесенко.

В Бородавкіна аж очі бігали, аж горіли. Христина зирнула на його й зареготалась.

«Пограю в карти тим часом, бо в Навроцьких саме сидить Комашко. Не хотілось би мені з ним стикатись,— думав Фесенко.— Сонце стане на вечірньому прузі, тоді підемо до Навроцьких й випремо звідтіль Комашка».

Фесенкові випала партнером Христина, але тепер йому були не в думці карти. Він кидав ними знехотя, грав невважливо і робив страшенні помилки.

«Двадцять п'ять тисяч, ще й дім, та ще й гарненький дім!» — миготіло в його голові, і заважало йому, й не давало звертати увагу на карти.

Карти летіли на стіл, а перед Фесенковими очима на зеленому сукні, ніби цятки, миготіли асигнації кольору веселчаного, цілі купи асигнацій, срібла, червінців. Червінці лисніли й дратували його грубу фантазію.

«Наберу грошей, піду вгору по службі, вхоплю в руки високий адміністративний пост. Мені дадуть за службу конфісковані од поляків, будлі-де на Волині або на Подолі, села, ліси...»

Фесенко усе марив, неначе нічого не чув, кидав картами, як спросоння. Мрії сновигали причепливо в його голові безперестанку.

«Куплю дім в Одесі з мармуровими сходами; сходи вистелю дорогими килимами, обставлю усі східці пальмами. На дверях поставлю швейцара з бородою до пояса в золотистій лівреї... Держатиму гарну карету, куплю баскі коні, щоб чортами гнули шиї, щоб зміями летіли по Одесі. Розляжусь в кареті з гаванською сигарою в зубах, розтягну ноги...»

Фесенко випнув груди, простяг під стіл ноги й торкнув Бородавкіну в черевики. Бородавкіна прижмурила до його очі й солоденько осміхнулась. Він навіть того не примітив.

«Найму дорогого кухаря; мадеру випишу просто з острова Мадери, херес з Іспанії. Куплю цей горб і поставлю дачу, як цяцьку... Або на дідька мені дача! Поїду в Рим, в Неаполь, в Париж. Поїду в Англію їсти правдиві біфштекси. Звідтіля заїду в Неаполь на виноград та апельсини. Заверну в Іспанію до андалузянок. Кажуть, в Андалузії вогонь — дівчата! Ух!

Жінка нехай сидить дома та малює картини... Під'їду каретою до губернатора. Швейцар скаже: «Ваше превосходительство! його превосходительство вас ждуть!» Губернатор вибігає до мене, дрібненько ступаючи, хапає мене за руку обома руками. Виходить губернаторша, робить мені очки... Буду водитись з генералами, сам стану генералом! Фу, фу! Покажу ж я шик! І за нас світ незабаром заговорить! Пригнітимо тоді Комашків до самісінької землі; кланяйтесь, мов, нам! плазуйте коло наших ніжок!»

— Чи ви осліпли? чи ви спите? А може й здуріли? Оце диво, та й годі! Чи ти ба! Як ви граєте? В яку масть

ви ходите? Нащо жир, коли треба дзвінки або вина? — репетувала сердито Христина.— Це, мабуть, двадцять п'ять тисяч вас запàморочили.

«Добре вгадує оця ледащиця»,— подумав Фесенко, неначе прокинувшись. Фесенко страшенно програвся в той раз. Бородавкін з веселенькою міною на виду загріб виграні гроші; він мав загалом половину своїх заробітків з карт і харчував сім'ю тими додатками до службових заробітків.

X

Покинувши Фесенка та Бородавкіна, Комашко з Мавродіним швиденько пішли вулицею на гору до монастирської гостиниці. Комашко, роздратований нахабним Фесенком, довго не міг заспокоїтись. Він не йшов, а сливень біг на гору. Мавродін ледве встигав поспішати за ним.

— Вікторе Титовичу! Чого це ви так біжите? — спитав в його Мавродін і придержав за руку. Я ледве поспішаю за вами.

— Втікаю од лихого чоловіка,— обізвався Комашко.— Такий молодий хлопець, тільки що вийшов з університету, а вже такий нахабний, такий збавлений! Один вид такого нікчемного чоловіка збурює усю душу.

— Вікторе Титовичу! Не зачіпайте ви отого Фесенка,— сказав Мавродін.— Ви знаєте, який тепер небезпечний час. Оці Фесенки покопають кругом вас ями, а ви незчуєтесь, як впадете в ті ями.

— Як не зачіпати! Треба бити його, по чому влучиш, треба катувати лихих людей; писати за їх, кричать на ввесь світ, щоб люде знали їх, стереглися їх, карали громадським осудом,— говорив Комашко голосно на усю улицю.

— Голубчику! не кричіть, бо тепер і стіни й оці миршаві акації слухають. Ви людина палка, щира, одкрита, а ці люде хитрі, потайні. Теперечки навіть такі нікчемні невеличкі людці, як, приміром, Фесенко, з'їдять вас без солі... Ми втратимо луччих людей, людей інтелігентних, і нічого не вдіємо,— обізвався Мавродін стиха.

— Невже нам тільки мовчати та дивитися! — обізвався Комашко вже тихіше.— Куди не глянь, скрізь бачиш здирство, нечесність, грубу матеріальність, егоїстичність

або бачиш пришиблених людей, людей нужденних, убогих. І тільки де-не-де блищать вогні...

— І ті вогні згаснуть, бо їх погасять, як не будете стерегтись. Я син грецького купця й розумію, як треба в житті братись на хитрощі, щоб не загрузнути в багні,— обізвався Мавродін.

— Я й забув, що ви хитроумний Уліс. Але я боюся, щоб ви часом з своїми хитрощами не притаїлися та й не заснули з своїми ідеалами десь у закутку. Треба войдуватись, боротись та викручуватись. Тепер час боротьби,— сказав Комашко.

— Не час одкритої борні тепер. Пролазьте то скоком, то боком поміж Фесенковими та іншими ямами, то, може, щось і зробимо для письменства, для народу, для його просвіти та матеріального добробуття.

— Хитрий ви з біса! — сказав Комашко.

Він вже трохи прохолов і заспокоївся. Спинившись під акаціями, він скинув капелюш і обтер хусточкою гарячий піт з лоба.

Приятелі розійшлися. Комашко пішов до Навроцьких. Мавродін повернув гуляти над море. До Бородавкіна він не пішов, щоб часом не стикнутись з Фесенком.

Комашко зайшов в номер і не застав Навроцьких дома. Горнична сказала, що пани пішли гуляти на гори над море, а панни побігли купатись.

Комашко пішов через монастирський город і вглядів над горою старого Навроцького та його жінку. Вони сиділи на камені й дивились на море. Він побіг до їх. «Якраз випав добрий час поговорити з старими насамоті за свою справу»,— подумав Комашко.

— Добривечір вам! — промовив Комашко, кланяючись Навроцькій та Навроцькому.

— Доброго здоров'ячка! От несподіваний і завжди сподіваний для мене гість! — сказав Навроцький, схопившись з місця й подаючи йому обидві руки.

Комашко привітався до Навроцької. Вона показала холодним поглядом, холодною міною, що Комашко був для неї не тільки несподіваний, але й небажаний гість.

— Сідайте, будьте ласкаві, коло нас, проти неба на землі, як кажуть на селі: отут на камені,— сказав Навроцький.

Комашко сів поруч з Навроцьким.

Навроцька пиндючилась і дивилась пильно на море, неначе вона вгляділа там якесь диво.

— Чи давно вернулись з Кишинева? — спитав Комашко в Навроцького.

— Вчора. Позалатував деякі дірки в канцелярії та й махонув на Великий Фонтан до своїх,— сказав Навроцький.— На лихо, ще й предсідатель наш махнув на ціле літо за границю; роботи в мене по самісіньку шию.

— А де ж Олександра Харитонівна та Марія Харитонівна? — спитався Комашко.

«Нащо йому моя Маня здалася? Чи не думає він часом присвататись до моєї Мані? Мабуть, прочув та рознюхав, що в неї двадцять п'ять тисяч приданого... Я йому покажу Маню!» — думала Навроцька, насупивши брови.

— Харитоне Кириловичу! Я прийшов до вас з великим задля мене інтересом. Я люблю Олександру Харитонівну і прошу в вас її руки. Прошу за це й вас, Раїсо Михайлівно,— обернувся Комашко до Навроцької з делікатності.

— Голубчику! Вікторе Титовичу! — крикнув Навроцький і схопився з місця.— Кращого зятя для своєї Сані я й не бажаю.

Комашко встав і собі з місця. Навроцький обняв його й тричі поцілував.

«Ще й цілується... Ото велика радість! Чи то ж варто?» — подумала Навроцька.

— А ви, Раїсо Михайлівно, не будете проти мене? — спитався Комашко в Навроцької.

— Я?.. Я нічого не маю проти вас. Та я й не мати для Сані. Вона мене ні в чому не слухає і в цьому ділі, напевно, не послухає,— сказала Навроцька, цідячи слова неначе через густий цідилок.

— Хоч буде з ким поговорити по щирості,— сказав Навроцький.— А то знаєте, як у нас буває: гм... гм... з панами говори, та й бійся; з товаришами говори половинкою язика; з начальством говори тільки кінчиком язика; з чужими говори обачно й стережись; тільки з жін... — сказав Навроцький та й замовк і прикусив язика, зирнувши на жінку скоса.

«О! вже заляпав не кінчиком язика, а цілим лопатнем до самої пельки»,— подумала Навроцька.

— Ота машкара на мені при людях намуляла вже добре щоки,— знов обізвався Навроцький.— А перед

вами, Вікторе Титовичу, мені якось вольніше говорить. Саня вас любить,— я це знаю, але, бачте, в теперішніх деяких дівчат увійшов якийсь новий дух, хоч дух не злий; вона морочить мене з тими вищими курсами. Припала їй охота вчитись в університеті.

— Я за це знаю. І цей університет став мені на дорозі до щастя. Але я не проти університету,— сказав Комашко.

— А я б хотів, щоб моя Саня не втратила вас; буде мені шкода вас,— сказав Навроцький і чогось засмутився.— Сказати правду, Саня таки любить поставити на своєму, бо вона таки нездатлива, а я її ні в чому доброму не спиняю й не заважаю їй.

В той час по вузькій стежці, що вилася по крутій горі, йшли з купання Саня та Маня з горничною.

Навроцький вглядів їх і махнув до їх рукою: йдіть, мов, швидше, гостинця дам. Панни вийшли на гору. Комашко побіг їм назустріч і привітався до їх. Він глянув на Саню, і його здавило коло серця. Саня зблідла, схудла. Щоки позападали, очі пригасли, і тільки на середині блідих уст притаївся рум'янець, неначе на листочках рожі в осередку, що в'яне й посихає на сонці в страшенну спеку.

«Ще місяць перед цим була свіжа, як квітка цвіла, а тепер така стала, як квітка в'яла»,— подумав Комашко й зітхнув. Він прочитав на її блідому виду, як у прозірній книжці, усі муки, які вона перетерпіла за той місяць, догадавсь, що вона дуже перепечалилась.

Тілиста Маня сіла, притулилась до маминого плеча й одсапувала. Саня ніби впала на камінь коло батька.

— Саню, моя дитино! Віктор Титович просить твоєї руки. Я кращого зятя для себе не бажаю. Що ти скажеш нам на ці слова? — спитав батько в Сані.

Саня тепер придивилась до Комашка при світі сонця. Він стояв перед нею з блідим лицем, з запалими очима. Гострий блиск його очей згас. Вона вгадала по його очах усі муки його серця й трохи не заплакала.

— Вікторе Титовичу! Ви знаєте мої думки, мої мрії, мої бажання. Я не поступлюсь ними ні за яке щастя в світі, бо я наважилась добутись свого, — сказала Саня.

— Бачте, моя Саня трохи уперта й не дуже-то здатлива, але вона правдива людина,— обізвався Навро-

цький.— Саню, ти тікаєш од свого щастя,— сказав старий і задумався, похиливши голову.

Усі замовкли. Саня дивилась вниз на обгорілу од сонця землю. Усі неначе звідкільсь ждали одповіді, а одповідь не надходила.

— Я ладен для вас на усяку жертву,— обізвався Комашко.— Покажіть мені на ту жертву, і я її для вас принесу.

— Ви мій ворог. Доки вас не знала, я була щаслива. Ви вкрали спокій моєї душі, мого серця, вкрали мої мрії, мої дорогі, золоті мрії. В нас був кружок з моїх товаришок по гімназії. Я зросла вкупі з ними, вчилась з ними. Я любила їх, як своїх сестер, більше од своїх сестер... Ми збирались в Мурашкової, читали книжки, набирались просвіти; там склався наш світогляд, наш погляд на світ, на життя. Ми постановили собі, якою стежкою повинно йти життя кожної з нас. Деякі з нас присвятили себе вищій просвіті; декотрі постановили собі йти в народ; дехто хапався за педагогію. То був наш рай! Які золоті мрії роєм вилися в наших головах! Я була по-своєму щаслива. А ви ворогом увійшли в мій рай і вкрали мій спокій, вкрали моє щастя,— говорила Саня, і її голос затрусивсь якось жалібно.

Вона схопилась з місця й була ладна утікати. Комашкові здалось, що вона хоче бігти над кручу. Він знав її нервову, порівчасту вдачу, стривожився й недоброхіть вхопив її за руку.

— Олександро Харитонівно! Я покину місце. Ми покатаємо в Петербург. Я напитаю там скарбову чи будь-яку іншу службу. Будете ходить на курси, тільки не кидайте мене,— промовив Комашко з таким палом, що Саня одразу зблідла.

Вона в одну мить зрозуміла, що Комашко приносить для неї велику жертву й більшої не може принести. Очі в неї блиснули радісно, неначе сонце виглянуло з-за хмар в негідь та сльоту.

— Коли так, то я ваша навіки,— сказала Саня й подала Комашкові обидві руки. Навроцький встав і поцілував дочку, а потім поцілував Комашка.

— От і добре! — промовив Навроцький.— Гм... гм... Я такий радий... хоч стань над оцею кручею та й співай.— Навроцька глянула на його скоса.

«Здурів старий! ще справді утне пісні»,— подумала вона.

— Неначе душа моя почувала, що ви будете нашим. Я полюбив вас од того часу, як вперше побачив вас в своєму домі, Вікторе Титовичу,— обізвався Навроцький. Та ти б, Саню, покинула думку про той університет; тепер буде в тебе дома свій університет.

— Ні, тату, не покину. Я вже зовсім готова до екзамену. Мені вже не випадає за те й говорить, що вища просвіта потрібна убогим дівчатам для шматка хліба. Потрібна вона усім нам. Ми не вмітимемо виховати дітей, не вмітимемо розвивати їх розум, дати добрий моральний розвиток, направу...

Саня скоса поглянула на Раїсу Михайлівну. Навроцька вловила той косий погляд і втямила натякання...

«Це вона шпурляє в мій огород камінням»,— подумала стара Навроцька.

— Зберуться, наприклад, гості,— говорила далі Саня. —Мужчини балакають про серйозні питання; молоді паничі виробляють собі принципи, вияснюють собі усякові погляди, а женщини сидять, раз у раз тільки кліпають очима й пропадають з нудьги, бо нічого не розуміють і нічим не цікавляться. Недурно ж вони зараз заведуть розмову про театер, за актьорів, за артистів, а потім звернуть розмову за своїх горничних, куховарок і добираються часом і до двірників.

«Їй-богу, стріляє таки просто в мене! — подумала Навроцька.— Вчора в нас з Бородавкіною за чаєм тільки й мови було, що за куховарок».

— Ваша правда, Олександро Харитонівно,— обізвався Комашко.— Наші панни, як тільки виплигнуть з гімназії..

Старій Навроцькій чомусь здалося, що її влучила куля в самісінький лоб. Вона не стерпіла.

— Який тон! Хіба панни кози чи зайці, що вони плигають? — обізвалась Навроцька.

— Гм... Трохи, трохи схожо,— сказав Навроцький.

— Як вискочать з гімназії, то зараз тягнуться за аристократизмом,— говорив далі Комашко.— Вони мріями ганяють по багатих салонах, марять за убори. Їм треба або модної французької мови, або панської офіціальної великоруської. [Український язик вони викурюють з дому, бо ним говорить простий народ. Просвічена українка первий ворог

України й українського народу, бо вона відрізняє ще в колисці своїх дітей від народу].

Саня глянула просто в очі мачусі. Навроцька почутила, ніби куля вдарила її в самісіньке серце.

— В мене так не буде. О, я не вижену народної мови з своєї сім'ї,— обізвалась Саня.

«Ще й не вінчалась, а вже говорить за своїх дітей. Пропаде моя Маня! Усякої небезпечної нісенітниці отут наслухається».

Навроцька почутила, що вона уся ніби наскрізь прострелена, схопила свою Маню за руку і встала з місця.

— Ходім, Маню, та зготуємо чай, ніж маємо гаятись тутечки,— сказала вона до своєї дочки.

Стара пішла з дочкою через вигон, і незабаром її й Манина постать заманячіли між хрестами та могилами монастирського кладовища, кудою вилася стежка. Комашко дивився їм услід і думав: «Там тобі місце! сама втекла од живих людей на моральне кладовище і дочку потягла; заморозила живцем молоду чесну добру дівчину і з живої, гарної на вроду дівчини зробила єгипетську мумію».

Батько з дочкою та Комашком сиділи й мовчали.

Червоний світ сонця облив високий берег, високі кручі. Небо було чисте, синє, як шовковий синій намет. Море лисніло. Сиза легка імла впала на далеке море. Тиша, тепло. Якась благодать розлилась в небі, на морі й на землі. Радість, спокій злинув на серце молодого Комашка. Щастя розворушило його серце, зачепило його гуманні мрії.

— Усей вік свій до самої смерті не забути мені цього пишного вечора,— тихо й неначе сам до себе обізвався Комашко. Ці слова були ніби луною його передніших потаємних думок, його щасливої душі.

«Думи мої неначе летять на крилах. Мислі мої ширшають, серце стало гарячіше,— думав Комашко.— Я ладен вхопити в обнімочок ввесь світ, бо неначе вдруге на світ народився».

— Добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити ще й для других людей, нести між люде добро, розсипати гуманні ідеї, дбати за людське щастя, жити для високих ідей і вмерти за їх,— знов обізвався Комашко, неначе розмовляючи сам з собою.

— Гм... Може, ваша й правда,— обізвався Навроцький,— але... але...

— Моє серце каже, що ваша правда,— обізвалась Саня.

— Але, дочко, гм... гм... ти таки добре загоніста, та й ви, Вікторе Титовичу, загоністі в думах. В житті, гм... коли б ви часом не загнались... бо в житті — буває усяково...

— Тепер життя людське в нас поламане, покалічене, покручене,— сказав Комашко.

— Але, бачте, гм... треба й для себе жити, й дбати, і себе не забувати,— знов обізвався старий.

— Без загоністих людей, без ідеалістів не було б ворушіння навіть в житті історичнім. Стояло б болото й застоялось би, і в йому розплодились би жаби, та пуголовки, та усякі гади, а чаплі та бусли дибали б собі спокійненько та хапали б їх для своєї поживи. Історія й людське життя часом вимагають людських жертв,— сказав з пафосом Комашко, і його очі блиснули; голос став голосніший і твердіший.

— Воно, бачте, тее-то, так, але... гм... луччих людей часом палили в багатті,— обізвався Навроцький.

— Нехай і палили, але з того попелу повстала жива сила,— сказав Комашко,— а її ніколи не спалять лихі люде.

Саня глянула йому в очі.

«Я з тобою ладна й в вогонь кинутись,— подумала вона.— Згориш ти — згорю й я».

Старий батько похилив голову й задумався... Турбота заворушилась в його серці...

Сиза імла розстелялась по морі. Скелі ніби жевріли жаром на сонці. Море, гладеньке й лиснюче, лежало в скелистих берегах, як дороге дзеркало в темних рамах. Був той вечірній пишний час над морем, коли жива душа несамохіть розімліває; почутливе серце знехотя стає живіше, добріше й почутливіше.

— Ніяка сила не спроможеться погасить в мені святого вогню,— тихо обізвався Комашко.

XI

Тим часом Фесенко, розпрощавшись з Бородавкіним, ішов до Навроцького. Тихою ходою йшов він вуличкою, що ніби угнулась в балку й знов вигиналась нагору. Тінь полягала на балці. Нагорі через лист акацій блискало проміння надвечірнього сонця й через балку сипалось на другому боці на білі невеличкі хати, на гарненькі покрівлі й обсипало їх теплим світом.

Тихий вечір розворушив думи в серці в Фесенка. Перед ним ніби майнуло гарне Санине личко. Йому ніби в самі очі заглянули її тихі, блакитні, як вечірнє небо, очі. І несамохіть вирвалось з його грудей легке зітхання.

«Шкода Сані... Але двадцять п'ять тисяч і дім! Це не жарти. Коли б пак мені ті гроші з додачею Сані! Та нічого робити: треба брати в додачу Маню. На її гроші я закладу собі грунт для кар'єри... гм... Правда, воно якось неморально. Але тепер світ не такий, щоб дуже церемонитись з моральністю. Моральність животіє тільки в книжках. Ідеали — нісенітниця й клопіт в практичному житті. В світі панує один закон біологічний: дерево запускає коріння в грунт і висисає сік з землі, глушить кругом себе кущі та слабкіше дерево... Пустимо й ми коріння в дурний людський натовп і будемо п'явкою висисати сік кругом себе, звідкіль тільки можна. В світі скрізь співається стара, як світ, пісня: «Той хто не маже, той дуже скрипить; хто не лукавить, той ззаду сидить». Ззаду я ніколи не сяду; лучче сидіти спереду... І ми сядемо спереду, і за нас колись заговорять в світі. Будемо мазати, щоб не скрипіло, будемо лукавити; де треба, пригнемось, удамо з себе підлизу та пронозу, а потім піднімемось високо вгору. Але що буде, як згори повіє інший вітер? як часом звелять запровадити ті ідеали, ті ідейки, ті принципи в життя? — спитав сам в себе Фесенко.— Тоді скинемо одну машкару та надінемо іншу, хоч би й машкару честі й правди. Це невелика штука. Чи то я один в машкарі? Шкода, що моє прізвище не аристократичне. Фесенко... гм!.. Фесенко... так і знать, що моя як не баба, то якась дурна прабаба була Феська, взяв би її нечистий...»

Фесенко розсердився й був напоготові дати по потилиці своїй бабі або прабабі, якби вони якимсь чудом опинились тепер перед ним.

Фесенко й незчувся, як дійшов до монастирської гостиниці. Він підвів голову й зирнув набік. Під акаціями, просто вікна гостиниці, він углядів не бабу й не прабабу Феську, а Навроцьку й її дочку Маню. Вони сиділи за столом. Стіл був застелений білою, як сніг, скатеркою. Самовара на столі ще не було. Фесенко зняв циліндер і ввічливо поклонився дамам. Навроцька попросила його сісти й напитись з ними чаю. Фесенко поставив на траві свій циліндер, кинув дорогий шовковий зонтик з ручкою з слонової кості й граціозно сів на кінчику стільця.

«Гарний, гарний, як місяць повний! Варт такого жениха залучати до своєї Мані»,— подумала Навроцька.

— Як же ваше здоров'я? — спитав Фесенко в Навроцької й осміхнувся. З-під чорних тонких вусів блиснули рівні, як підрізані, білі, добре вичищені зуби.

— Спасибі вам! Мені стало лучче,— сказала Навроцька і втупила свої очі в його.

«Гарний, як картина! Чоло високе, брови високі,— подумала Навроцька.— Треба його доконче залучити до Мані».

Гарна Фесенкова постать на фоні молодих акацій виступала в усій красі, різко, ясно, як намальована: плечі широкі, груди дужі, будова тіла міцна, кремезна. Червоні губи звивались ямочками посередині. Це був тип одеський, гарний, рослий, дужий тип південного надморського краю.

— Де ж Харитін Кирилович? — співав Фесенко.

— Десь гуляє з Санею над морем, отам над кручею,— сказала Навроцька.

Фесенко пильно глянув Мані в очі й почав її чарувати своїми гострими карими очима: він кинув на неї гострий орлиний погляд, а потім прижмурив їх. Маня спустила свої очі на одну мить. Фесенко липнув на неї вдруге, неначе вдарив очима. Маня дивилась на його спокійно, неначе та ягниця.

«Очі спокійні, неначе в скляної ляльки: ні добро, ні зло, ні прихильність, ні любов не світиться в їх»,— подумав Фесенко.

Маня й справді дивилась на його своїми безвинними дитячими очима. В неї були очі гарної ситої телички.

Фесенко прижмурив очі й кинув солодкими очима на Навроцьку. Гострі Раїсині очі на одну мить стали м'які, аж солодкі.

«Стара держатиме руку за мною. Це добре. Двадцять п'ять тисяч неначе вже в мене в кишені»,— подумав Фесенко й знехотя лапнув долонею за кишеню.

— Що ж ви тепер малюєте, Маріє Харитонівно? — спитав в Мані Фесенко.— Певно, рожі та лелії!

— Тепер я малюю простіші сюжети,— обізвалась Маня й не договорила.

— І простіші й прозаїчніші,— договорила за дочку мати.— Вона малює човна на березі моря під скелею.

— О, та й це сюжет не прозаїчний: човник маленький,

синє море, сірі скелі, весло на човні, кругом білі хвилі. Чую поезію! — сказав Фесенко, прикинувшись поетом.

— Шкода, що тут нема фортеп'яна. Моя Маня забуде зовсім музику. Вона вже грає Шопена,— обізвалась мати.

— Невже ви граєте гм... гм... Шопена? — аж крикнув Фесенко.— Вже дійшли до таких трудних п'єс в ваші літа! Честь вам і слава! — сказав солоденьким голосом Фесенко.

Чи трудний, чи легенький той Шопен — він не тільки не знав того, але й навіть ніколи не чув за Шопена, бо зовсім не цікавився музикою.

— Чи не думаєте, Раїсо Михайлівно, послати Марію Харитонівну на курси в університет? — спитав Фесенко.

— Борони боже! — аж крикнула Навроцька.— Моя Маня вчилась в приватному пансіоні мадам Роже і вчилась не для курсів, а для себе. Я навіть боялась дати її в панянську гімназію. Знаєте, ті гімназистки та курсистки бувають такі...

Навроцька не договорила. Їй здавалось, що за тих курсисток нечля навіть говорити з порядними людьми.

— Правда, бувають такі, такі собі... гм... — і собі не договорив Фесенко й спустив очі на стіл, неначе засоромився.

— Одначе час би нам і чаю напитись, а горнична самовара не подає. Йди, Маню, проходись з паном Фесенком по садку, поки я звелю подать самовар.

Це стара Навроцька дозволила дочці таку вже вільність, що дочка на неї аж очі витріщила: «Невже, мов, я оце піду гулять сама без мами з паничем?» — неначе питали її очі в мами.

Навроцька встала й почвалала помаленьку в гостиницю. Фесенко схопився з стільця, надів циліндер, кинув зручним махом на плечі пальто з смугнастою підбійкою й попросив Маню на гулянку. Навроцька пішла в свій номер, звеліла горничній подати самовар, а сама стала за завісою коло одчиненого вікна й кмітила звідтіль за Фесенком та Манею. Вона чогось боялась, щоб Маня часом не дременула кудись, не сіла з Фесенком на пароход та не чкурнула в Одес.

Фесенко й Маня пішли стежкою, що йшла між акаціями до монастирських стін.

«Може, ця Маня тільки так собі зверху свята та божа, а в душі така розумна, гостра та начитана, як і її сестра

Саня,— подумав Фесенко.— Вони ж з одного кодла, і не може бути, щоб Саня не напахала її своїм душком... Коли б часом не опектись, як я опікся од Сані».

І Фесенко задумався. Він не знав, з чого почати розмову. «А що як почну розмову за рожі та лелії, а вона мені дасть одкоша, як ота гостра Саня? — подумав Фесенко.— На кожний раз почну з поважних, високих матерій».

— Ваша сестра дуже розвита особа, начитана, дуже здатна до наук. Вона космополітка, любить усякі абстракції, теорії, та сьогочасні ідеї, та високі принципи,— почав Фесенко.

«За що це він мені торочить? Щось мені невтямки,— подумала Маня.— Що то за слова — космополітка, аб... аб... стракції, теорії?» — насилу вимовила ці слова Маня в умі.

— Гм... еге,— одказала Маня, зроду не охоча говорити. Щодо мови вона вдалася трохи в свого батька.

— А ви космополітка чи націоналка? Яких теорій та принципів ви держитесь? — чеплявся Фесенко.

Маню вразили ті терміни.

«Це неначебто французькі слова,— подумала Маня.— Треба покликати на поміч французьку граматику...» Вона кинулась в думці до французької граматики, в французьку етимологію, і не знайшла там тих слів. «Ой лишко! За що це він мене питає?» — подумала вона, а потім сказала:

— Ми... ми цього не вчили в мадам Роже.

Фесенко зареготався в душі й прикусив червоні губи.

— А ваша сестра таки любить ці терміни,— сказав Фесенко.

«Що ж то Саня любить таке чудне? — подумала Маня.— Якісь терміни... гм... чи не турецькі якісь мінарети?»

— Еге... любить, любить,— обізвалась Маня.

— Чи ваша сестра часом не соціалістка? — спитав Фесенко.

— Егеж, спеціалістка. Папа часом каже, що Саня спеціалістка, бо любить вчити в школі, каже, що й я спеціалістка, бо люблю малювати,— обізвалась Маня.

— Ви мене не так зрозуміли, Маріє Харитонівно. Я не кажу за спеціальність вашої сестри. Що вона добра спеціалістка в педагогії, я тому добре відомий. Я кажу, що ваша сестра, хоч молода, а вже знає добре усякі соціальні ідеї, цікавиться теоріями. Мабуть, багато читала й знає усякі теорії,— сказав Фесенко.

— Авжеж знає, бо вона добре вчилась в гімназії. Вона має золоту медаль. І в нас в пансіоні вчили теорію поезії й прози,— бовкнула Маня.

Фесенко насилу вдержався й трохи не зареготався голосно. Щоб не засміятись, він голосно кашлянув.

«Це чиста провінціальна дурепа! В пансіоні мадам Роже в Кишиневі нічого не робили, погано вчились і тільки байдики били та французьку мову вчили»,— подумав Фесенко.

— Чи ваша сестра любить ті теорії ради самих теорій, чи прикладає їх до практики? — знов спитав у Мані Фесенко.

Маня вже зовсім не розуміла, за що він говорить.

«Ой боже мій, як він говорить по-вченому! Нічого не втямлю!» — подумала Маня і нічого не одповіла. Бідна дівчина оглядалась на всі боки, неначе шукала матері для помочі.

«Ну, це не Саня! — подумав Фесенко.— Повертай цабе, бо соб нікуди. Дуже високий тон я взяв для цієї дуринди. Тепер сміливо можна починати розмову про лелії та рожі».

— Ви, мабуть, тепер багато читаєте? — почав Фесенко трохи перегодя.— Місцина така гарна: море, скелі, акації, кораблі, білі вітрила. Поезія кругом! Самотина, тиша!

— Еге! — обізвалась несміливо Маня.— Тільки мама не дозволяють мені багато читати. Кажуть, що книжками можна очі збавить. Саня не слухає мами, читає багато, та ще й вечорами, і через те в неї очі вже болять; вона часом надіває окуляри.

— Оце негарно, як молоденька й гарна панна, як ви, та надіне окуляри. Ця штука належиться до старих. Бережіть свої очі. В вас такі пишні, ясні очі, яких я ще й не бачив ні в кого,— сказав комплімент Фесенко.

Маня почервоніла. В неї почервоніло навіть чоло, а щоки неначе зайнялись.

— Я тепер читаю Гоголя... але... але мама каже: паннам ще не годиться читати усього Гоголя,— несміливо обізвалась Маня.

— А Шевченка ви читали? — спитав для штуки Фесенко, щоб випитать в неї погляд на українщину.

— Ні, не читала. В папи є Шевченків «Кобзар», але мама казала мені, щоб я його не читала: каже, що він на-

писаний мужицькою мовою. Мама все дає мені французькі книжки,— сказала Маня.

«Буде саме така жінка, якої мені треба: не знає ніяких тих теорій та ідей, нігде мене не скомпромітує, не опоганить. Але щоб доладу розговоритись з нею, треба братись або до музики, або до рож та лелій»,— подумав Фесенко.

— Як же оце ви покинули дома в Кишиневі свої квітки? Хто ж їх там доглядатиме? — спитав Фесенко.

— Ми повиносили вазони в садок і сказали, щоб наша горнична поливала. Квітки не пропадуть. Мама просила одну даму, що живе на нашій вулиці, наглядати,— сказала Маня.

— Гарні в вас вазони? — спитав Фесенко.

— О, дуже гарні! Два фікуси вже доросли до стелі. Мама не знає, що з ними робити, бо зрізувать шкода. А папа жартує, каже мамі: «Візьміть та й підніміть на два аршини стелю».

Фесенко зареготався. Маня й собі засміялась.

— Ті фікуси щепила сама мама. Тим-то вона так коло їх пильнує. І я сама своїми руками прищепила аж два.

— Аж два! — гукнув ніби здивований Фесенко.— І своїми ручками?

— Своїми руками,— сказала Маня.— Я сама й резеду сіяла, а мама сіяла айстри та левкої,— сказала Маня.

— І зійшла ваша резеда? Ох, як я люблю резеду! Це для мене найкращі в світі квітки! Як мені хотілось би подивитись на вашу резеду! — промовив з палом Фесенко.

— Приїдьте та й побачите! — сказала Маня й сама здивувалась своїй сміливості.

— А ви мені дозволите нарвати пучечок на пам'ятку та на згадку? — спитав Фесенко.

— Добре! — сказала Маня, і знов в неї щоки почервоніли.

— Я той букет сховаю в срібну та перлову скриньку й держатиму на пам'ятку до самої смерті! — знов гукнув з удаваним палом Фесенко.

— Нащо ви його будете ховати в скриньку? хіба він такий гарний? Є квітки багато кращі, ніж резеда,— сказала наївно Маня.

— Ні, для мене нема кращих квіток, як резеда, бо, бо... бо ви її любите. А що любите ви, те люблю й я,— сказав Фесенко й заглянув Мані в самі очі.

Маня засоромилась. Ще ніхто не говорив їй таких чудних компліментів. Вона трохи стурбувалась і хутчій повернула стежкою назад.

«Треба доходити до самого діла, бо вже до гостиниці й до мами недалечко»,— подумав Фесенко.

— А резеду ви вже малювали на картинках? — спитав Фесенко.

— Ні, ще не малювала. Я найбільше люблю малювати нарциси,— сказала Маня.

— Чому так! — спитав Фесенко.

— Я найбільше од усіх квіток люблю нарциси,— сказала Маня.

— І я найбільше люблю нарциси. Ох, які то гарні квітки! білі, чисті, як безвинні панни, ще й рум'янці в осередку! Нарцис — то квітка весни, то поезія, то весна, то сонце, то май, то любов! любов біла, чиста! — і Фесенко піднімав голос, мов оратор в парламенті, і в кінці аж крикнув так, що Маня трохи злякалась того палу, ущухла, якось зщулилась і попрямувала хутчій по доріжці до стола, де горнична вже виносила наставлений самовар.

— Я достану вам букет з нарцисів,— знов почав базікати Фесенко.

— Тепер літо: нарциси вже одцвілись,— сказала Маня.

— Я піду в оранжерею й достану там нарцисів. Я звелю садовникам посадити нарциси в вазоні. Нехай вони присилують їх вдруге, втретє зацвісти для вас! Я випишу вам нарцисів з-за границі, з тих країв, де в час нашого літа буває весна! — промовив Фесенко.

— Оце! для мене так будете клопотатись? — сказала Маня.

— Буду! я ладен усе зробити для вас, бо не можу жити без вас! — сказав Фесенко тихо, трохи не на саме вушко Мані. Маня перелякалась і вже трохи не бігла до стола, де сиділа мама й наливала чай.

— Я люблю вас, люблю страшенно! Я вас полюбив од того часу, як побачив ваші карі очі,— говорив Мані на вухо Фесенко, хапаючись поспішати за Манею, бо вона вже не йшла, а сливе підтюпцем бігла до столу. Вона не знала, куди йти, де сховатись од тієї розмови, збилась з стежки і йшла по траві. Добігла вона до столу і впала на стілець, неначе під крило своєї неньки-оборонниці, як те курча, що ховається од шуліки під квочку. Тут тільки

Маня ледве опам'яталась. Навроцька глянула на Маню, на її стривожене та червоне, як жар, лице і зраділа.

«Щось було між ними, щось було! Недурно ж Маня так почервоніла й засапалась. Бідна дівчина! Аж вуха почервоніли».

Навроцька зраділа. Вона глянула на Фесенка сприяючими солоденькими очима. Усе її бліде матове лице одразу стало неначе солодке, неначе вона лизнула абрикосового варення.

— Що це ви? вже й нагулялись? так швидко? — спитала Навроцька в Мані.

— Вже, мамо,— обізвалась Маня.— Я трохи втомилась, і в мене ніби чогось ноги обважніли.

— Мабуть, мало ходите, мало гуляєте? Еге так? — спитав Фесенко.

— Мало. Ми більше сидимо вдома вдвох з мамою,— сказала Маня.

— Вранці ходимо в монастир до церкви, а ввечері ходимо купатись, та й доволі з нас цього,— обізвалась ласкавенько Навроцька.— В мене, бачте, така думка, що молодим паннам не годиться швендяти по всіх усюдах та далеко одбиватись од дому.

— Правда, Раїсо Михайлівно, свята правда. Для женщини найкраще місце дім, а для нашого негарного полу — служба,— сказав Фесенко.

«От саме добрий час попросити Маниної руки в старої! — подумав Фесенко.— Саме добрий час! Стара тепер пом'якішала, як віск коло вогню... Тільки Маня, либонь, злякається... та ще й дремене з переляку в хату... Але попрошу руки, попрошу... Що бог дасть!»

Нетерплячка брала Фесенка. Він ледве вдержав зубами язика. Двадцять п'ять тисяч манили його, аж неначе дражнились.

«Це я третій раз в їх в гостях,— снувалась думка в Фесенка.— Мабуть, буде геть-то швидко. Я й там, в купця, впіймав облизня, бо тричі був в його в гостях і зараз попросив руки його дочки... Стара дуже етикетна дама. Ще не час, ще не час... Але не видержу, ой, не видержу!»

Сам язик вилазив у його з рота. Він вже роззявив рота й хотів свататись.

— Добривечір вам! — промовив позад його старий Навроцький.

Фесенко схопився з місця, як опечений. За Навроцьким стояв Комашко, а коло його Саня.

— Доброго здоров'я! доброго здоров'я! — сказав Фесенко й лапнув рукою голову. Рука не знайшла на голові циліндра й лапнула надаремно лоб. Фесенко вхопив стілець і подав його Навроцькому; потім вхопив другий і подав Сані.

— Не клопочіться; я й сама візьму собі стільця,— сказала Саня.

— Щоб зробити вам приємність... делікатність,— говорив Фесенко й ухопив третього стільця й сунув його Комашкові.

— Не турбуйтесь надаремно. Я й сам знайду собі місце,— сказав Комашко, осміхаючись.

— Щоб зробити вам приємність, приємність,— мимрив Фесенко підсолодженим голосом, звиваючись граціозною гнучкою гадючкою на усі боки. Він подав руку Комашкові. Той тільки здвигнув плечима й тикнув йому свою руку: на, мов, коли хоч!

«Мабуть, вчинив мені знов якусь потайну капость,— подумав Комашко,— бо коли Фесенко до кого дуже ввічливий, кому низенько кланяється, подаючи руку, то напевно він вже вчинив будлі-яку потайну коверзу».

Навроцький глянув на Маню, Маня горіла, як неопалима купина. Глянув він на жінку — в жінки на лиці й в очах була якась благодать.

«Щось сталось! Накльовується, мабуть, другий зять, а може, вже й наклюнувся,— подумав старий.— Оце лишко! Як же мені тепер говорити з двома зятями? Це буде така дипломатія, що й сам Бісмарк не потрапив би, на яку ступити. З одним говори — скидай машкару, з другим говори — насувай машкару на ввесь вид. Треба було послухати жінки. Казала ж вона: ніколи не скидай тепер машкари й спи в машкарі. А бодай нечистий взяв цього Фесенка! Завдав мені на старість роботу».

Усі посідали й довгенько мовчали. По один бік сиділо три душі, і по другий три душі й тільки поглядали через стіл одні на одних. Усі почували дуже виразно, що за столом сидить «права й ліва». Стара Навроцька знала це добре й почувала, що їй доведеться заводити машину, бо машина була ладна стояти хоч би й до страшного суду.

«Треба починать самій. Нічого не поможе,— подумала Навроцька.— Але з чого почати? Паничі вчені люде...

Треба почати за щось вчене або принаймні щось схоже на це».

І в її голові швидко потяглися, як разок намиста, теми для розмови: година, негода, горнична, куховарка, абрикосове варення, сині баклажани, вчорашній несмачний борщ...

«Ні, не випадає! Ну ніяк собі не знайду доброго сюжету. Оце морока мені!» — подумала Навроцька.

Надворі було тихо, як в вусі. Коли несподівано схопився з моря вітрець і ніби гострою стрілою перелетів через акації. Лист зашумів, зашелестів, неначе трохи погомонів, і знов стишилось надворі. Один листочок впав на стіл. Фесенко схопився, вхопив листочок і делікатно пустив на траву, неначе боявся, щоб він не розбився. Усі мовчали й неначе чогось сердились.

— Вітер...— промовила Навроцька.— Яка чудова цього вечора погода! — в кінці всього промовила стара Навроцька.

— Еге! — обізвався Фесенко.— Дивний, пишний вечір!

Саня осміхнулась. Навроцька зирнула на Саню сердито.

— Що ж ви тепер читаєте? — спитала Навроцька в Комашка й аж зраділа, що таки знайшла високу матерію для розмови.

— Тепер я читаю книгу людського серця,— обізвався знехотя Комашко. Маня кинула на його очима. «Яку чудну книжку він читає,— подумала вона.— Це, мабуть, не французька, а англійська, бо так чудно зветься».

— Погода така гарна, що й моя Маня оце гуляла з паном Фесенком,— не втерпіла Навроцька, щоб не похвалитись.

— Мав велике щастя гуляти з Марією Харитонівною,— одказав Фесенко з легеньким поклоном до Навроцького.

— І далеко ходили гуляти? — спитала Саня в Мані.

— Аж до монастиря! — несміливо обізвалась Маня.

— Мав приємність і щастя обійти з Марією Харитонівною увесь парк,— обізвався Фесенко.

— Як далеко! — сказав Навроцький.

Саня засміялась: до монастиря було, може, саженів з сорок.

— Мав приємність поговорити з Марією Харитонівною,— обізвався Фесенко.— Добре ви, Раїсо Михайлівно,

вчинили, що дали вашу дочку на науку в пансіон, а не в гімназію. Які перли виходять з пансіонів та з інститутів! які перли! їм ціни нема!

— А з університетів та гімназій що виходить? — одрізала Саня.— Чи перли, чи діаманти?

— Не те, не те, Олександро Харитонівно! — несміливо сказав Фесенко.

— А що ж? будяки, чи що? — сказала з осміхом Саня.— А я оце думаю всунутись доконче в ті будяки, бо їду на курси! — одрубала вона.

— Хе-хе-хе,— ніби знехотя осміхнувся Фесенко.— Якби в гімназії та в курси завели грецьку та латинську мову, то, може, звідтіль виходили б перли. Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу? Це було б по-аристократичному.

Старий Навроцький поклав руку на стіл і застукотів одним пальцем по столі: то був знак, що він щось думає.

— Гм... гм... це полова. Не варт набивати половою голів навіть гімназистам. Гм... це фальшива й шкідлива для молодих урядова педагогічна система. Шага не варта,— прохопився Навроцький.

Фесенко прикусив язика. Навроцька нахабно й сердито витріщила очі на свого чоловіка, неначе вдарила його поглядом.

«Ой, що ж я оце сказав? Щось недоладнє... Гм... недоладу...— подумав Навроцький.— Оце лихо! оце лихо! хто його зна, як я оце вихопився словом перед цим небезпечним Фесенком: це, мабуть, через те, що я трохи сердитий на його. Овва! Гм... ця ж чортова супостать розбреше скрізь».

Розмова не йшла. Комашко встав і почав прощатись. Саня й собі встала з стільця. Комашко пішов додому. Саня побігла в номер до Мурашкової, щоб розказати їй за своє щастя. В неї душа була повна щастя, як криниця води. Їй заманулось побалакать з подругою, пожити ще мріями, які й досі не заспокоїлись в її молодій душі. Навроцький сидів надутий, мов копиця в дощову годину. Фесенко примітив, що скоїлось щось недоладне в сім'ї, й собі незабаром розпрощавсь. Старий Навроцький, напившись чаю, пішов в гостиницю одпочивати. Він ліг на софі, а в його з голови не виходила думка.

«І що я сказав? Надало ж мені сказати таку страшну річ. Цей Фесенко, ця проноза вертиться ж між аристокра-

тами, часом ще скаже моєму начальникові, а той напише будлі-куди вище, може і в Петербург. Що, як звідтіль напишуть: прогнать з служби раба божого як «неблагонадежного»? А тут ще до пенсії служити цілих два роки. Овва! овва! І надав мені нечистий скинути машкару. Жінка любить оксамит; Маня має велику симпатію до шовку. Усе те вони чепляють на себе залюбки... а справляють не за свої гроші, а за мої. Треба ще й Саню держати на курсах. Ой лишечко! приїду додому, зараз піду до архієрея з візитом... Треба частіше заходити за благословенням до архієрея. Овва! овва! Або хоч запишусь в «Славянський благотворительний комітет»...

Навроцька зосталась за самоваром з Манею.

— За що ви там балакали з Фесенком? — питала вона в дочки.

— Та... він почав дуже по-вченому, а я нічого не могла втямить. А потім...

— Дуже мало читаєш ти вчених книжок,— сказала мати.

Маня боялась вчених книжок, неначе чуми, й не могла їх читати, бо не тямила їх.

— Що ж потім? — спитала мати.

— А потім заговорив якось простіше, за квітки...— знехотя говорила Маня.

— Що ж він говорив тобі за квітки? — чеплялась мати.

— Та... казав, що він найбільше любить бузину, чи щось таке...— бовкнула Маня й почервоніла.

— Що це ти верзеш? Яку бузину? — спитала мати.

— Чи то пак... резеду! — сказала Маня.— Бо я прохопилась та йому сказала, що я сама сіяла весною резеду.

Мати засміялась.

— Мабуть, ти недурно оце плутаєш та мішаєш бузину з резедою... Гм... Як почервоніла. Кажи-бо, що він казав тобі? — чеплялась мати.

— Та... казав, що він любить баклажани чи щось таке... та... Це я кажу за себе, що я люблю баклажани... а, а... він казав, що любить нарциси! — сказала Маня.— Я йому сказала, що я більше од усіх квіток люблю нарциси, а він каже, що й він любить більше за все нарциси, і обіцяв принести мені букет з нарцисів.

— Тепер? влітку? Де він їх достане? Це чудасія з вами, та й годі!

— Казав, що достане, хоч з-за границі випише! — сказала Маня.

— Що за диво? Він щось інше говорив тобі. Та признавайся-бо! Чого ти од його втекла?

— Бо стало ніяково й навіть трохи страшно! — сказала Маня.

— Оце диво! Хіба ж він страшний? Він же такий гарний.

— Я, мамо, його ніби боюсь, хоч він і гарний: він дуже вже по-вченому та розумно говоре.

— Оце гарно! То ти боїшся паничів? — спитала мати.

— Боюсь, мамо, трохи...

— Адже ж малюєш паничів: малювала Ромео та Юлію, Ярему й Оксану.

— Мальованих паничів не боюсь, а живих наче боюся, чи то пак... дуже вчених та розумних боюсь.

— І Комашка боїшся? — спитала мати.

— Ні, Комашка не боюсь, бо він давно буває в нас: я до його звикла й оговталась.

Мати задумалась.

«Чи не перейшла я часом міри? Ще візьме та й пошиється в черниці, в монастир...» — подумала мати.

Мати дізналась, що настає час, коли, либонь, їй самій доведеться попсувати трохи свою пещену дитину.

«Треба повезти її в театр, щоб побачила оперетки Оффенбахові. Достану романи Золя та всуну їй в руки. Нехай чита. Може, стане сміливіша. Овва! Шкода! Це я трошки аж переборщила»,— думала стара Навроцька.

— Не казав часом тобі Фесенко, що він тебе любить?— спитала Навроцька, трохи надумавшись.

Маня сиділа край стола, спершись ліктем і підперши голову долонею. При останніх материних словах вона почервоніла, але нічого не одповідала.

— Чого ж ти мовчиш? Од матері в тебе не повинно бути нічого потайного. То тільки Саня потай од мене робить, що схоче. Але Сані я не мати, а мачуха. Еге, він казав, що тебе любить?

Маня сиділа червона й мовчала. Їй було сором признатись. Цього слова вона не вимовила б нізащо в світі. Мати мовчала, й дочка мовчала. Маня неначе бачила перед собою ясні очі та чорні високі Фесенкові брови, бачила його повні червоні уста. Їй страшенно заманулось поцілувати ті уста та ще й зараз.

— Мамо, я хочу варення! — обізвалась Маня.

— Якого ж варення тобі заманулось? — спитала мати.

— Варення з кітри,— сказала Маня.

«Вередує,— подумала мати.— Вона завжди просить кисло-гіркого варення з кітри тоді, як вередує».

Мати пішла в гостиницю й винесла слоїк з варенням. Накидавши варення в блюдечко, вона подала його Мані. Маня з'їла з ложечку й кинула ложечку на стіл.

— Гірке. Мені хочеться солодшого варення... Якби з абрикосів, або що.

— Оце яка ти сьогодні вередлива! Погуляла трохи з Фесенком, та й заманулось абрикосів! — сказала мати.

Одначе вона знов подибала в гостиницю й винесла слоїк з абрикосовим варенням.

— Еге, ти любиш Фесенка? — спитала мати несподівано.

Маня одразу заплакала: вона згадала Фесенкові очі й уста. Дві сльози скотилися по щоках і впали на стіл. Мати пригорнула голову своєї коханої дочки до себе й поцілувала її в голову.

— Маню моя дорога! Ти його любиш? — допитувалась мати, але Маня мовчала.

— Мені здається,— сказала мати згодом,— що він тебе буде сватати. Доведеться справляти разом двоє весіллів. А ти б пішла за його заміж?

Маня аж кинулась.

— Я, мамо, ні за кого в світі не піду заміж,— тихо обізвалась Маня.

— Чом не підеш? Треба ж тобі колись вийти заміж,— сказала мати.

— Я вас ніколи не покину,— обізвалась стиха Маня.— Без вас я нізащо в світі жити не буду. Він мене візьме од вас, кудись завезе.

В Мані затрусився голос од жалю. Вона була напоготові заридать.

— Звикнеш, як оговтаєшся та оббудешся. Дівчина як верба: де посади, там і прийметься,— сказала мати українську мужицьку приказку.

— Я не верба, я вас не покину ніколи. Хтось чужий візьме мене, розлучить з вами,— сказала Маня.

«Вона ще дуже молода... Мало я виводила її між люде. Живемо в кінці міста в глушині, в виноградниках. Без мене вона навіть в місто сама ніколи не ходила, ніколи!

Овва! Погано! Маня виросла надто вже провінціалкою й трохи навіть черничкою. Треба б їй всунути в руки французькі романи... та ще такі, де було б доволі абрикосового варення...»

Прийшла горнична прибирати з стола. Мати з дочкою пішли в гостиницю. Маня лягла спати, але вона довго не могла заснуть. Перед її очима усе манячіли повні червоні уста під чорними блискучими вусами, блищали палкі Фесенкові очі. Ті уста, ті чудові очі й манили її, й дражнили серце, і чогось лякали, і врешті... довго-довго спати не давали.

А тим часом Фесенко вертався до Одеса по залізній дорозі. Він сидів в вагончику без вікон, і свіжий вітрець прохолодив його гарячий вид. Він передумував усі випадки того дня.

«Я обіцяв Мані достати букет з нарцисів. Ще й клявся й божився, що достану. Розпустив свого язика, й сам незчувся, як дав обіцянку. І надав мені кат сказати їй за оце! І забувся, що тепер не весна, а літо! Де я в іродового батька достану їй тих нарцисів. А без тих нарцисів хоч і очей не показуй до неї. Оце лишечко!»

І ті нарциси цілу дорогу не давали Фесенкові спокою. Він приїхав додому і все думав про нарциси.

«Оце лізе в голову отой поганий бур'ян! Тфу на тебе, сатано!» — думав Фесенко, роздягаючись.

Він ліг спати, і йому все снилось, що він іде стежкою по якомусь полі, засадженому нарцисами та засіяному резедою. Нарциси чудні, наче чортики з ріжками, колють його в ноги, як колючки, а між білими головками на бадилинах блищать магічні числа 25 000 то золоті, то брильянтові, та все коливаються од вітру й неначе дражнять його.

Фесенко прокинувся. В вікно лилось золоте проміння гарячого літнього сонця й сипалось плямами на білу стіну. Перша думка, яка майнула в його голові, була за резеду та нарциси.

«Пху, на тебе, сатано! Не вилазить отой бур'ян з голови,— аж крикнув сердито Фесенко, встаючи з постелі.— А цей бур'ян треба доконешно достати, хоч з каміння вилупать. Де я його достану? Ага! піду в французький магазин та достану роблених нарцисів! Це буде ще ефектніше! Ой, гарно я придумав!»

Поки в магазині стулили букета з нарцисів, Фесенко щовечора їздив на Великий Фонтан до Навроцьких. Він ждав і не міг діждатись, поки той букет буде готовий.

XII

Другого дня Саня забігла зрання на чай в номер до Мурашкової. Вона довідалась, що з Кишинева прибула саме в той час до Одеса Махнівська, її товаришка й велика приятелька, і зайшла до Мурашкової на розвідини. Там вона застала й свою подругу, Махнівську. Веселі панни сіли за стіл, пили чай, балакали й не могли наговоритись. В одчинені вікна повівало вранішньою прохолодою. В номері ще не було душно. Саня поздоровшала, повеселішала. Минулась тривога, впав спокій на серце: і повеселішали ясні очі, почервонішали зблідлі уста. Мурашкова сиділа край столу й шила сорочку.

— Надю, доки ти будеш плутати оте шитво? — сказала Саня.— Кинь геть оту роботу! Не можу навіть дивитись, як хто сидить та порпляється голкою в полотні.

— Оце диво! Шию й вишиваю, бо сорочок треба,— обізвалась Надя.

— То дай швачці. Хіба в твоєї матері таки не знайдеться зайвих грошей, щоб найняти швачку? Геть покинь оту нісенітницю! Оце шиття тільки заморочує памороки. Од його голова морочиться, стає тверда,— сказала Саня.

Вона схопилась з стільця, вихопила в Наді з рук рукави вишиваної сорочки й, жартуючи, насторочилась викинути у вікно. Надя ледве встигла вхопить її за руку. Вона одняла од Сані рукави.

— Та й пустуєш же ти, Саню! Мабуть, рада, що заміж йдеш,— обізвалась Мурашкова.— А я тобі раджу: навчись не тільки шити, але й кроїти.

— Навіщо? — крикнула Саня.

— Пригодиться. Я сама шию собі не тільки сорочки, але й навіть оці буденні сукні, щоб не платить в магазини скажених грошей. Не знаєш ти, Саню, лиха, як я бачу,— сказала Мурашкова.

— А наука? а книжки? Я лучче б щось цікаве прочитала, ніж мала б нудитись та сліпати очима над тим шиттям,— сказала Саня.

— Наука наукою, а робота роботою,— сказала Му-

рашкова.— Саню, а чи зугарна пак ти зварити борщ або будлі-яку страву.

Саня широко розплющила очі.

— Сказати по правді, не вмію й нездатна до того,— сказала Саня.— Знаю, що в борщі є картопля, капуста, цибуля, помідори, огірки, трошки сахару, чи що...

Махнівська й Мурашкова зареготались.

— Ну, я ще ніколи зроду не їла борщу з огірками та з сахаром,— сказала Мурашкова.— А я борщ зварю тобі такий, що й кухар не потрапить зварити.

— А хто ж тобі варитиме борщ, як ти вийдеш заміж? — спитала Махнівська.

— Куховарка,— сказала Саня.

— А як вона буде недотепна та не вмітиме? — спитала Мурашкова.— Не Комашко ж заходиться варити тобі борщ.

Саня замовкла й задумалась. Вид в неї одразу став поважний. Мачуха таки дуже скинулась на аристократку й не вчила ні її, ні своєї Мані ні кроїти, ні пекти, ні варить. Передніше Саня за це й не думала й не гадала, але тепер чогось ці питання стали для неї не жартами, а чимсь серйозним.

— Бач, які в тебе, Саню, біленькі ручки! — сказала Мурашкова.— Ти все коло книжок. А глянь лишень на мої руки. Правда, чорні, зашкарублі та шерсткі?

Мурашкова притулила свою смугляву руку з довгими тонкими пальцями до Саниних білих пухкеньких ручок. Одличка була така, як між сільською паляницею та французькою булкою.

— Бач, які твої білі ручки! Я своїми руками часом і ложки й тарілки перемию, бо в нас одним одна наймичка,— сказала Мурашкова.

— Знаю, знаю, що ти передніше од усього практична людина, бо ти грекиня родом,— обізвалась Саня.

— Ти таки вдагала: я й справді практична. Я людина діла і хочу й свої пересвідчення прикласти до діла. Коли я на чому стала в поглядах, то мене тягне якось до діла. Кидай, Саню, вищу науку та ставай до якоїсь роботи, до діла або до справи народної,— сказала Мурашкова.

— Ні, не кину. І я коли на чому поставлю, то вже не оступлюсь од свого,— сказала Саня.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Час не жде, час пливе, і наше життя пливе, як пливуть хвилі на морі,—

обізвалась Мурашкова.—Я нуджуся без діла. Чую якийсь вогонь в собі. Якась тривога в душі часом вночі спати мені не дає. Я хочу діла і діла путнього. Моє життя йде марно. Ми тільки словами та ідеями граємось, як діти м'ячем, а діло...

— Бо ти, Надю, нервозна, хоч і практична, та ще й до того, начитавшись доволі книжок, дуже до серця приймаєш принципи та погляди,— обізвалась Махнівська.

— А ти надто вже спокійна та рівна на вдачу. Ти вийдеш заміж і, надісь, зараз станеш буржуазкою,— обізвалась Мурашкова.

— Ба не стану. Я й в сім'ї зроблю багато дечого доладнього, зроблю багато добра, бо сім'я, як світло — може далеко пустить од себе тепле й ясне проміння. Не серед степу ж та пущів житиме сім'я,— обізвалась Махнівська.

— Боже поможи! А я таки й справді нервозна: пусте, однотонне, традиційне життя мене душить, як чад. Я хочу діла! — сказала Мурашкова й стукнула навідлі рукою по столі, взрушивши свою душу. По її матовому лиці розлився легкий рум'янець. Темні великі очі блиснули вогнем.

В двері хтось ніби боязко й обережно постукав. Усі догадались, хто прийшов; в номер увійшов Комашко, а за ним Мавродін. Привітавшись з паннами, вони посідали кругом стола й почали розмовляти.

— А знаєте, кого я сьогодні стрів в Одесі? — сказав Комашко.— Аристида Селаброса.

Мурашкова спочатку ніби злякалась. В неї щоки зблідли, очі притухли. Потім вона раптом почервоніла. Кров вдарила в її щоки; складочки під очима стали рожеві. Великі темно-карі очі стали веселі й заблищали. Серце в грудях заграло. На неї усю неначе пахнуло вогнем. І той вогонь в одну мить пішов скрізь по нервах. Нерви ніби напружились, як добре направлені струни, й були напоготові задзвеніти веселою мелодією. Мурашкова почувала, що радість прибуває в її серці, налива його вщерть: їй забажалось співати, сміятись, жартувати.

Мурашкова схопилась, побігла до вікна й пхнула рукою обидві половинки вікна. Вікно одскочило й гуркнуло об одвірки так, що шибки задзвеніли: вона почувала, що в неї вид пашить.

— Ніхто не хоче чаю? — спитала Мурашкова, вернувшись до столу.

— Ні! спасибі вам! — сказали Комашко й Мавродін.

— То я перемию пòсуд,— сказала Мурашкова й кинулась до посуду. Вона вхопила чайник, пòкришечка поскобзнулась по чайникові й впала на стакани. Скло дзенькнуло. Саня аж кинулась, аж жахнулась. Мурашкова зареготалась, вхопила ложечки — ложечки випали з рук і брязнули об блюдечко. Нервний Комашко скривився. В Мурашкової трусились руки. Вона чула, що в неї кров ходе по жилах ходором.

— Ти, Надю, трохи розтривожена сьогодні,— обізвалась Махнівська.— Дай лишень я перемию посуд.

Махнівська встала й спокійно, помаленьку перемила й перетерла посуд. Мурашкова сіла на канапі й неначе вгляділа перед собою великі очі та рум'яні уста в Селаброса. Не бачивши його давненько, вона була почала потроху його забувати. Але як тільки Комашко нагадав за його приїзд — кохання знов спахнуло в її серці.

— Як ти поважно миєш блюдечка, неначе жертву богам приносиш,— обізвалась до Махнівської Мурашкова й знов зареготалась нервово й голосно на всю хату.

Саня переглянулась з Махнівською, а потім з Комашком.

— А знаєте, Вікторе Титовичу, що Надя оце напалась на мене за те, що я берусь до вищої науки? — сказала Саня, щоб зачепити Мурашкову й будлі-чим вгамувати її нерви.

— Чого ж це так? — сказав Комашко.— Вища наука ніколи нікому не пошкодить.

— Ет, ви ідеалісти! — сказала Мурашкова.— Час іде, і життя йде. Я поважаю тільки науку прикладну, соціальну, політичну економію. Треба братись до діла, а не байдики бити та літати в хмарах абстракцій. Ти, Саню, мабуть, хочеш залетіти в Дантів рай і повік крутитись в крузі невмирущих духів.

— Надю! ти таки добра гарячка! Тебе, як я бачу, бере якась нетерплячка,— сказала Саня.

Мурашкова знов зареготалась, неначе збожеволіла на радощах.

— А не потрапиш в той рай, будеш варити борщ з огірками та з сахаром,— обізвалась Мурашкова й знов зареготалась буцімто з того борщу з огірками.

— Ну! не велика мудрація вивчитись варити борщ,— сказала Саня.— І борщ готувати вчитимусь, і вищу науку

перейму; присвячу себе на службу жіноцтву або народові: я люблю педагогію, а це річ не мала й не пуста.

— Вища наука поможе й до усякого діла стати, бо вона ж навчить, як за діло братись,— сказав Комашко.— От хоч би й Селаброс. З вищою наукою може б він вийшов і путньою людиною... Може б вища наука задавила в йому грецькі, надто матеріальні потяги й підняла в йому іншу, якусь вищу направу.

Мурашкова перестала сміятись. Вид в неї став поважний: це її неначе скривдило.

— А хіба ж він не путня людина? — трохи сердито спитала Мурашкова.

— Не те що зовсім не путня; навіть пустим його не можна назвати. Він тільки любить гратись в ідеї, як хлопці грають в м'яча. Говорить задля того тільки, щоб наговоритись всмак, бо любить і вміє говорити. Ховається завсіди в космополітизм, як заєць в нору, і... ніякого путнього діла не робить та ніколи й... не зробить.

Мурашкова розсердилась. Густі рівні брови трошки зійшлися, і між ними з'явились малесенькі зморшки: то була прикмета її гніву.

— Ви неправдиві до його,— сказала вже зовсім спокійно Мурашкова.

— На нещастя, Комашко правду каже,— обізвався Мавродін.— Уся Селабросова сила в гарних словах, бо таких пустих космополітів, мабуть, чи не повно в наших городах. Аж кишить.

Мурашкова почутила, що по її напружених нервах неначе хтось вдарив з усієї сили, і в неї нерви наче заболіли. Вона чомусь почувала, що цей замах був смертельний для її серця. Молода дівчина не могла не йняти віри Комашкові й Мавродінові, бо знала, що вони лучче од неї знають Селаброса. Але їй хотілось не йняти їм обом віри, бажалось, щоб то була неправда.

— Хотіла б я вам не йняти віри...— сказала Мурашкова, і в неї голос затрусивсь. Вона одвернула очі й дивилась у вікно.

— Хотів би й я, щоб на світі було багато людей чесних і правдивих, щоб усі були чесні, та... правди не сховаєш: правда, як олива, випливе наверх,— обізвався Комашко.— Селаброс не з тих чесних та правдивих космополітів, які з завзятістю стали до діла. Це такий космополіт, якими аж кишать наші чорноморські городи.

З його вийде як не другий Фесенко, то дуже схожий на його. Ож побачите, ож поназдивитесь, коли з його не вийде колись бессарабський або херсонський дідич, а може й одеський банкір. Але що він прямує до однієї матеріальності, я за це ладен хоч би й голову під сокиру покласти. Я вчився з ним в гімназії й знаю його добре. Колись він був навіть радикалом. Але теперечки він прохолов, і той радикалізм випарував з його, хіба зістався тільки на кінчику його красномовного язика.

Мурашкова почутила, що по її нервах знов неначе щось вдарило. Її хвилясті виразні уста якось жалібно склались; на ясні очі неначе впала роса.

Саня подивилась на Комашка благаючими очима, бо знала, що Мурашкова гаряче любить Селаброса; вона неначе казала очима: не говори-бо нічого поганого за Селаброса! А Комашко не втямив тієї розмови очима й без жалю показував плями в душі в Селаброса.

Мурашкова не стерпіла, схопилася з місця. Їй здалось, що од неї вже однімають милого. Вона постерегла, що є якась частка правди в Комашкових словах, але її серце бажало, щоб не було тієї правди й сліду.

— Знаєте що? Ходім та погуляємо. Час ранній, сонце ще не припікає. Саме добре буде гуляти,— сказала поміркована Саня, вставши з місця.

— Ходім, ходім, як маємо пектись отут коло самовара,— сказали усі.

Мурашкова подзвонила. Увійшла горнична і прийняла самовар. Усі пішли гуляти понад високою кручею коло моря.

Надворі було не душно. Усе небо над степом було ніби вкрите білою рідесенькою тканкою. На землю впала негуста легка тінь. Біле покривало з прозорих хмар, ніби шатро, високо тяглося над морем, потім далі ніби закучерявіло, впало по небі білими маленькими покосами, а там ще далі розстелялось неначе білими хусточками, причепленими одна до однієї, або білим кучерявим смушком.

Десь далеко-далеко на морі промінь сонця пробився через ті хмарки, неначе через білу намітку, і впав на море. На воді неначе зайнявся золотий вінок, кинув од себе золоті стрілки, бризнув огнистими краплями, дрижав, миготів і несподівано погас. І знов у другому місці десь впав промінь на море, зайнявся, горів, горів і погас. Потім одразу неначе впало з неба три золоті вінки, запалали й

погасли. Десь в другому місці неначе посипався з неба на море десяток вінків: вінки горіли довго, злились докупи, і вже запалилось ціле огняне плесо, замиготіло й затрусилось. Здавалось, ніби цілий огняний ставок виник з моря, зайнявся й палахкотів, як розтоплена піч. І неначе якимись чарами одразу згасло те огняне плесо, ніби на його дмухнула якась сила й несподівано погасила. Море знов почорніло, а перегодя з неба на чорне море знов неначе чиясь рука кидала золоті вінки, золоті букети. Огняні вінки сипались, зникали і знов виникали, неначе з води, і згасали то в одному, то в другому місці, неначе поринали й виринали, перескакували один через другий, ніби грали в хрещика.

— Здається, сирени випливли з води, і плавають, і граються в морі в золотих вінках,— сказав Мавродін.

Усі задивились на ту прехорошу ніби іграшку на морі, усі милувались нею, одна Мурашкова дивилась на картину моря байдужними очима: вона не дуже-то любила природу, як не люблять її дуже практичні люде.

— А давайте ворожить по тих вінках! — сказав Комашко.— Панни люблять ворожить. Нехай ваш вінок буде перший,— сказав Комашко до Махнівської.— Як довго горітиме вінок, то й життя ваше буде довге й щасливе.

— Добре, нехай буде так,— обізвалась Махнівська.

На темно-синє море впав промінь вінком. Промінь довго-довго горів і погасав помаленьку, поки зовсім погас. Усі з цікавістю кмітили й водили очима за ним.

— Твій вік буде довгий,— сказала Саня до Махнівської.— А ну тепер нехай буде мій вінок.

Промінь, чималий і ясний, ясний, як сонце, впав на море й запалав, але горів не так довго й раптом погас.

— А тепер загадаймо на Надине щастя,— обізвалась Саня.

Білі смужки з хмарок неначе роздерлись в одному місці. Блиснуло синє небо. На морі одразу зайнялося широке огняне плесо, дуже запалахкотіло, блиснуло й згасло в одну мить.

— Цебто й вік мій згасне так швидко? — обізвалась Мурашкова й засміялась, але сміх її зник так швидко, як швидко згасло на морі те золоте марево. Мурашкова задумалась. В неї брови насупились. Вид став поважний, як темно-синє море.

— Баби скрізь баби, чи в селі, чи в місті: скрізь од-

наково ворожать. Ой ви, ворожки, знахурки! — промовив хтось позад молодої компанії.

Усі разом озирнулись. Саня аж кинулась. Позад їх стояв Селаброс і насмішкувато дивився на паннів. Він закрався на тоненьких ніжках вже давненько, як закрадається десь з-за куща оксамитовими лапками кіт.

Мурашкова оглянулась, почувши Селабросів голос, і в неї в грудях зайняло дух. Селаброс стояв гарний, неначе Вакх, облитий матовим молочним світом з хмарного білого неба, як бувають освічені зверху, з скляної стелі статуї в великих музеях. Його класичного лиця не псувала ні одна пляма тіні. Біле покривало з бриля падало складками на плечі й прикривало чорні блискучі кучері. Очі світились вогнем кохання. Повні губи лисніли.

Селаброс зирнув на Мурашкову своїми гострими й солодкими очима. Вона не видержала його погляду й спустила довгі вії на щоки.

— А що, налякав бабів знахурок? — обізвався Селаброс.

— Коли ви, Аристиде Тарасовичу, одвикнете од ваших критських компліментів? — спитала Саня.

— Чи од критських, чи од одеських,— перебив її Мавродін.

— Які ж ми баби? Якби усі літа нас трьох скласти докупи, то може б аж тоді й вийшла одна баба,— сказала Саня, наламуючи язик на український лад і мішаючи в свою розмову українські слова.

— Коли так, то вибачайте,— сказав Селаброс.— Як я чую, і ви починаєте україністувать! Коли так, то можете в мене навчитись по-українській.

І Селаброс заговорив чистою народною українською мовою.

Селаброс привітався до усіх, знявши бриля.

— І етнографи, і народні художники тут з паннами,— сказав Селаброс, подаючи руку Комашкові та Мавродінові.

— І етнографія річ наукова, але ви маєте діло з культурниками,— сказав жартовливо Комашко.— Наше діло культура, просвіта й добро нашого краю, культура української мови й літератури. Не піднімайте лишень нас на сміх.

— А мене оце прислали до Одеса в банк по ділу на кільки день. Я заходив в Кишиневі на часок до вашої ма-

тері. Вона передала вам лист через мене,— сказав Селаброс до Мурашкової й подав їй лист. Мурашкова розгорнула листок, обписаний грецькими крючками.

Мати писала, щоб вона купила для неї дещо в Одесі, вертаючись додому, і в кінці прикинула: «Аристида привітай ласкаво, бо він тебе любить, як бога, та й я його люблю більше за усіх наших греків».

Мурашкова дочитала листа й почервоніла. Селаброс осміхнувся.

— Час нам додому,— сказала догадлива Саня до Махнівської.— Мене дома ждуть.— І Саня моргнула очком до Махнівської. Вона знала, що треба покинути Мурашкову вдвох з Селабросом.

— Прощайте, Аристиде Тарасовичу! Час мені додому. Прощай, Надю! — сказала вона й повернула до монастиря.

За нею слідком пішли Махнівська, Комашко й Мавродін. Вони пішли, попарувавшись. Комашко узяв під руку Саню, Мавродін пішов поруч з Махнівською.

— Як попарувались! — сказав Селаброс до Мурашкової по-грецькій і своєю розмовою на грецькій мові дав знати їй, що заходить дуже щира розмова.

— Попарувались Саня й Комашко, ще й навіки,— сказала Мурашкова так само по-грецькій.— В їх швидко буде весілля.

— Невже! — аж крикнув Селаброс.— Що ж? чи паничі повернули паннів на свою віру, чи панни паничів? — спитав Селаброс.

— Паничі паннів: щоб робити яке діло, і діло путнє, довговічне, треба ставати на національний грунт, пристава ти до народу, зливатись або хоч наближатись до його,— сказала Мурашкова.

— Може й ви до їх пристаєте? — аж крикнув Селаброс.

— Мабуть, пристану. Мене душить моя канцелярська робота. Мені наче дихати нема чим в канцелярії. Я нібито щось і роблю там, але знаю добре, що нічого годящого й путнього не роблю. Я покину свою нудну службу, бо я людина жива. Не можу жити без живого діла.

— Надю моя дорога! Ви ентузіастка з палкою вдачею. Що ви говорите? Ви закуєте себе в вузьку рамку. Ви втратите широкий простір думок... Яка принадність, яка пишність бути космополітом, громадянином усього світу!

— І нічого не робити! І ні за яке путнє діло не братись,— сказала Мурашкова.

— А думати?! а мислить? Мисль космополіта вільна, як птиця, шугає над морями, над горами, над хмарами, над усім світом. Для неї скрізь отчизна, де є вольнодумні люде. Це така абстракція, аберрація, яка перевищує усякі ідеї й ідеали, глибше од усякої філософії, глибше за Платона й Арістотеля. Вона в своєму розвитку часом і концентрується в однім пункті, але ж вона, як і повітря, має силу розтягнутись без кінця. Вона ніби скрізь і ніде, бо то сила висока, жива, вселюдська: не обсягти її, не замкнути її в якісь вузькі національні закутки. Вона скрізь животіє. Я за це дізнався своїм досвідом.

«Пускає туман абстрактний мені. Але його хитрощі я вже знаю»,— подумала Мурашкова.

— Я люблю наші чорноморські городи з мішаниною людей усяких націй. Я там почуваю себе вдома, неначе я вже став громадянином усього світу. Рідний край — Одес для мене дорогий, але світ мені багато дорожчий,— тяг далі свою одеську філософію Селаброс.— Світ для мене усе, рідний край нісенітниця, шага не варта.

— Чим же гарні наші чорноморські городи з їх усякими приходьками? Хіба тим, що торгують і багатіють з України й не дбають за український народ, за Україну? — перебила його філософію Мурашкова.

— Вже знать науку Комашкову,— сказав Селаброс з легким осміхом.— Але знаєте що: покиньмо цю філософію. Я оце сам направив діло в канцелярії так, щоб буцімто по ділу побувати кілька день в Одесі та побачити вас. Я вмираю за вами. Жити не можу без вас. Ви й не заздріваєте, що ви для мене тепер краще й вище од усякої філософії.

Селаброс вхопив руку Мурашкової й несподівано й поривчасто поцілував її гарячими устами. Мурашкова почутила, що він неначе впік її руку, що на руці, на тому місці, де він доторкнувся своїми устами, неначе зайнявся вогонь, горів і не погасав. Кров почала шумувати в її жилах, як шумує молоде вино.

— От Саня швидко повінчається, Надю! нема нам чого гаятись. Повінчаймось і ми, і будемо щасливі, будемо жити, як у раю,— сказав Селаброс.

Мурашкова думала й мовчала.

— Ви з матір'ю погано хазяйнуєте: маєте трохи землі

й даєте в посесію. Це зовсім непрактично. Вам треба чоловіка, треба хазяїна,— заговорив несподівано Селаброс тоном практичної людини.— Треба б вам самим доконешно сіяти пшеницю на своєму полі. І пшениця дає добрий заробіток; це правда: на десятині в добре несухе літо стане двадцять або й більше кіп. Копа дасть десять, п'ятнадцять пудів зерна. Пуд пшениці тепер коштує карбованця. Ціна добра... Надю, моя дорога! Як я вас люблю! Як я вас люблю! — крикнув Селаброс, і вхопив її руку, і наче впік гарячими устами.

— Ми, Надю, будемо сіяти не пшеницю, а садить тютюн, та ще кримського насіння,— говорив далі Селаброс.— Це вигідніше. Пуд тютюну будемо продавати по двадцять або й більше карбованців. А ви знаєте, скільки пудів тютюну дає десятина землі? Надю, моє серце! Ти запалила усю мою душу! Твої очі печуть мене в серце. Повінчаймось зараз-таки, потай од мами, та й будемо щасливо в парі жити.

Селаброс нахабно дурив Надю; він і в думці не мав її сватати. Ті слова за господарство були тільки одгуком його матеріальних мрій, як би то він захазяйнував, коли б взяв Надине добро в свої руки. Він вхопив Мурашкову за обидві руки й почав цілувати в долоні швидко, хутко, цмокаючи то в одну, то в другу долоню.

Гарячі Селабросові уста дратували її. Одначе вона мовчала й думала.

— Чого ви, Надю, мовчите? — спитав в неї Селаброс, і голос в його затрусивсь сердито, ніби голос в будлі-якого гаремного деспота.

Мурашкова глянула йому в очі. Очі в його почервоніли, неначе були налиті кров'ю. Їй стало трохи страшно.

— Аристиде! — обізвалась Надя.— Я не думала й не гадала, що ви така матеріальна людина. Пам'ятаєте, як ви прийшли до нас перший раз, вступили в наш грецький кружок?

— Чому ж пак не пам'ятать! Це було весною, як у вашому садку цвіли троянди та акація, як ваша мама винесла мені варення та сказала по-молдавській: «Дульчеца ку апа реши; пофтим»! Ту весну й той день я ніколи не забуду, бо я в той день побачив ваші дивні очі,— сказав Селаброс.

— Так було, так,— сказала Надя,— спустивши віка на очі й згадуючи той ясний майський день.— В нашому гре-

цькому кружку я тільки й чула розмову за кукурудзу, пшеницю й тютюн. Ви перший з греків заговорили за інше, за вищі ідеї, за дорогі для мене принципи: я думала, що ви приймаєте їх до серця, що ви пересвідчились в їх, гаряче будете встоювати за їх, станете зараз до діла.

— Надю моя дорога! Ми вже люде дорослі! Час нам дивитись на життя та на світ очима дорослих, досвідчених людей. Час нам перестать гратись в принципи. Будемо дивитись на людей, на світ очима мудрої практичної людини. Покинь, Надю, оті іграшки!

— Які б то іграшки! — крикнула Надя спересердя. Вона пригадала Комашкові слова...

— Так, воно, так!.. Думати й гадати можна усяково, але жити треба однаково усім людям; усім треба хліба. Я почуваю, що я геній і в тому ділі, щоб добути достатки й заможність матеріальну. Я знаю, що спроможусь з малих достатків розвести мільйони. А гроші — то сама сутнòта людського життя й живоття. Кожна ідея суб'єктивності буде ненормальним одхиляннням од закону боротьби за життя.

Селаброс, мабуть, силкувався тими абстракціями замазати свій космополітизм в словах і свою матеріальність в думках.

Надя постерегла в тій плутанині якусь фальшивість та нещирість.

— Це, здається, ніби філософія Фесенкова. Коли це ви встигли стати таким палким його наслідувачем? — сказала Надя.

— Годі жартувати. Надю, серце! Я закохався в вас, знаю, що й ви мене вподобали, може, хоч трошки... Нащо нам мордувать себе надаремно. Поберемось і будемо щасливі, зазнаємо такого щастя, яке не судилось і туркам в Магометовім раю! — сказав Селабрас.

Він вхопив Мурашкову за руку й неначе прилип до руки гарячими устами. Мурашкова почутила, що кохання знов розливається ніби хвилями по її нервах. Вона схопилась з каменя, де сиділа. Селаброс одійшов і простяг до неї обидві руки, неначе хотів вхопити її в обнімочок. Вона подалась назад і вгляділа, що од монастиря стежкою йдуть дві дами і якийсь сивобородий пан. Мурашкова мерщій попрямувала стежкою просто до їх. Селаброс і собі пішов навздогінці за нею.

Вони дійшли до гостиниці. Мурашкова хапки побігла до дверей, не подавши Селабросові руки на прощання.

— Прощайте, Надю! Ввечері смерком прийду до вас,— сказав Селаброс.

Мурашкова зачинила двері, вбігла в свій номер, впала на канапку й задумалась. Цілий день вона не змогла ні читати, ні діла робить: брала в руки книжку, читала й не змогла втямити ніякісінької фрази, бралась за роботу, хотіла шити — робота не йшла. День здавався для неї довгим, як вік, важким, як хвороба. Надя не пішла на пораду ні до Сані, ні до Махнівської. Вона за все їм розказувала, але була потайна в тому, що стосувалося до її серця.

Настав вечір, гарячий, душний. Сонце погасло. Надворі смеркало помаленьку. Надя знала, що Селаброс прийде, доконче прийде. Час наближався.

«Що мені робити? Чи вийти до його в парк, чи не вийти? Не вийду, хоч би була правда в його словах. Чи він же справді думає мене сватать? чи може так тільки каже? Замкну двері, позачиняю вікна. Перемучусь ніч, перепечалюсь, а до його таки не вийду».

Вечір погас. Вже поночіло. В хаті було душно. Мурашкова почувала, що ніби гарячка обняла її тіло; щоки палали, уста сохли. Їй стало душно, важко, невидержно важко, неначе камінь ліг на її груди. В горлі посохло. Їй неначе не було чим дихати. Голова почала морочитись. Вона глянула на вікно. В вікно було видно зорі. Зорі неначе затрусились перед її очима й заворушились. В неї нерви розторсались... Вона схопилась за канапу, прибігла до вікна й одчинила його. Знадвору в вікно потягло не вогким повітрям, а такою духотою, яка стояла і в кімнаті. Мурашкова одчинила навстіж двері.

«Прийде, знаю, що прийде, але я не вийду в парк до його,— думала Мурашкова, ходячи по кімнаті.— Усі його високі ідеї — то тільки слова й слова. Він неначе причарував мене тими словами. А під тими гарними словами та високими поглядами десь в його притаїлась груба матеріальність, крамарський потяг до наживання грошей, багатства. Він людина передніше за все покладна, практична. І усе те в його прикрите філософією, туманом абстракції та буцімто розумними словами. Не того я сподівалась од його, не того бажало моє серце... Не вийду до його, не вийду! Замкну двері, не пущу його на поріг. Мій ідеал впав і розбився, ніби чудова статуя Вакха, роз-

бита руками варварів. Я помилилась... А серце моє чи помилилось?..»

Мурашкова трохи не плакала, ходячи через силу по темній кімнаті. Їй було жаль втратить навіки любов... Але серце не слухало розуму, бажало щастя, просило кохання. Її думки без її волі полетіли кудись, полинули назустріч милому. Вона неначе побачила його перед собою в темній кімнаті, облитого срібним світом хмарного дня. Він неначе стояв перед нею й дивився їй в очі.

Мурашкова засвітила світло в номері. Вона боялась своїх гарячих мрій, хотіла світлом прогнати од себе ту мрію про милого. А мрія не щезала, й манила її, й запалювала кров, і без перестанку взрушувала серце.

«І не йму йому віри, і... люблю, люблю його. Яке в мене палке безглузде серце! Я сама не знала свого серця. Не маю сили над ним».

І вона ходила по кімнаті, ламала руки, довго думала, а потім сама не зогляділась, як вибігла в парк, і незчулась, як пішла стежкою поміж акаціями.

«Втечу хіба од його! Сховаюсь в Сані й сидітиму в неї до півночі»,— думала Мурашкова, повернувши до гостиниці.

Селаброс з'явився під акаціями, наче потороча або тінь. Мурашкова обернулась, щоб утекти од його, і почутила, що не має сили утікати.

— Надю, це ти? — спитав він тихо, нахилившись над її вухо.

— Чого ви прийшли? Я вам сказала, щоб ви до мене не приходили. Не ходіть до мене, не мучте мене! Не взрушуйте надаремно мого серця,— ще тихіше сказала Мурашкова.

Селаброс узяв її під руку. Мурашкова почувала, що в неї нерви одразу заспокоїлись. Важке сподівання минуло. А темна ніч заслонила од її очей ті пишні очі, що чарували її якоюсь потайною непереможною силою й запалювали в їй вогонь.

— Я прийшов, щоб подихати хоч хвилину тим повітрям, що ти дишеш, щоб побачити хоч твої вікна, постояти там хоч часок, почути шелест твоєї тихої ходи,— сказав Селаброс.— Я вмру без тебе, сам собі смерть заподію!

Вони пішли тихою ходою в парк. Мурашкова мовчала. Вона чула, що в неї серце почало кидатись тихіше. Мислі стали ясніші, неначе випливали з якогось туману.

— Аристиде! — обізвалась вона тихо.— Мені шкода вас, але нам треба розійтись: нам не бути в парі.

— Чому так? — аж крикнув Селаброс.

— Я помилилась здорово: я не так думала про вас,— сказала вона.— Тепер я зрозуміла, що наші думки розійшлись. Ви практик; ви людина покладна, запопадна, хочете жити тільки для себе, для матеріальних інтересів. А я...

— Ти ж сама казала мені, що ти практична передніше за усе і не дуже поважаєш теорії,— сказав Селаброс.— І ти ж такого самого грецького роду й хову, як і я.

— Правда, я практична, але я свою практичність ладна прикласти до якогось вищого діла; я людина діла, а не пустих слів. Я полюбила принцип; але люблю прикладать принцип до практичного діла: така вже я на вдачу. Я хочу жити і ділом служить для чогось, для других. [Час пливе, а соціальна неправда панує на світі. Нарід в нужді, в темноті, і його зумисне держать в темноті... Хіба ти знаєш, що чесному чоловікові в нас немає місця ніде? А скільки моїх товаришок злетіло з місця за свої принципи, за пересвідчення! Мені жаль їх, бо їх доля — моя доля]. Кину оце службу й піду в народні вчительки, або що... Надіну українську свиту або молдавську мантеле й піду в народ. Я без роботи не буду сидіти й не можу.

— Що ти говориш? Схаменись! В тебе нерви розтривожені. Надю! без багатства не можна й вашого діла робити. Ти тепереньки саме в страшенній екзальтації. Ти загониста в цій справі,— сказав Селаброс.

— Можна й без багатства й треба! — крикнула Надя.

— Це ти побувала в Одесі в тому загоністому кружку, який я добре знаю: наговорилась там, набралась завзяття! — сказав Селаброс.

— А хоч би й побувала! — сказала Мурашкова.

— Кинь ік нечистому оті свити та мантеле! — сердито крикнув Селаброс.— Ти вже не дитина. Час тобі жити, а не бавитись в принципи.

Селабросів голос затрусився. В йому було чуть загад.

— Не кричи, бо я вільна людина і тебе не послухаю! — сказала Мурашкова.

— Надю, серце! Я не можу при тобі ні думати, ні мислити! Моє серце горить! Покинь оті думки! Дай волю серцю! Давай будемо кохатись! Забудьмо за усякі думи, забудьмо розум. Люби мене або вбий мене! — крикнув

Селаброс і хотів обняти Надю за стан. Вона одскочила од його й пішла до гостиниці. Він погнався слідком за нею.

— Надю, потривай! Дай постояти з тобою, хоч наговоритись.

Мурашкова побігла по східцях і вскочила в свій номер в одчинені двері. Селаброс погнався за нею й хотів і собі вскочити в двері. Мурашкова кинулась до дверей й вхопила їх обома руками, щоб причинить. Селабрас вхопив за клямку дверей і не пускав: його довгі тонкі пальці, неначе пазури, вп'ялися в двері.

Світло од лампи впало на Селабросове лице. Мурашкова глянула на його лице. Воно було гарне й страшне, неначе лице якогось прехорошого демона. Очі світились, зіньки на білках ворушились, крутились і горіли. Надя почутила їх магічну силу: вона любила такі очі...

— Надю, вбий мене, застрель мене або дай мені свою любов, не проганяй мене!— благав її Селаброс.

Мурашкова глянула на його й не впізнала його: очі стали ласкаві, тихі, неначе благали її, рум'яні уста склались жалібно, з очей виступали сльози, як у дитини. Перед нею стояв вже не демон страшний, а ангел тихий, ласкавий, пишний красою небесною.

Вона почувала, що якийсь туман налягає на її тяму. Світло затрусилось в її очах. Для неї здалось, що туман вкрив вікно, стіни, двері. Селаброс в одну мить неначе зник в тому тумані і через хвилину знов виник такий самий пишний, благаючий, ніби в сяєві проміння. Вона недоброхіть простягла до його руки.

— Моя, навіки моя! — промовив він якимсь чудним голосом.

Селаброс одним скоком кинувся до Наді, як лев на засідках кидається на серну, і вхопив її за руки. Мурашкова тільки й примітила в вікнах, що неначе усі зорі заразом посипались з неба. Вона хотіла вирвати з його гарячих рук свої руки й почувала, що сила послабшала й... зникла. Їй здалося, ніби під нею завалився корабель, і її ніхто не рятує, і вона тоне, і не має сили вдержатись на хисткому дні корабля.

XIII

Тиждень ходив до неї Селаброс щовечора.

Тиждень жила Мурашкова, неначе в раю. Вона тільки й ждала вечора. Наставав вечір, вона виходила в парк назустріч милому. До неї прибігала Саня, розпитувала в неї, чого вона стала така журлива та смутна. Мурашкова говорила знехотя, одказувала, що вона чогось нездужає. Для неї стали неприємні її приятельки, її подруги. Потайна зроду, вона стала ще потайніша й за свою любов не призналась навіть своїм щирим подругам.

Минув тиждень. Восьмого дня ввечері Мурашкова сподівалась Аристида в гості. Він не приходив. Вже висипали на небі зорі, вже й північ настала, а його не було. Мурашкова ходила по кімнаті й ламала руки так, що кісточки в пальцях лущали. Вона вибігла на ганок, довго дивилась на вулицю, знов вернулась в кімнату, то сідала на канапі, то ходила по кімнаті — а він не приходив. Вже в гостиниці усі поснули: стало тихо, як в могилі. Мурашкова нудьгувала, все сподівалась і знов вибігла на ганок. Місяць зійшов і освітив парк. В парку не було ні живого духу. Вона побігла вулицею. По вулиці вештались подекуди люде. Селаброса не було.

«Чи не стрів часом та чи не запросив його Бородавкін на карти»,— подумала Мурашкова. Вона вгляділа в вікнах Бородавкінової дачі світло й повернула до дачі. Прийшла вона, заглянула в вікна — в хаті не було нікого, тільки горіла лампа на столі. Коли це чує вона в березі моря пісню. Вона впізнала той голос: то співала Бородавкіна. Мурашкова прийшла на берег і стала за високим каменем. По воді до берега плив човник. На човнику горіли два ліхтарі, неначе світилося двоє очей. Видно було гребця грека в червоній куртці, в червоному фесі з китицею. Голос лився з човна. На човні чорніло дві постаті. В Мурашкової серце неначе спинилось в грудях.

Човник зашипів по піску, приставши до берега; під човном застукотіли круглі, як картопля, камінці. З човна скочив Селаброс, подав руку Бородавкіній, вхопив її за стан і поставив на берег. Круглі камінці застукотіли під важкими черевиками в Бородавкіної.

Вони одійшли далеченько од човна й сіли на плисковатому камені над самісіньким морем. Тихий місячний світ злився докупи з червонуватим блиском од ліхтарів і осві-

И. С. Нечуй-Левицькый.

НАДЪ ЧОРНЫМЪ МОРЕМЪ.

ДРУГЕ ВЫДАННЯ.

Повисть.

КЫИВЪ.
ВЫДАННЯ Е. П. ЧЕРЕПОВСЬКОГО.
1906.

Обкладинка другого видання повісті «Над Чорним морем». *1906 р.*

тив Бородавкіну та Селаброса. В Бородавкіної вид забілів проти місяця, як вид в вакханки. В розкошах кохання вона одхилила голову і ніби вп'ялась очима в Селаброса. Він обняв її за стан і пригорнув до себе. Бородавкіна не оборонялась; вона прихилила свою голову до його плеча й заспівала романс «Тигреня»: «Місяць пливе по нічних небесах». Голос її, м'який, як оксамит, спочатку полився тихо-тихо. Так співає людина в той час, коли в неї душа повна щастя вщерть, коли серце мліє, умліває... Бородавкіна неначе співала Селабросові на саме вухо. Хвилі тихо шелестіли, котячись на берег по дрібних камінцях. Пісня була тиха, як той шелест хвилі, що був ніби акомпанементом до її пісні. Але згодом голос її набрався сили й почування. В тиші полилася пісня голосна; пішла луна поміж скелями, полилась по морі, заглушила шелест хвиль. Луна од пісні обзивалась за стрімкими скелями на високих берегах в акаціях та волоських горіхах, як тихе зітхання щасливої душі. Пісня неначе розбудила мертве море, влила життя в мертві береги. І море, і скелі, і місяць над морем — усе здавалось прехорошою величною декорацією сцени, де співала артистка про кохання.

Бородавкіна скінчила пісню, глянула в очі Селабросові. В розкошах кохання, в розкошах тихої місячної ночі вона одхилила голову назад, випнула білу повну шию і неначе манила своїми устами Селаброса. Він вп'явся в повну шию устами і неначе замер.

— А що? Чи гарно я співаю? — спитала в його Бородавкіна.— Правда, з мене була б перворядна артистка?

— Гарно, гарно, як той соловейко,— тихо обізвався Селаброс.

— А правда, я гарна й тепер! А колись я була ще краща: хлопці дуріли, казились од моїх очей,— промовила Бородавкіна.

— В вас шия гарна, біла, як у лебедя,— обізвався Селаброс.

— Хіба ж в мене тільки шия гарна? А мої очі? а мої брови? Погладьте лишень долонею по моїй щоці, по моїй шиї: істинно оксамит,— сказала Бородавкіна.

Селаброс погладив рукою по її щоці.

— Правда! істинно оксамит,— сказав він і поцілував в шию.

— Правда, я краща за ту циганку Мурашкову. Перестаньте до неї ходити. Ходіть до мене. Яка в неї краса?

Шия тонка, сухорлява, як у чаплі. Любіть мене й забудьте її,— сказала згодом Бородавкіна, й знов припала до його плеча головою, й знов заспівала принадним голосом, неначе завуркотала.

Мурашкова неначе отерпла, стоячи за каменем.

Вглядівши, як Селаброс поцілував Бородавкіну в шию, вона затрусилась, була ладна кинутись на їх, задушити Бородавкіну й Селаброса й ступила на один ступінь до їх. Дрібні камінці заворушились, застукотіли: Надя загрузла в їх по кісточки.

— Ой щось ходе та ще й близько! — тихо сказала Бородавкіна.— Я чула, як застукотіли камінці.

— Може, вам так вчулось,— обізвався Селаброс.

Мурашкова стояла, як мертва, і прихилилась до скелі.

— Давайте лікер! Я вам дала його. Може, ви поставили в човні та й забули взяти? Я трохи змерзла. Погрійте мене на своїх грудях, попечіть мене поцілунками,— обізвалась Бородавкіна.

Мурашкова бачила, як Селаброс десь узяв пляшечку лікеру, як з'явилась чарка, неначе він витяг її з каменя. Він налив чарку й подав Бородавкіній. Вона пила помаленьку, крапля за краплею, кількома нападами. Селаброс налив і собі й випив нахильці. Він подав їй конфекти. Бородавкіна знов припала головою на його груди й промовила:

— Яка поезія! Он море шелестить коло моїх ніг! Ондечки місяць сяє над морем. Море лиснить. Усе спить, тільки моя любов не спить. Я їм конфекти! Я співаю! Яка пишнота! Налийте ще чарочку! — сказала Бородавкіна, одкинувши голову назад.

Селаброс залоскотав її пальцями по шиї; вона зареготалась голосно на все горло. Одляски ніби горохом посипались десь між скелями. В Мурашкової заморочилась голова. Вона почула, що в неї тяма неначе туманом повилась.

«Чи то Аристид? Невже то він? той, що вмирав за мною ще недавно ввечері. Невже це Бородавкіна? Це мені, мабуть, сниться. Я лежу в постелі, в гостиниці. Я от-от прокинусь, і це усе зникне...» — вилися мислі в її гарячій голові. І їй здалося, що вона й справді в себе в номері лежить в постелі, що їй сниться сон, ніби русалка виплила з води, лащиться до Аристида, манить його красою

при місяці, манить піснею, й регочеться, й лащиться, і от-от потягне його на дно моря.

— Час мені йти додому,— сказав Аристид, вставши з каменя.

— Не пущу! не пущу! Ти підеш до тієї циганки. Ти восьмий день до неї топчеш стежку. Я висліджувала за тобою,— сказала Бородавкіна, хапаючи його за руку.— Я наслідці ходила за тобою, оце впіймала тебе, посадила з собою в човен. Не пущу! — аж крикнула Бородавкіна.

— Час спати. Мені вже спати хочеться. Дивіться, я позіхаю,— сказав Селаброс і позіхнув на ввесь рот.

— Позіхаєте при мені! Позіхаєте в таку пишну ніч! Дивіться, он місяць пливе в небі. Море дрімає. Хвиля ледве б'є в берег. Тепло, розкіш! Посидьте-бо зо мною, доки свіне. Не пущу! — сказала Бородавкіна.

Селаброс без церемонії встав з каменя й налагодився йти. Мурашкова неначе прокинулась од важкого сну й кинулась бігти по піску поза скелями. Напружені нерви одразу опали, як порвані струни. На неї напав страх. Їй здалося, що слідком за нею хтось гониться, от-от впіймає. Трохи боязка дівчина тільки тепер зогляділась, що вона одним одна в глупу ніч блукає між скелями над морем. Вона побігла по дрібних камінцях, по жорстві. Ноги грузли по кісточки в кам'яну потерть, в пісок.

Надя нестямилась, як вибігла возвозом нагору. Їй здавалось, що вона викрала чужу тайну, що її примітили, погнались за нею. На горбу мріла Бородавкінова дачка в густій тіні волоського горіха. Двоє вікон, освічених світом, ясно визначувались в густій тіні. Мурашкова кинула очима на дачку, і їй неначе крізь сон здалося, що то якесь страховище. Але незабаром перед нею замаячіли старі акації та абрикоси з рідкими сукуватими гілками.

Надя вибігла на вулицю й опам'яталась. На вулиці було тихо, мертво, тільки подекуди блимали неясні ліхтарі на стовпчиках. Серце в неї швидко кидалось. Вона вхопилась руками за серце, спинилась і трохи не зомліла, ледве встояла на ногах. Голова морочилась. Холод проймав її наскрізь, неначе в пропасниці. Постоявши хвилину, Мурашкова насилу дійшла до гостиниці, увійшла в кімнату, впала на канапу і схилила на спинку голову. Руки впали на коліна, мов дерев'яні. Вона неначе замерла.

Двері в номер стиха одчинились. Увійшов Селаброс.

Очі в його блищали. Щоки червоніли, аж пашіли. Мурашкова глянула на його й не поворухнулась.

— Добривечір, Надю! — сказав Селаброс по-грецькій ласкавим, солодким голосом, що став ще ласкавіший од мелодичної грецької мови.— Як я сьогодні опізнився,— сказав він тихо.

Мурашкова не підвела навіть голови. В очах, в лиці виявлялась страшна мука. Блискучі очі згасли. Лице було бліде. Вона була схожа на підстрелену птицю, що зійшла кров'ю.

— Що з тобою, Надю? Чого ти така бліда? — сказав Селаброс і притулив її руку до своєї гарячої щоки.

Мурашкова неначе стрепенулась: вирвала од його руку й схопилась з канапи. Оступившись од його на ступінь, вона крикнула:

— Не зачіпай мене! Вийди з кімнати! Геть з кімнати!

Селаброс і собі з дива подався назад. Перед ним стояла неначе тінь Мурашкової: бліда, як віск, та змізерніла. В неї уста стали білі, щоки запали, великі очі пригасли. Але через хвилину в очах заблищав вогонь. Злість, помста, ненависність так виразно виявились в тих блискучих очах, що Селаброс оступився ще на ступінь од неї, вгадавши якусь велику турботу в душі в дівчини.

— Надю! що сталося з тобою? Я не впізнаю тебе: ти стала страшна, як смерть, а твої очі горять,— сказав Селаброс і на ступінь приступив до неї.

Блискучі очі в Мурашкової знов неначе погасли, як зорі, що несподівано закрились легкою прозорою хмаркою.

— Я стала страшна, як смерть? це... правда. Ти вбив мене на смерть! — сказала Мурашкова якимсь глухим голосом. Вона не промовила, а неначе прошепотіла ті слова.

Селаброс стурбувався: він догадався, що трапилась якась подія.

— Надю! тобі щось наговорили на мене, набрехали лихі люде,— обізвався Селаброс.

— Я сама усе добре знаю, усе бачила! — несподівано крикнула Мурашкова різким голосом.

— Що ж ти знаєш? Що ж ти бачила? — спитав Селаброс вже тихішим голосом, що скинувся на голос винного школяра.

— Я знаю, що ти гуляв човном на морі з Бородавкіною, сидів з нею над морем на камені, обнімав її, пригортав, цілував в шию, пив з нею...

І її різкий голос з кожним словом ставав тихіший і на останніх словах якось чудно зашипів.

— Я дала тобі свою любов, своє серце, пойняла тобі віри, як чесній людині. Але за те я хочу, щоб і ти оддав мені всю свою любов, своє серце, свої думи, усе твоє життя, усього себе — мені й тільки мені. Я бажала, щоб я мала право на твоє життя, тільки я одна до смерті, до могили, а ти...

Мурашкова повернула до його лице й очі боком і кинула на його скоса погляд зневаги такий виразний, якого не можна замінити ніякими словами.

— Хто тобі сказав за це? Усе це неправда! — крикнув Селаброс.

— Прилетіла чайка з моря, закигикала над моїм вікном, і я вгадала той крик: він мені за все сказав. Я чула голос з моря... Співала русалка. Я спала... ні, не спала... Я стояла за скелею. Море тихе, місяць над морем... ніч ясна... Онде човник припливає до берега. Ой, страшно! Я боюсь! — крикнула несподівано Мурашкова.— Русалка обняла його, хотіла заманити в море, втопить...

Мурашкова говорила неначе крізь сон, стоячи боком до Селаброса, і неначе пригадувала якісь страшні сцени. Думки в неї плутались, неначе десь далеко блукали. Селаброс приступив до неї, взяв її за руку й тихо повернув лицем до себе. Йому здавалось, що Мурашкова збожеволіла.

— Надю, серце! Що з тобою! Схаменись! Що ти верзеш? Чи ти спиш... і говориш крізь сон, чи з тобою що сталося,— заговорив Селаброс тихим, ласкавим голосом.

Мурашкова схаменулась. Туманом повиті очі блиснули. Вона крикнула не своїм голосом:

— Ідіть од мене! Ідіть до Бородавкіної, цілуйте її оксамитову шию, її щоки, слухайте її пісні. Ви двічі піддурили мене, двічі вбили мене! Ви вмерли для мене, я мертва для вас.

— Надю! ну, прости мені на цей раз! Ніколи, ніколи зо мною цього не буде. Вибач!

— Я з тих, що ніколи не прощають і не вибачають за зраду в коханні: ніколи, до смерті!

— Надю, ти ж для мене вже рідна! — крикнув Селаброс.

— Я для вас тепер чужісінька! І буду чужа! Прощайте навіки! ніякою жертвою вже не добудете мого серця.

Я оце тільки що була над морем, слідкувала за вами, усе-усе бачила й тільки що оце прибігла в кімнату. Моя любов слідком ходила за вами, де ступала ваша нога. Йдіть, не мучте мене. Я чую, що в моїх грудях клекотить, душить коло серця...

Мурашкова застогнала, вхопилась обома руками за серце, неначе мала вмирати. Селаброс вхопив стакан, налив води й подав їй.

— Ха-ха-ха! — зареготалась несподівано Мурашкова.— В неї шия повна, біла, як у лебедя. В неї голос, як у сирени. А моя шия тонка, як у чаплі, смуглява. Ха-ха-ха!— зареготалась істерично Мурашкова, й той страшний регіт розсипався по тихій кімнаті, по тихому домі.

— На, лишень, випий води! — сказав Селаброс.

Мурашкова вхопила стакан і кинула його на підлогу. Стакан розлетівся на шматочки.

— Через вас я зазнала рай серця, через вас я зазнала й пекло й пекельні муки. Ви мене дурили ідеалами. Ви фразер, граєтесь гарними словами, високими ідеями, а я вам пойняла віри... Ви нікчемна людина,— крикнула Мурашкова.— Я думала, що матиму в вас підмогу, знайду поміч, а ви...

Вона заплакала й згодом знов засміялась. В неї думки плутались, як в тумані. Вона говорила, перемішувала ласкаві слова з лайкою та прокляттям, то благала, то проклинала. Селаброс одчинив вікно, взяв Мурашкову під руки, посадив на канапі й потихеньку вийшов з кімнати.

Лампа догоріла й погасла, Мурашкова сиділа в темній кімнаті на канапі й дивилась в одчинене вікно. Вже надворі почало розвидніюватись. Вже небо почервоніло. В вікно полився тихий світ. А Мурашкова не спала й не дрімала і все сиділа неповорушно на одному місці.

Сонце зійшло й заглянуло в вікно. По столі, по канапі розсипалось червоне проміння. Гарячий промінь впав на руки Мурашкової; вона неначе прокинулась од сну. Думки заворушились в голові. Вона почала пригадувати вечір, ніч, пригадала, як Селаброс приходив до неї, як говорив з нею...

Світ сонця полився в вікна широкими хвилями, залив усю кімнату і, неначе хвилі свіжої води, протверезив нерви бідної дівчини. Вона встала з канапи, перейшла кімнату й глянула на себе в дзеркало, що висіло між вікнами над столиком. Глянула вона на себе — і не впізнала себе: лице

ніби мертве, щоки запали, уста білі, під очима синіли попруги, очі згасли й запали.

За одну ніч Мурашкова зв'яла, спала з лиця й постарілась.

«Що мені тепер робити? Що почати? Серце розбите, життя загублене... Я втратила любов. Не жити буду я, а тільки животіти й чевріть»,— подумала Мурашкова, і в неї блиснула думка піти до моря й скочить з скелі в море.

«Навіщо жити? Навіщо мордуватись? Одна мить — і настане кінець моїм мукам»,— подумала Мурашкова і вже одхилила двері в коридор.

Назустріч її увійшла горнична, сільська дівчина, і промовила: «Добридень!» Голос живої людини впинив і втихомирив важкі думи. Мурашкова вернулась в кімнату. Горнична вже наставила самовар і ставила на стіл; вона глянула на Мурашкову, злякалась і промовила.

— З вами щось сталось! Ви нездужаєте.

— Справді, я трохи слаба,— обізвалась Мурашкова тихим, неначе задавленим голосом.

Горнична побігла до Сані й дала їй звістку, що Мурашкова несподівано заслабла. Прибігла Саня, глянула на Мурашкову і серцем вгадала, що на неї впало тієї ночі якесь велике горе.

— Надю, ти розійшлася з Селабросом? Еге? — спитала Саня.

— Розійшлася й ніколи вже не зійдусь,— обізвалась Надя.

— Чого так? З якої причини? — спитала в неї Саня.

— Селаброс нікчемна людина,— обізвалась Мурашкова і тільки рукою махнула в простір, але за усі події тієї ночі нічого не сказала.

Од того часу Саня не одходила од Мурашкової і часто ночувала в неї в номері.

Через тиждень Мурашкова попросила собі місця вчительки в народній школі в одному українському селі на Бессарабії, але швидко од неї одібрали те місце. Мурашкова пішла в народ... За неї довго не було ні чутки, ні вістки.

XIV

Минув тиждень, тиждень щастя й спокою для Сані. Комашко попросив старих Навроцьких покористуватись вільним часом вакацій: їхати в Кишинев і справить весіл-

ля. І Навроцькі почали лаштуватись в дорогу. А тим часом в квартирі Навроцьких трапилась велика подія: Маня збунтувалась проти своєї матері. Одного ранку Навроцька випила чай. Після чаю Раїса Михайлівна почала складатись в дорогу. Оглянулась вона сюди-туди — Мані нема в кімнаті. Вона побігла в світлицю. Мані й там не було. Одчинила вона двері в коридор,— її й там не було видно.

— Де це Маня? — спитала Раїса Михайлівна в Навроцького.

— Не знаю,— знехотя обізвався Навроцький, курячи цигару.— Тут була, вертілася, та не знаю, де ділася,— сказав він словами пісні.

Навроцька одчинила вікно, глянула в парк: Мані нігде не було видно.

— Де це Маня? Що це за знак? — гукнула вже сердито Навроцька.— Ти тут сидиш і нічого не бачиш.

— Може, вовк з'їв,— обізвався байдужно Навроцький.

— Господи! Ще й дратується! Побіжи лишень в парк та пошукай! Щось таке трапилось. Вона без мене ніколи й з кімнати не виходить. Набігли сюди оті Комашки та Мурашки, наговорили-наказали усякої всячини, а вона наслухалась. Ще дремене часом в Одес або й за Одес,— говорила вже сердито Навроцька.

— Далеко не забіжить, бо трохи важка на ході... Та не бійся! Вона не побіжить за Комашками та Мурашками! Не з її розумом та хистом бігти за ними. Вона швидше дремене за Фесенком,— сказав Навроцький.

— Ой лишечко! Ще справді побіжить до Фесенка. Це твоя Саня їй чимсь напхала голову. Вона не спить і не їсть — так побивається за Фесенком.

Навроцька підождала з годину, Маня не верталась. Навроцька послала горничну над море, а сама побігла в парк. Маня й справді, закохавшись, неначе зачула волю. Кохання часом наводить на стежку до волі, до самостійності, розбуджує дрімаючу енергію. В Мані в душі вперше заворушився якийсь несвідомий потяг до волі й самостійності.

Горнична вернулась і сказала, що нігде не видко Мані, а в купальні купається сама Саня. Мані не було і в купальні.

— Боже мій! Щось трапилось! Це неспроста! — крикнула Навроцька.— В церкві її нема, бо з церкви вже

давно вийшли. Щось трапилось! Не дурно ж Маня довго не спить, сидить коло одчиненого вікна до півночі, говорить крізь сон, а часом і кричить.

Навроцька послала горничну в сукупні, неодгороджені сусідні садки, а сама ще раз пішла в парк. Вона заглядала за кожне дерево, за кожний кущ. І за густими кущами жовтої акації вона несподівано вгляділа шматок Манииої сірої сукні. Навроцька розгорнула кущі. Маня лежала ниць на траві в холодку, простяглась на усей зріст і читала книжку, поклавши її на траві, ще й ногами пацала, як роблять малі діти й пастушки.

— Чи це ти? — крикнула Навроцька.

Маня жахнулась, схопилась і сіла на траві.

— А ми тебе шукали і над морем, і в монастирі. Наробила ти нам клопоту... Чого це ти вийшла з кімнати, в мене не спитавшись? Вивернулась на траві, наче дівка горнична, ще й ногами пацаєш! Це гарні манери!

— Оце! хіба ж я так далеко зайшла? Саня як іде з дому, то нікого не питає,— обізвалась Маня.

— Я ж так і казала: Саня, Саня... і скрізь та негодяща Саня. І ти незабаром через неї станеш негодящою!— сказала сердито Навроцька.— А це яку книжку ти читаєш?

Маня мовчала. Мати взяла книжку, глянула на заголовок і спересердя шпурнула книжку через кущі. Вона од злості не догляділасъ, що то була її книжка, з її підписом.

— «Нана» Золя. «Нана»! Пхе! яка гидота! Де це ти її узяла? — спитала Навроцька.

— В вашій шухляді в столику,— сказала байдужно Маня.

— Але столик був замкнутий! Я замкнула оце паскудство в столику.

— Ви забули на столику ключі, а я одімкнула столик і взяла книжку,— сказала Маня.

— Ти одімкнула без мене столик! Ти, в мене не спитавшись, узяла книжку! І за це тобі байдуже! А, ти погана зателепо,— говорила вже сердито Навроцька.

— А чому пак не взяти й мені самій? Хіба я маленька? — говорила стиха Маня.— Саня читає ж усе, читає такі гарні, такі цікаві книжки, а мені чомусь не можна. Он і Комашко сміється з мене: казав Сані, що я й досі на прив'язі в мами.

— Я ж казала, що ті Комашки та Мурашки — то моє горенько,— сказала Навроцька.— Зараз іди додому! Не смій сама без мене виходити з горниць.

— Чого я піду в хату, коли мені й тут добре,— сказала Маня, вже піднявши голос.

— Іди зараз, кажу тобі! — крикнула Навроцька.

— Ба не піду. Не хочу! — почала вже вередувати Маня.

— Йди, бо я батька покличу! — крикнула Навроцька.

Маня трохи боялась батька: вона з ляку встала й подибала слідком за матір'ю. Вони увійшли в кімнату.

— Неначе нема тобі роботи в покоях. Он наготувала мольберт, пензлі та фарби; і фарби вже позасихали, а ти й не думаєш кінчати розрізаного кавуна,— сказала Навроцька.— На́ тобі пензель та малюй.

Мати подала пензель Мані. Маня кинула пензель об землю.

— Не хочу малювать! Остобісіли мені оці кавуни, огірки та човники,— сказала Маня.

— Здуріла, чи що? Це все оті Комашки! — сказала мати.

— Не Комашки, мамо! — сказала голосно Маня. «Це все Фесенки»,— подумала вона й трохи не заплакала, бо Фесенко вже три дні не приходив. Він десь загулявся в компанії, а Маня щовечора плакала в постелі.

— На-бо й малюй! — сказала мати, повертаючи до неї мольберт.

— Не хочу! — вже крикнула Маня й махнула рукою. Рука зачепила картину: розрізаний кавун дав сторчака додолу.

— Саня їздить гуляти, куди схоче, куди їй заманеться, а я мушу сидіти дома та малювати якийсь бур'ян, якісь кавуни та салату,— сказала Маня.

Стара Навроцька з дива тільки очі витріщила на свою дорогу Маню.

«І ця піде проти мене, як заміж вийде,— думала Навроцька.— Вже й тепер збунтувалась, зачула волю...»

— Чого це ти стала така вередлива! Що це з тобою таке сталось? — говорила й бідкалась Навроцька.

Маня мовчала й держала в руках «Нану». Вилазячи з кущів, вона не втерпіла і таки загарбала книжку, що валялась на траві.

— Дай сюди книжку! — сказала мати.

— Нехай я передніше дочитаю. Така гарна та цікава книжка,— сказала Маня.— Ви мені даєте такі книжки, що я тільки позіхаю з ними, а часом таки й дрімаю, бо вони наводять сонноту. А Саня читає такі гарні та цікаві книжки! Сані то й можна. А чом же мені не можна? І Надя читає книжки, які схоче. А я хіба маленька?

Навроцька видерла книжку з рук в Мані, замкнула в столик і почала напучувати та говорити Мані мораль, сердилась, верещала. Маня й собі не спускала. Коли це за перегородкою хтось заговорив. Навроцька замовкла: було чути голос Фесенків, Маня засміялась.

— Зачеши голову! Ходім в горницю! Фесенко прийшов,— говорила Навроцька нищечком і кинулась до Мані, щоб дещо поправити на їй.

Вони увійшли в світличку. Фесенко, свіжий, причепурений, прискочив до Мані і подав їй букет з резеди: в середині букета стриміли нарциси.

— А бачте, я таки достав нарцисів для вас. Обіцяв і достав,— сказав Фесенко до Мані, подаючи їй букет. Навроцька й Маня з дива витріщили очі на нарциси. Маня насилу вдержалась, щоб не поцілувати тих нарцисів.

— Спасибі вам! — сказала вона й понюхала букет. Сухі нарциси зашелестіли, торкаючись об її ніс. Вона полапала їх пучками.

— Де ви достали нарцисів літом? — спитала в Фесенка Навроцька.

— Вже де достав, то достав, а свого слова додержав,— сказав Фесенко.

— Це нарциси не натуральні, а роблені,— несміливо обізвалась Маня.

«Як і моя любов до тебе ненатуральна»,— подумав Фесенко й зараз попросив в батька й матері Маниної руки.

В Мані аж голова запа́морочилась. Вона трохи не впала на канапу. Фесенко передніше за все обернувся до Навроцької, бо знав, що вона держить за ним руку.

«Щось трохи швидко він оце сватається; якось не дуже припадає воно до етикету. Але ж жених — як цяцька... Трохи хапане його сватання. Але ж Маня його любить. Треба давать згоду»,— подумала Навроцька.

— Я з дорогою душею згоджусь, як Маня згодиться,— сказала Навроцька і трохи не облизалась.

— А ви, Харитоне Кириловичу? — спитав Фесенко в Навроцького і дивився на його очима, як кіт на мишу.

— Я, гм... угу... еге,— жував Навроцький, а потім промовив:

— Як Маня схоче. Про мене; нехай буде так, як Маня бажає.

Маня слухала усе, ніби крізь сон.

— А ви, Маріє Харитонівно, чи надарите мене щастям? — спитав у Мані Фесенко.

— Коли мама й тато хотять, то й я згоджуюсь,— насилу промовила Маня крізь сльози.

«Слава богу! Теперечки двадцять п'ять тисяч мої! А вже я поти не піду до вінця, поки стара не дасть векселів в мої руки... Перед вінцем так-таки й скажу, що не піду вінчатись, поки стара не дасть векселів. Стара скупа. З нею небезпечно церемонитись»,— думав Фесенко.

«Ну, Харитоне Кириловичу! тепер начувайся! Маєш два зяті, як два духи коло себе: один «одесную», другий «ошую»; один світлий, другий темний! Як я носитиму тоді свою машкару? Оце! Овва! Гм. Хіба вже жінка навчить...» — думав Навроцький і поклав руку на стіл, а його товстий палець почав здорово молотить по столі. Жінка глянула на той палець: вона догадалась, що те Фесенкове сватання не припало до вподоби старому, і насупила брови.

«Молоти, молоти, а буде таки по-моєму, бо сватають мою Манюсю, а не твою Саньку»,— подумала Раїса Михайлівна.

— Який я тепер щасливий! який щасливий! — крикнув патетично Фесенко, і, вдаривши себе долонею в груди саме проти серця, він підвів здорові очі вгору, зирнув на стелю, закотив очі під лоб, а потім чогось витріщив ласі очі на Навроцького, неначе говорив: знай, мовляв, який я тепер щасливий.

Навроцький тільки дивився на Фесенка своїми тихими, спокійними очима й неначе говорив: іди ти к дідьку з своїм щастям; мені байдуже за твоє щастя.

— Маю надію, що й моя Маня буде щаслива за вами,— сказала Навроцька.

— Я для щастя Марії Харитонівни і недоїдатиму, і недосипатиму; буду працювати до кривавого поту, аби ви, Маріє Харитонівно, були щасливі! — репетував Фесенко, поклавши обидві долоні на широкі груди.

— Який же день призначите ви для нашого весілля?— спитав Фесенко, ласкаво поглядаючи на Навроцьку, бо йому дуже хотілося хоч би й зараз стати під вінець, щоб хутчій забрати Манині гроші. Навроцька трохи здивувалась. Їй було чудно, що Фесенко так швидко заговорив за весілля. Вона задумалась.

«Ні сіло ні впало, а він вже й про весілля... Трохи незвичайно, не по-аристократичному...» — подумала вона й обернулась до Навроцького.

— Я... я... не знаю. Як ти радиш, Харитоне Кириловичу? — спитала вона в чоловіка.

Харитон Кирилович перевів з Фесенка на неї свої тихі очі. На його виду був такий вираз, як на білому листку паперу.

— Гм... Угу... Гм...— замукав Навроцький.— Про мене... Як ти хочеш, так і роби: вволяй свою волю. Про мене, справляй хоч і двоє весіллів разом.

Навроцьку взяла злість.

«Комашко сватав Саню, то він, як опечений, схопився з місця й трохи не заспівав над морем, а тепер тільки баньки витріщив, неначе не його дочку сватають. Ет! — подумала Навроцька.— Не радий такому чудовому женихові».

— Мені здається, що к весіллю доведеться довгенько готуватись: знаєте... я не думаю вінчати своєї дочки на галай—на балай, хапаючись, як тепер вінчаються оті стрижені панни: бачте... етикет...— сказала Навроцька з поважною міною.

«Дідько б тебе взяв з твоїм етикетом! Коли б часом через твій етикет не втекли од мене двадцять п'ять тисяч... Треба добре крутить крутія перед цією бабою!» — подумав Фесенко.

— Так воно, так, Раїсо Михайлівно! Ваша свята правда! етикет передніше за все... етикет — поважне діло,— сказав голосно Фесенко.

— Та й я так думаю,— обізвавсь батько.

— Я й сам так думаю... Ті... ті стрижені усе вінчаються хапаним вінчанням: в чому стоять, в тому й вінчаються,— обізвався Фесенко й спустив очі додолу, неначе, господи, як засоромився.

Маня, почувши, що вже говорять за її весілля, почала плакать, певно, на радощах. Сльози лилися по її щоках, як ллються сльози в нервових пещених дітей. Їй заман-

дурилось, щоб весілля було зараз, таки зараз, того-таки дня, а мама верзе за якийсь там непотрібний етикет. Маня вийняла хусточку й притулила до очей. Мати вгляділа, схопилася з місця, побігла до неї, обняла її голову й притулила до своїх грудей. Фесенко й собі схопився, прибіг до Мані й почав її заспокоювать.

А батько сидів, навіть не лупав очима й байдужно дивився на ту неначе театральну сцену. Усі вони чогось здавались йому ляльками, згрупованими, як на сцені, зовсім по-театральному.

— Маню! моя дорога Маню! чого ж ти плачеш? — розвеселяла мати свою мазану дочку.— Не плач, серце! «Я тобі дам варення»,— хотіла сказати Навроцька, але схаменулась.— Маню! піди з женихом над море та прогуляйся. Харитоне Кириловичу! одягнись лишень та побіжи з ними на прогуляння.

Харитон Кирилович сидів, дивився й навіть не кліпнув очима, неначе це не до його стосувалось і не од його залежалось, а од когось іншого. Жінка скоса глянула на його і вгадала, що він і з місця не рушить. Вона пішла в кімнату, одяглась, винесла й Мані капелюш та зонтик і повела Маню та Фесенка на прогуляння на свіже повітря, як маленьких дітей: вона таки трохи боялась пускати саму Маню з Фесенком над вільне море.

XV

Навроцькі з Великого Фонтану вернулись до Кишинева. Раїса Михайлівна, напившись ранком чаю, сиділа в своїй просторній, але низькій світлиці й думу думала, схиливши голову й згорнувши руки. Здавалось, ніби вона задумалась над якимсь світовим питанням. Скупа Навроцька усе позакривала й позатулювала в своїй світлиці од сонця, од мух, павуків та... од гостей. Мебіль була понакривана білими покрівцями. Щоб гості не збавили стола перед канапою гарячими стаканами, Навроцька застелила його жирардівською жовтою скатертю; поверх неї застелила стіл дорогим килимом з розкішними квітками; щоб не замазавсь і той килим, вона накинула на його тонку дорогу прозору плетену скатерку, а щоб і та скатерка не замазалась, попідкладала під лампу, під попільничку, під скриньочку з сірничками малесенькі білі салфеточки. Такі салфеточки лежали напоготові, розкидані на столі, для ми-

сочок з варенням для гостей. Той замотаний в покривала стіл гості звали дорогим жертовником для убогих жертв... Усі стіни в кімнатах були обвішані картинами Манинoї роботи. Картини стояли навіть по всіх кутках на столиках. Золочені рами, канделябри по стінах, здорові дзеркала були закутані од мух в тонкий мушлин. В світлиці сиділа не закутана в покрівці тільки сама Навроцька. Вікна були позавішувані од сонця білими, як сніг, шторами. Через штори лився в світлицю світ білий, істино неначе од снігу взимку. В світлиці було біло, чисто, але мертво, неначе на тих планетах, де вже погасло тепло, де вже тільки чистий, білий сніг вкрив усе, навіки померше життя. В світлицю вийшов старий Навроцький з цигарою в руках в старому засмальцьованому халаті, в туфлях. Туфлі ляпали по підлозі й закочували чисті килимки-доріжки.

— Харитоне Кириловичу! передніше за все — не закочуй килимів туфлями... Он огляньсь лишень! — сказала Навроцька.

— Еге! А потім... що? — спитав старий.

— Харитоне Кириловичу! сядь та поговоримо. Час готуватись до Саниного вінчання,— сказала Раїса Михайлівна.

Навроцький налагодився вгніздитись в кріслі. Навроцька крикнула на його.

— Не сідай! замажеш чисте накриття. Дивись! он твій халат протерся ззаду й заялозився. Візьми з спинки крісла плетену салфеточку та кинь під себе.

Навроцький мовчки зняв салфеточку, простелив на кріслі і як почав вгнiжджуватись в крісло, то зібгав і зсунув її в самий куток.

— Як-бо ти сідаєш? Ти ж зсунув салфетку! Простелибо гаразд! ти робиш шкоду походя,— говорила Навроцька.

Навроцький оглянувся позад себе й трохи підсунув під себе зібгану салфетку.

— Гм... ця мебіль, мабуть, поставлена задля того, щоб на неї не сідати, а тільки дивитись,— муркнув він собі під ніс.

— Як будемо справлять Санине весілля? — спитала в його Навроцька.

— Та будлі-як. Гм... Як же його справлять? — обізвався Навроцький.— Як на мене, то аби повінчати молодих.

— Як то як-небудь справить весілля? Треба передніше порадитись, треба ж скласти програму, чи що. Цього діла не можна робити нàзря, не обміркувавши,— сказала Навроцька.— Я не думаю справляти такого нігілістичного весілля, яке справляють для стрижених паннів.

— Гм... Гм... м... м... Нігілістичне весілля непогана річ, бо... гм... дешево коштує. Навіщо й справді ті дорогі витребеньки? — обізвався Навроцький.

— Давай лишень гроші, не теревень! Треба купувати фату, гірлянду, букети, стрічки, кокарди, набирати на вінчальну сукню,— заговорила Навроцька.

— Я не думаю вінчатись в білій сукні, в фаті та усяких там традиційних витребеньках,— обізвалась в одчинені двері з своєї кімнати Саня.

Та кімната, де спали Саня та Маня, була схожа на монастирську келію. Вікна виходили в старий садок. В вікнах були вправлені густі залізні решітки, переплетені доволі густо, як і в усіх кімнатах, що були од садка. Дім Навроцьких стояв на краю міста; за ним йшли з гори в глибоку долину садки та виноградники. Од злодіїв та розбишак ще в недавні часи в Кишиневі й справді було зовсім небезпечно.

В кімнаті в паннів було сливе поночі. Здорові волоські горіхи закривали небо, не пускали світу в невеличкі вікна.

— А як же ти думаєш вінчатись? — спитала в Сані Навроцька.

— Як можна простіше, без усякого параду,— обізвалась Саня.

— Та йди ж сюди та поговоримо! Не гукати ж мені до тебе в другу кімнату,— сказала Навроцька, але Саня чомусь не виходила.

— Йди-бо сюди, моя дитино! — загомонів Навроцький.

Саня вийшла й сіла в куточку.

— Невже ти й справді не думаєш надівати фати та гірлянди? — спитала в Сані Навроцька.

— Ні, не думаю держатись цього допотопного звичаю: надіну чистенький убір та й повінчаюсь в йому,— сказала Саня.

— Добре! чудово! Я не хочу, щоб з мого дому виставляли себе напоказ людям якісь нігілістки,— обізвалась вже сердито Навроцька.

— І мені не хочеться виставляти себе напоказ в фаті та гірляндах, неначе на всесвітній виставі фабрицьких виробів,— сказала Саня.

— В мої часи дочок не питали, в чому й як вони будуть вінчатись,— сказала Навроцька.

— А в наші часи варто б спитатись і в дочок,— сказала Саня.

— Саню! не дражни мене. Я шанувала й чтила свою маму. В Кам'янці без своєї матері або без гувернантки, панни Марисі, я не сміла нікуди ходить,— сказала Навроцька.

— Сказати правду, тоді були смутні, варварські часи. Хвалить бога, що вони минули,— сміливо сказала Саня.— Женщини повинні мати стільки права на вільну волю, як і чоловіки. Женщина до цього часу була невільницею, запертою, трохи не закутаною в покрівці так, як оця мебіль в світлиці.

— Може, ти думаєш вінчатись на передмісті, за містом, в тій церкві, де вінчаються стрижені панни? — крикнула Навроцька.

— Атож! Таки й думаю там вінчатись. Ви вгадали мою думку,— сказала Саня.

— Говори ж з нею! — кричала Навроцька до Навроцького і тільки руки розвела.

В Кишиневі й досі є давній звичай: як священик обводить молодих в вінцях кругом аналоя, то перед веде попереду священика мати молодої з убраною в квітки свічкою в руках. Навроцькій дуже хотілось виступити прилюдно в тій ролі, в багатому уборі, в брильянтах, і доконче в соборі. Саня очевидячки ставила діло так, що старій Навроцькій не довелось би виставити свої діаманти перед людьми.

— Чого ж ти мовчиш, неначе не до тебе п'ється? — говорила Навроцька до мужа.

— Бо таки не до мене. Мені байдужісінько, хоч вінчайтесь будлі-де, хоч і в Бендерах, аби повінчались,— обізвався Навроцький і пустив дим з цигари через увесь стіл.

— Саню! вінчайся в соборі, бо ми на смерть полаємось,— обізвалась Навроцька, і в неї губи затрусились, а щоки зблідли.

— Незащо в світі не буду вінчатись в соборі! Я не люблю виставляти себе напоказ,— сказала спокійно Саня.

— Я виїду в Одес, втечу од твого весілля. Не доводь діла до скандалу! — говорила Навроцька, згорнувши руки,

і в неї груди піднімались високо; вона важко дихала. Навроцький бачив, що непереливки.

«Треба пускатись на дипломатичні хитрощі; нічого не поможе»,— подумав старий.

— Вінчайся, Саню, в якій-небудь міській церкві, коли не хочеш вінчатись в соборі,— обізвався він.— Нехай буде ні по-твоєму, ні по-материному.

Саня осіла, бо заговорив батько.

— Добре, тату. Я повінчаюсь в міській церкві, не на передмісті. Але не хочу, щоб був бал з музиками,— сказала вона.— Фати, гірлянди, білої сукні з шлейфом я зроду не надіну.

— І я цього не люблю,— сказав Навроцький.— Грошей багато на це треба.

— Етикет і не потребує музик та балу. Бал з музиками тепер в аристократів дають згодом потім,— сказала заспокоєна Раїса Михайлівна.

Через тиждень Саня й Комашко повінчались в місті в церкві, що стояла в самій середині города, але не в соборі. Саня вінчалась без фати та гірлянди, але стара Навроцька таки носила свічку кругом аналоя поперед молодих в багатому шовковому убранні, в золоті та в діамантах. Вечеря була багата. За столом прислуговували найняті лакеї в фраках та білих рукавичках. Скупа в будні, Навроцька розщедрювалась, коли треба було показати себе перед людьми.

Після вечері Комашко й Саня виїхали на якийсь час на Великий Фонтан.

Вернувшись згодом в Кишинев, Комашко й Саня найняли собі маленьку квартирку й обставили її сяк-так на недовгий час. По обставі було знать, що вони не думали довго засиджуватись, а були напоготові незабаром знятись з місця. Тільки й красила їх житло бібліотека Комашкова. В неї було зібрано усе, що було надруковано по-українській, що тільки стосувалось до України.

Саня мусила таки вивчити курс куховарської справи, щоб часом не наварити борщу з огірками. Вона мусила найти дорогу куховарку й вивчилась од неї варити борщ, смажить печеню й готувати усяку страву.

Тим часом Комашкові вороги не дрімали. Була половина вересня. Раз якось Комашко й Саня перед вечірнім чаєм пішли в виноградник їсти виноград. Літо догорювало. Стояла остання суша. Жара не спадала. Сонце стояло низько на заході. Небо було чисте, глибоке, темно-синє, а кругом неба

внизу над горами йшла широка смуга, неначе широкий пояс, знизу червонувата, ніби розпечена в жару; вище колір фіолетовий переливався з жовтим і зливався з темносинім небом. Небо було схоже на синю велетенську перекинуту чашу з розпеченими в вогні краями. Гарячий колорит неба гармонізував з гарячим коханням в молодих мрійних душах ідеалістів. Надворі було тихо. Мирнотою й спокоєм повівало од широких долин, од садків. Спокій та мирнота була і в серці молодих людей. І той спокій був для їх ще приємніший після пережитих турбот. Комашко й Саня сиділи під старими волоськими горіхами, дивились на широку долину, на круті гори, засаджені виноградом, милувались гарячими кольорами південного неба. Комашко розказував Сані план своєї літературної роботи на українській мові, котру він виготовлював для галицького журналу.

До їх підступив гімназіальний надзиратель і привітався з ними.

— Вікторе Титовичу! вас просить до себе директор, та ще й зараз. Я був у вас в квартирі, та не застав вас,— сказав надзиратель.

— Зараз іду,— сказав Комашко.

Саня стривожилась. Її душа неначе чула щось недобре. Мовчки дійшли вони додому. Саня зосталась дома, сівши кінець столу й задумавшись. Комашко побіг до директора. Директор гімназії був родом слов'янин з хорватів, син давнього сербського емігранта, хитра людина, в душі, в переконаннях ліберальна, але він вмів носити консервативну машкару, як ніхто в світі. Він не любив Комашка за самостійність його вдачі, за його завсідні сперечання й опозицію і... за його чесність. Чесних вчителів директор просто-таки проганяв, бо вони йому заважали у всьому. Директор сам був нечесний кар'єрист і сприяв дітям багатих панів, а бідностою нехтував і за малу провину виганяв з гімназії [або давив; скарбові гроші клав у свою кишеню без церемонії. Це був з тих директорів, котрих наслали, щоб в окрузі викурити ліберальний дух звісного славного Пирогова].

— Вікторе Титовичу! я достав бомагу з Одеса од попечителя, дуже неприємну для вас. Ви повинні шукати собі місця деінде,— сказав директор.

— Можна мені прочитать ту бомагу? — спитав Комашко.

— Не можна, та й нема в тому ніякої потреби. Ви вчите дуже добре, нігде правди діти, але не можете бути педаго-

гом. [Ви в гімназії силкуєтесь підняти й розвити особистість, говорите скрізь про право людської особистості, хочете розвити самостійність характеру, енергію, волю й розум в молодих людях. Годі вже нам їх розвивати! Маємо цього через верх. Тепер час не розвивати, а завивати, й придушувати, й придержувати самоволю молодіжі.] Ви тутечки зовсім не на своєму місці: тепер інші в нас заміри, а ви тільки заводите в нас плутанину. Ви ідеаліст, мрійник. В вас потяг і направа небезпечні, шкідливі, бо мрійні...

Директор говорив поважно й докторально, але його здорові турецькі очі осміхались, губи ледве вдержувались од сміху. Він умів добре носити машкару, бо був з головою добре закутаний в машкарадне убрання.

— Невже педагог повинен не розвивати, а забивать памороки? Це мені дивно... Звідкіль це така напасть на мене? Це, певно, махінація Фесенкова? І той нечесний чоловік, хто йому йме віри,— сказав Комашко сердито.

Директор почервонів і надувся, як індик.

— Фесенко тут ні в чому не винен. Ви прочитали в однім класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в наші і в галицькі журнали. Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть над Біле море... Ви йшли усе проти мене, сперечались зо мною, в усьому мені спротивлювались; завжди ставали мені в опозицію. [В кінці усього ви винні, бо... вас люблять ученики. Цей гуманізм... гм... недобра річ... Ви проповідуєте гуманну педагогію, а нам треба педагогів суворих, жерстких. Якби вас ненавиділи, це був би добрий знак для вас: ми б вас ще держали. Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Якби ви були тупий чоловік, ми б вас ще держали; тупиці не страшні; але ваш розум, ваша енергія... — Директор розвів руками і не договорив.]

— Коли такі ваші принципи, то я маю за безчестя служить вкупі з вами. Ви ославили мене перед вищою властю, ви засудили на смерть усю мою практичну діяльність в житті,— сказав Комашко й вийшов.

Директор почервонів. Він зараз написав за усю розмову в Одес.

Невеселі думи думав Комашко, вертаючись од директора додому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. «Та чи один же директор? — думав

Комашко.— Десятки, сотні інтелігентних людей думають і роблять так само. Кругом себе бачу я тільки фальш і машкари, машкари й фальш [не лінивство навіть, а стидку байдужність або гніт зверху і задавленість внизу. Усе виставляє або машкару напоказ, або притаїлось, дрімає поволі і по неволі дрімотою мислі, або ганяється за пожи-вою, за честю. Якийсь чорний хаос скрізь бачу я в сучас-ному житті; темрява вкриває наш пишний край і не пус-кає світу. Скрізь повіває чимсь мерзлим, вогким, як з глибокої мокрої ями. Але бачу, що вже блищить світ вольної європейської мислі... і він освітить той хаос і виявить усі темні його закутки. Засвіти ж, світе мислі, в тій імлі і розжени чорні хмари! Засяй гарячим сонцем і поведи за собою пишний, літній день. А з тобою, сонце, і життя, і світ, і тепло, і радість, і ниви, важкі колосом, і луги квітчасті, і роса свіжа, і пишні погожі дні... Не вмирає моя надія...]

А тим часом Комашко почув, що в його серці щось ніби закипіло, кипить і не перестає... Він почутив, що в його душу, добру зроду, запала злість [ненависність до поряд-ків, як падає грязь, кинута навісною рукою на чистий кришталь, і псує дорогий кришталь...

Через два дні вночі жандарми прийшли в кварти-ру Комашка трусити; перетрусили усе, перевернули усе догори, забрали усі українські книжки, навіть українські ноти...]

Комашка вивезли на далеку північ, над Біле море. Са-ня не плакала й не побивалась: поїхала на вищі курси в університет.

Минуло чотири роки. Комашка вернули з Архангель-ської губернії, бо на йому не знайшли ніякої провини. Саня тим часом скінчила педагогічні вищі курси й стала вчителькою в одному місті над Чорним морем в жіночій школі, а потім завела свою приватну гімназію для паннів. Вона мала на думці розвивати паннів, підняти в їх розвиток розуму, просвітить темний світогляд і прокласти для женщин стежку до жіночого питання і до свідомості за права женщини...

Комашко, вернувшись в рідний край, мусив жити при-ватними лекціями й приватною службою...

В Галичині склалось жіноче товариство. Галичанки видали в світ свою першу спільну літературну працю «Перший вінок». Здається, ні одна книжка не втішила

так Сані, як той «Перший вінок», виданий жіночим товариством. Вона бачила, що жіноче питання і на Україні і в Галичині стає ділом не пустим.

В літні, вільні од праці місяці Комашко й Саня часто їздили на Малий та Великий Фонтан, любили оглядати ті мальовничі місця, ті скелясті береги над морем, де вони зазнали стільки страждання й радощів серця. Кожне місце наводило їх на якусь приємну згадку. Після пережитих турбот та тривог ті недавні часи стали вже ніби такими давніми.

— Люблю вас, милі, рідні береги Чорного моря! Куди гляну, скрізь неначе бачу ніби розсипані по берегах сліди мого сміху й моїх мук серця. Тут народилася й зросла моя любов: тут я знайшла своє щастя. Ніколи не забуду тебе, синє море! — говорила Саня, гуляючи з Комашком понад морем на Великому Фонтані.

* *
*

Восени через два місяці після Саниного весілля приїхав до Навроцьких Фесенко. Навроцька хотіла одкласти Манине весілля на м'ясниці, після різдва, але Фесенко й Маня доконешно хотіли вінчатись восени. Навроцька мусіла вволити їх волю. Щодо вінчання та весілля, тепер була її воля. Вона закомандувала, щоб молоді вінчались в соборі, щоб їх вінчали три священики, щоб співав архієрейський хор та щоб була ілюмінація коло собору.

Коло собору зробили ілюмінацію. Портик собору, подовжасті сходи були заставлені світлом. Навроцька убрала Маню в білу атласову сукню, в фату, в гірлянду; сама убралась в дорогу шовкову блакитну сукню, начепила усі свої діаманти. Вона купила здоровий дорогий ставник, щоб носити кругом аналоя поперед молодих, оповила ставник гірляндою з рож, прив'язала на його кокарду з дорогих червоних та білих стьожок. Стьожки досягали трохи не до землі.

«Тепер же ми покажемо себе й дочку перед усією молдавською аристократією!» — думала Навроцька, оглядаючи розкішний убір на Мані.

Вже Маня убралась до вінця. Тільки що Навроцька хотіла вивести Маню в світлицю, Навроцький покликав її в свій кабінет. В кабінеті стояв Фесенко.

— А що, Раїсо Михайлівно! Як буде з приданим

Мані? Я хочу, і Маня хоче, щоб ви зараз видали мені до рук усі векселі на двадцять п'ять тисяч.

— Задля чого це? та ще в такий час?.. Мені тепер не до того... Гм... це якось чудно: ніби ви не ймете мені віри...— говорила, запикуючись, Навроцька.

— Це, бачте, буде безпечніше,— обізвався Фесенко твердим, хоч і делікатним тоном, ще й поклонився Навроцькій дуже ввічливо й звичайненько.

— Гм... гм... Одначе така недовірність од вас мене шокірує. Я ніколи не ламала свого слова; це надто вже незвичайно... Я цього од вас не сподівалась,— сказала Навроцька, дуже скривджена.

— Як хочете. Дайте векселі, бо інакше я не піду з Манею вінчатись. Цього й Маня бажає. Дім нехай буде і ваш, а гроші Манині, і я передам зараз Мані усі векселі,— сказав Фесенко і знов поклонився дуже-дуже звичайно й делікатно. Тон його мови був солодкий, але завзятий.

«Нещира, нечесна людина! Я помилилась. Він піддурив мене»,— подумала Навроцька.

Усі в кабінеті стояли, й мовчали, і мовчки дивились одно на одного.

— Чого ж ти мовчиш? — гримнула Навроцька на Навроцького.

— Гм... Угу...— муркнув Навроцький і здвигнув плечима.— Нема чого мені й говорити: гроші не мої, а ваші.

Тим часом в світлиці гості ждали. Молода стояла убрана й плакала. Навроцька думала-думала, а потім витягла з камода векселі й дала їх, одначе, не Фесенкові, а Мані. Маня мовчки передала їх Фесенкові. Навроцька впала на крісло й трохи не заплакала. Опам'ятавшись, вона вийшла до гостей. В неї ледве стало сили поблагословити молодих. В собор вона вже не поїхала. Не довелось їй носити свічки кругом аналоя. Уквітчана, обвита стрічками свічка, стояла в кутку на столику, мов покинута сирота; стрічки висіли аж до помосту й неначе сміялись з Навроцької веселими гарячими кольорами.

Фесенко згодом швидко пішов вгору. [Він був негодящим педагогом. Про те знало начальство, знали товариші його, знали й школярі. Але він стояв за форму в гімназії, за сувору дисципліну, а шпіонство на товаришів завершало діло...]

* *
*

Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила добре українську мову, стала націоналкою, робила просвітнє діло завзятуще й мала добрий вплив на школу за поміччю народної мови. Але через років два прийшла несподівано од директора шкіл бомага: Мурашкова втратила місце в школі «без объяснения причин».

Після того вона десь ніби щезла. Ніхто не знав, де вона ділась; не знала навіть її мати. Минув рік, минув другий — Мурашкова навіть ні разу не дала за себе звістки матері. Стара Зоя питала й перепитувала в людей, перечитувала газети — ніхто нічого не чув за її дочку.

Четвертого року восени Надя Мурашкова несподівано приїхала вечірнім поїздом до матері. Вона увійшла в покої. Мати глянула на неї й насилу впізнала. В неї руки були чорні, як у селянки, лице було худе, змарніле, очі глибоко позападали і неначе згасли. На їй була старенька одежа. Мурашкова кашляла сухим кашлем.

— Мамо! які ви стали старі! — сказала Мурашкова якимсь подавленим і слабим голосом.

Стара Зоя на слова дочки тільки головою кивнула. Вона плакала. Дочка дивилась на неї байдужними очима.

Зоя повела дочку в її кімнату. В кімнатці усе було подавньому: ті самі широкі канапи, обкладені м'якими качалками та подушками, ті самі пістряві квітчасті килими... В куточку перед образом світилась лампа. Зоя внесла самовар. Вона посадила дочку на софі, налила чаю, поставила перед нею варення. На Надю Мурашкову повіяло спокоєм та мирнотою дитячих літ. Їй здалось, що вона жила якимсь іншим, не тутешнім життям, була десь в іншому, не тутешньому світі, а тепер неначе знов удруге вернулись її дитячі літа. Думи її перелетіли в ті щасливі часи, коли вона не зазнала життя з його радощами і з його горем. Надя сиділа, схиливши голову, задумалась, і сльози покотились по її блідих опалих щоках.

— Де ти була? Чом ти не подала за себе звістки? — спитала в неї мати, і горе чулось в її старечому голосі.

— Була вчителькою в селі, а потім пішла в народ. Де я була, за те мене, мамо, не питайте. Я служила народові,— сказала Мурашкова й замовкла.

І знов полинули її думи в недалеке минувше. В кімнаті

в матері було так само, як було колись передніше. «Все по-давньому... Тільки я тепер не та стала... Була сила, було здоров'я. І скільки сили й я почувала тоді в собі! Була сила, надія, завзяття, були мрії, ідеали, манячі до праці, корисні для людськості. А тепер... Моя доля пропала, серце навіки розбите, любов зникла, серце вмерло, здоров'я впало...» — снувалась думка в Мурашкової.

Зоя через силу пила чай, неначе то був гіркий полин, і вдержувала сльози, що були гіркіші за полин. Вона вже нічого не питала в дочки, бо знала, що нічого не допитається.

Прийшла старша Надина сестра, що вже давно вийшла заміж. Щоб розвеселити Надю, мати й сестра почали розказувати за її товаришок, за знайомих. Надя дивилась на їх байдужними очима і тільки кашляла.

— А Селаброс вже два роки як оженився; взяв багату молдаванку, а за нею взяв село над Дністром; тепер він багатенький, вже не служить в банку,— сказала Надина сестра.

— І, певно, стане швидко банкіром в Одесі,— з гірким осміхом обізвалась Мурашкова.— Пуста людина, але за себе добре дбає! Я за це довідалась, та, на моє горе, вже пізно...

І знов похилила вона голову низько й не слухала, за що їй говорили сестра та мати. «За все, про все мені байдуже! — думала вона.— І хочу думати, і не можу: думки мої рвуться, як стліла нитка...»

Настала рання весна. На великдень прибули в гості до Мурашкової Саня й Комашко, прочувши, що вона вернулась слаба додому. Надя вже через силу ходила.

Абрикосовий садок старої Зої зацвів. Саня й Комашко вивели Надю в садок і посадили під абрикосами. Година була тиха та тепла. Старі абрикоси були облиті білорожевим цвітом од верху і до низу. Через рідкі гілки синіло чисте ясне весняне небо. Світ сонця лився через білий цвіт абрикосів, і по синьому небі, як по шовковій синій тканці, ніби були розкидані білі, обсипані цвітом гілки, білі букети, білі віночки. В повітрі пахло весною. Теплий вітрець будив нерви, будив життя. Бруньки на волоських горіхах вже набубнявіли й розливали наркотичний аромат. Брость на кущах вже зеленіла.

Надя глянула вгору на синє небо, ніби заткане білими взірцями. І синє небо, і заквітчаний білим цвітом садок —

усе дихало духом весни, ворушило нерви, тривожило серце. Надя й сама незчулась, як згадала Селаброса, його пишні очі, червоні уста, згадала любов до його, що народилася в такий самий весняний час, при такому самому наркотичному повіванні весни.

«Нащо я тривожу свою душу? Нащо тривожу замерше серце? Минуло, минуло моє щастя! А що минуло, те ніколи не вернеться»,— подумала Надя. І дві сльози, як дві краплі роси, покотились по її блідих щоках.

Зацвіли садки. Настав май. Стара Зоя поховала свою дочку.

1888 року.
Київ.

АФОНСЬКИЙ ПРОЙДИСВІТ

Оповідання

I

Весною, після великодня, ченці й послушники в одному київському монастирі запримітили, що до церкви усе ходить якийсь не то грек, не то арм'янин. Тільки вдарять у дзвін чи на вечерню, чи на службу — в церкву входить поперед усіх людей якийсь високий, чорнявий, з товстими густими бровами, здоровими чорними очима вже літній чоловік, стає перед чудовною іконою, молиться, б'є поклони, зітхає, знаменується до образа богородиці й позад усіх людей виходить з церкви.

Той чоловік був грек Христофор Хрисанфович Копронідос. Він довго блукав по селах на Україні, продавав кипарисові хрестики, образки й чотки, продавав темним селянам камінці, нібито з Єрусалима, свячену воду, ніби з Йордану, ладанки од усяких хвороб, навіть пальмові гілки, нібито посвячені на вербу в Єрусалимському храмі. Ті камінці він збирав на березі Росі, Расави та інших річок, а святу воду набирав у пляшечки просто з криниць і з

ставків. Продавав він і свячене помічне зілля і жебрав на Афон. Набивши добре кишені грішми, видуреними у темних богобоящих селян, він пішов на хитрощі вже більше корисні: задумав дурити багатих київських ченців...

Якось після вечерні він пристав до послушників, примостився коло їх в садку на лавці, в темній алеї, на цвинтарі і почав розпитувати, хто з ченців має багато грошей.

— Чи то пак правду кажуть, що нібито в отця Палладія дуже багацько грошей? Чи то правда, що він багатющий? — спитав він у послушників.

— Що правда, то правда,— обізвався келейник отця Палладія,— я в його вже давно служу за келейника; кажуть, в його є тисячок зо три карбованців, коли й не більше.

— А з яких він: чи з простих мужиків, чи з міщан, чи таки з духовних? — спитав Копронідос.

Копронідос говорив доволі чистою українською мовою, котрій навчився, тиняючись на селах, але в розмові примішував великоруські слова й шепеляв, як шепеляють греки, що родились і зросли не в Росії.

— Отець Палладій таки з духовних. Він був на селі священиком, овдовів; кажуть, що вже видав дві дочки заміж, і оце годів з п'ять живе в монастирі,— одповів келейник.

— Здається, він богобоящий та богомільний. Так молиться та б'є поклони... що мені аж кинулося в вічі...— обізвався Копронідос.

— Дуже богомільний та богобоящий. Ввечері довго молиться богу, а як лягає спати, то, мабуть, гроші лічить, чи всі дома, бо я часом чую в себе, в другій келії, як бряжчать срібні карбованці, та, здається, і червінці,— сказав келейник.

— Бряжчать карбованці! — аж крикнув Копронідос, і його здорові банькаті очі аж закрутились на білках, а зіньки аж заблискали.

— Бряжчать, ще й, видно, в його їх немало, бо лічить часом отой лапіга таки довгенько. Усе сидить і ледве ходить помалу,— сказав молодий проворний келейник.

— І, певно, благочестиво живе й піснюкає, бо такий захуджений, з лиця такий тихий, такий добрий.

— Тихий, тихий, але тиха вода греблі рве... Горілочку п'є добре; а сільські бабки та молодиці з того села, де він був попом, часто приносять йому гостинці: і сало, і мас-

ло, і печені кури. А одна якась удова таки часто ходить на прощу в наш монастир.

— І до отця Палладія заходить?

— Атож! Заходить і балакає приязно з ним.

— А як її звуть? — спитав Копронідос.

— Вона Хівря на ймення,— сказав келейник,— там така здорова, огрядна та червонопика! А приходить на прощу сливе щомісяця, бо вона з того ж таки села, що недалечко од Києва.

— А отець Ісакій та Єремія, певно, так само мають гроші, як і Палладій,— спитав Копронідос.

— Мають, але менше, ніж отець Палладій. А скупі, скупі обидва, що й сказати не можна! Гроші мають, а ходять у старому дранті та драних, латаних чоботях,— обізвався другий келейник.

— А з яких вони? — спитав Копронідос.

— Хто їх знає. Здається, з міщан, а може, й селян,— одповів келейник.

— Я більше од усіх ченців люблю отця Тарасія: такий проворний та жвавий, наче в війську служив. Здається, і цей має грошаки́, бо на йому одежа нова, чиста... — казав далі Копронідос.

— І цей має,— обізвався один келейник,— бо часто шиє одежу! О, цей любить чепуритись! Як принесе часом кравець рясу або кафтан, а він як почне примірять, то виварить воду кравцеві не згірше будлі-якої панни: по три рази часом кравець перешиває одежу та приганяє до стану.

— А не знаєте, з яких він? — спитався Копронідос.

— З бурсаків; його вигнали з бурси. Але він був у москалях: казав, що навіть служив унтер-офіцером. Та це знати й по ході, бо як ходить по церкві, то задирає голову вгору, мов москаль на муштрі,— сказав келейник.

— Про що ж він розмовляє в келії, як часом зійдуться гості? — спитав Копронідос.

— Розказує, які штуки виробляв вчителям у бурсі; часом говорить про свою давню службу в москалях. А з молодими дияконами усе балакає за червоні щоки та високі перси одної удовиці... Вона тут недалечко од монастиря й живе,— сказав келейник і зареготався на все горло.

«Отже ж варто закидати мережі в цьому монастирі. Ловитва, мабуть, буде в е л і я... Чотири ціновиті осятри

маю на приміті... З котрого б почати...— думав Копронідос.— Мабуть, з Палладія. Палладій має показну роль в монастирі, бо з вчених... Треба б зробить початок з його...»

Копронідос сам пробував послушником в усяких монастирях у Греції та Болгарії і добре дізнався за норови й звички монастирських осятрів.

— Чи не крикливий та не лайливий отой отець Тарасій? — сказав ніби сам до себе стиха Копронідос.

— Ого-го! Не крикливий! — обізвався послушник.— Як не встигнемо наставити самовар, то вхопить тебе за коси та як сіпне, то трохи голови не одірве з волоссям. А лається гидко, як москаль, та палкий, та битливий! Часом і приступити до його страшно. Та такий товкущий, непосидящий, що все товчеться то по келії, то по садку.

«Ну, з цього страшно починать: не піде в мої мережі; треба починати з святих та побожних... хоч би з грошовитого лапіги, що не любить вештаться та хо́дить, мов качка... з отця Палладія: тут мені буде менше притичин»,— подумав Копронідос і встав з лавки та й розпрощався з келейниками.

II

Другого дня, тільки що вдарили в дзвін на ранню службу божу, Копронідос прийшов до церкви. Отець Палладій сидів коло низького аналоя. Кругом його стовпились сільські бабки, прочанки. Отець Палладій записував у книгу «жертви» бабок: бабки та й молодиці наймали акафісти, молебні та панахиди. Копронідос держав у руці здоровий пучок півоній, нарцисів та тюльпанів, а під пахвою щось завинуте в червону хустину. Баби й молодиці товпились кругом отця Палладія, неначе овечки кругом ясел із сіном. Копронідос поклав на вікні свої приносини, вдарив три поклони перед чудовним образом, приложився, а потім став навколішки височенько на сходах і молився, доки баби одійшли од отця Палладія. Тоді він узяв з вікна букет та те, що було загорнуте в хустині, і якось по-лисичому, навшпиньки підступив до отця Палладія й поклонився йому до пояса.

— Прошу прийняти од мене вбогу лепту во славу божію і поставить перед чудовним образом богородиці,—

сказав солодким, благочестивим голосом Копронідос і подав отцеві Палладієві здоровий пучок квіток.

Отець Палладій підвів голову й хотів покласти перо на столик, але глянув на поетичну жертву і тільки тикнув рукою з пером на чудовний образ і на букети квіток, що стояли в вазках перед образом на столику, застеленому шовковим червоним покрівцем.

— А це прошу прийняти й записать на монастир мою малу лепту: ладан, смирну і єлей,— промовив нишком, якось смирно Копронідос і почав розв'язувать червону хустку.

— Прийміть, отче Палладію, і пом'яніть мене в ваших святих молитвах,— сказав Копронідос.

— Яке ж ваше святе ймення? — спитав отець Палладій, вже ласкавіше дивлячись на грека.

— Раб божий Христофор,— сказав тихо Копронідос.

— Ви ревні до божого храму: щодня ходите до нашої церкви. Я вас запримітив,— обізвався отець Палладій.— А з яких ви будете?

— Я купець: держу магазин з тютюном на Хрещатику, а на Подолі маю діла торговельні: скуповую та перепродую пшеницю,— сказав Копронідос.

Отець Палладій несподівано схопився з місця.

— Як же вас звати? — спитав Палладій.

— Христофор Хрисанфович Копронідос. Прошу вашого благословення і знайомості.

Отець Палладій поблагословив його великим хрестом і подав йому по-панібратській руку. Копронідос одначе поцілував ченця в руку.

— Спасибі за жертву, спасибі!.. Бог вас не зоставить! Богу прийому! Бог прієм вашу жертву! Дякую господеві милосердному за те, що вас напутив, навів на добру путь.

— А це прошу записати лепту на молебінь за здоров'я моє. Маю ще дещо пожертвувать на монастир... та говорити в церкві... якось гріх... Ви загаєте для мене багацько часу...— сказав Копронідос, запикуючись.

— То прошу до мене в келію після служби божої! Там ми за чайком і побалакаємо,— сказав отець Палладій.

Він подав Копронідосові руку на прощання, здоровою кремезною ходою пішов до олтаря й так швидко шугнув у двері, що намітка од клобука заколивалась, майнула і

вкрила вирізані й позолочені квіти та виноградне листя на колонах іконостаса.

«Осятрина йде в мою мережу. Непогано!» — подумав Копронідос і цілу службу молився та бив поклони перед чудовним образом богородиці, благаючи поспіху собі.

Після служби божої Копронідос пождав отця Палладія, поки він вийде з олтаря, і разом з ним пішов до його в келію, де послушник вже ставив на стіл самовар, що парував під саму стелю і клекотів, мов скажений. Келія отця Палладія була просторна й чиста. Двоє вікон виходило в старий овочний садок. На вікнах стояли вазони. Один куток був обчеплений і прикрашений образами в позолочених рамах. Перед образами теліпалися лампадки. Через келію був простелений дорогий килим. В келії було чистенько прибрано; було знать, що тут живе чоловік заможний, котрий колись жив сім'єю й господарював.

Отець Палладій в мирі звався отець Павел Андрієвський. Він був з тих священиків-аристократів, які почали вже подекуди заводитись в Київщині. Він був священиком на багатій парафії. Село було велике; окрім церковної землі, до церкви були приписані ще й ерекціонні поля, надаровані давніми, ще не спольченими православними дідичами. Отець Павел вів велике хазяйство, брав з селян-багатирів чималу плату за церковні треби й забагатів. Дочки його грали на дорогому фортеп'яні. В його домі була багата панська обстава: м'яка мебіль, дорогі килими, на дверях важкі портьєри... Отець Павел їздив фаетоном, держав баскі коні, вбирався в дорогі ряси та шовкові яскокольорові кафтани... З селянами він поводився гордо, по-панській, говорив до них великоруською мовою для аристократичного шику, а ще більше задля того, щоб його парафіяни боялися й лучче послуха́ли в роботі. Пишний, гордий, розумний та честолюбний, він домагався ролі між сільським духовенством, і його таки обібрали за благочинного.

Отець Павел любив говорити проповіді, що рідко трапляється між сільськими батюшками. Говорив він їх, здається, більше для себе, ніж для селян, бо говорив великоруською мовою та ще й по-вченому. Чесна громада слухала ті проповіді й нудилась, аж позіхала голосно на всю церкву. Чоловіки без сорому позіхали, а баби таки просто куняли та клювали в спину одна одну носами. Чи

постерігав батюшка це, чи ні, але він часто при людях нарікав на селян, що на селі завелися злодії, завелася розпуста. Він забув, що його парафія не чула од його десятки год живої моральної проповіді на зрозумілій для селян народній мові. Але ж за ті проповіді йому почепили на шию золотий хрест. Народ гомонів на отця Павла... Отець Павел і не примітив, що його житло, через його ненависність до народу, через пиху, через панський шик та через поліцейську мову, засяло для народу не ореолом пастирським, а ореолом квартири станового пристава... запахло панським двором. Він і незчувся, як у фалдах дорогих завіс та портьєр заховалась і притаїлася штунда... Штунда й справді з'явилась на селі...

Отець Павел вже видав дві дочки заміж, вже наклада кілька тисяч карбованців, як несподівано вмерла його жінка. Засмутився отець Павел, сидячи сам в своїх покоях, став понурий, смутний, впав у тугу й навіть потроху почав запивати з горя та нудьги. А честолюбство та гординя гризли йому серце, як іржа залізо. Він пішов у монастир, щоб протоптать собі стежку до ігуменства й митри.

«Тепер студенти з духовних академій чомусь вже не йдуть ученці. Архієреями ставляють ченців з протоєреїв удівців. Може... може й моя виграє»,— думав отець Павел і постригся в ченці.

Увійшовши в келію, отець Палладій перехрестився тричі до образів, поклав на столик проскуру з вийнятими часточками, потім зняв клобук, пригладив довгі коси, зібрав у жменю намітку клобука й, уткнувши її в клобук, поставив його на косому столику, що стояв в куточку під образами. Копронідос перехрестився й собі тричі, низько поклонився отцеві Палладієві й привітався з ним.

Отець Палладій попросив гостя сісти за стіл, застелений білою скатертиною. Увійшов келейник, налив два здоровецькі стакани чаю й поставив їх перед отцем Палладієм та перед гостем.

— Спасіння буде вам од бога за ваші жертви на наш монастир,— почав отець Палладій розмову, колотячи чай ложечкою й пригладжуючи долонею широку сивувату бороду.

— Приношу жертви, скільки можу,— обізвався Копронідос і почав і собі ніби розчісувать довгими сухими пальцями чорну, як смола, бороду.

— Ви, мабуть, здалека зайшли до нашого краю? — спитав отець Палладій.

— Здалека, отче Палладію. Я родом з острова Паросу і вже давненько торгую в Росії. Передніше колись я торгував в Одесі, а тепер завів магазин у Києві,— сказав Копронідос.

— Слава богу! Слава богу! І добре йдуть ваші діла в Києві? — спитав отець Палладій.

— Хвалить бога, добренько, непогано.

— Чи були ж на Афоні в святих монастирях? Петре, подай лиш нам до чаю проскур! — гукнув отець Палладій.

Келейник побіг в опрічню вузеньку келію, одчинив дверці в пічурку, вхопив три черстві проскури, поклав на тарілку й поставив її на стіл.

— Молився і на святому Афоні; сподобив господь молитись і в Єрусалимі, коло гробу господа бога,— сказав Копронідос.

— Скажіть! Були і в Єрусалимі! — сказав з дивуванням отець Палладій.

— Я люблю монастирі, люблю монастирське життя, та не сподобив мене господь жити в монастирі, бо батько мене оженив і приставив до торговельного діла,— сказав Копронідос смиренним голосом.

Він вів розмову тоном смиренного, покірливого й тихого послушника, що розмовляє з своїм ігуменом.

— А от я овдовів та й пішов у монастир; був священиком на селі...

— В якому селі? — спитав Копронідос.

— В Мар'янівці,— одповів отець Палладій.

Копронідос замовк і неначе трохи заметушився. Він знав ту Мар'янівку. Покинувши торг чотками, хрестиками та камінцями з Єрусалима, він надів кафтан та рясу, назвав себе священиком з Персії й їздив по селах за поданням, буцімто на убогі християнські храми, ограбовані й обдерті нібито персами, випрошував навіть у батюшок старі ряси та кафтани й перепродував євреям-кравцям ту старовизну. Блукаючи по селах, він колись заїздив і в Мар'янівку до самого таки отця Палладія.

Копронідос пильно придивлявся до отця Палладія, але примітив, що чернець його не впізнав, бо дія діялась таки давненько.

— Яку ж жертву думаєте принести на наш монастир? — спитав отець Палладій.

— У вас вже дуже старі покрівці на аналоях, котрі стоять перед чудовним образом богородиці. Бог напутював мене й оце навів на думку справить нові покрівці ради прочан, бо вони на видноті, та не знаю, якого кольору набирати в крамницях парчу,— сказав Копронідос.

— В честь богородиці треба брати білу парчу з золотими або срібними квітками; а в честь преподобних — синю,— сказав отець Палладій.

— От тепер я й знатиму! А то ми не духовні люде, нічого того не знаємо,— сказав Копронідос.

Копронідос брехав: він добре знав за це й без отця Палладія.

Отець Палладій строщив за чаєм черстві проскури, що лежали на тарілці. Він устав, вийшов в спочивальну й одчинив дверці в стіні. В пічурках майнули пляшки, бутлі й повні усяких наїдків тарілки, прикриті рушником. Копронідос кинув гострим оком на ту пічурку. Пробуваючи послушником у грецьких монастирях, він добре знав, що ховається в тих пічурках. Отець Палладій взяв там ще одну черству проскуру й поклав перед Копронідосом.

Перегодя прийшов отець Ісакій, сухий, тонкий та високий на зріст, з довгою сивою бородою. Короткі посічені коси настовбурчились на його голові, неначе колючки на їжакові. Він привітався до отця Палладія. Отець Палладій заповістив йому купця Копронідоса. Не встиг отець Ісакій сісти, як двері знов рипнули і в келію увійшов отець Єремія, сухий, як опеньок, низькоокий, ще й видрооокий, з скалкою на одному оці. Отець Палладій порекомендував і йому Копронідоса. Копронідос обвів ченців гострими, вивідуючими та допитливими очима. На обох ченцях були дуже старі, обстрьопані вовняні ряси, що вже зблякли, полиняли, а на спині зовсім поруділи. На ногах теліпались старі, давно не чищені зашкарублі шкарбани. На шкарбанах було рясненько латок.

«Скупі й смиренні оці скнері... Певно, в скринях у цих ченців безліч грошей. Коли б натрапить на якесь дурне м'яло!» — подумав Копронідос.

Ченці несміливо посідали й дивились у землю. Вони неначе соромились світського чоловіка і таки добре смирялись перед отцем Палладієм. Отець Палладій був з вчених і міг несподівано стати ігуменом або й архімандритом... Хитрі й смиренні на взір, ці ченці були з простих селян. Вони сиділи перед Палладієм, неначе ті чоловіки, що при-

йшли до батюшки годити вінчання або похорон. Але горілочку в отця Палладія хилили таки добре.

— От шановний купець либонь дуже любить наше монастирське життя й ладен давати жертви на наш монастир,— промовив отець Палладій до отця Ісакія.

— Спасенне діло! Добре діло! Тепер такий час... Час грішний, бо люде стали якісь скупі на жертви,— обізвався некрасномовно отець Ісакій.

— Стали скупі... Ой, які скупі! А колись було не те... Благородні боляри й болярині давали жертви на монастирі,— промовив отець Єремія тоненьким тенорцем, дивлячись одним оком на Копронідоса, а другим косим на отця Палладія.

— Перевелись тепер благочестиві та щедрі до монастирів боляри та болярині,— обізвався отець Палладій.— Тепер боляри шугнули за границю до Парижа, а болярині все в театрі, та в опері, та на балах, а не в церквах.

— Гріх плодиться на світі, як бур'ян на городі: поли, поли, а він росте та розкорінюється,— сказав отець Ісакій, очевидячки, на практиці дуже знайомий з цією спеціальністю.

— Слава вам і спасіння на небі, що ви не такі,— сказав отець Єремія, неначе кіт пронявкав, і знов опустив очі додолу, неначе засоромився, що вчинив гріх, бо став хваленіком світського незнайомого гостя.

Двері в келію неначе рванулись і одскочили, неначе в двері бурхнула буря... На порозі, ніби з землі виріс, з'явився отець Тарасій, високий, поставний, рум'яний, з широкими, повними, червоними устами, в новій рясі, що прилипла до стану, неначе модна сукня в якоїсь гладкої «болярині».

— А отець постернак вже тут? О! та й отець карлючка тут! — крикнув голосно отець Тарасій і не зареготався, а ніби весело заржав, мов молодий баский кінь.

Він продражнив отця Ісакія постернаком, а отця Єремію карлючкою-небогою, що була у бога, як співають в пісні. Ісакій і справді був схожий на постернак, на цю довгу та трохи кострубату огородню овоч. Побачивши стороннього та ще й світського чоловіка, отець Тарасій раптом стулив широкого рота з якоюсь гримасою, котра ніби казала: «От туди к чорту! Удрав штуку, та не в лад!»

Отець Палладій заповістив і йому Копронідоса.

«Спливаються осятри докупи! — подумав Копроні-

дос.— Сам бог неначе жене їх бовтом в мою мережу; випала добра година познайомитись з багатшими ченцями».

Ченці збиралися до отця Палладія, щоб побалакать до обіду та й по чарці в компанії випити перед їжею, бо вільного часу в їх було так багацько, що вони не знали, де дітись з нудьги. Отець Тарасій, бадьористий та жвавий, як москаль, перейшов через келію, задравши голову вгору. Клобук стримів на його голові, неначе великий ківер на солдатові за часів Миколи І. Три кінці чорної намітки клобука метлялись на спині, як метляються на вітрі стрічки в дівчат. Тарасій аж вітер погнав по хаті своєю широкою рясою. Тоненькі, позліплювані, неначе котами позасмоктувані кіски отця Єремії трохи заколивались, мов пейси.

— Наш знайомий добродій, Христофор Хрисанфович, жертвує нові покрівці на аналої перед чудовним образом,— почав отець Палладій, обертаючись до нового гостя.

— Спасибі, спасибі! Спаси вас, господи! Піде за душу й за спасіння. Ви купець чи прикажчик? — спитав у Копронідоса отець Тарасій.

— Купець. Держу магазин на Хрещатику,— одповів Копронідос.

— З бакаліями чи з винами? — спитав отець Тарасій, бо найбільше любив такі магазини.

— З тютюном,— промовив Копронідос.

— І то добра річ; але якби з винами, то було б краще. Це смачний крам, а ченцям не можна вживать курива,— сказав отець Тарасій і навіщось облизав свою широку спідню губу, висолопивши широкого червоного язика.

Отець Ісакій спустив очі додолу. Отець Єремія почав швидко перебирати пальцями зерна чоток.

— Думаю завести магазин і з винами; маю агентів од значних виноградарів в Греції. Мені здається, що торг винами тутечки пішов би непогано,— сказав Копронідос.

— Як будете заводити магазин з винами, то заводьте недалечко од нашого монастиря,— сказав отець Тарасій,— бо, знаєте, часом приїдуть з сіл гості, то буде недалеко посилать.

— Для братії ж по чину монастирському положено в великі свята по красовулі вина,— сказав Копронідос.

— В нашому монастирі й красовулі дають не знать які; нема чим горла помочити,— сказав отець Тарасій,— ковтнеш, як муху, і незчуєшся. От красовулі од добродійних приносин — то зовсім інша річ.

— Були приносини колись — то од боляр та од боляринь,— несміливо почав отець Ісакій,— а тепер...

— Та боляри тепер щось скапцаніли!— перебив його отець Тарасій.

— А болярині кинулись на суєту; тільки й знають ті золоті зап'ястя та ожерелія... а до монастирів...— знов почав отець Ісакій, очевидячки, дуже сердитий на скупих болярынь.

— Болярині тепер тільки й знають, що натирати ланіти червоними рум'янами та замітать тротуари шовковими хвостами од спідниць. А вже ті вихання головою та станом...— почав отець Тарасій.

— Та моргання бровами, та покивання віями й очима навіть у церкві,— сказав отець Палладій.

— Спокуса тільки од нечистого чорноризцям,— обізвався отець Ісакій.

— Наші купці не такі. Ми ще не впали в гріховну суєту,— обізвався Копронідос.— Треба мені, отче Палладію, зняти мірку з аналоїв. А потім піду в магазин і виберу покрівці.

— Зайдіть на вечерню. А після вечерні й мірку візьмете,— сказав отець Палладій.

— Добре! А завтра прошу вас, чесні отці, до себе на вечірній чай та на трапезу. Я люблю духовний чин, а найпаче чорноризців. Моя квартира проти самої монастирської брами,— сказав Копронідос і встав, щоб попрощатись з ченцями.

— Прошу вас усіх... Моя супружниця богобояща. Вона зросла недалечко од святої Афонської гори й буде рада привітати вас у своїй господі,— додав Копронідос, цілуючи в руки ченців.

Він поклонився низенько аж у пояс ченцям, вийшов якось по-котячому, тихо, навшпиньки й тихесенько причинив за собою двері.

— Бог посилає нам жертвователя,— сказав отець Ісакій.

— Бог посилає нам дурня, та, здається, ще й грошовитого, багатенького,— додав отець Тарасій і зареготався на всю келію.— Ходім лиш до його, панотці! Хоч по добрій красовулі смикнемо. Греки знають смак у вині. Та й м'ясця печеного попоїмо, бо вже ті холодні шинки та ковбаси чомусь в пельку не лізуть. Постерначе! нагодую-таки я вас м'ясцем! Еге, так?

— О, борони й заступи мене, мати божа!— обізвався отець Ісакій.— У вас усе жарти. Не подобає чорноризцеві так жартувати. Ви все гнівите бога та сатану звеселяєте, а він, мабуть, од радощів аж танцює.

Після вечерні Копронідос зостався в церкві й ждав отця Палладія. Вийшов з олтаря отець Палладій, зняв мірку з покрівців і оддав її Копронідосові.

— Заходьте ж до мене завтра після вечерні на вечірню трапезу! — знов просив Копронідос отця Палладія.— Та попросіть од мене єромонахів, що я бачив у вас в келії.

III

Другого дня після вечерні отець Палладій з отцями Ісакієм, Єремією та Тарасієм прямували до брами по густій алеї монастиря. Тільки що вони вийшли по сходах в дзвіницю, через котру був головний вихід з монастиря, назустріч їм ішов Копронідос.

— Зустрічаю вас, чесні отці, як колись у давню давнину Авраам стрічав трьох странників,— сказав Копронідос, зняви бриля й низенько кланяючись.

Копронідос пішов поруч з ченцями й привів їх до свого житла. Ченці увійшли в кімнату Копронідоса, перехрестились по тричі до образів, а потім привітались з Копронідосом.

Копронідос попросив їх сідати. Ченці посідали на стільцях, але Копронідос попросив отця Палладія пересісти на турецьку канапу. Копронідосова кімната зовсім була схожа на чернечу келію. Два кутки були обвішані образами, і в кутках горіли дві лампадки. В одному кутку на косому столику були наставлені святощі, принесені нібито з Афона та з Єрусалима: пляшечки з свяченою водою, якісь камінці, кипарисові хрестики та образки; в самому куточку стояли дві пальмові сухі гілки. Через кімнату був простелений узький килимок, виплетений з чорних та білих крайок. В кімнаті пахло смирною та кипарисом, тхнуло монастирським духом далекого Сходу.

Незабаром у дверях з'явилась не дуже молода, але гарна з лиця таки добра товстуля, низька, кругленька, і, неначе клубок, помаленьку покотилась з дверей по килимку. Голова в неї була напнута чорною шовковою хусткою; кінці хустки теліпались на повних грудях; шия була обгорнута білою хусточкою. На чорній сукні ясно вирізу-

вались жовті зернисті чотки, котрі вона держала в білій пухкій руці.

— Моя супружниця, котрою благословив мене бог!— рекомендував Копронідос.

Супружниця підступала до кожного ченця по черзі. Кожний чернець уставав з місця й хрестив її великим хрестом. Вона цілувала ченців у руку.

— Як же ваше святе ймення?— спитав отець Палладій.

— Мелетія,— несміливо обізвалась товстуля й стояла серед гостинної ні в сих ні в тих, неначе наймичка, готова вислухати приказ господаря.

— Іванівна по батькові,— додав Копронідос,— зросла під захистом святої Афонської гори, недалечко од Афона, родом грекиня, любить монастирі та святих чорноризців.— Копронідос показав Мелетії на стілець. Вона сіла помаленьку, обережно, як сідає школяр тоді, коли його попросить сісти вчитель. Склавши білі руки й поклавши їх на животі, вона почала крутить великими пальцями палець кругом пальця так жваво, що аж чотки в неї в руках шелестіли. Мелетія витріщила на ченців здорові темні очі, як корова на нові ворота, й мовчала. Отець Тарасій так і вп'явся очима в її повне біле лице.

— Не нудьгуєте в нас за своїм краєм?— спитав у неї отець Палладій.

— Ні, я вже оговталась, звикла до Києва,—обізвалась Мелетія й засоромилась.

«Десь я неначе її бачив,— подумав отець Палладій,— неначе вона колись наймала молебінь... давненько... років з п'ять передніше... Такі товсті брови...»

Мелетія ніколи й не бачила Афона: вона була таки грекиня, але київська, міщанка з Подолу, і не була навіть жінка Копронідоса... Посидівши й покліпавши очима на ченців, Мелетія вийшла і пішла в пекарню готувати ченцям закуску та вечерю.

— У вас благочестиво в хаті: пахне смирною та кипарисом,— обізвався отець Ісакій.

— Наче в храмі,— обізвався отець Єремія і навіщось перехрестився.

— В мене багато святощів з Єрусалима,— сказав Копронідос,— ви, святі отці, знаєтесь на тому: от вода з святої ріки Йордану.— Копронідос устав, пішов у куток до столика, взяв кілька пляшечок з водою й подав чен-

цям. Ченці забрали в руки пляшечки, повертіли їх у руках і поставили на стіл.

— А оце камінці з вифліємського вертепу,— сказав Копронідос, взявши в руку кілька камінців. Він перехрестився, поцілував камінці й подав Ісакієві. Отець Ісакій з рушливістю узяв у руки один камінець, перехрестився й поцілував. Єремія взяв у Ісакія камінець і, знявши клобук, і собі перехрестився й поцілував камінець. Палладій тільки подержав у руках камінець, подивився й поклав на стіл. Але рушливий Тарасій навіть не взяв у руки тих камінців, тільки мовчки дивився на їх: очевидячки, він ждав од Копронідоса не камінців, а чогось смачнішого й тривнішого.

— А оце камінці з-під святої Голгофи,— сказав Копронідос і, поцілувавши, він подав ченцям якісь чудної форми камінці.

Ті камінці бачили Єрусалим так само, як і Копронідос: він назбирав їх по берегах Росі. Ченцям вже трохи обридли ті камінці: вони вже їх не цілували, а тільки подержали в руках та й поклали.

— Були в Єрусалимі? Бачили гроб господній, Голгофу?— спитав у Копронідоса Ісакій.

— Сподобив господь, сподобив! Бачив усі святі місця,— одповів Копронідос.

— Ой господи! Спаси й помилуй нас!— обізвався Єремія.— Красно там, дивно й велеліпно?

— Красно й дивно! Бачив я й Голгофу, гроб господній, чув, як душі грішників плачуть і скрегочуть зубами. Є там у стіні в великій церкві дірка, вона йде під землю просто в саме пекло. Як притулиш вухо, то й чуєш і крик, і галас, і стукіт, і гуркіт, і клекіт, і плач, і скрегіт зубів,— сказав Копронідос.

Отець Ісакій важко зітхнув і перехрестився. Він був з простих селян і йняв віри тим побрехенькам та теревеням Копронідоса, бо вже це чув од людей прочан, що мандрували на прощу в Єрусалим.

— Ой господи! спаси нас і помилуй,— промовив він тихо.

— А проти великодня на утрені святий огонь сходить з неба. Патріарх входить у печеру до гробу господнього з пучком незасвічених свічок і молиться. Огонь спадає з неба, і самі свічі запалюються,— теревенив далі Копронідос.

— Дивні діла твої, господи,— сказав Єремія й перехрестився.

— А оце пальмові гілки, посвячені в єрусалимському храмі на вербу; це там такі ніби верби,— сказав Копронідос і подав одну гілку отцеві Палладієві. Отець Палладій узяв гілку, подивився, понюхав і поклав на столі. Після його понюхали гілочку й другі ченці.

Отець Єремія знов важко зітхнув і глянув на образи.

Тим часом Мелетія принесла чай і поставила на столі, а до чаю подала пухкої паляниці на тарілці. Ченці побрали стакани й розговорились. Копронідос виніс до чаю пляшку рому.

Ченці спершу трохи церемонились, прикривали зверху долонями стакани, одмагались, вважаючи ром за гріх; але невпроханний Копронідос силою поналивав їм рому в чай. Отець Тарасій, випивши півстакана чаю, без сорому взяв пляшку, бурхнув рому в стакан і сповнив його до крис. Мелетія наливала й приносила стакани безперестанку. Пунші за пуншами щезали, неначе ченці виливали їх у безодню.

Попиваючи пунші, ченці все судили цей гріховний мир та гудили «болярів» та скупих на приносини «болярынь».

— Ще тільки й зосталось благочестя, що поміж купецтвом,— почав отець Ісакій,— благородні ходять у монастирі до церкви тільки задля того, щоб послухати чудову півчу та подивитись на церемонію, а серце в їх — камінь; гроб одчинений — гортань їх.

— Паничі ходять до церкви, щоб моргать на паннів, а не молитись,— обізвався отець Тарасій з сміхом.

— Ой, правда, правда!— знов обізвався Копронідос, ще й важко, але якось роблено зітхнув.

— Гріх твориться в храмі: не стоять на службі благообразно, осклабляються устами,— додав Єремія.

— А говіють — тільки в рот віють,— додав Тарасій і влив у рот трохи не півстакана пуншу, захлинувся й став кашляти, навіть чмихать.

— Кажуть, що в Петербурзі якийсь болярин завів нову віру; сам проповідує в своїх позлащенних чертогах, а болярині грають на органах чи на фортеп'яні та співають, та козлогласують. Ой господи, спаси нас!— сказав Ісакій.

— Кажуть, що цар звелів тому єресіархові виїхати з Петербурга. А він і каже: скажіть цареві, що виїду з горо-

да разом і воднораз, в одну годину, на чотирьох заставах. Ото цар звелів стерегти застави, і з усіх чотирьох застав в одну й ту саму хвилину виїхав той єресіарх і поїхав за границю на теплі води,— промовив авторитетно отець Єремія.

— Ото, скажіть! Такі чуда, як і на Афоні,— обізвався Копронідос.

— Не так-бо було! То Пашков, великий багатир, завів нову віру в Петербурзі. А ви, отче Єремію, мішаєте одне з другим. То колись були масони в Петербурзі, що накладали з чортами,— сказав іронічно отець Палладій, обертаючись до Єремії, як до непросвіченого простого селянина.

— Суєта настала на світі. Мир загруз і бабляється у гріхах, як свиня в барлозі,— далі тяг свій плач отець Єремія.

— Ат! Враг його бери! Нам байдуже!— сказав отець Тарасій, виливаючи в рот пунш.

Після чаю та пуншів Мелетія застелила стіл скатертиною, принесла дві тарілки пирогів, поставила тарілки з шинкою, ковбасами, оселедцями, ікрою та сиром. За пирогами та закускою з'явились на столі пляшки з горілкою, наливкою та винами. Копронідос налив ченцям по чарці горілки. Ченці з смаком випили разом, неначе москалі бахнули з рушниць по команді.

— Прошу, святі отці, закушувати; от м'ясне, а от рибне. Це пиріжки з рибою, а оце з м'ясом: хто чого хоче. В нас, в грецьких монастирях, чорноризці їдять і м'ясо. А як у нас їдять у монастирях м'ясо, то й вам не гріх,— сказав Копронідос, щоб надати сміливості братії.

— Який тут гріх!— сказав отець Тарасій і кинувся на ковбаси.— «Не вхóдяче в уста поганить чоловіка, а вихóдяче з уст».

— Та воно-то так! нігде правди діти,— обізвався отець Палладій і кинувся до шинки з жадобою, бо вже довго піснюкав у монастирі. Отець Ісакій та Єремія одначе крепились і закушували горілку пирогами з рибою. Єремія тільки поглядав скоса на ковбаси. Після закуски Мелетія принесла на полумиску здорового начиненого коропа, а після коропа подала шматок печеного поросяти з начинкою; порося було сите, пахуче, з закарцюбленим хвостиком; вона ще й подала хрін до його, мов на великдень. Отець Тарасій не ждав навіть, поки його попросить

хазяїн, і кинувся на порося, як вовк на ягницю. Отець Палладій одкраяв і собі добрий шматок. Ісакій та Єремія аж скривились і мовчки дивилися на ситеньку поросятину. Тепла пахуча пара од поросятини страшенно дратувала в їх апетит.

Ісакій понурився і аж здихнув важко.

— Отче Ісакію! — обізвався Тарасій.— Поки ти зітхатимеш, то ми усе порося укладемо в копи. Бери мерщій виделку та їж!— сказав він геть-то нецеремонно. Отець Ісакій і справді побачив, що Тарасій не жартує. Він ухопив на виделку здоровий шмат поросятини й нагріб півтарілки начинки.

— Ми в гостях, а в гостях у чужих людей все одно, що в дорозі, а в дорозі і чорноризцеві можна їсти, що бог пошле,— сказав Ісакій, щоб заспокоїти своє сумління.

— Отче Єремію! розрішайте-бо! В грецьких монастирях розрішають собі м'ясо, і це не вважається за гріх,— благав Копронідос.

Отець Єремія кривився, морщився, довго дивився одним оком на образи, а другим на порося.

— Та вже прочитаєш дома правило в молитвах ввечері, то бог простить. Ми ж не в монастирі, а в гостях і в дорозі; «гріх у міх, а спасіння в торбу!» — заспокоював отець Тарасій.

Отець Єремія таки не втерпів: одшматував прездоровий шматок поросятини, похапцем нагріб начинки й почав уплітати на весь рот. В хаті стало тихо, тільки було чуть, як лущало порося в зубах та жмакали й плямкали жадобні роти.

— От так святі чорноризці! Грішний мир гудимо та судимо, а порося уплітаємо на всі заставки та горілочку попиваємо,— сміявся отець Тарасій. Порося так швидко зникло десь з полумиска, що й хазяїн не зоглядівся. Після поросяти пішла чарка за чаркою. Копронідос наливав чарки наперемінку то вином, то наливкою, то горілкою. Ченці не розбирали й лили в рот чарку за чаркою: вони хапались, щоб часом не замкнули на ніч монастирської брами.

— Де ж раба божа Мелетія?— спитав Тарасій, одкинувши голову на спинку стільця й одсапуючи, неначе після праці. Йому заманулось подивитись на чорні густі брови та карі очі тієї раби божої. Копронідос покликав Мелетію. Вона сіла проти Тарасія, промовила кілька слів, а потім замовкла й тільки крутила пальцем кругом паль-

ця, неначе пряла. Тарасій витріщав на неї очі й осміхався, показуючи широкі зуби, неначе лопатні. Посидівши трохи, Мелетія встала й вийшла, хитаючись на ході, як годована качка.

«Ну, цей чорноризець ласий і до поросятини, і до чорних брів...» — подумав Копронідос і замотав собі на вус.

— Ой, час у монастир!— аж гукнув на всю світлицю отець Палладій.— Швидко замкнуть браму.

І він обперся ліктем об локітник канапи й насилу підвів своє важке сите тіло. Ченці наче по команді підвелися з місців, перехрестились до образів, подякували хазяїнові та хазяйці, накинули на голови клобуки, забряжчали чотками й хапком вийшли на вулицю. Копронідос ухопив шапку й вибіг випроводжати їх. Він боявся, що ченці не потраплять до брами, часом зіб'ються з дороги й заблудять.

Прийшли до монастиря, до брами в дзвіниці. Треба було виходити на високі сходи.

— Що це таке? Виходили з монастиря — сходи були як сходи, а теперечки стоїть неначе якась гора!— мимрив Палладій.— Як я вийду на цю гору?

— Ой, спаси нас, господи, і помилуй! Не вийду й я: такі великі східці! — сказав Ісакій і без сорому сів на сходах.

— Ой господи, спаси нас, грішних! Не вилізу й я!— сказав Єремія і, ступивши на сходи, спіткнувся та й сів.

Отець Тарасій якось виліз сам на сходи. Копронідос повиводив попід руки на сходи ченців.

— Як же ми тепер посходимо наниз звідсіль? Ще порозкочуємось, як опуки, по сходах,— бідкався отець Палладій.

Не встиг він цього промовить, як Єремія вже спіткнувся на крутих сходах.

— Ого! Отець карлюка вже внизу! Хоч маленький, але спішненький,— обізвався Тарасій.

Копронідос мусив брати кожного ченця під плечі й позводив їх з сходів, а потім повів по алеї, як поводатар водить сліпих старців.

— Як часом заманеться вам, чесні отці, печених єгипетських м'ясів та «говяд» або чого питного, то я вам носитиму в келії; прикрию чим-небудь та й принесу в хустці,— сказав Копронідос.

— Мені печене порося на вечері!— сказав Палладій.

— А мені питного чого... знаєте... спирту, рому,— обізвався Ісакій.

— Добре, добре! Моя Мелетія спече і порося, і індика, і чого схочете, тільки давайте гроші,— сказав Копронідос.

— Добрий ви і богобоящий чоловік, і до монастиря ревний,— сказав отець Палладій.

— Спаси вас, господи, і помилуй за добре діло!— обізвався Ісакій.

— І не введи нас в іскушення!— молився отець Єремія і хотів перехреститись, але рука його не слухалась і не достала до чола.

— Ой господи! спаси і помилуй нас, грішних! Дивні діла твої, господи! В голові грають музики, гудуть цимбали та неначе б'ють у бубни,— мимрив отець Ісакій.

Отець Тарасій, коливаючись на ногах, збився з дороги, звернув з алеї на траву. На траві покотом спали прочани, чоловіки й баби. Тарасій, одбившись од поводатара, потрапив на сонних бабів та молодиць.

— Дивні діла твої, господи! Чи я в монастирі, чи на полі брані ходжу по трупах убієнних?— метикував отець Тарасій і наступив на сонну бабу. Баба прокинулась і ойкнула з переляку. Тарасій опам'ятався й повернув цабе на алею. Копронідос порозводив чорноризців по опрічних келіях і вертався додому.

— Заплутались трошки коропи в моїй мережі: час приступати до діла. Заплатять ченці мені і за поросята, і за індики, і за ром, і за пунші... Заплатять щедро,— промовив нишком Копронідос, почуваючи пахощі чернечих тисячок.

Другого дня Копронідос послав на базар Мелетію, звелів їй купити порося та годованого індика, а сам побіг у магазин і купив два покрівці на аналої.

Перед пізньою службою божою він прийшов до церкви заздалегідь і, викликавши через послушника отця Палладія, подав йому чудові парчеві покрівці з білим полем, з чудовими дрібненькими квітками. І ченці, і послушники позбігались, щоб подивитись на щедрий дар богобоящого купця.

А після вечерні, того ж таки дня, Копронідос знов з'явився на монастирській алеї. Він ніс у руках уже інший дарунок, зав'язаний у червону велику хустку: печене порося з начинкою для отця Палладія та печеного індика

для отця Тарасія. Другого дня знов заманячила на монастирській алеї чорна Копронідосова борода. Він знов ніс у руках здоровий узел.

Через зав'язані кінці хустки виглядала синя шовкова матерія з золотими дрібними квіточками. Тією матерією були прикриті здорові сулії з горілкою та пляшки з ромом та з наливкою: то був дар Копронідоса для отця Ісакія та Єремії, прилюбних до горілки. Копронідос став потайним чернечим агентом для приставки пляшок з усяким добром для чорноризців...

— Та й благочесний же та щедрий на жертви оцей купець грек!— розмовляли поміж себе послушники та бідніші ієромонахи.— Усім серцем прилип до нашого, а не до іншого монастиря: трохи не що божого дня носить жертви в монастир, наче наш монастир прилюбив його до себе, як прилюблюють чарами дівчата парубків.

Але... ченці не знали, звідкіль ішла та прилюбність.

IV

Минуло доволі часу. Копронідос став близьким чоловіком, навіть приятелем ченців. Він усе давав на монастир, як кажуть, для людського ока, дрібні жертви: то ладан, то смирну, то оливу; купив невеличку лампаду й почепив перед одним образом. Ченці запрошували Копронідоса до себе на чай та на закуску й побратались з ним. Копронідос запрошував ченців до себе й ставив для них багатенькі опрічні трапези: і для «ядущих говяда, і для не ядущих».

Раз Копронідос запросив до себе самого отця Палладія. За чаєм він почав з ним таку розмову:

— Знаєте що, отче Палладію! От чорноризці мають покладні гроші й держать їх дурнісінько під спудом, в скринях. Гроші дурно лежать, дармують і не дають ніякої користі, ні навіть процентів. Це діло не практичне: треба робити так, щоб гроші плодили гроші.

— Воно й справді так...— обізвався Палладій.— Але де ж нам, чорноризцям, вести мирські грошові справи? Ми в монастирі, а не в мирі...

— То давайте гроші на позичку купцям! Гроші вернуться додому, ще й принесуть у скриню проценти. Хто має корови, той має молоко й телята; а у вас ніби корови недійні, ялівки, без молока й без телят... — сказав Копронідос.

— Гм... це правду ви кажете... непогане діло...— муркнув отець Палладій і задумався.

— А скільки процентів дали б купці, приміром?— спитав отець Палладій.

— Дали б сорок або принаймні тридцять на сто, а може й більше,— сказав Копронідос,— це, бачте, залежиться од умови та й од купця.

— Непогане діло. Треба б собі і мебіль шовком оббить... і перські килими нові купити... бо почуваю, що в повітрі висить вже архімандрича митра над моєю головою... Та й дочкам треба б послати трохи, бо вони сім'янисті обидві і в їх дітей купа. Та треба грошей на наливки... та на вина... на вітання значних гостей, не таких, як Ісакій швець чи кравець...— сказав отець Палладій, і спокуса заворушилась в його голові.

— Авжеж! як підете вгору високо, то й гроші повинні йти вгору.

— А чи знайдуться ж такі купці, багаті, чесні й певні позичники? Чи можна їм йняти віри? Гроші — ласа річ, а мир любить гроші. Люди люблять позичать і не люблять оддавать,— сказав отець Палладій.

— Знайдуться певні й благонадійні позичники. От хоч би й я! І я ладен платить вам тридцять п'ять процентів на рік! Дам вам вексель, завірю його в нотаріуса. А коли хочете, запишу в заставу для забезпечності й свій магазин. Банк не дасть вам таких процентів,— сказав Копронідос,— спробуйте на рік, а не сподобається вам, я верну вам капітал з процентами. А гроші вам здадуться. Дасть бог, швидко будете архімандритом... а потім і архієреєм...

Отець Палладій довго думав та міркував, гладячи розкішну бороду. Перспектива архімандричої обстави: дорога мебіль, перські килими, шовкові та оксамитові ряси, золоті дорогі митри, обсипані дорогими діамантами,— все це дуже надило й манило його. Він любив блиск, розкіш і жадав багатої, естетичної церковно-аристократичної обстави.

«За три тисячі в один рік матиму процентів більше тисячі карбованців... Гм... Дадуть архімандричу митру, то справді здадуться... справлю дорогу митру з золотим полем, звелю обсипати дорогими діамантами; хрестик зверху на митрі треба б зробити з брильянтів. Справлю таку митру, якої нема й в архієреїв. Я люблю, як митра сяє... та ще як вдарить сонце в вікно, то блиск по митрі аж пере-

ливається, аж бігає смугами, а найбільше тоді, як ахімандрити хрестяться та кланяються... Тим-то, мабуть, вони так часто й кланяються... Та й посох треба позолотить, а змія зверху варто б для шику обсипати брильянтами... Гм... на це треба багато грошей... В мене будуть у гостях професори й архімандрити... Та й сам швидко буду архієреєм... Знов треба буде багацько грошей, бо жалування мале — не покрепишся».

Блискуча мрія блискавкою мигнула в голові отця Палладія й розворушила його честолюбність і потяг до слави, до блиску. Отець Палладій раптом перестав гладити свою густу бороду й легенько вдарив долонею по столі. Повна рука з повними, наче налитими пальцями, ніби прилипла до стола.

— Добре! Згода!— сказав він твердим голосом.— За п'ятдесят процентів на рік!

— Скільки?— спитав Копронідос, і його чорні очі засвітились, заблискали, неначе в кота, що налагодився кинутись на мишу і знає, що миша вже не втече од його лапок та пазурів.

— Три тисячі!— сказав отець Палладій і подав руку Копронідосові.

Копронідос ляснув його по долоні і велів Мелетії принести пляшку вина. Запили могорич. Написали вексель. Увечері в своїй келії отець Палладій вийняв з-під спуду гроші й оддав їх Копронідосові. Копронідос неначе на крилах вилетів з келії. Здоровий осятер заплутався в його афонську мережу.

Другого дня Копронідос прийшов на вечерню. Він став перед чудовним образом, підвів очі вгору до неба й усе думав та гадав, розкидаючи думки, на котрого б чорноризця тепер закинути мережу: чи на Єремію, чи на Ісакія, в котрих він примітив великий потяг та прилюбність до чарки. З котрим-то буде легша й корисніша справа? Хто з них скупіший? І в Єремії ряса на спині поруділа, і в Ісакія спина руда, неначе налатана рудою латкою. І в Єремії хустка до носа світиться наскрізь, як решето, і в Ісакія хустка до носа неначе прострелена кулями: бо як сякає носа, то часом гострий ніс потрапляє в дірочку й стирчить з хусточки, неначе сякає дзьоба чорногуз. В отця Ісакія намітка на клобуці така гарна, як стара запаска, котрою молодиці виносять попіл на смітник... Але і в отця Єремії тільки трошки краща. І в Єремії рясно

латок на підряснику, і в Ісакія такі самі взорці, рясненько розкидані по кафтані... І в Ісакія чоботи на носках роззявили рота, неначе просять їсти, і в Єремії з носка часом висовується онуча, неначе чобіт висолопив язика.

Підвівши очі вгору, Копронідос думкою лічив латки на обох чорноризцях і налічив їх на отцеві Ісакієві більше.

«Еге! він скупіший... Треба ловити отця Єремію, засідать на засідки на його, бо, певно, його легше буде впіймати»,— постановив собі Копронідос і після вечері зайшов на чай до Єремії.

— Господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас!— промовив під дверима Копронідос тихим і трохи плаксивим голосом, неначе прохач старець, що просить хліба. Він постукав помаленьку в двері.

— Амінь!— обізвався з-за самовара отець Єремія.— «Несе нечистий купця, та ще й на чай. А він п'є чай у накладку, а не в прикуску; піде чотири грудки сахару, а може й більш... бо часом п'є по три стакани чаю»,— подумав Єремія, одначе він швиденько підвівся, й запросив купця до кімнати, й привітався з ним. Сіли за стіл, випили по одному стаканові чаю. Копронідос подякував і не схотів другого стакана. Єремія осміхнувся й повеселішав. Копронідос витяг з кишені пляшку рому й поставив на столі. Єремія став зовсім веселий і ласкавий. Він нахилив голову близенько до пляшки й вирячив низькі очі на квиток. Дві пасмі тоненьких кісок звісились униз і коливались, зліплені докупи, неначе їх кіт позасмоктував.

— А я до вас маю маленьке-маленьке дільце...— сказав Копронідос.

— Яке дільце?— спитав Єремія, й одкинув голову назад, і вирівнявся на стільці.

— У вас, чорноризців, гроші валяються в скринях без усякої користі, вибачайте, як черепки на смітнику. Чом пак ви не оддаєте їх на проценти? Чом би вам не позичити будлі-якому купцеві, от хоч би й мені? Я вам заплачу великий процент, бо купцям треба не покладного, а летючого капіталу, щоб обертався швидко, як обертається земля кругом сонця.

— У мене нема грошей. Хто вам сказав, що в мене є гроші?— перебив його Єремія і вп'явся сердитими маленькими очима в лице Копронідосові, мов роздратований ужака.

Копронідос погладив бороду й хитро, хитро й смиренно наче заглядав в очі Єремієві.

— Мені ніхто не казав, що в вас є гроші, але я побував у багатьох монастирях...

— В мене нема грошей! — писнув тоненьким голосом Єремія.

— Я дав би великий процент. Я купець, відомий у Києві, маю магазин... дам вам вексель, запишу вам у заставу свій магазин. От і отець Палладій позичив мені гроші за тридцять п'ять процентів. Я дам вам п'ятдесят.

Єремія слухав вважливо, насторочивши вуха.

— От ви маєте, нехай буде, тисячу; через рік ви вже матимете півтисячі карбованців дурнісінько. Самі гроші прийдуть до вас у келію.

— А через два роки буде тисяча?— спитав Єремія, неначе писнув.

— А через три — півтори тисячі буде у вас!!— підняв і собі голос Копронідос. Єремія похилив голову, погладив тонку та ріденьку борідку й задумався.

— То як же буде, отче Єремію?— спитався Копронідос.

«Палладій позичив йому гроші... а він знає мир, хазяйнував, він чоловік досвідчений в цих мирських справах, чоловік з розумом, вчений... Але, але шкода випускати з рук гроші... Як-таки так! Гроші лежать у мене в схованці, а то візьми та й оддай їх комусь...» — думав Єремія.

— Ні, ніяк не буде! У мене нема грошей!— знов писнув Єремія. «Спитати б Палладія?..— подумав Єремія.— Але це все одно, що признатись, що в мене є гроші. А Палладій лепетливий на язик, скаже ще комусь, а хтось довідається та видере вікно, задушить мене і вкраде мої гроші...» — думав мовчки отець Єремія.

— Коли хочете, я вам заплачу за перший місяць проценти зараз... та ще й червінцями,— сказав Копронідос.

Він витяг з кишені капшук і висипав на стіл шість червінців. Червінці засяяли на скатерті. Єремія поглядав на їх, як кіт на сало.

«Чи дати, чи ні? Оце яка диявольська спокуса! Але як же його таки витягти з кишені гроші й оддати чужому чоловікові?.. А червінці горять, як жар. Ой спокуса! Ой, сатана манить мене!» — думав Єремія і мовчки дивився на червінці.

— То як же буде?— знов спитав Копронідос.

— Ніяк не буде! В мене нема грошей,— сказав Єремія якимсь глухим та жалібним голосом, що вилетів з його грудей, неначе з забитої домовини.

— Як нема, то прощайте! Одначе поміркуйте до завтрього,— сказав Копронідос, розпрощався й швиденько вийшов з келії.

Отець Єремія причинив двері. В келії стало тихо, неначе в могилі. Од лампи розливався світ і ясно освічував куточок келії, білу стареньку скатертину на столі, миготів на позолочених рамах образів. Єремія стояв мовчки серед келії й дивився на образи.

«Це не купець, а сатана!— думав Єремія.— Це сатана наслав на мене, грішного, якогось диявола, а не купця... а купець спокушає мене. Може, він хоче вкрасти у мене гроші чи видурить та вивідує, де вони сховані... Може, вже й украв...»

Отець Єремія тихісінько закрався до стільчика, взяв його у руки, приставив до груби, виліз на стілець і без найменшого шелесту одчинив дверці в каглі. Піднявши верхню покришку в каглі, він почав виймати звідтіль свій скарб, загорнутий в стару хусточку. Здавалось, ніби то порався не чернець, а якась тінь, так крадькома й тихо він зробив усе діло, неначе сам у себе крав гроші.

Єремія зліз з табурета, розв'язав хусточку, вийняв звідтіль сувої асигнацій і почав розкладати їх по столі. Одібравши в одну купу старі, обстрьопані в руках селян бумажки, він поклав їх на столі; у другу купу поскладав новісінькі лиснючі бумажки. Тоді він розгорнув білий вузлик і витяг звідтіль з десяток червінців та старих срібних карбованців і розсипав їх по білій скатертині. Червінці та карбованці заблищали проти ясного світла. Єремія полічив гроші.

— Усі, дякувати господеві милосердному! Усі до одного рубля! Оце тисяча обстрьопаними, старими бумажками... Та й заялозили ж їх діди та баби! Неначе в роті пожували. А оце сотенька новісінька! Усі цілі, хвалити ласку отця небесного.

Отець Єремія одійшов од стола й мовчки милувався своїм скарбом, а найбільше блиском червінців...

За дверима зашелестів келейник. Єремія здригнувся, почав голосно читати молитви.

— Слава тобі, боже наш! Слава тобі! царю небесний, утішителю...— молився Єремія й накинув хусточку на свій

скарб... Єремія важко зітхнув, неначе живцем ліз на небо, і усе молився: він знав, що келейник не увійде до його тоді, як він стоїть на молитві.

Шелест за дверима стих. Єремія зав'язав у хусточку нові асигнації та червінці і знов поклав їх у каглу між двома покришками. Тисячу рублів старими асигнаціями він сховав у скриню на саме дно.

«Нащо це я переклав тисячу в скриню? Чом не сховав усіх у каглу? Це нечистий, а не я, володав моїми руками, водив моєю думкою. Я, здається, не того хотів... Я хотів, здається, усі гроші заховати в каглі... Ага! здається, думав... може, позичу тисячу за проценти... та щоб недалеко завтра шукать. Ні, я так не думав! Ні, не позичу зродузвіку! Я цього не хочу...» — ворушилися думки в голові Єремії, і він усе стояв серед келії, неначе став з якогось дива соляним стовпом.

Уже й північ минула, а Єремія стояв на одному місці й думав. Вдарив дзвін на дзвіниці дванадцять. Гук дзвона неначе розбудив його, як од сну. Він роздягся, ліг на убогу тверду постіль, але сон утік од його очей.

Купець стояв перед ним, мов живий, і ласкавими очима манив його й дражнив: «Дай гроші! наростуть удвоє, втроє...»

«Не дам, не позичу!» — думав Єремія.

«Дай! позич! будеш багатий! Гроші виростуть, як дерево літом»,— знов наче говорила до його й надила тінь купця.

«Спокушає нечистий! Це він отут стоїть в моїй келії й дражнить мене... Ой господи, спасителю мій! оджени од мене лукавого і всіх янголів його!» — молився Єремія й хрестився; він перекидався на обидва боки, знов молився.

А молитва не проганяла спокусливої думки... Перед світом Єремія задрімав. Йому привиділась якась мара, ніби серед келії стоїть сатана з рогами, з хвостом, чорний, як Копронідос, з такими ж здоровими очима. Сатана вищирив зуби... витріщив очі; з рота запашів жар; висолопився червоний довгий язик; зуби здорові, ще й гострі, а в зубах блищать червінці... І сипляться з рота, і падають без шелесту на підлогу на купу. А золота купа з червінців усе росте, збільшується, піднімається аж до стелі.

Задзвонив дзвін на утреню. Єремія кинувся, підвівся. В хаті блищав тихий ранній світ.

«Спаси мене, сине божий! Завівся нечистий у моїй келії. А все через того купця. Доки його не було, доти я жив собі тихо, в мирі, молився богу, не знав ніякої спокуси. А тепер... Ох, як неспокійно стало, важко на душі! Спокою мій, де ти дівся? Молитво моя, де ти поділась? Мабуть, янгол мій оступився од мене...»

Єремія вмився, вбрався, вийшов на алею. Свіже здорове повітря обвіяло його гаряче лице. Він став бадьористий, кремезний. Думки пішли спокійніше, помірніше. Увійшов він у церкву, став на своєму місці у формі і зараз кинув оком на чудовний образ. Купця перед образом не було. Вже й утреня йшла до кінця, а купець не прийшов. Єремія сливе усю утреню тільки й думав за купця; молитва не йшла йому на серце, бо серце неначе зачинилось і замерло для молитви.

«Шкода, що не прийшов... Жаль!— думав Єремія.— Може, вже більше й не прийде! Шкода! Погано я зробив, що не позичив йому грошей. Був би забагатів. Посипались би тисячі за тисячами. Само щастя лізло у руки. А тепер...»

Єремія незчувся, як скінчилася утреня.

Задзвонили в дзвін на службу божу. Копронідос знов не прийшов до церкви. Єремія поглядав на порожнє купцеве місце, скривився й трохи не заплакав. Того, що правилось у церкві, він не чув і слова.

«Сили небесні! архангели й янголи! що це діється в моєму серці? Але чом не прийшов до церкви купець?» — думав Єремія й трохи вже не плакав... за купцем... Єремія вертався до келії й усе оглядався, чи не йде за ним слідком купець. Але купця не було видно. На вечерні Єремія углядів у церкві Копронідоса й почутив у серці, що зрадів. І справді, після вечерні Копронідос зайшов у келію до Єремії. Під пахвою він держав щось чимале, загорнуте в хустку.

Посідали вони. Келейник подав чай і вийшов. Чернець почував, що в його серце швидко кидалось, і вагання найшло на душу.

— Що ж, отче Єремію, як буде з грішми? Чи позичите, чи ні? Рішимо́ це діло зараз, коли ви вже наважилися позичить? — спитав Копронідос і втирив очі в ченця.

— Хто його зна! І сам не знаю, що робити, як вчинить,— якось повагом обізвався отець Єремія і схилив

голову та все дивився на стіл, все думав, трохи не ймучи віри та вагаючись.

«Будуть гроші в моїй кишені... Вже в ченця інший тон... Треба лаштувать гармату й пускати останню бомбу. Чернець оддасться в мої руки».

— А я от приніс,— почав Копронідос і розв'язав хустку, розгорнув шматок квітчастої вовняної матерії, а всередині в матерії лежали загорнуті дві пляшки доброї горілки.

— Що це? Чи не жертва на божий дім?— спитав Єремія.

— Ні, горілка не для божого дому, а так... на монастир для благочестивих і поважних ченців на гостинець,— сказав Копронідос і поставив на стіл пляшки з горілкою.

— А це, як позичите мені гроші, то дарую вам дарунок на рясу,— сказав Копронідос і подав Єремії матерію. Єремія схопився як опечений, ухопив у руки матерію та й побіг швиденько до вікна.

— Добряща матерія! десять рік поспіль рясу носитиму, то не подереться,— сказав Єремія ще й цмакнув язиком.

— П'ятнадцять год видержить! Цупка та міцна, мов дротяна! не бгається, насилу гнеться! Істинно, наче шовк! Носіть та за мене бога моліть,— сказав Копронідос.

— А це ром? та, певно, ще й дорогий! цц...— цмакнув Єремія й підняв пляшку проти вікна.

— Це дорога горілочка. Патока й полинь! усе вкупі! і солоднеча і гіркість!— сказав Копронідос.— А що? давайте гроші! Я й векселі приніс; а як сподобите мене довір'я, то цей дар прийміть, і проценти за перший місяць ось нате, та ще й червінцями!

Копронідос витяг червінці й дзенькнув ними по столі. Червінці делікатно дзенькнули, неначе арфа заграла.

«Мов небесна музика дзвенить!» — подумав Єремія й почув, що його серце пом'якішало й подобрішало. Він кинувся до скрині, витяг тисячу карбованців, двічі перелічив гроші і, спершу перечитавши вексель, однією рукою подав гроші, а другою усунув вексель в одчинену скриню й в одну мить замкнув її. Забравши гроші, спокусник, наче веселий дідько, виплигнув з келії, забувши навіть попрощатись і поцілувати отця Єремію в руку.

Він не йшов, а ніби на крилах летів по алеї, наче зло-

дій, що вкрав та тікає з краденим добром, щоб швидше його сховать.

Після того Копронідос підступив до отця Ісакія. Три дні ходив він до ченця, запобігав у його ласки й віри, тупцяв коло його, дратував червінцями, приніс в дар матерії на рясу, три пляшки рому. Ісакій був твердий, як кремінь: не взяв ні матерії, ні рому, і грошей не дав. Він у мирі був шевцем і дуже зневірився в людях, бо добре знав їх.

«Ну, з цього кремню, мабуть, не викрешу огню. Дурнісінько втрачався на подарунки. Але... треба братись на хитрощі».

Копронідос довідався, що отець Ісакій у мирі був шевцем. У шевців є прилюбність до гарних чобіт: вони усі поважають чоботи більше од усього на світі. «Уплету я в свою мережу прегарні дорогі чоботи... Чи не вліймаю на цей гак отого коропа»,— подумав Копронідос.

Він приніс ще раз Ісакієві матерії на рясу, дві пляшки рому й виросткові чоботи на високих закаблуках та ще й на скрипах; халяви були добрящі, широкі, як корито, ще й повишивані та помережені зверху скраю на цілу долоню. Отець Ісакій, хоч був і дерзкий на вдачу, але вхопив чоботи, і як почув дух юхти та сириці, як побачив чудові повишивані взорці, то й не встояв; так і розімлів і таки дався в руки пройдисвітові. Він вийняв з скрині тисячу карбованців, узяв вексель і оддав гроші Копронідосові.

«Ловися, рибко, маленька й велика! Тепер час примитикуватися до вдачі красуня отця Тарасія... Але це... москаль добрий, і треба іншої принади на гачок, безпремінно живої рибки на цю зубату щуку, а то ще проб'є мою мережу і випустить у дірки дрібнішу рибку... і... ще й... накоїть мені багато лиха»,— думав Копронідос, вертаючись додому, неначе на крилах вітру. Він не йшов, а його ніби самі ноги несли.

«Пройшов я і Туреччину, і Грузію, і Грецію, і Балкани, і Дунай, а таких дурнів ще не бачив: таки так самі в руки й даються! Добрі, то ймуть мені віри! Цей край для мене як рай. Ловися, рибко, маленька й велика! Буде на харч на старості літ... Але Тарасій...» — і Копронідос задумався, схиливши голову набік і погладжуючи густу чорну бороду.

Другого дня Копронідос зустрів у монастирі отця Тарасія.

— Чом пак ви до мене не заходите, отче Тарасію? Моя Мелетія все питає про вас: нудьгує за вами,— сказав Копронідос.

— Стара вже ваша Мелетія,— сказав Тарасій і не засміявся, а якось загерготав, як індик.

— Післязавтра ввечері приїде до мене з Одеси в гості моя далека родичка... гм... зовиця... От так краля! Приходьте лиш, побачите! — сказав Копронідос і хитро кліпнув одним оком.

Отець Тарасій знов загерготав по-індичій.

— Добре! прийду!— сказав отець Тарасій і попрощався з Копронідосом.

Діждавшись часу запросин, отець Тарасій зайшов до Копронідоса. Переступивши через поріг кімнати, отець Тарасій кинув очима в куток і стовпом став. Він задер голову так, що послушницька чорна скуфійка з'їхала аж на тім'я. Він зняв швиденько скуфійку й з дива аж витріщив здорові очі.

В кутку коло стола сиділа молода дівчина, здорова, огрядна, з східним типом лиця, з довгим носом та з здоровими чорними очима. В неї було лице біле, неначе обмазане крейдою; чорні товсті брови чорніли, як ужі; повні губи червоніли, неначе помальовані червоною фарбою. На дівчині червоніла, аж горіла, як жар, суконна куртка, обшита синіми та золотими шнурками. На важких косах червоніла феска з синьою китицею. На шиї висіли три разки доброго намиста, а над чолом кругом фески блищав рядок позолочених круглих бляшок, неначе червінців. З-під білої куцої сукні висовувались ніжки в червоних черевиках. Дівчина аж сяла на усей куток, неначе в світлицю влетіла жар-птиця. Убрання її було схоже на ті квітчасті азійські убори, в яких виходять на сцену актриси й танцюристки.

— От і... зовиця приїхала до мене в гості! — сказав Копронідос.

Зовиця встала, але не приступила до отця Тарасія й не попросила благословення. Отця Тарасія так заслінила та райська птаха, що він на це й не звернув уваги.

— Правда, гарно вбираються в нас, у Греції? — сказав Копронідос.

— Гарно! дивно! благоліпно! — сказав отець Тарасій швидко й голосно, неначе гупав довбнею.

— А правда, наша фустанелла краща, ніж ваша плахта? — сказав Копронідос.

— І фустанелла гарна, і плахта непогана... Аби гарна дівчина або панія,— сказав отець Тарасій одрубчасто, неначе цілі галушки ковтав, і зареготався на усю кімнату.

— А наша феска! Ож придивіться лишень, отче Тарасію! правда, краща, ніж стрічки та квітки на ваших дівчатах? — спитав Копронідос.

— Усе гарно! Усе на славу божу! Усе ліпота: і феска, і стрічки, аби дівчина гарна,— обізвався Тарасій.

— Як же ваше святе ймення? — спитав отець Тарасій у дівчини.

— Глікерія! — перебив Копронідос похапцем.

— Еге, Глікерія...— промовила дівчина, неначе засоромившись, і кокетно нахилила голову й спустила очі.

Вона засміялась. З-під товстих губів блиснули білі широкі зуби. Трохи розтягнутий широкий рот з довгими та широкими губами став хижий якось по-вовчому і неначе промовляв: «Ой, хочу ласо їсти й ласо пити! маю такий апетит, що ладна поїсти хоч би й київських ченців!»

— Чи ви пак вмієте по-нашому говорить, чи тільки говорите по-своєму? — спитав Тарасій.

— Я вже давно живу в Одесі і вмію й по-вашому говорити,— обізвалась Глікерія,— трудно було навчиться, але я таки перемогла трудноту й навчилась. Як наважишся, то всього навчишся.

— От і добре! Я думав, що ми будемо говорити на мигах, як я колись розмовляв з молдаванами на Басарабії.— І Тарасій показав ті миги: крутнув головою, тикнув руками так химерно, що Глікерія зареготалась.

Копронідос подав чай; до чаю виніс пляшку рому. Він налив рому в стакан з чаєм Тарасієві, а потім таки доволі бурхнув рому і в стакан Глікерії. Глікерія пила міцний пунш, анітрошечки не скривившись. Отець Тарасій здивувався.

— О! то в вас, у Греції, як я бачу, і панни п'ють пунші з ромом! — обізвався отець Тарасій.

— Атож! як і в вас,— сказала Глікерія й осміхнулась, ще й зуби показала.

— П'ють. В нас щодо цього, то трошки вільніше, ніж у вас. Наші грекині п'ють і ракію,— сказав Копронідос.

— Що ж то за ракія? Вино таке, чи що? — спитав Тарасій.

— Не вино, а просто горілка,— обізвався Копронідос.

— Ото, скажіть! що край, то інші звичаї,— сказав отець Тарасій і зареготався.

Глікерія реготалась і собі, аж за боки бралась.

Після чаю Копронідос подав закуску й горілку. Почастувавши Тарасія, він налив у чарку ракії й для Глікерії. Глікерія хапком та жваво випила чарку й не скривилась.

— Дивні діла твої, господи! — сказав отець Тарасій.— В вас усе не по-нашому.

— А що, отче Тарасію? А правда, гарна, гм... зовиця. Дивіться, очі гарні, як в ангорської кози,— сказав Копронідос.

— О, нехай бог боронить! Де ж таки, як у кози... Це не по-нашому, зовсім не по-нашому,— сказав Тарасій.

Східні метафори очевидячки йому не сподобались. Не сподобались вони і Глікерії, бо й вона надула губки, й насупилась, і стала понура. Копронідос примітив це й кинувся на метафори біблійні.

— А брови, як веселки, правда? Як мальовані! — знову обізвався Копронідос і заглянув Тарасієві в самісінькі очі, аж нахилився до нього.

— Що правда, то правда,— сказав Тарасій.

— А перси! як гора Карміл! Правда! А голова! як кедр ліванський; а шия, мов стовп сілоамський! — хвалив Копронідос і все присовувався до Тарасія.

— Як гора... як стовп... Це ж вагота, і велика, що й я не здержав би, не то вона. Правда, що кедр... Нігде правди діти! — сказав Тарасій і зітхнув важко та тяжко.

— А шия! як стовп сілоамський! От придивіться лиш добре! — дражнив Копронідос Тарасія і при тих словах важко поклав свою чорну, мохнату руку на плече Глікерії.

Отець Тарасій зареготався так, що, мабуть, було чути на усе подвір'я.

Після закуски Копронідос устав.

— Оце добре, що я згадав. А то було якось випало з голови. Овва! Маю дільце... Треба занести оті пляшки з горілкою до отця Ісакія. Прощайте! Моя зовиця тим часом забавить вас тут і без мене,— сказав Копронідос і вийшов з кімнати, вхопивши в руку зав'язані в хустку пляшки.

На другий день Копронідос зайшов у келію до отця Тарасія. Тарасій витяг з скрині п'ять сотень карбованців і позичив на вексель Копронідосові.

«Ловися, рибко, маленька й велика! — міркував Копронідос, вертаючись додому.— Не пропали дурно поросята, індики, ром та вина!»

V

Копронідос виловив осятрів і зимою кинувся ловить дрібну рибу. Він вже не запрошував до себе на трапезу ієромонахів: отця Палладія, Ісакія, Єремію та Тарасія, а затягав до себе на чарку горілки дияконів та простих ченців. Не дорогими винами, не пуншами він частував їх, а простою горілкою та годував оселедцями. Одначе ловитва в Копронідоса була невелика. Він видурив у двох дияконів не більше як по сотні карбованців.

— Не варта ця рибка й на юшку. Шкода й заходу! Це вже не риба ловиться, а якісь жаби та пуголовки. Час пливе й минає, а заробітку нема. Час би вже йти під другий монастир,— казав Копронідос, сидячи за чаєм з своєю Мелетією.

Наловивши в кишені доволі чернечих грошей, Копронідос од того часу втратив охоту ходити до церкви й подавать жертви на монастир. Вже він не запрошував до себе ієромонахів на трапезу й навіть не кликав їх на чай. А коли котрий і заходив до його непроханий, то Копронідос подавав трапезу дуже вбогу: самий чай з простою паляницею. Ченці після чаю поглядали скоса на двері, звідкіль колись, неначе з неба, летіли на стіл печені індики та кури... Але двері не одчинялись. Мелетія навіть не виходила до гостей і очей не появляла. А Копронідосова зовиця Глікерія буцімто виїхала в Афіни лічитись, як казав Копронідос.

Як дізнався отець Тарасій, що зовиця дременула на теплі води, то аж схопився з стільця, посатанів і підняв кулаки трохи не під стелю. Копронідос одскочив аж у куток і звалив додолу і пальмові гілки, і камінці з Йордану.

— Що це за знак! Копронідос вже не ходить до церкви,— казав отець Палладій до ієромонахів.

— Уже й жертви на монастир не подає,— обізвався Ісакій.

— Та про жертви на монастир байдуже. А коли ще носить «жертви» в келії, то й хвалити ласку царя небесного! спасибі й за це,— сказав Тарасій.

— І в його вже, певно, зубожіла й виснажилась віра, як у болярів, то й жертви на монастир не дає: перестав до церкви ходить... А як коли й прийде, то не молиться, вже й поклонів не кладе, а стоїть та позіхає, ще й рота не затуляє долонею. Біс вселився і в його! Такі вони усі,— оті боляри! І купців вже біс переманює до себе, як і болярів,— обізвався отець Єремія.

Час минав. Ченців брала нетерплячка: вони ждали, не могли діждатся строків, щоб забрати проценти. Настав і день строків. Отець Палладій вилічив його трохи не з годинником у руках і пішов до Копронідоса.

Копронідос зустрів його дуже неприв'ітно...

— А що, Христофоре Хрисанфовичу! Сьогодні строк платить проценти,— сказав отець Палладій.

— Який строк? які проценти? — спитав Копронідос і витріщив свої здорові баньки, неначебто з дива.

— Та проценти за тисячі, що ви у мене позичили,— сказав Палладій.

— Я? я в вас не позичив не тільки тисяч, а навіть рубля,— сказав Копронідос і витріщив, ніби з дива, свої чорні очі.

— Як-то так? а ось вексель,— сказав сердито Палладій.

— Я не давав ніякого векселя... Може то хтось інший дав вам вексель. Я проживав у монастирях і добре знаю, що ченцям не можна ні давати, ні брати ніяких векселів. Це ж смертельний гріх для чорноризців, бо й по закону ченці не мають права давати гроші на векселі.

— Але ж у нас в Росії є суди! не забувайте про це! — аж крикнув Палладій.

— Знаю добре! І те знаю, що на суді чорноризець не дійде права, бо не має права ні брати, ні давать векселів,— сказав Копронідос,— та ще... знаєте... та, гм... зовиця, гречиня з Афін...— натякнув він і замовк.— Як дізнаються ігумен та митрополит, то... ви не будете ні ігуменом, ні архімандритом. А митрополит може ж дізнатися...

В отця Палладія тьохнуло серце і в душі похололо, і він зрозумів, що цей купець — пройдисвіт і дурисвіт. Чернець сидів, мов у тумані, і сам ледве розумів, де він знаходиться, з ким говорить. Йому тільки здалося, що золота митра, обсипана дорогими діамантами, знялася з його голови і, як жайворонок, линула все вище та вище, доки сховалась десь у хмарах.

— Візьміть од мене в дар оцю єрусалимську пальмову гілку: вона коштує більше, ніж тисячу,— сказав Копронідос і подав Палладієві гілку з хитрим осміхом.

Палладій гілки не взяв, устав з канапи й ледве потрапив у двері: в його заморочилась голова.

— Я думав, що маю діло з чесним, правдивим купцем, а не з нахабним, облесливим чоловіком і, як теперечки бачу, з непоправним шарлатаном,— сказав Палладій у дверях.

Копронідос тільки поклонився низенько й не рушив з місця, щоб провести гостя.

— Ви не грек, а якийсь дезертир з Афона, а може й каторжник, пройдисвіт! — лаявся Палладій через поріг.— Я вас у тюрму, на Сибір!..

Копронідос ще раз поклонився Палладієві до пояса.

Через два тижні прийшов до Копронідоса отець Єремія, раденький та веселенький. Десь узявся осміх на його розквашених устах. Карі очки аж бігали, аж блищали.

— Час строку вийшов, Христофоре Хрисанфовичу! Проценти! червінчики! — сказав отець Єремія солоденьким тенорком і неначе смакував ті червінчики.

— Які червінчики? які проценти, отче Єремію? — спитав Копронідос і підняв товсті брови на середину свого вузького лоба.

— О! А ви й забули, що сьогодні вам строк... ввечері, в десятій годині, саме в половині десятої,— почав Єремія.

— Про яку це десяту годину ви говорите? Щось я не второпаю,— сказав Копронідос.

— О! А про яку ж більше, як не про ту, що ви у мене позичали торік тисячу карбованців,— тяг далі отець Єремія.

— Вибачайте!.. Я в вас ніколи не позичав ні копійки, не то що тисячі. Це, мабуть, на вас у сні найшло бісовське навождіння. То, може, хто інший...

Єремія оступився на два ступені й перехрестивсь.

— Свят, свят, свят, господь бог Саваоф! Що ви говорите? А ось же оце ваш вексель? Це ж ваша рука? — спитав Єремія.

— Гм... Чудо, та й годі! Ніякого векселя я ніколи вам не давав. Чортяча спокуса! Це на векселі не моєю рукою підписано... Це, певно, вам сатана накрутив вексель, підібрався під мою руку й дав його вам! — тоном безвинної дитини сказав грек.

— Як то не давали векселя? Що ви верзете за спокусу? А торік увечері, в десятій годині, в мене в келії... Пам'ятаєте, як ви мені принесли дарунок: матерії на рясу, дві пляшки рому, п'ять червінців...

— Свят, свят, свят! — сказав Копронідос і собі перехрестився.— Я вам ніколи не приносив ні матерії на рясу, ні рому, ні червінців. Відома річ, хто потаєнці носить чорноризцям червінці...

— З нами сили небесні: янголи, архангели, архістратиги! Сатана! це сам сатана! Чорніший од сатани,— говорив і хрестився Єремія і знов оступився далі на два ступені.

— Може й сатана приносив вам ті подарунки... Може й сатана гроші у вас позичав — для спокуси ченцеві, тільки не я,— сказав Копронідос.

Єремія зблід як смерть, аж пополотнів, і дивився переляканими очима на Копронідоса. Він почутив, що в голові у його зашуміло, в вухах загуло, в очах потуманіло. А з того туману позирав на його страшний, насуплений, понурий Копронідос, схожий на ту мару з рогами, що він бачив не раз у сні колись і торік бачив уявки в своїй келії...

— Сатана! мара! диявольська спокуса! нечистий! Да воскреснеть бог і розточаться вразі його! — молився й хрестився Єремія й дивився на Копронідоса пригаслими, наче дикими очима.

Копронідос пробував на Афоні, пробував і в інших монастирях і добре знав душу і вдачу містиків-чорноризців...

«Ще ума тронеться або збожеволіє... Якийсь навіжений... Цей з тих, що бачать чортів. Треба повернути діло інакше»,— подумав Копронідос. Він приступив до Єремії й узяв його за руку.

— Отче Єремію! То я пожартував; сідайте та побалакаємо до ладу! Я жартував.

— Жартував?! жартував?! Може... може...— ледве промовив Єремія, задихаючись і ледве одсапуючи. Його губи стали білі, як крейда. В очах виявлявся переляк і важка болість душі. Копронідос вийняв портмоне й викинув два червінці на стіл, щоб вони своїм блиском вдарили по нервах і полили їх ніби цілющою водою.

— От і червінці! А бачите, я жартував!

Єремія зирнув на червінці, і його думки прояснились. Копронідос почав балакать то про се, то про те, поки Єре-

мія зовсім опам'ятався й заспокоївся. Грек балакав, а Єремія вп'явся очима в червінці, мов п'явками, і неначе витягав з їх поглядом живущу та цілющу силу. Губи стали рум'яніші, як у живої людини, в очах засвітилась дума. Туман з-перед його очей неначе розвіявся й зник. Він підвів очі й став дивиться на Копронідоса.

«Чоловік... Копронідос... не сатана. Це мені, мабуть, уявилось, так здалося. Щось страшне стуманило мій розум, навело полуду на очі. Спаси нас, сине божий, і помилуй нас, грішних!» — почав нишком молитись Єремія. Чотки тихо зашелестіли в його руках.

Копронідос думав, що Єремія помолиться, пошелестить трохи чотками та й піде додому. Думав, що вже добре налякав його чортами, але він помилився. Помовчавши й помолившись, Єремія не забув за червінці.

— Не годиться вам, мирським людям, жартувать з чорнорізцем. Гріх вам буде од бога! Коли ви вже нажартувались доволі, то час вам і приступить до діла: заплатіть проценти, та ще й червінцями, а мою тисячу верніть мені зараз. Я не хочу більше позичать грошей людям, що так гріховно жартують. В святому письмі сказано: що взяв, те оддай! — промовив отець Єремія в моральнім тоні для напутіння цього грішного грека.

— Отче Єремію! чи ваша болість в серці спинилась? Нащо вам, калугерам, ті гроші? Гроші призначені самим богом нам, купцям, людям комерції, а не вам, ченцям. Вам призначене небо, а нам земля. Вам подобає спасаться та й за нас, грішних, молитись, а не гроші збирать та держати їх під спудом, в скринях. Гроші повинні обертаться, як земля обертається кругом сонця,— говорив далі Копронідос.

Він знав, що Єремія — чоловік з м'яким серцем, плохенький, полохливий, ще й до того містик, прилюбний до грошей.

— Воно неначе-то й так! Але й ченцям треба ж хліб їсти і про одежу дбати, про завтрашній день піклуваться.

— Але ж ви одопрічнились од людей, дали обітницю в монастирі. В святому письмі сказано: шукайте передніше од усього царствія небесного; не піклуйтесь земним, не дбайте про завтрашній день...— перебив його Копронідос.

— Гм! не дбайте, не піклуйтесь... А гроші все-таки мені вертайте! Ось вексель. Ви богобоящий муж, до церкви ходите, богу молитесь.

— Це було колись та минуло... А вашого векселя й суд не прийме, бо ченцям не можна брати й давать векселів. На це є закон. Ви в монастирі не повинні мать нічого свого. А вашу тисячу з процентами я краще пожертвую на монастир, нехай піде за спасіння од гріха вашого, а вам я грошей не верну: ваш монастир не монастир, а якась дармолежівка, а ченці не ченці, а якісь лежні та дармоїди, ледарі або грошолюби. Ченці повинні тільки животіть на світі. А я чоловік мирський, трудящий; от мені так треба грошей. Мені треба жити, а не тільки животіти, як вам, ченцям, для одного бога.

— Не оддасте грошей? Ви жертвуєте? Чи правду це ви кажете? — крикнув Єремія, і його неначе щось підкинуло вгору на стільці. Блідота вкрила його сухий вид, блиск чорних очок знов згас.

— Не оддам. І справи нігде не шукайте, бо й не знайдете. Бо закон для монастирів і ченців стане вам на заваді. Буде вам велика притичина в цій справі через закон для монастирів,— сказав Копронідос.

Копронідос довгенько мовчав, і отець Єремія мовчав.

— Дарую вам за вашу позичку й ласку для мене оці святощі: оцей камінець із віфліємського вертепу і оцю ладанку з свяченим ладаном.

І Копронідос подав Єремії коробочку з камінцем та з ладанкою, котра навіть ніколи й не лежала в церкві.

— Цій коробочці й ціни нема. Дарую це тільки одному вам як святому мужеві,— сказав Копронідос.

Отець Єремія взяв у руку ту коробочку й довго дивився на камінець та на ладанку. Дві сльози цієї сільської простоти покотились по сухих щоках і впали на те східне шарлатанство,— на ту коробочку з апокрифічними святощами.

— Отче Єремію! Йдіть вже у монастир! Швидко браму зачинять,— обізвався Копронідос.

Отець Єремія сидів, немов мертвий, і не ворухнувся. Рушіння неначе замерло в тілі; ноги заклякли й одубли.

Копронідос підвів його під руку й одвів до монастирської брами: він знав, що Єремія сам не втрапив би до монастиря. Страшна та ніч була для отця Єремії. Келейник сидів коло його цілу ніч і думав, що він тронувся ума. Вранці його однесли до лазарету в монастирі.

Отець Ісакій так само дістав од Копронідоса за свою тисячу коробочку з камінцем та з ладанкою. Ісакій був

міцніший духом. Горе для його не було таке тяжке, як для Єремії. Він легше видержав ваготу несподіваного горя.

— Хоч добрі чоботи маю. Ще не все пропало! Ще зроду не шив і не носив таких гарних чобіт! — утішав сам себе отець Ісакій, виставивши з-під ряси обидві ноги й милуючись взорцями.

Настав час платить проценти отцеві Тарасієві. Копронідос почував, що тепер його самого бере тривога.

«З цим жарти небезпечні. Це не калугер, а справдешній москаль на вдачу; цей солдатюга страшний! Коли послушників скубе за коси так, що трохи голови не одірве та не викруте з в'язів, то вже певно, що мені голову зовсім зірве... або скалічить на смерть, а може, і вб'є, як телепне по голові кулачищем або дасть помордаса та поляпаса»,— думав Копронідос, сидячи в своїй кімнаті. Він зирнув очима по кімнаті, чи нема часом чого важкого та замашного й цупкого напохваті та на видноті. В кутку на столику перед образами лежала чимала каменюка, буцімто взята з гефсіманського саду. Копронідос узяв камінь і пожбурив його на вулицю, на мостову, де він і був узятий. Коло порога в куточку стояла товста палиця з важким олив'яним держалном, котрою Копронідос колись по селах оборонявся од собак. Він виніс палицю в свою спочивальню й поклав під ліжко.

Але душа в Копронідоса все-таки бентежилась і тривожилась.

«Цей чернець стане мені на заваді... Ой, стане! Він і стільцем проломить мені голову. Страшно! А рука важка... кулаки, як довбні. Він п'є і зо мною, братається і з купцями, п'є і з міщанами, п'є з поліцейськими, то ще наведе, псяюха, сюди поліцейських, своїх приятелів... Вхоплять... закинуть у тюрму. Од отця Тарасія треба тікать... З ним напереливки... Та й роботи вже тут нема ніякої. Виловив в цьому монастирі усю вартішу рибу; треба заздалегідь вибиратись під другий монастир. Зміню назвище на якогось там Діаболакі або Панбісакоса».

І Копронідос, не гаючись, зараз вибрався з квартири й перебрався в житло під другий монастир.

Отець Тарасій задлявся трохи, але згадав про свої гроші й строк за проценти й пішов до Копронідоса. Увійшов він у його квартиру, вона стояла пусткою. Хазяйка, простенька, але багатенька міщанка, мила шибки, а наймичка мила підлогу.

— А де ж Копронідос? А де це дляється Копронідос, що його нема вдома? — спитав він у хазяйки.

— Який Копронідос пішов та й десь дляється? — обізвалась хазяйка.

— А той грек, купець, що тут живе? — гукнув отець Тарасій.

— Не знаю, за такого й не чула. Жив тут грек, але він у мене записаний не Копронідос, а Кіпра. Так він і в своєму пашпорті записаний. Та він і не купець, а крамар. Він наче й чернець, бо торгував святощами; та він ще й до того чи доктор, чи фершал, бо все лічив од зубів якимись краплями та афонським зіллям; продавав ці зілля на точку, лічив і од пропасниці. В мене була пропасниця, трясла мене так, що трохи душі не витрясла. А він написав щось на папірці по-турецькому чи по-грецькому. Я з'їла той папірець натщесерце, і це лихо минулось. Тут до його приходили лічитись і благородні дами. Кажуть, давав їм якийсь елексир, чи що, і помагало. А крамничка в його і справді є на Подолі, але невеличка. Він продає нюхальну табаку і простий тютюн, табатирки та усякий дріб'язок,— сказала лепетлива міщанка.

— Де ж він дівся? — спитав отець Тарасій.

— Казав, що виїжджає на Афонську гору. Ви отець Тарасій? — спитала вона.

— Я,— сказав чернець.

— То це вам звелів він передати коробочку: там у коробочці якісь свячені камінці з Єрусалима та ладанка з Афонської гори,— сказала міщанка й швиденько винесла з своєї кімнати коробочку й пляшечку з водою.

— А це й свята вода з Йордану, і цю пляшечку він звелів передати вам,— сказала вона й подала Тарасієві коробочку й пляшечку.

«Нещадимо глузує ота афонська шельма... Ну й глум! Але що з воза впало, те пропало!» — мигнула думка в отця Тарасія. Він гуркнув дверима так, що аж вікна задзвеніли, вийшов на вулицю, брязнув пляшкою об мостову й кинув через баркан у двір, у бур'ян, що ріс у дворі, коробочку з камінцями.

«Ну, маєш ти щастя, що втік! Я тобі скрутив би в'язи! Пам'ятав би ти отця Тарасія. Вбив би, як собаку, хоч би й сам на Сибір пішов».

УКРАЇНСЬКІ ГУМОРИСТИ ТА ШТУКАРІ

Етнографічні образки й типи

I

На Україні звуть штукарями й гумористів оповідачів, що провадять свою розмову вперемішку з жартами, усякими приказками та прислів'ями, і таких людей, що виявляють свої жарти в дії: в жартовливій міміці, в жвавих мигах руками й головою, в смішному передражнюванні своїх знайомих, в імпровізуванні цілих невеличких комічних сцен власної вигадки, в котрих вони удають людей, як актьори на сцені удають будлі-яку дієву особу в комедії або часом і в драмі, як їм спаде часом на думку передражнювать плаксиву людину, або удавать якесь горе, зумисне вигадане, або удавать свою вигадану хворобу.

Мені траплялось стрічатись з штукарями першої й другої вдачі в селах Канівського повіту Київської губернії. То були люде, що зросли по селах, сказати б, на національному народному ґрунті, вигодувались його соками, люде, котрі, безперечно, вийшли з гурту щиро народного. Усі вони були виявцями народного національного гумо-

ру, котрий затаївся в усіх звивках розуму й фантазії щирого українця, гумору природженого, сказати б, непочатого, суцільного, ще не стертого й не переінакшеного втиском та впливом міської цивілізації, бо в наших городах цей національний гумор вже виявляється в українців хіба тільки в розмові та в мигах.

Ми обмежуємось коротенькою психологічною характеристикою дуже відомих мені й знайомих штукарів. Пригадати в дріб'язках усі їх жарти й гумористику нема ніякої можливості. Бо їх розмова була вся безперестанку поцяцькована жартами та приказками. То була не розмова, а якийсь неперестаючий фейєрверк усяких огнів, іскряний, сиплячий блискучими іскрами, то ллючий хвилями та квітчастими смугами, то бризкаючий багатим фонтаном усякого кольору бризок. Розмова тих штукарів завсігди була жвава, весела, несилувана, не закована в форми салонової силуваності, не стиснута ніякими панськими умовними формами. Душа виявлялась такою, яка вона була в своїй вдачі, якою її сотворила природа, в усій її простоті і непочатості, як виливається пісня соловейка, щебетання ластівки, як виливалась пісня народна в душі чорнобривої дівчини або прибитого соціальним горем, але все-таки веселого, незламаного духом, гордовитого й вольного веселого козака-запорожця.

Пригадую я з недавнього минувшого часу одного з таких штукарів В. А. Мені доводилось зустрічатись з ним не раз у товаристві на селах Канівщини та Черкащини. В. А. служив поблизу од мого рідного Стеблева в канцеляріях близьких сахарень. Я пам'ятаю, як мені перший раз довелось зустрінутись і познайомитись з ним.

В одному селі в домі нашого знайомого сусіда раз зібралося вже чимало гостей. Був вечірок. Коли це приїжджає якийсь пан середніх літ, але вже підтоптаний. Входить він у світлицю нешвиденькою ходою, переходить через кімнати помаленьку, ледве соваючи ногами. Він довгобразий, лице його обрямоване чорним волоссям. Він сухорлявий смуглявий брюнет, говоре помаленьку, навіть трохи ніби ліниво повертає язиком. В лиці виявляється байдужність, але його чорні очі з огнем, світяться, блищать; в їх знать розум; погляд чорних очей неначе прозирає ніби наскрізь, неначе його очі заглядають у чужу душу. Він тільки дивиться вам у вічі, в лице, неначе кмітить за вами, неначе очима випитує, більше мовчить, ніж

говоре; прислухається до розмови гостей та осміхається ледве примітним осміхом. Осміхаються ніби тільки тонкі кінчики його рота, що трохи подались униз, причому в його очах виявляються ледве примітні хитрощі людини, котра мовчить, слухає інших, а собі щось на вус мотає.

От гостей з'їхалось вже багацько. Починається загальна розмова. В. А. починає обзиватись і собі помаленьку, неначе з неохотою бере учáстку в розмові, бовкне слівце. Одразу видно, що він чоловік не говорючий, бо говоре мало, помаленьку, з протягом, і, провадячи розмову, цей мурло, як мені здалося, ледве повертає язиком. От подають на стіл чай. Розмова стає жвавіша й веселіша. В. А. неначе прокидається од сну, веселішає. В його коротких лаконічних реченнях часом прориваються іскорки гумору, легенькі жарти, котрі наводять на уста гостей легенький осміх.

«І прийшла ж охота зважуватись на жарти цьому сонному, та ще й ніби заїкуватому чоловікові! Здається, в тебе до жартів таки зовсім нема хисту»,— було думаєш, почувши вперше його претензію на жарти.

Але мені незабаром довелось пересвідчиться, що в цього чоловіка стеменно є той хист до жартів. Після чаю його жарти стали все частіші, стали все вдатніші, гостріші. В. А. неначе націляється, кидаючи свої жарти; вони стають влучні, набираються сили. За вечерею В. А. вже притягає до себе увагу цілого товариства: коротко вимовлені, лаконічні фрази сиплються горохом одна за другою. Його тільки й слухають; з ним заговорюють тільки задля того, щоб дати йому матеріал для жартів, щоб його зачіпать; і жарти бризкають, як фонтан. За столом піднімається регіт. Жарти розбуджують навіть поважних людей, зачіпають мовчунів, навіть таких, що не люблять жартів. Гумор В. А. заразливий, заметливий, мов якась пошесть. Гості сміються, декотрі молоді пани регочуться. Тим часом В. А. не сміється, навіть не осміхнеться. Він солідний і непохитно спокійний, і тільки більшає блиск його чорних очей, що свідчить про напруження творчої діяльності його фантазії. В. А. кидає смішний сутінок на свою розмову й опрічні влучні фрази, все показує в смішному, але не карикатурному кольорі. Але його гумор все-таки легкий, не глибокий; в йому примітна недостача сатиричного кольору й сутінку, недостача перцю й полиньової гіркості Гоголевого гумору, прикритого со-

лоднечею сміху. В. А. жартує, не доторкуючись ні до чиїх хиб, нікого не зачіпаючи.

Пригадується мені другий штукар, що був родом з Канівщини, Яків Костецький. Він був дияконом в містечку Корсуні Канівського повіту, а потім на старості літ священиком в Карашині, передмісті Корсуня. Мені часто доводилось зустрічатись з ним тоді, коли він був вже чоловік літній, але саме в силі, коли йому було годів сорок або й більше. То був чоловік високий на зріст, рівний станом, як тополя, трохи сухорлявий, з темним, трохи жовтуватим кольором лиця, з темними блискучими очима. Його погляд був тихий і спокійний, рушіння поважні, нешвидкі, але граціозні. Говорив він нешвидко, не хапаючись, неначе передніше думав про кожну фразу, що мав промовить; держав себе поважно, був чоловік неп'ющий. Його всі любили й поважали в околиці як шановного чоловіка. Гумор його був рівний, завсідній в його розмові, неначе він зрісся зроду з його розмовою, попереплітався з нею в одно суцільне стебло. Він завсігди жартував і в гостях, і дома, і на ярмарку, і в дорозі; піднімав на сміх і себе, і свою жінку (дітей в його не було), жартував з гістьми, з слугами, з селянами, з євреями-крамарями та кравцями, зачіпав пекучими жартами паничів, колов колючими жартами урядників, урядовців у вічі й позаочі, не жалів і паннів. Він розсипав свої жарти на праву й на ліву руку, на всі боки, куди траплялося. Гумор його завжди лився рівно й безперестанку, як несе свою воду рівною течією тиха глибока річка. З старшими та старими він жартував делікатно, звичайно, трохи ввічливо, з якимсь сутінком шанування; з молодими він зовсім-таки не церемонився й кидав колючками жартів просто в вічі. Жарти Костецького часом були позлучувані з глибокою й колючою сатирою, але все були висловлені в такій смішній формі, що колючки його сатири неначе були прикриті зеленим листям та рожами. І на кого він націлявся своїми стрілами, той почував колючки й спускав додолу очі, але все-таки не міг вдержатися од сміху, мусів несамохіть сміятись і вибачити гумористові різкість фрази ради самого сміху.

З'їдуться, бувало, гості до кого-небудь з наших сусід. Як тільки гості вглядять у вікна, що в двір в'їжджає о. Костецький, всі кидаються заглядать у вікна; в усіх на устах з'являється осміх. Паничі й панни виходять в ганок назустріч Костецькому, щоб упіймать який-небудь його

жарт, кинутий на ході. От коні Костецького підтюпцем підбігли до ганку й спинилися. На возі сидить Костецький з жінкою. Сам він довгий та рівний, а поруч з ним жінка — правдива супротилежність свого чоловіка: важка, низька, широка, як печериця, товста, ситенька, неначе от-от репне посередині, як та паляниця, що висходилась через міру. Отець Костецький легенько й жваво зскакує з височенького «богуславського» візка, але жінці його дуже перебаранчає злізти з воза і повність тіла, і височінь воза, і недостача жвавості, і куценький підніжок коло воза. Отець Костецький бере на оберемок свою товстулю й зсаджує з воза та все комічно крекче.

— Одже ж підвереджусь! Ой паничі! не беріть собі таких гладких жінок, як моя: колись підвередитесь на віку, бо жінка, бачте, таке сотворіння, що його сам бог создав на те, щоб чоловік ним підвередився. Вибирайте собі таких жінок, що поставиш на долоню та тільки дмух! а вона й полетить, як той пух кульбаби. А то всі ви шукаєте собі паннів важкеньких... знаєте, як казала мати синові: «Бери, синку, хоч козу, аби з золотими рогами...»

Отець Костецький спокійненькими очима позирає на паничів. Паничі осміхаються, спустивши очі додолу. Панни регочуться.

Отець Костецький прямує до ганку. Коли це несподівано з квітника через тин перескакує Рябко і, зачувши носом чужого чоловіка, кидається кулею до Костецького трохи не під самісінькі ноги з злістю злющих сільських собак. Отець Костецький обертається з поважною мовою до Рябка:

— Та годі вже, годі, вражий сину! Вже знаємо, що з тебе добрий паймит. Оце ти, сучий сину, неначе наважився таки мене покусать? Мабуть, добрі гроші береш за службу в хазяїна. Паничі! Винесіть йому чарку горілки за добру службу.

Отець Костецький йде далі до ганку. Рябко бреше з усієї сили, аж скавучить і націляється вхопити отця Костецького за полу.

— Жартуй-бо, чоловіче, та й міру знай! — обертається знов він до Рябка.

Але Рябко не вважає на усякі напутіння. Рябко доходить до невимовної злості, вищиряє свої щелепи та гострі зуби до самих кутніх, закотивши вгору чорну губу.

Рябко хапає отця диякона за полу зубами й тріпає головою на обидва боки. Отець диякон в одну мить ха-

пає прислонене коло ганку нове замашне коромисло й зручно й швидко лусь Рябка по спині! Рябко одскакує й вищить од болісті.

— Ай-ай-ай! Аба болить! Каєшся, а лихо робиш,— каже отець Костецький, ступаючи по сходах на ганок. Він жартовливо піддержує під руку свою супружницю ще й крекче, неначе піднімає вгору страшенну вагу з невимовним напруженням, само по собі зрозуміливо удáваним.

Отець Костецький цілується з паничами. Перецілувавшись з цілим рядком негарного полу, він подає руку першій панні, що стояла рядом з паничами, і простягає до неї губи, ніби маючи на думці поцілуватись із нею. Панна одхиляє назад голову й червоніє, регочучись на ввесь двір.

— Ох! вибачайте! Трохи не поцілувався й з вами за гуртом. Кажуть же, за гуртом і жид повісився,— каже отець диякон.— О! і ти тут! — каже він. обернувшись до жінки.— А мені здалося, що я забув тебе дома та й хотів оце поцілуваться з паннами. Ну вибачай мені на цей раз.

Гість з жінкою вступають в покої. За ним слідком простує й уся молоднеча, неначе почестивий кортеж.

— Мир дому цьому й живущим в йому! — вирікає солідним тоном отець диякон привіт у стародавньому стилі.— Прикиньте, хазяїне, плату своєму Рябкові. Покусав мою рясу. Наймит з його дуже добрий.

— Хвалить бога, що не вас покусав. Собака й справді лихий. Роздягайтесь та будьте нашим гостем,— промовляє хазяїн.

— Коли притарабанився й всурганився в вашу хату, та ще й непроханий, то вже вам нігде дітись: приймайте нас як гостей. Де храм, то й ми там, як приказують люде,— каже отець диякон.

У церкві того села, куди приїхав отець Костецький, був храм. В давні часи на храми гості приїжджали ще зранку, щоб побувать у церкві на службі божій, а після служби само по собі всі йшли до місцевого священика на обід.

Отець Костецький, одправивши пізню службу божу в Корсуні, не встиг на храмову службу в селі, але потрапив прямо на обід до священика.

У столовій кімнаті вже були застелені столи; все було налаштоване для обіду. Господар просить Костецького в столову.

— Ого! жива теща! Од обіду та знов на обід! А ми вже з жінкою й пообідали нашвидку вдома. Але,

як то кажуть, черево не дерево: роздасться,— каже отець диякон.

— От і добре, що ваша теща жива. Дай боже, щоб вона ще довго жила,— обзивається хазяїн не без іронії.

— Жива, жива моя теща, ще й огнем жегома й до цього часу,— одказує отець диякон.

Гостям не можна вдержаться од сміху навіть при самій дочці самої тієї тещі. Теща отця диякона відома на всю околицю, як дійсно жегома огнем, та ще й не простим, а пекельним. Огонь од неї палав і пашів на ввесь Канівський повіт і навіть на межуючі околиці Звенигородского та Черкаського.

— А ми з жінкою неначе знали, що в вас, господарю, буде дві великі дірки за столом, та й думаємо: а поїдьмо лиш оце та позатикаємо собою ті дірки,— каже отець Костецький, зорячи гострими очима по гостях, бо гості зареготались несподівано усі заразом, неначе змовились.

Господар просе гостей садовитись за столи. Гостей багацько: порожніх місців навіть за двома столами не знайшлося. Паничі купою товпились кругом другого меншого стола.

— Тісний у вас храм, пане господарю. Трохи завізно, як коло великого млина або питля, нігде правди діти... Як же то ми, жінко, вмостимось за столом? Для нас двох, добродію хазяїне, треба три стільці: один для мене, а два для жінки,— каже отець Костецький, спустивши очі вниз, неначебто він соромився.

— Достанемо й три стільці, тільки прошу сідати за стіл; знайдеться місце,— каже хазяїн.

За другим меншим столом стовпились паничі. Вони насилу якось-таки вмостилися кругом стола, неначе стіснянi снопи в стіжку. Їх плечі та голови неначе густо сплетеною гірляндою обвивали стіл. Більша половина їх були урядовці з Канева, та Корсунського стану, та з стеблівської сахарні й суконної фабрики. Отець Костецький повертає очі до того стола й пильно дивиться допитливим, але спокійним поглядом. Він шпурляє туди жарт-бомбу, трохи не Орсинієвську.

— Ото густо крючків! (Крючками в нас дражнять чиновників та писарів усяких канцелярій). Ви, пане господарю, повішали б з половину тих крючків на крючках на стіні, то й у хаті було б просторніше, і... може й на світі було б чепурніше.

Крючки, все молоді паничі, і всі гості сміються, але декотрим крючкам було ніяково. Хабарство та здирство урядовців в усякових канцеляріях, в судах було тоді саме в цвіту. Отцеві Костецькому доводилось не раз власним носом нюхати той букет з смердячого дурзілля та собачої блекоти саме в цвітучий та родючий час, коли на його було превелике поліття на всьому всеросійському грунті. Отець Костецький зовсім-таки не був ласкавий до того квіту.

Господар починає перед обідом частувать гостей. Черга пити по чарці доходе до отця Костецького. Він випив і скривився кисло — удає й робить гримасу.

— Ой гірка! І як це паскудство п'ють оті п'яниці? А чи не можна, пане господарю, ще по другій? бо цього паскудства як вип'еш чарку, то й другої зараз заманеться,— каже отець Костецький.

Але це він тільки жартує: другої чарки він зовсім не п'є, невважаючи на намагання, навіть принуку хазяїна.

— Закушуйте ж, отче дияконе! Беріть пироги,— просить хазяйка.

— Ой, вже мені ті пироги — обідові вороги! З'їси пирогів — до борщу хоч не доторкуйся. А дайте лишень мені отого найменшого... чи то пак — отого найбільшого! — промовляє отець Костецький, але в його жадоби в очах не видно. Тон мови нещирий, байдужний.

Але це знов тільки його жарт — контраст: він одламує половинку пирога й закушує.

Хазяїн, жартуючи, підносить чарку й паннам, щоб почастувать і їх. Панни церемоняться, дякують і зрікаються чарки.

— Ми не п'ємо горілки,— каже одна сміливіша й жвава панна, засоромившись і спустивши очі додолу.

Отець Костецький кидає на панну жарт — гальку з м'якушки.

— Еге пак! не п'ємо... При людях — не п'ємо, а якби за дверима у куточку — то й стук по одній, а може й по другій,— каже отець диякон.

Між сидівшими за столом паннами дійсно знаходились дві вже літні зовсім старосвітські панни, котрі потай од людей, за дверима або десь в опрічній кімнатці, стукали не то що по одній, а часом і по три й по чотири. Гості за це добре знали; очевидячки, знав про те й штукар отець диякон.

Рядом з отцем Костецьким сиділа за столом якась капітанша, стара-престара, зовсім беззуба. Вона була вчителькою дітей в сахарні в директора. Вона дуже помаленьку мне своїми беззубими щелепами й насилу вже аж після всіх кінчає свою порцію страви, коли вже всі давно попереставали їсти. Отець Костецький кидає й на беззубу капітаншу жартом-галькою, правда маленькою, малесенькою, делікатною.

— Еге, мамо! А ви ще й досі їсте? «Ком-ком — було б двом, а ви й самі спожили!» — каже він до капітанші, котра насилу доїдає свій шматок печені.

— Та в мене зубів у роті обмаль! Нема чим гаразд їсти,— обзивається капітанша й сміється, бо добре знає вдачу сусіда.

— А що ж то було б, якби в вас, мамо, були всі зуби цілі? Ого-го! — тягне далі жарт отець Костецький.

Запас його жартів невичерпний. Він розсіває їх на всі боки впротязі всього обіду, одповідаючи на всякі питання, вмикаючись у розмову гостей. Щохвилини тільки й чути за столом регіт. А тим часом сам о. Костецький ані осміхнеться! Сміх, регіт були неначе зовсім йому невідомі, бо він сміявся не ротом, а словами, котрі сипались з рота, замість реготу. Здається, вередлива натура сама вчинила з ним жарт, однявши од його саму здатність до реготу та сміху. Сміх його перейшов на гумор, втілився в його влучному сатиричному слові, захолов на кінчику його язика й не дійшов до органа, виявляючого примітно для людського ока й вуха сміх та регіт. В його спокійних очах навіть не грала ні одна іскорка затаєного в душі сміху, бо ніхто й не чув, щоб він будлі-коли голосно сміявся або ще й реготався. На обличчі о. Костецький завсігди й незмінно був ніби поважний та спокійний. Жарти його немногословні, а уривчасті, часто лаконічні, але гострі і влучні по короткості й згорнутості. Часом скаже він слово або фразу — і неначе молотком приб'є, мов коваль стукне по ковалді молотком: стук раз, два! — та й готово, тільки іскри бризнуть на всі боки на людей.

От вже пообідали. Всі встають з-за столів і хрестяться до образів. Отець Костецький хреститься й дякує хазяїнові й хазяйці. При тому він кидає бомбу-жарт — самокритику й на самого себе: «Спасибі господеві милосердному, що ми, дармоїди, обпили та об'їли вас, господарю. Дай боже і на будущий рік цього ж таки діждати. А ви,

хлопці-молодці, кажіть: «Дай боже!» — обертається отець Костецький до паничів з закінчувальними словами берези, що обертається до колядників тоді, як вони скінчать усю колядку.

Паничі підхоплюють той кінець, мов справдешні колядники, і кричать: «Дай, боже!» Жарти о. Костецького неначе наелектризували й їх і поохотили до жартів: ти, мов, жартуєш, а ми й собі!

Один бадьористий, сміливий панич вихвачується:

— Зате ж, отче дияконе, і ми колись приїдемо до вас та й вас обіп'ємо та об'їмо.

— Еге... тільки в мене, на превеликий жаль, дочки нема...— кидає отець Костецький кулю-жарт на сміливого панича.— Хіба присватуйтесь до моєї тещі... тоді стане шкурка за вичинку, ще й з процентами.

Паничі регочуться, але вони понурились — їм трохи ніяково; кожний це почуває в душі, але... наче сам з себе сміється. Користуючись правом молодих женихів, вони часто люблять зловживати, експлуатуючи гостолюбство селюків-батьків, котрі мають дорослих дочок. Жарти отця Костецького протягуються безперестану й після обіду. Він сипле їх, неначе пашню з мішка сіє сівач на ріллі, мішок за мішком.

Гості купляться, скупчуються кругом його, як бджоли кругом матки, щоб слухати його веселі, хоч часом і ущипливі жарти. Надвечір отець Костецький збирається додому. Він розпрощується з усіма, і його проводить многолічний кортеж на ганок і до воза.

Ввесь вік не вичерпувались жарти цього типічного гумориста. Огонь вигадливого та бистроумного гумору не згасав у йому до самої смерті. Давно це діялось; як кажуть в приказці: «Ще тоді, як баба дівкою була». Я пригадую тільки декотрі летючі жарти отця Костецького. Багацько їх потонуло в тумані давньої минувшості.

Кажуть, як отець Костецький важко занедужав і став почувати, що смерть стоїть за плечима, то й у той важкий момент викинув жарт. Жінка хотіла запросить до недужого доктора.

— Нічого вже мені й доктори не поможуть,— сказав перед смертю отець Костецький.— Мабуть, мені вже час на лоно Авраамове кози пасти.

В моїй пам'яті виникає неначе в ясному сяєві образ ще одного типічного штукаря на словах, образ найсимпа-

тичніший. То був Василій Єл. В молодих літах він служив урядовцем, вже й не пам'ятаю, чи в Каневі, чи в Києві. Це був тип штукаря веселого та реготуна. Неначе живий стоїть він і теперечки перед моїми очима; і тепер неначе бачу його круглувате повне лице, його ясно-сині, як бірюза, очі, рожеві повні звивчасті й виразні уста, з-під котрих блищать густі рівні, неначе підрізані, білі зуби; і тепер неначе бачу його круглу чималу голову, обсипану русявими каштановими кучерями, його невисоку постать, трохи повну, ніби налиту. Василь Єл. один з тих типічних людей, котрих ніколи не забудеш. Багацько майне людей перед очима в житті, але багацько їх майне так, як ті хмарки на синьому небі пройдуть, майнуть, і не згадаєш їх образу, і навіки зникнуть їх обличчя з твоєї пам'яті. Але часом набіжить на синє небо одна хмарка, вхопить на себе промінь сходячого сонця, прикраситься, вбереться в розкішні кольори, в золото, в пурпур, в веселі рожеві фарби. Побачиш те диво, і на довгий час воно западе в пам'ять. Бувають і між людьми такі особи, що ні плинучий час, ні негода життя не видеруть з пам'яті їх образу. Пригадаєш одно його ймення, і той чоловік устає перед тобою, хоч говори з ним, мов з живим.

Василь Єл. неначе був созданий з веселості та сміху. Чи бачиш було його в гостях, чи в його вдома, тільки було й чуєш його сміх вперемішку з розмовою. Як він було сміється, то закидає голову трохи назад; ясно-сині очі аж сяють радісним блиском; білі зуби блищать, мов два рядки перлів. Слова ллються вперемішку з сміхом. Його груди, його плечі дрижать; золоті кучері дрижать; здається, дрижить кожний мускул його свіжого, неначе бризкаючого здоров'ям лиця; дрижить кожна жилка, кожний нерв його нервового веселого організму. Сміх його нервовий, заразливий. Він вас замечує, електризує. Як було слухаєш його смішну розмову, веселі оповідання й анекдоти, то ніякою силою не можна було вдержатись од сміху. Здається, і мертвий засміявся б од його сміху, як кажуть в приказці. Його жарт здебільшого легкий, не глибокий, не гоголівський, не вщипливий, нікого не зобижаючий.

Він нікого просто в вічі не зачіпав своїми жартами. Гіркість та полинь не були властиві його добрій вдачі, не гармонізували з його веселим сміхом. Він рідко колов будлі-кого з знайомих сатиричним жалом навіть позаочі, але все-таки вмів обсміяти когось, та ще й добре обсміять.

Він був великий майстер все показати в смішному образі, у всьому знайти щось смішне, повернути чоловіка не показним, а смішним боком, влучно прикмітить той непоказний бік, а ще влучніше обмалювать, передати на словах усе в смішному комічному тоні. Розказуючи про свою розмову, про стрічу з селянами, євреями, панами й усякими панками, з батюшками та дяками, розповідаючи про яку-небудь притичину або оказію з собою або з ким іншим, він все показував і передавав в смішному образі, в комічній формі, хоч і не карикатурно. Карикатура була зовсім чужа для його граціозного гумору, для його делікатного сміху, що бризкали, мов фонтан.

Василь Єл. був оригінальним виявцем людського сміху та веселості, якого мені не доводилось бачить ніколи в житті. Щось радісне, живе, як саме життя, бадьористе було розлите в цілій вдачі натури цього чоловіка, м'якого на вдачу, однаково доброго й ласкавого до всіх. Коли тільки він уходив у кімнату, переступав поріг, на його рум'яному лиці, на кучерях неначе світився промінь сонця, неначе природа зумисне поклала на йому опрічний напечаток. Самий сміх його та регіт був дзвінкий, гучний, сріблистий та дрібний. Сміється він, неначе горошком сипле, неначе срібний дзвоник дзвенить. Василь Єл. неначе був посланий між людей, щоб звеселяти та втішать їх серед тривоги та клопоту життя. Його веселий сміх неначе здоро́вив усіх, розливав свіжість, неначе веселий каскад або шум потоку, що розливає свіжість у розпеченому повітрі в гарячу літню спеку. Його заразливий сміх звеселяв, як несподівано промкнувшийся з марцевих хмар промінь весняного сонця, що бризнув золотими бризками на чорну понуру смутну землю, обернув у золото чорні кручі та провалля, обернув у срібло смуги побережнього піску, а каламутну воду в річках — в чистий кришталь.

Неначе на радість, на втіху людям послані такі симпатичні веселі люде! Ой греки, греки! не зазнали ви веселого сміху, заметливого реготу, коли ваша багата фантазія не утворила бога сміху та реготу. Ви утворили Олімп з богами, пишний, дивний! Нема й не буде в світі нічого однакового з його красою, з його пишністю. Але його пишність — то пишність тіла, а не духу. Є біла пляма на вашому дивному малюнку. Єсть порожня продухвина за столом ваших богів, бенкетувавших на вашому Олімпі. І якби я жив в ваші часи, я б посадив в ту порожню

дірку за столом богів корсунського отця диякона та Василя Єл., а рядом з ними жегому пекельним огнем тещу, котра переважила й затінила б навіть саму Медузу. Отець диякон кидав би на вас, греки, та ваших богів такі перуни-жарти, од котрих Олімп луснув би вздовж і впоперек, а його теща піднесла б олімпійцям під ніс такої міцної роменської табаки, од котрої несмертельні повтікали б у Тартар, або, од нігде дітись, перейшли б на київську Лису гору. Ви, греки та римляни, натворили богів печі, богів гною, трохи не натворили богів макогона та рогача, богинь сковороди та макітри і... заспали бога сміху та реготу. І справді, що таке осміх фавнів та сатирів? Це захоловший дурненький осміх нерозумної натури, осміх лісу, гаю при ясному сонці тінями й сутінками в долинах, блиском на горбах та на горах; це дурнуватий цапиний звіряч осміх хатньої пещеної мазаної собачки, котру полоскочуть під вушком або ласкаво погладять по спинці. Гріх вам буде на тім світі, греки, за таке проступство в обобличенні, в обтіленні в чаруючих прегарних формах сил людського духу.

Одначе... мої воли замість соб повернули цабе й звернули з битого шляху. Коли б вони часом ще не наробили патолочі й не попались десь в спашу́.

Несподівано, сказати б в одну годину, веселому реготунові Василеві Єлис-ву спало на думку прийняти священний сан: він висвятився на священика й зайняв парафію в Канівщині недалечко од Стеблева. Вийшла дисгармонія, зовсім-таки оригінальна. Своєї вдачі Василь Єлис. не міг змінити й перетворить вдруге, як не можна змінити законів натури по своєму смаку, по своїй вподобі. Священна поважність була йому зовсім не до лиця. Поважна міна була для його така важка, як у літню спеку кожух. І він, приносячи себе недоброхіть на важку жертву в обов'язкові торжественні часи, приборкавши й затаївши свою жваву веселу вдачу, в звичайному житті все-таки зостався тим самим веселим реготуном. З літами він став повнішати, і його повні плечі, його груди по-давньому дрижали од сміху, дрижала од реготу закинута на плечі кучерява голова. Він не міг не сповняти свого призначення весело оповідать, веселіше сміятись і ще веселіше обсміювати кого, як тільки траплялось обсміять.

І досі в моїй пам'яті зосталося одно його оповідання про своє змагання з місцевим дідичем, паном П. Дім Ва-

силія Єлис. був вже дуже старий і знадвору був більше схожий на єврейський заїзд в містечку або на корчму, ніж на порядне чепурне житло духовної особи. За часів панщини дідич був повинен ставити й лагодить доми й забудування для духовенства. Але дідич П. був католик і зовсім не вважав на спустошення та зруйнування житла й хазяйського забудування. Василій Єл. вже кілька раз жалівся на пана тодішньому київському вікарієві, єпископові Аполлінарієві. Вікарій посилав кілька раз укази через консисторію, але ті укази нічого не вдіяли. Коли це якось несподівано влітку в час свого об'їзду єпархії звернув наїздом зумисне в парафію отця Василія Єл. Дім його вразив єпископа: він розгнівався, бо був дуже опришкуватий та палкий, та ще й до того дуже простий і лайливий. Часом при об'їзді єпархії він без церемонії лаяв попів та протопопів при людях, навіть при дітях і школярах...

Єпископ звелів запросить дідича. Дідич прийшов у світлицю отця Василія Єл. На канапі сидів вікарій і навіть не попросив пана сісти. Пан уклонився і все стояв коло порога й терся та м'явся.

— Ты почему не строишь дома для причта? — почав архієрей говорити до пана з великим гнівом та криком.— Разве я не писал тебе приказа? Гляди ж мені! Я зараз їду в Богуслав і буду там ночувать у монастирі. Доганяй мене й достав мені обліч на забудування й поруку, що доми для причта зараз неодкладно будуть збудовані! Чуєш! Гляди ж мені! — крикнув вікарій до пана.

Дідич, вспіймавши такого облизня, зблід. Він переступив з ноги на ногу, пом'явся, постояв та й вийшов, ледве потрапивши в двері од сорому й обиди. Форма обходіння з ним на «ти», самий грубий тон вдивили його, мов сніг серед літа, і зачепили його амбіцію й гонор.

— Ото мій пан,— розказував о. Василій Єл.,— вислухавши такий зáгад, сів в екіпаж та й покатив мерщій додому. Приїжджає він у свій двір, зліз з екіпажа та з горя й до дверей дому не дійшов. Дочалапав він до ганку та й сів на лавці. Ой-ой-ой! все ойкає він та важко дише, поклавши руки на коліна. Пан був з дрібних дідичів, сам лаяв мужиків ще гірше. Але він був вже літній чоловік.

— Грицьку! — каже дідич до погонича.— Скажи ти мені, будь ласка, що то таке архієрей?

— А хіба ж я знаю! Архієрей, та й годі! — обзивається Грицько.

— Чи має він яке право казати мені — ти? Чи ти знаєш, що він т и к а в на мене, ніби на якогось свого наймита? Чи має пак він на те право?

— А бог його зна! Коли казав, то, певно, має право, як-от, приміром, ви кажете мені,— обзивається Грицько.

Дідич П. був вже старий удівець і не мав дітей. Очевидячки, йому не було з ким душу одвести. Він і одводив душу з Грицьком як людиною православної віри, котра, як здавалося йому, повинна за це все добре знати.

— Я пан з діда-прадіда, з пра-прадіда. Може, двісті, може й, триста год, може, тисячу год на мій рід ніхто не тикав. А це хтось приїхав, держить мене коло порога, неначе лакея, неначе наважився мене зобидити, навіть не попросив мене сісти, ще й каже на мене — ти! Чи воно пак митрополит?

— Мабуть, ні; бо то таки що митрополит, то таки митрополит,— каже Грицько.

— Він, мабуть, чи не старший од самого губернатора, коли тикав на мене, як оце я на тебе,— каже пан до Грицька.

Сидить пан на ганку та все стогне: ох-ох-ох! Встав він з лавки, вхопився обома руками за живіт та й поніс його в покої. Мабуть, архієрейське кривдне слово потрапило не в серце, а влучило в живіт та там і застрягло,— докладав та вигадував о. Василій Єлис.— А писати бомагу та бігти в Богуслав було доконче треба, та ще й зараз. Пан П. знав за це добре. Він взявся за перо, насилу стулив бомагу й перед вечером одвіз її в Богуслав до того архієрея. Не гаячи часу, дідич зараз взявся за будування дома для о. Василія Єл., бо добре втямив, що з Москвою жартувать небезпечно.

Зате ж пан П. не загаявся оддячити й о. Василеві Єл. По вірі й по духові поляк, але по крові й по вдачі син України, та ще на вдачу й сам штукар, він незабаром встругнув штуку й от. Василеві Єлис-ву.

— Раз якось сиджу я в своїй новій хаті,— розказував от. Василій Єл.,— коли чую, десь катеринка грає, грає та й грає, але десь далеко, ніби за селом, за цариною. Прислухаюся — катеринка грає якось чудно, якраз так, як двері в моїй коморі запищать високим дишкантом та й з'їжджають помаленьку на баса, а на кінці ніби крикнуть, ще й з притиском. «Одже ж,— думаю,— занесло з-за гра-

ниці якогось німця з катеринкою аж у наше село. Вийду я на ганок та з нудьги послухаю тієї катеринки й на заграницю подивлюсь». Виходжу я на ганок, слухаю, аж то свиня кувікає. Коли дивлюсь, проз мій двір помалесеньку везуть на возі мою рябу свиню льоху, неначе молоду з перезвою. Коло воза йдуть панські наймити. Посадили мою льоху на задні ноги, наче собаку, а попід передні ноги спиною прив'язали до крижовниці. Верещить свиня, репетує, аж рило вгору до неба задерла, зовсім неначе собака скиглить. Стою я на ганку та регочусь. Льоха аж кричала, кувікала та вже й з голосу спала: не кувікає, а якось мекає, мов коза, та скиглить, як собака.

— Подякуйте своєму панові од мене за комедію! — кажу я до панських наймитів.— Ще зроду не доводилось мені бачить, як свиня сидить на возі на задніх ногах! За це варто й гроші заплатить.

Дідич П. мстився над отцем Василієм Єл. за архієрея. Вспіймавши його свиню на своєму лану, він звелів наймитам з пишнотою та церемонією провезти її проз ворожий двір отця Василія Єл., прив'язавши її на возі в комічній, зовсім не свинячій позі. Воно пак і невелика біда, як свиня трохи обшмульгає ноги та ракотиці або й скалічіє. Давні штукарі на широку ногу Потоцькі, Каньовські й інші вчиняли штуки дивовижніші навіть з живими людьми. Панові наймити провезли свиню проз двір от. Василія та й одвезли знов у панський двір.

— Ото посилаю я до пана свого наймита з викупом за свиню,— розказував от. Василій Єл.

— Я так спроста свині не оддам,— одказав пан наймитові.— Льоха наробила на моєму лану багацько шкоди. Це справа хазяйська. Нехай батюшка пише до мене прошення за свою свиню. Адже ж мусив я через його писати бомагу, аж чуб у мене став мокрий.

— Коли так, то про мене, нехай пан з'їсть мою свиню, бо з неї шинки будуть ситі й добрі, підуть за спаш. Скажи панові, що бомаги писати я не буду, бо од тих бомаг в консисторію і в мене стає чуб мокрий. Піди та так і скажи панові,— кажу я до свого наймита.

Коли на другий день дивлюсь, біжить, моя ряба льоха в мій двір, біжить, аж підскакує: рада, що вирвалась з неволі.

— А що! проїздилась в екіпажі за прогуляння на панських буряках! — кажу я сам до себе.— Ото ж знай:

де два б'ються, третій не микайся, бо третьому найгірше достанеться.

Чи дійсно так було діло з усіма його смішними дрібницями, напевно сказати не можу. Цей факт був відомий тоді в цілій околиці: про це тоді скрізь балакали. В кожному разі веселий о. Василій Єл. вмів чудово передавати в смішних словах події цього випадку. Оповідання, сказати б, перецідживались через його темперамент, були перелиті через призму його творчості й виходили на світ у веселій веселчаній поикрасі. І все те оповідання було заправлене дзвінким безперестанку сміхом в веселій направі душі, од чого оповідання виходило вдвоє цікавішим.

Пригадую ще одно оповідання о. Василія Єл. про те, як той самий архієрей ревізував церкву в одному селі й як стикнувся з старосвітською матушкою.

Маршрутом для об'їзду вікарія був призначений для його обід у показаний час у домі священика одного села. Але вікарій приїхав у село раніше показаного в маршруті часу. Мабуть, він був вже голодний, бо був дуже роздражнений і сердитий. Зайшов він у церкву, оглядів усе і всім був невдоволений. Все здавалось йому недоладу й негарно. Архієрей почав по своєму звичаю голосно на всю церкву лаяти батюшку.

— І церкву нечисто держиш, і на стінах скрізь павутиння, й іконостас задимлений. І дзвони в тебе побиті й торохтять, наче розбиті горшки. І церква стара, і ти сам старий. Став нову церкву, а то зніму з тебе рясу,— сердився та галасував архієрей.

— Грошей нема, ваше преосвященство,— насмілився боязко бовкнути батюшка, ледве зводячи од страху дух.

Архієрей не любив, щоб сперечаться, виправдуватись та щось говорити тоді, як він репетував. Найлучче було б в той час мовчать та кланятись. Батюшка не потрапив на політику архієрея.

— Что? — криконув архієрей.— Денег нет? Продай хату, продай жінку, продай діти, продай воли й корови, а мені щоб церква була. Чуєш? — сказав наважливо й сердито архієрей.

В батюшки в душі похололо. Молодиці, батющині сусіди само по собі чули в церкві, як архієрей гнівався на батюшку, і, вертаючись додому, забігли до матушки й усе дочиста розказали матушці про страшну нахвалку архієрея.

Архієрей, оглядівши церкву, поїхав до батюшки на обід. На нещастя й обід був неготовий, а вікарій був голодний.

— А что ж обед? — питав архієрей у батюшки.

— Зараз буде, ваше преосвященство,— казав батюшка й вийшов у пекарню.

— Чи вже готовий обід? Бога ради, застеляй стіл, бо архієрей намагається та вельми сердиться,— казав батюшка до своєї матушки.

Матушка була з зубатих. Закачавши рукави, вона парила парка́ з молодицями коло печі. Обід був ще не готовий. Матушка була сердита й роздратована. Вона хапалась, своїми руками соваючись до горшків, як до ворогів, попекла руки, а тут іще архієрей кинув на неї гірку обиду. Вона була сердита на два зводи, бо притичина була не од неї, а од зміни в маршруті часу обіду.

— Скажи, нехай підожде! А чого так зарані приїхав? — крикнула матушка.

— Бійся бога! Аджеж архієрееві не можна так казать! — промовив стиха батюшка, затаївши голос до шепотіння.

— А не хочеш говорити, то, про мене, мовчи! Нехай голодний отам сидить,— аж шипіла матушка.

Батюшка пішов до архієрея й доклав йому, що обід ще не готовий, але незабаром буде готовий, вже докипає. Архієрей сідає на канапі й з терпеливістю жде. Пождавши трохи, він знов посилає господаря до пекарні. Обід все-таки був не готовий. Матушка вешталась, крутилася, як муха в окропі, і сердилась, аж сопла. Доклавши архієрееві, що обід ще не зовсім готовий, батюшка вернувся в пекарню, сів на лаві й з одчаєм в душі тільки дивився на куховарську тяганину та біганину молодиць.

В архієрея терпець увірвався: він сам пішов у пекарню.

Одчиняє він двері в пекарню. В перспективі картини він углядів батюшку на лаві. Матушка, червона на виду, як жар, поралась з рогачем коло печі. На передньому плані стояла помийниця, повнісінька помий вщерть.

— От і одразу видно, що не хазяйка!— почав архієрей, стоячи на порозі: і помийниця повнісінька помий, а ти й не догадалась винести її домашнім відомим звірятам. І обід у тебе не готовий, і мух повна хата, що й рота страшно роззявить.

Це зовсім роздратувало старосвітську матушку. Вона трохи не зверетенилась.

— То затуляйте рота, коли в нас мух повно. Хіба мухи бджоли? Хіба ми їх плодимо, чи що? Самі винні, що обід не готовий, бо їздите не тоді, коли треба, не в свій час. Ваше місце в церкві, а не в пекарні. Були в нас архієреї, але ми ще не бачили таких, щоб у піч зазирали та в горшки заглядали. Оттак пак! продай жінку, продай діти та став церкву! Хіба жінка товаряка чи вівця? Тактo й продати жінку. А хто мене купить та ще й з дітьми? Хіба який чернець з Лаври або з монастиря Михайлівського? Це справді аж чудно! Неначе наважились, щоб нас з світу звести!— І матушка пустила язик, як млин, на всі застави.

— І кажу правду в вічі,— тягла далі матушка. На мені ряси нема, то й з мене ряси не здіймуть, бо я в спідниці ходжу, а не в рясі.

Вікарій тільки очі витріщив на таку матушку. Він стямкував одразу, що матушці вже відомо все, все до словечка те, що він казав у церкві. Він помаленьку причинив двері й вернувся в світлицю.

Приїде Василій Єл. до кого в гості, він приносить з собою веселість, стає предметом уваги всіх, а найбільше тоді, коли між гістьми трапиться дві-три особи веселі й говорючі, здатні піддержати його штукарську творчість. Тоді він розходжується; тоді його штукарство бризкає фонтаном, шумує неперестаючим каскадом і грає, як старий питний мед. Оповідання пливе за оповіданням: то про сусід панів, то про мужиків, то про євреїв, з котрими йому доводилося стикаться або мати якесь діло. Усе це були не відомі заїжджені анекдоти, а живі оповідання, зачерпнуті його кмітливою допитливою творчістю просто з пли́нучого життя. А кміта він напродиво був гарний і здатний.

Раз один дідич з маленького сусіднього присілка, вже немолодий панич, поїхав за границю й навіть був у Англії. Цей панич привіз з собою перейняті там англійські норови, набравшись англійського потягу до спорту. Ради оригінальності він почав удавати з себе справжнього англійського спортсмена.

— Нап'яв панок на себе якесь куце кепі з задертим вгору до неба козирком,— розказував отець Василій Єл.,— надів циганську червону куценьку куртку до пояса, натяг

узесенькі штанці тілового кольору, взувся в ботфорти з довгими халявами та й ганяє по полях та по хуторах. Йому все, мабуть, здавалось, що він ще не в Перепечинцях, а в Лондоні або десь коло Йорка. Побачили селяни таке диво та й питають в мене: що то сталося з перепечинським паном? Доки не їздив за границю на теплі води, доти й ходив у одежі, як люде ходять, пробачайте — в штанях; а це як повернувся з теплих вод, то неначе з ним щось сталося: їздить ве́рхи, вибачайте, без штанів, та світить грішним тілом, мов той циган. Чи то воно так ходять там на теплих водах, чи що?

— Придивіться,— кажу,— люде добрі, лучче!— розказував о. Василій Єл.— То на йому таки штани, тільки якісь чудернацькі, німецькі, вузесенькі.

А пан і справді в тій червоній курточці по пояс був схожий на «козу-дерезу, півбока луплену»,— розказував о. Василій Єл.

В ті часи почали заводитись в сільських батюшок фортеп'яни. Отець Василій Єл. любив музику, і йому забажалось вивчити свою дочку грати на фортеп'яні. Купив він десь старий клавікорд, і дочка вивчилась грати. На вечерах у отця Василія Єл. часто танцювала молоднеча під шипучу музику того клавікорда. О. Василій Єл. було дивиться, дивиться на той безконечник танців та й каже:

— У цих паничів та паннів один рай у серці, а другий у п'ятах. Оце дивлюся я на їх ноги, а в їх п'яти тільки мель-мель! якраз так, як кулаки в млиновому колесі; дригають та й дригають ногами, неначе коло їх стоїть коваль з розпеченими обценьками та й щипає їх за п'яти. Якби яка катеринка йшла до самого Києва та грала, то вони слідком за катеринкою танцювали б до самісінького Києва і хіба коло святої лаврської брами схаменулись би.

На сороковім году життя отцеві Василієві Єл. трапилось велике горе: померла його жінка, котру він любив, як свою душу. Одрізавши її розкішну русу косу, він звелів заплести її, вплести в неї разки червоного намиста, котре носила небіжка, і поклав косу в невеличку скриньку, засклену з усіх боків, як дорогий спадок про свою подругу. Поставивши скляну скриньку в кутку під образами на столику, о. Василій Єл. цілі години стояв, дивлячись на ту русу косу та червоне намисто, на той останній слід замершого життя, як на легенький одлиск погасаючої смерком вечірньої зорі.

От. Василій Єл. зажурився, засумував, але... ненадовго. Довгий тяжкий смуток не міг пустить глибоко в його душу свого отрутного коріння, бо не був придатний закоренитись в його жвавій веселій натурі. Знов почулось його веселе: хи-хи-хи! Знов він став веселий і звеселяв усіх. Тільки з плином часу лице його стало через міру повнішать, стало, як кажуть, ширше ніж довше. Щоки стали повні та червоні. Шия десь щезла, неначе пірнула в плечі. Творчість його гумору почала вже спадати, неначе згасала. Він іще жартував і сміявся безперестану, але веселі оповідання й жарти вже втратили пахощі, вже видихались і не викликали реготу, а тільки будили сміх. От. Василій Єл. почав часами ніби задумуватись і... одного літнього гарячого ранку вмер нагло, напрасною смертю од паралічу, гуляючи в зятя по дворі.

Пригадую ще одного штукаря такого самого типу, як о. Василій Єл. Він був родом з самого Києва й походив з середньої київської буржуазії. Він так само вмів смішить усіх, але тільки декотрі його жарти мали на собі напечаток народного гумору. Він перемішував їх з салоновими каламбурами, хоч і ті каламбури доводили всіх до сміху. Цікава річ: як тільки він оженився, в йому зовсім неначе висохло те джерело штукарства. Його гумор зовсім погас, як свічка, несподівано загашена одним дмухом вітру. Чи супружеські ланцюги мали такий чудний вплив на його штукарську творчість, чи, може, він узяв у придане київську тещу, огнем жегому, що була з одного кодла з корсунською, про це історія нічого не каже. Не сидіти цьому штукареві за столом богів на Олімпі.

II

Штукарі в дії — це ті ж самі штукарі-гумористи, але вони часто супроводять свої жарти якою-небудь драматичністю: смішною жестикуляцією, химерними мигами, киванням, морганням, перекривлянням, передражнюванням своїх знайомих, котре часто доходило до справдешнього артизму. Часом вони на забавку людям вигадують комічні сюрпризи, і, загалом сказавши, вони ладні встругнуть смішну штучку на кожному місці й кожного часу, де й коли їм припаде охота.

Я спинюся на одному такому суб'єкті з цього рядка українських штукарів як на дуже характерному й дуже

мені відомому. Можна наважливо сказать, що усей його вік — це неперервчастий, разуразній рядок комедій, жартів та усякого лицедійства.

Звуть його Антін Андрійович Радивиловський. Батько його був священиком у селі Хильках Канівського повіту. В Богуславське духовне училище він вступив вже парубчаком, що тоді було не диво. Його вигнали з першого-таки класу училища. Так як він доводився моєму батькові якимсь далеким родичем сватом, то мій батько взяв його до себе за розсильщика, цебто, кажучи по-старосвітському, за возного. Антін Радивиловський був повинен розвозити по благочинній «курсорії», цебто всі бомаги, всі укази та прикази, котрі йшли з консисторії й були адресовані до священиків. Вкупі з тим Антін служив у мого панотця за погонича коней: він возив мене годів з дванадцять у школу: в Богуслав та в Київ.

Я добре пам'ятаю, ще як Антін був паничем, або, лучче сказати, парубком, бо він сам вважав на себе як на парубка, а не як на панича, хоч і вдягався в неділі та на празниках у синій суконний жупан, як шляхтич, але в будні не цурався й свити тільки доконче білої. Зросту він середнього, голова в його невелика, кругловата, але гостроверха, губи рум'яні, повні; очі карі, зуби чималі, рівні та білі. Обвід його виразного широкого рота неначе зумисне добраний до сміху. Карі гострі невеликі очі завсігди блищать веселістю, кидаються в вічі примітною ворушливістю: вони в його блискають, ворушаться, ніби крутяться, неначе живе срібло. Уся його постать ворушлива, в'юнка, гнучка, неначе резинова. Він аж кидається кожному в вічі своєю зручністю, швидкістю й ворушінням та жвавими мигами. Його проворність та в'юнкість нагадують швидку в'юнкість білки. Антін завсігди веселий, безклопотний, все сміється і всіх смішить. Я ніколи не бачив на його виду, в його очах ні найменшого сутінку журби, задуманості. Він сливе ніколи не сердиться, а коли розсердиться, то гнів його держиться одну хвилину й зараз щезає, як блискавка в небі. Він ні на кого не злостує, а коли хто його розсердить, він крикне, присне, як кіт, налає та в одну мить вже й готовий жартувать та сміятись. Натура неначе одняла од його ці взрушення, але за те вдвоє надарувала його іншим своїм даром: сміхом та штукарством.

— Антоне! За що вас вилучили з школи? Чи ви не

вчилися, чи, може, яких штук накоїли?— бувало питаю я в його.

— Таки сказати по правді, не вчився, бо трудно було вчитись,— казав Антін.— Нічого не втямлю, за що там було розказують вчителі, а я слухаю, слухаю, нічогісінько не второпаю, бо я, на своє лихо, тоді ще не вмів говорить по-руській, та вже й не слухаю, а тільки дивлюсь у вікна, як горобці літають.

Антін і справді не міг нічого второпати, бо не розумів великоруської книжної мови й не міг говорити тією мовою, як не вміли в ті часи говорити по-руському усі сини та дочки священиків; і ті хлопці, котрі потім вчилися зо мною в Богуславській школі, як приїхали в школу, то зовсім не вміли говорити «по-руській».

— А то ще раз така трапилась мені оказія: раз я нарвав кислиць та й насипав у класі коло дверей. Кислиці були дрібненькі та слизькі. Смотритель ступив через поріг, поскобзнувся по кислицях та й гепнув на поміст. Вибили мене таки добре різками та й прогнали з училища.

А тим часом Антін Андрійович зовсім-таки не без розуму чоловік. Він людина поміркована, жвава, міг би вчитись і скінчити курс у школі, якби тільки не ті капосні кислиці та книжна мова, котрої й я в училищі не розбирав гаразд.

Йдучи селом по вулиці або йдучи шляхом і зустрічаючись із знайомими й чужими селянами або євреями, Антін нікого не пропустить: кожного зачепить якимсь жартом. Ця прикметність його вдачі якась липка, як смола, вчеплива, як реп'яхи, і неначе природжена в його натурі, неначе вкупі з ним родилась, і в купелі купалася, вкупі з ним зросла, і, мабуть, укупі з ним і помре. Він ніяк не може вдержаться од цієї спокуси, неначе в йому сидить сім чортів, штовхають його, підбивають та нашіптують: зачепи-бо й пожартуй, посмійся! Бувало, їдеш з ним у дорозі, неначе слухаєш у театрі читання комічних оповіданнів.

Оце було виїжджаємо за село. Проти нас іде знайомий Антонові селянин, таки стеблівський.

— Дядьку! чи ти пак знаєш, що трапилося в нас у містечку?— кричить до його Антін стривоженим голосом.— Там твоя хата горить!

— Ой боже мій!— криконе з нестямки од страху селя-

нин, і його очі одразу неначе погаснуть од ляку. Він обертає каламутний погляд на село. Над селом, при ясному небі, нігде не видно ні найменшої смужки диму. Селянин, зрозумівши жарт, оглядається і сипле навздогінці Антонові страшний прокляття. Антін оглядається й регочеться.

От їде шляхом проти нас другий селянин; лежачи на возі, він апатично махає батогом, поганяючи воли.

— Дядьку, чи ти ба! В тебе вісь у колесі,— кричить до його раптом Антін.

Дядько схвачується мов опечений. Він спо́тання не добрався до правдивої тями того Антонового жарту. Од надзвичайної швидкості дрібно сказаного жарту дядькові здалося, що колесо спало з осі. Він в одну мить оглядає всі колеса,— всі колеса на своєму місці, і, як слід, усі осі в колесах. Дядько зараз стямкував, що то був жарт, і його лайка десь далеко вже гуде позад нас за стовпом куряви. Антін регочеться.

Знов їде проти нас на возі молодий парубчак.

— Хлопче! В тебе голова в шапці! — кричить до його Антін.

Парубчакові здається, що він загубив шапку. Він лапає рукою шапку — шапка на своєму місці.

От з-за гори виїжджає здорова єврейська богуславська балагула, запряжена парою сухоребрих шкап. Євреї вертаються з ярмарку. В балагулі густо-прегусто єврейських голів, неначе маківок на грядці. Висока пелехата балагула чорніє на горбу й важко хилитається на обидва боки, неначе верблюд у пустині. Вона наближається помаленьку. Замордовані шкапи ледве біжать підтюпцем. Антін придержує коні. Балагула напхана євреями, мов бочка платаними судаками. В будці на почестивому місці сидять старі «хусити» з пейсами, з довгими сивими бородами, в блискучих чорних каптанах. Проти їх рядок єврейок сидить на якихось мішках, сидять два молоді євреї, спустивши ноги з балагули. На козлах попліч з погоничем причепились ще два дуже вбогі та обідрані крамарі, неначе круки або галки вчепились за гілки дерева пазурями. Балагула, коливаючись, хилитає й усю масу живих тіл; вона рипить, скрипить, стукотить, гуде на ході; єврейські ноги теліпаються по обидва боки, ніби живі маятники того струмента. Євреї балакають голосно, неначе кричать, гегають, мов гуси на ставку восени. Уся балагула з євре-

ями має вид якогось міфічного ка́зчаного чудного та шумливого звіра, про якого розказують в казках.

Антін їде зумисне помалесеньку, ледве сунеться. Над'їхавши близько до балагули, Антін швидко, жваво починає лічити євреїв, починаючи од самого найменшого чину, од погонича, і тикає на кожного пальцем: раз, два, три, чотири, п'ять... десять, одинадцять, дванадцять. Перелічування з показуванням Антонового пальця доторкується до вищих чинів, хуситів. Вищі чини не видержують цієї штуки. Євреї вважають за гріх перелічувати людей, як гусей або свиней; хусити починають лаяться, за ними лаються й єврейки, лається й погонич. Балагула роздратована; починається трохи не бунт. Уся балагула зашварготіла, загегала, наче роздратоване стадо гусей: «А гігра шварц ур! ферфлюхтер! матері твої чорт! свиня!» — лається вся балагула. Молоді євреї налагодились скочить з балагули й показують кулаки.

Антін бачить усе те. Він обертається, бере в руки кінчик поли, робить свиняче вухо й тріпає цим вухом до балагули. Євреї не видержують. Балагула спиняється. Один молодий єврей, почуваючи за своєю спиною масову силу, набирається сміливості й зскакує додолу: це був знак, що терпець увірвався, і євреї у такому випадку кидаються масою, піднімають страшний гвалт, б'ються й навіть щипаються.

Антін бачить, що вже нажартувався доволі, махає батогом по конях. Коні шарпнули й побігли швидко, скоком. Євреї ще шваргочуть та репетують, але вже Антонів і слід щез.

От проти нас плугани́ться воловий віз. Воли ледве переставляють ноги. Поганяє чоловік, а за його спиною вподовж усього воза рядком сидять на соломі, підобгавши ноги, молодиці з горшками, мисками, з глечиками й усяким крамом.

— Дядьку! а що, не продав усіх молодиць на ярмарку та й додому везеш?— кричить до дядька Антін.

— Ні! Коли хочеш, купи в мене зо дві; недорого заправлю!— флегматично обзивається з воза дядько.

— Продай мені оту стару беззубу бабу, що в тебе за спиною сидить!— гукає Антін.

— А що даси?

— Дам три шаги без двох шагів!— каже Антін.

— Не продам. Дешево даєш. Ця баба дорога. Нехай

зостається на насіння,— обзивається дядько з кіптяги куряви за возом.

І такі жарти Антін справляє цілісіньку дорогу, неначе в йому сидить дідько й вищиряє смішні зуби.

От Антін Радивиловський серед дівчат в їх кружку чи на роботі, чи на гулянці — на музиках під орандою, або на весіллях. Дівчата мають його за рівню, вважають на його як на парубка, а не панича. Антін розходжується перед дівчатами, як чорт на заутрені. Коло корчми в неділю по обіді збираються дівчата й хлопці на музики. Антін пристає до гурту. Примітивши одну між ними найкращу, Антін приступає до неї з залицянням та такими компліментами, з якими парубок не приступає до дівчат при людях. Він наближає своє лице трохи не до самісінького її лиця, піднімає долоні вгору, хилитає головою й робить дуже солодку міну. Його уста осміхаються, і зуби блищать. Антін по своїй вдачі естет: він любе красу й розуміє гарність форм і в природі, і в людині, а більше од усього — в дівчатах.

— Ой моя ти горличко, моя ти перепілочко, моя щебетушечко! Ой як же я тебе люблю! І вночі не їм, і вдень не сплю, так тебе люблю!— починає Антін верзти свої залицяння, перевертаючи ніч на день в приказці.

— Та одчепись ти од мене! Ти мене любиш, а я тебе зовсім не люблю,— каже проворна дівчина й сміється.— Хто ж пак уночі їсть? Вночі люде сплять, а не їдять.

— Мабуть, учора любила, а сьогодні вже й перестала.

— Та я й учора не думала тебе любити. Причепись до кого багатшого, он до Олени, або що,— каже дівчина, показуючи на Олену.

— Коли Олена бриклива, а ти плоха, некуслива: тимто я тебе й кохаю,— каже Антін.

Дівчата знають про Антонові жарти й знущаються над ним таки без церемонії.

— То й я стану куслива, як Олена,— каже дівчина.

— А на, вкуси мене! Я, господи, як люблю, як дівчата кусаються, моя ти зозуле рябенька, моя курочко зозуляста!— каже Антін.

Антін пристає до красуні Олени, котра йому дуже подобалась. Він починає щебетать і до неї, сипле, як з торби, такі самі компліменти. Олена трохи сердита, натуриста й палка. Вона не в гуморі й одрізує Антонові дуже

різко. Антін змінює тон компліментів. Сипляться вже інші залицяння, вже не такі делікатні...

— Ти мене любила три дні, а я тебе зовсім таки ні. Моя ти задрипана посмітюхо! Ти та птаха, що курчата хапає (ворона); ти той соловейко, що в болоті співає тоненько (жаба), ти та птиця з полив'яним носом, що тих соловейків клює (чапля).

Як часом Антін розсердиться на яку-небудь дівчину за те, що вона одвертає од його лице й не хоче з ним говорити, тоді він починає сипати компліменти зовсім-таки не делікатні.

— Ти петербурзька корова, херсонська дрохва. Ой, не люблять мене сьогодні дівчата! Піду та з горя в Рось втоплюся, або візьму вірвечку та на колисці повішусь ще й ногами дригатиму до самісінького вечора, поки не здохну, та з колиски просто в пекло чортам на сніданок.

— То йди та топись! Стрибай з скелі в Рось!— кажуть йому дівчата.

Антін робить плаксиву міну.

— Так мене дівчата люблять, що я за кулаками й світу не бачу,— промовляє він, скривившись.

— Ану, заплач!— сміються парубки.

Антін надуває губи й починає пхикать, як пхикають маленькі діти, та все гірше та гірше. Він розквасив губи і втирає очі кулаками та щиколотками по-дитячій. Він удає дитяче пхикання, дитячий плач натурально до найвищої міри. Його лице плаче, от-от заридає, заллється, дитячим плачем, а очі сміються. Він лукаво й хитро позирає з-під кулаків на дівчат. Дівчата регочуться. Кожний актьор позавидував би його жартовливому плачу й смішним очам.

Давши покій красуні Олені й іншим кращим дівчатам, Антін вибирає нову жертву для своїх жартів в іншому стилі. Йому припала охота жартувать, неначе в йому засіло сім дідьків жарту й не дають йому спокою ані на одну хвилину. Він вибирає між дівчатами найпоганшу, Варку. Підступивши до неї близенько, Антін складає кулаки й, згорнувши руки навхрест, б'є ними з усієї сили себе в груди так міцно, що груди аж гудуть, мов порожнє барило. Антін зітхає так глибоко, неначе його вразило якесь велике горе. Закинувши голову назад, він пускає очі під лоб, ще раз глибоко з самого дна зітхнувши, мов ковальський міх, вимовляє неначе од великої туги: ох!

Його ворушливе лице, його очі так виразно виявляють тугу, що, глянувши на його, несамохіть подумаєш: пропаде Антін од безнадійного кохання! він сам собі смерть заподіє.

Варка розуміє Антонові смішки, націлені на неї, і одпихає його рукою. Вона нервова, поважна й сердита; жартів вона не любе.

— Одчепись од мене, сатано!— гукає сердито Варка.

— Ой, вмру, таки сьогодні ввечорі вмру за тобою! Побачиш! Вмру! не діжду, поки й сонце зайде, серденько моє, моя зіронько, моя ти цокотушечко, моя щебетушечко!— щебече Антін найделікатнішим солоденьким тихим тоном і наближає своє лице трохи не до самісінького Варчиного лиця.

— Про мене, вмирай хоч і зараз! Не буду за тобою плакати,— каже Варка, оступаючись на один ступінь од Антона.

Антін трохи ніби зобидився й кидає стріли Купідона вже з другого лука.

— Ой ти моя Мелетрисо Кирбитівно, моя Мелегеріє Султанівно! Ой ти ж моя вершо в болоті, моя турецька скрипочко! Ой господи, як я тебе люблю! Так люблю, як собака цибулю: така ти молоденька, що вже тебе вкрила цвіль та пліснява!

Варка сердиться; вона починає лаятись не на жарти. Антін бачить, що непереливки, боїться, щоб не переборщить. Він знає міру, знає, що од Варки час оступиться. Він знов іде до Олени.

— Ой серденько! хоч подивись на мене чорними оченьками.

Олена одвертає голову й дивиться вбік.

— Дівчата! котра мене любить, та на мене не дивиться,— командує Антін.

Олена швидко повертає голову, але дивиться скоса на Антона; вона дає тим знак, що не любить Антона.

— Аба! таки подивилась на мене хоч скоса, не втерпіла. А що! Я таки знав, що ти мене любиш, та тільки соромишся на мене дивитись,— просто каже Антін.

На парубків, навіть на своїх приятелів на гулянці Антін сипле епітетами, зовсім вже не делікатними й не дуже приємними.

— Гей, ти, глеку макітровичу! рипиця, капиця! смердячий єгипецький одуд! Бова королевич! Єруслан Лаза-

ревич! чумацька мазниця! одставний глиняник! одставної кози барабанщик! цебто тієї кози, котру показували колись приходьки великоруси, що водили придомашнених ведмедів.

— Хто ж ти такий, коли в тебе все глеки макітровичі?— питали в Антона парубки.

Антін стає в величну позу, приставляє показувальний палець до чола і, взявшись в бік лівою рукою, одповідає:

— Я? О, я велике цабе! Я був колись Георг аглицький милорд, а тепер я став одставної мазниці квач!

Епітет, так щиро й немилосердно прикладений Антоном до своєї особи, піднімає веселий сміх між дівчатами та парубками.

От на шляху далеченько од шинку заманячила висока сухорлява постать в черкешиновому сіртучку, в старому картузі з здоровим козирком, в старих дешевеньких рябих панталонах; то йде пан Зануда, стеблівський вбогий шляхтич. Він звертає до шинку, щоб з нудьги побалакати з сусідами, котрі сидять рядочком під шинком на призьбі. Пан Зануда бідний, бідніший од заможного мужика, але він гордовитий, бундючний по-шляхетському од надмірної пихи й свідомості своєї шляхетської вартності, ще й до того чваньковитий. Якби йнять віри панові Зануді, батько його дослужився до чину бригадира. Од свого батька бригадира пан Зануда перейняв деяку, сказати б, військовість: він ходив, випнувшись, задерши голову вгору, волосся зачісував по моді часів імператора Олександра Благословенного: над лобом в його стримів гребінь, неначе в півня; васильки на висках намазував оливою, прилизував, неначе їх кішка прилизала, так що вони прилипали до висків і кінчиками були закручені до брів.

Антін Радивиловський одним скоком скочив, опинився позад пана Зануди й достоту передражнює його ходу й манери: він стає навшпиньки, вирівнюється, витягується, як струна, задер носа до неба й туди ж задирає козирок свого картуза.

Він удає бригадира в третій редакції, швидко насовує волосся на виски, повертає його до брів і швиденько тріпає їх наперемінку то однією, то другою рукою зовсім так, як кіт вмивається лапами. Такий жест пан Зануда практикував в церкві при службі божій на льоду на Ордані й при інших схожих випадках.

В стовпищі піднімається регіт, але пан Зануда велично

сунеться далі: він знає, що Антін виробляє позад його, але з гордим нехтуванням дивиться на ці хлоп'ячі штуки Антонові, як той баский кінь не вважає й не оглядається на маленького цуцика, що гавкає позад його.

На небокрузі з'являється ще одна постать,— прямує до шинку кривий Гнат. Ради святої неділі він убрався в нову свиту, підперезався зеленим поясом, взувся в нові чоботи з довгими халявами. Одна його нога трохи викривлена в коліні так, що трохи одстає й випинається набік. Гнат іде, одкидаючи ногу вбік од себе; його чобіт обчіркує на повітрі ніби дугу. Здалеки здається, ніби він все когось торкає ногою або брикається набік правою ногою.

Антін в одну мить покотився зайцем поза челяддю і вже йде за спиною Гната. Він одставляє праву ногу вбік, шкутильгає так само в такт з Гнатом, неначе москаль на муштрі. Між челяддю піднімається регіт. Усі повертають очі до Гната. Він догадується, несподівано обертається й ловить Антона на гарячому вчинку.

— Ось я тебе палицею! Я тобі покажу штуки! Це чиста стеблівська сатана, оця проява!— кричить Гнат, сердитий та вразливий, як сливе усі каліки.

Цей сільський Гаррік, може незгірший на талант од відомого англійського Гарріка, і справді міг здаватись чесній громаді чимсь схожим на сатану в людському тілі або на дивовижну прояву.

До гурту наближається молодий парубок в триковому жупані та в картузі: то шляхтич Олександр, приятель Антонів, веселий, жвавий, говорючий і так само охочий до жартів. Може, Антін тим і симпатизує йому з тієї причини, що він вміє піддавать жару до жартів і давати Антонові матеріалу до жартів.

— Здоров, Рогаче Макогоновичу!— гукає Антін, подаючи руку Олександрові, і почоломкався з ним, ляпнувши цупкою рукою по долоні, аж одляски пішли.

— Здоров, Глеку Макітровичу!— дає йому здачі тими ж грішми Олександр.

— А заграй лишень на свої гусла-самограни, поки музики прийдуть, бо в дівчат аж жижки дрижать до танців, так кортить їм,— каже Антін.

— Цур йому! ще мої гусла-самограни попухнуть, як набасую їх,— каже Олександр.

Гусла-самограни, про котрі казав Антін Олександрові,

це їх власні губи та язики. На цих самогранах вони вдвох часто вигравали козачка до танців, під котрі охочі до танців дівчата йшли в танець несамохіть. Текст до тих мелодій Антін, здається, імпровізував сам, бо цей текст мав у собі одибиток його невпинного штукарства. До куплетів народних пісень він часом прикидав свої приспівки:

Омелга, дереза,
Коромисло, макогін,
Кобилячі клуби.
А хто мене любе,
Поцілує в губи.

Сім день — конопель,
А ячменю — три дні;
Хто за мене піде,
То готові злидні!

Антін з своїм приятелем Олександром любили часом критикувати дівчат і, загалом кажучи, виявляли уявки свою думку про їх голосно таки їм у вічі. Для цього вони вигадали опрічню мову, котрою вони й провадили свою розмову, не почуваючи себе ніяково перед ними. Попереду вони пустили мову, придаючи до кожного склада слів придаток «хир».

— Хир-О-хир-ле-хир-на-хир-гар-хир-на (Олена гарна),— починає Антін.

— Хир-У-хир-стя-хир-ще-хир-кра-хир-ща (Устя ще краща),— одказує Олександр.

При швидкій розмові цей спосіб розмови, затіняний капосним придатком, був невтямний для дівчат; але на селі багацько людей його знало, і дівчатам неважко було його одгадать і постерегти. Вони знайшли ключ для зрозуміння цього немудрого Антонового воляпюка, і Антонові жарт не вдався.

Тоді Антін з Олександром десь добули другий спосіб розмови. Вони почали додавати до кожного складу сло́ва придаток «нава», змінюючи повнозвучну *а* на іншу таку букву, котрою кінчається переднішній склад.

— Олександре! Ва-нава-рка-нава-гу-нава-ба-нава-танава (Варка губата),— починає Антін.

— Еге! гу-нуву-би-ниви-я-нава- к по-ново-сто-ново-линиви (Еге! губи, як постоли),— одказує Олександр.

Довго вони морочили дівчат цією мовою, занесеною, здається, з Богуслава. Цікавість дівчат була дуже роздратована, але ключ розуміння вони знов знайшли.

Тоді Антін почав провадити розмову з Олександром по складах.

— Олександре! віди-аз-Ва-ирци-како-аз-ка, добро-уку-ирци-наш-аз-на, я-како-ер, како-он-ко-ирци-он-ро-віди-аз-ва; цебто: Варка дурна, як корова.

Але, на Антонове нещастя, між тамтешніми парубками та чоловіками часом траплялися письменні. Вони часом виказували Антонів секрет і голосно перекладали на звичайну мову складені слова. Антонові та його приятелеві було дуже ніяково перед чесною громадою, бо їх розмова й думки про дівчат були часом зовсім-таки нецензурні.

Але Антін не журиться, бо він і на вдачу нежурливий: він невгамований, що стосується до вигадок у жартах. Він кидається на останній спосіб, щоб тільки вдержати в тайні свою розмову з Олександром та попоморочить цікавих дівчат: він починає розмовлять по-єврейській.

Ця єврейська Антонова мова була така: він тулив докупи деякі речення, перейняті ним у єврейській розмові, і між тими реченнями вставляв ймення дівчат і назвища деяких видатних прикмет вдачі дівчат, приставляючи до тих слів швабсько-єврейські кінці «-еле».

— Олександре! а гіра шварц ур: Тетянеле вчорале, герш ту, менеле поцілувале,— починає Антін.

— Герш ду, дер ком гер! дивись, як ніхтду гелд, Прі-скеле роскваселе, ком гер, губеле,— обзивається Олександр.

— Ким леместе балабусте: а губеле товстеле, ким леместе зігебер, як рипиці та капицеле, як у конякеле,— говорить Антін далі.— Варкеле балабуста, паскуднеле, поганеле, ким леместе балабусте дер-дер-дер: Варкеле—чортеле, біселе, дер відьмеле з хвостеле ще й міт цибулькес та часничкес.

— Чи ти ба! Їй же богу, по-жидівській говоре!— аж кричать од того дива дівчата.— Ну та й не капосний же тобі Антін! По-всякому тобі заговоре. Одже ж оцього ми вже не розберемо.

Воно й справді, сам Шампіньон з Моцофанті тільки б з дива очі повитріщали, почувши таку мову; але Антін і Олександр чудово розуміють один одного.

Дівчата й парубки щиро ймуть віри в високий філологічний Антонів талант, але для чоловіків ця його вченість здається неймовірною; вони вагаються в його філологічній здатності й од вагання тільки осміхаються.

— Чи то пак справді ота проява розмовляє по-жидівській,— питає один дядько в другого.

— Де там! мабуть, ота бісова тінь тільки ману пускає, дурить та дражнить дівчат. Живе на доброму хлібі, йому догода в усьому, то в йому й обрік грає,— каже глибокодумно другий дядько.

Опівдні до шинку надходять музики. От іде високий поставний плечистий шляхтич Тóмко Садовський; він і рибалка, і швець, і вкупі з тим ще й музика. На його шиї почеплений ремінь; на ремені збоку теліпаються цимбали. Рядом з ним йдуть скрипка та решето: це троїсті музики. Музики хапком сідають рядочком на призьбі. Томко одчиняє цимбали й торкає струни двома молоточками. Скрипник направляє скрипку, бренькає по струнах. Загули, задзвеніли цимбали, заскрипіла, зацигикала скрипка, брязнуло бубон-решето. Веселий жвавий козачок пішов електричною течією по нервах дівчат та хлопців. Їм напропа́ли хочеться танцювати.

— Антоне! найми лиш нам музики: напропа́ли хочеться танцювати!— обертається з жартом до Антона чорнобрива красуня Олена!

— Аба! як музики, то й найми, а дивитись на мене, то й не хочеш, кирпу гнеш,— каже Антін.

Одначе він ради Олени наймає дівчатам музики, але сам не йде в танець: він ніколи не танцює з дівчатами й парубками на музиках та на весіллях, бо хоч і спростився на селі, але все-таки не рівняється з селянами, почуває свою вартність: він пан возний і людина не мужицького роду, і через це він хоч єднався з селянами, але не братався, не ставав запанібрата. Дівчата вітром полетіли в метелиці, і Антін дивиться й кидає в літаючу зграю критичні замітки, фельєтони, летючі сатиричні памфлети, котрі будять у парубків сміх, часом піднімають регіт, неначе якийсь веселий акомпанімент до Томкових цимбал. Гострі нецензурні памфлети він кидає до свого приятеля своїм буцімто єврейським жаргоном, не лякаючись громадської цензури.

Як було якийсь парубок просе його до танців, то він каже: «А зась тобі! нечля тобі зо мною танцювать».

Одначе Антін часом було й танцює, хоч це траплялося рідко, при виняткових випадках: танцює він було в нашій пекарні, як часом у світлиці будлі-хто з паннів вигравав на фортеп'яні жваві мелодії до танців або як

часом було чехи забредуть у містечко й грають у нашій прихожій. Тоді він танцює по-своєму, придаючи танцям свій природжений жарт: то був комічний танець — скажений козачок з додатками якогось танцю — зіг-заг, якихось неймовірних викрутасів власної вигадки.

Раз мій панотець видавав свою сестру заміж. Весілля справляли в нашому домі. В понеділок, цебто другого дня після весілля, музики ще грали для старих. Вікна й двері були поодчинені настіж. В пекарні було виразно чути мелодії до танців, а там зійшлася своя публіка: погоничі, все не стеблівські, з близьких сіл, сусіди шляхтичі з жінками, що зайшли на хвилину подивитись на весілля. В одчинені вікна пекарні заглядали з двору дівчата, котрі збіглися послухать музик та подивиться на весілля.

Публіка для Антона готова; глядачів багацько. Жваві музики аж підбивають до танців. В Антона в ногах задрижали жижки. Він починає жартувать, він веселий. Увага усієї публіки звернута на його, підбиває його, електризує. Антін, певно, почуває ту електричність вважливих очей і раптом розпочинає танець. Починає він звичайного козачка, але в його з простого козачка виходить щось чортяче, скажене, таке, що танцюрист трохи не на голові ходить. Антін пустує, як хлопець. Він відбиває тропака, садить гопака, впаде навприсідки і вмить підскочить вгору, кидається на всі боки, неначе птиця, що кидається в вікна; то знов впаде навприсідки по хаті жваво, швидко, неначе резинова опука качається по землі й при тому розкидає ногами то назад, то вперед, то брикається вбік, наче прудкий павук-косар. Він підскакує, мов знавіснів од танців, махає руками, підіймає руки до стелі й раптом хапком, кулею падає навприсідки, то знов стає на руках, одкидає обидві ноші назад, неначе брикає ними трохи не під стелю, як брикають молоді лошата, вигравaючи на степу. Він неначе вже танцює руками, а ноги метляються зверху на повітрі. Сатана, істино сатана! Яка дивовижна прудкість, яка жвавість в його цупких, як резина, мускулах, в його нервах! Яка енергія весела, живуча, комічна! Мабуть, так скажено танцювали запорожці після вдатного походу на татар або турків.

Антін Радивиловський — це тип нервового українця, яких у нас чимало трапляється по селах. В кожній жилі цього цупкого, еластичного організму неначе б'є й вору-

шиться живе джерело самої живої натури. І прориваються ті збитки життя наверх через нерви, через рушіння, через миги та жести. Антін пригадує мені в своїх скажених танцях зручних і в'юнких чорноморських козаків-пластунів, їх дивовижну джигітовку й танці-козачки, котрі мені й доводилось бачить. Він тип нервово-ворушливого надзвичайно жвавого степового українця. Цей тип виглядів, викохав, вигодував широкий сухий вольний степ, потайний, небезпечний, повний бродячого народу, дикої татарви, повний потаємних пригод та притичин, як те синє вольне море викохало сміливих піратів норманців; той степ, де колись треба було залягати в траві, в тирсі, як залягає лев в бенгальських очеретах, де треба було щогодини стерегтися ворога, підстерегать, закрадатись нечуйною тихою котячою ходою, плазувать на животі по-гадючому, як плазують і тепер чорноморські кубанські пластуни, кидаться на ворога одним скоком лева та тигра й хапать за шию ворога пальцями, як обценьками. Українець цього типу жилавий, нервовний, прудкий, проворний, говорючий, красномовний, навіть трохи крикливий і лепетливий, мов провансалець або араб, цей син далекого Сходу.

Антін розходився й танцював, ніби забивши собі памороки. На прилавку в пекарні коло порога під мисником був складений купами посуд: тарілки, тарілочки, вази й усякі миски та полумиски, взяті набір на час весілля в єврейській крамниці. Антін налетів на прилавок, як вихор, хвицнув ногами під прилавок і підкинув його вгору з усієї сили. Прилавок з посудом затріщав, загув і неначе крикнув, полетів трохи не під стелю. Тарілки, тарілочки, миски й полумиски посипались, мов град, на Антона.

Він схопився й склав долоні на грудях, як на молитві, маючи вид смиренний, покаянний, ніби він ішов на сповідь.

— Ой лишечко! Ой, чого ж це я накоїв! Ой, що ж мені тепер за це буде! Ой гвалт! тателе, мамеле, чортиле, біселе! Пропав я на віки вічні! Тепер же мене зашлють у монастир на покуту на рік за слимака. Ой, не дадуть же мені брикать у монастирі,— репетує Антін плаксивим голосом, схиливши голову.

Постояв він трохи, постояв, поквилив, потім прожогом кинувся до порога в куток, де стояли рогачі, кочерги, лопати й макогін, вхопив макогона. Завернувши руки

назад за спину й стоячи на черепках, наче на руїнах зруйнованого Карфагена, він починає немилосердно лупить себе ззаду макогоном.

— Оце ж тобі, шельмо! Ото ж тобі покута, ледащо! А не дурій, а не дурій! не пустуй, не бий посуду! Так тобі й треба! Бий його лучче! Ой, не буду більше, їй-богу, не буду! І батечку, і голубчику, помилуй! Не буду більше!— кричить Антін і лупить себе вже з другого боку. Сам б'є себе, сам приказує, сам і плаче: він сам собі кат і жертва.

Кругом регіт навісний, скажений. Реготом стогне пекарня, повна людей, стогнуть сіни, так само набиті натовпом глядачів. Тріскот розбитого по́суду, голосного реготу глушить музика й доходить до світлиці. Гості біжать у сіни. Перед ними комічна картина: Антін стоїть на черепках і лупить себе ззаду макогоном. Гості регочуться; хазяїни й собі сміються. Посміялися, пореготались і забули Антонову провину. Йому вибачили ради жарту й сміху, бо як приказують: «Дурневі й господь не противиться». Такому штукареві й хазяйські кошти не противляться, бо веселий сміх та жарт — це ж перли життя, котрі чогось та коштують. Хто ж не знав у Стеблеві за його навіжену штукарську вдачу й за його жарти й штучки! Антін наробив гармидеру й шкоди, але не всі тарілки були побиті; чимало їх видержали й, поскобзнувшись набік, зосталися цілі. За побиті тарілки хазяїн мусив вернуть гроші крамареві.

Того ж таки року була посватана красуня Олена, котру, здається, Антін дуже кохав. В квітках та стрічках на голові, з вишиваним рушником у руці, в червоних чоботях, у червоному намисті, в зеленому горсеті, підперезана червоним широким поясом з довгими кінцями, рум'яна, як калина, здорова, чорнобрива, уся в сяєві й блиску од квіток та стрічок, з лискучими, сливе чорними очима, вона по народному звичаю прийшла до нас просити на весілля. Олену обступили дванадцять дружок і проводили її з піснями. Молода увійшла в двір, і дружки заспівали: «Ой, попе, попе, батьку наш! одчиняй церковцю проти нас». Антін зирнув у вікно, і глибоке-глибоке зітхання вихопилось недоброхіть з його грудей.

Олена увійшла з дружками в пекарню й почала по тричі кланятись кожному, цілуватись та прохати на весілля. Антін вхопив себе обома руками за груди коло серця, пустив очі під лоб, одкинув голову назад і з удаваною, а

може й щирою міною пригнобленого горем чоловіка починає стогнать.

— Ой-ой-ой! Ой, вмру! Ой, смерть моя прийшла за мною! — репетує комічно химерник, і голос його стає все тихіший та скорботніший. Вже він, здається, був напоготові зомліть і все стогнав, поки Олена одбуває церемонію поклонів. От вона вже поклонилась усім і підступає до Антона. Він заточується, нахиляється набік і, наче зрубане дерево, несподівано падає на діл і лежить, одкинувши руки. Дружки й наймички регочуться, але Олена, як молода, поважно видержує свою роль: вона тричі кланяється лежачому на долу Антонові.

Але Антін добре тямив, що молода повинна цілуваться з кожним, прохаючи на весілля. Він раптом схоплюється, мов опечений, і цілується з Оленою, а потім хапає в руки рубель та качалку й грає на качалці рублем, ніби лучком на скрипці, ще й набасував губи й кричить та ніби брязкає на бубоні-решеті: «Дзень, дзень! ти-лі-лі-лі! бом-бом-бом! тра-ла-ла-ла, бом-бом-бом, дзень, дзень, брязь!» — приграє Антін язиком до цих імпровізованих музичних струменів і крутить, вертить головою ще й пританцьовує й приспівує наперемінку то тоненьким голоском, удаючи скрипку, то густим баском, мов бубон.

Дружки регочуться. Олена поважна, ані осміхнеться. Тільки її темні веселі очі ніби грають і блискають. Вона ледве видержує свою поважну роль до кінця.

Антін умлівав і падав на землю, мов мертвий, таки частенько й найбільше, як прохаюча на весілля молода була гарна з лиця.

З молодицями та бабами Антін Радивиловський жартує на інший спосіб. От, наприклад, йдуть молодиці вулицею. Антін зустрічається з ними й обертається до найкращої та наймолодшої.

— Добридень тобі, моє серденько! А чом ти до мене не вийшла вчора ввечері?

— А чого б то я до тебе виходила?— питає молодиця.

— А ти й забулась, чого? Ти ж моя коханка! — ніби чепляється Антін до молодиці.

— Одчепися ти од моєї душі! Я ж чоловіка маю,— сердито одказує молодиця.

— Тільки б і лиха, що чоловік. Бач, яка ти добра! Я тобі й спідницю справив, а ти мене цураєшся.

— Яку спідницю? Оцю, що на мені?— вже з жартом каже молодиця, показуючи на свою дешеву збляклу стару, трохи не драну спідницю.

— І цю справив, і ту червону в квітках, що в тебе схована в скрині: обидві мої, а ти оце чогось перестала мене любити,— каже, дуріючи, Антін.

— Та в мене червоної спідниці й за́воду нема!— каже з сміхом молодиця.— І одколи я заміжня, в мене й не було червоної спідниці. Оце причепилась причепа! Не думай, що я така нетяма, щоб позабувала, які на колір були в мене спідниці.

— То зелена ж! і то моя. Ой боже мій, боже! тільки десять карбованців дурнісінько запагубив!— каже Антін і при тому важко зітхає, аж сопе, мов ковальський міх.

— Купи мені спідницю, то я й носитиму,— обзивається молодиця.

— Купив вже дві, куплю й третю, як любитимеш мене, моє серденько,— каже Антін.

Іде Антін через місто, цебто через ярмарковий майдан, зустрічає гурт молодиць і знов націлюється на нову жертву своїх жартів та дурощів, само по собі на найкращу.

— Будь здорова, чорнобрива, цокотушко моя, щебетушко моя, моя ти перепілочко, моя ти ластівочко! — щебече Антін дрібно-дрібно солоденьким голоском.— А ти вже й не здоровкаєшся зо мною, й не дивишся на мене?

— Та я тебе, сказати по правді, і не примітила,— каже молодиця.

— Бач, яка ти! Любилися, кохалися, як риба з водою, а теперечки ти вже мене й не примічаєш. Або з горя піду в Рось втоплюся, або повішусь: оттут серед базару заб'ю кілка та й повішусь,— каже Антін і важко зітхає, аж сопе. На його виду майнув одчайдушний виявок журби, неначе йому тільки зосталось обмотати вірьовкою шию та й повіситься десь на бантині в стайні.

— Та про мене й повісся! плакати не буду,— каже молодиця й регочеться на ввесь майдан.

— А як я буду перед смертю дригать ногами, то може й заплачеш. Я знаю, що всі молодиці збіжаться до мене та будуть сльозами вмиватись, як я буду перед смертю ногами дриготі́ть. Ох!— важко зітхає Антін, роззявивши рота, мов вершу.

Усі стеблівські молодиці знали цей підступ та спосіб Антонових навісних жартів і нітрошки не зобижались. Але часом Антін помилявся й обертався з такими жартами до молодиць з чужих близьких сіл. Молодиці бачили Антона вперше й не знали про такі його жарти. Жарти виходили й справді смішні, бо молодиці опинялись в смішному або в ніяковому становищі. Їм і справді було якось ніяково перед людьми.

Зустрічає якось раз Антін дуже гарну молоденьку молодицю в ярмаркову неділю на гатці коло порона. Вона була з близького містечка Шендерівки. Порон був ще по той бік Росі, і чоловіки тягли за кодолу, стоячи між двома стовпами, й гнали порон до гатки.

— Добридень тобі, серце!— обертається Антін до молодиці прилюдно з таким інтимним привітом.

— Доброго здоров'я!— обзивається молодиця й з дива витріщає очі на Антона.

— Чи це ти мене не впізнала?— питає Антін.

— Ні,— каже молодиця поважним тоном.— Бо я бачу вас вперше на віку.

— Ой!— зітхає Антін.— Ой господи! Бач, який тепер світ настав! А ці червоні чоботи, що я тобі справив, і досі носиш... а мене вже й забула.

— Коли ж ти мені купував червоні чоботи?— питає молодиця, і її великі очі з превеликого дива стали ще більші.

— А хіба ж ти вже й забула? А тоді, як я до тебе ходив щовечора на вечорниці,— каже Антін з поважною міною.

Молодиця вирячила очі на Антона, як корова на нові ворота. Вона, очевидячки, силкується пригадать дівоцькі залицяння з своєї недавньої молодості й, само по собі, не знаходить таких гріхів у своїй пам'яті.

— Що це ти брешеш! Ці червоні чоботи справив мені чоловік, а не ти,— каже молодиця.

— Та вже ж пак чоловік... При людях, бач, треба ж казать, нібито чоловік справив...— каже Антін.

— Оце причепилась якась причепа серед шляху, та ще й серед людей... Може, ще скажеш, що й це червоне намисто, що на мені, ти купив?— вже сердито каже молодиця.

— Атож пак хто! Авжеж я!— каже вже поважно Антін, ще й трохи підняв угору голос, буцімто з претензією.

— Коли ж ти мені його справляв?— питає сердито молодиця.

— А тоді ж таки, як ми любилися з тобою,— каже Антін.

— Бий тебе сила божа! Я ж тебе вперше бачу на своєму віку. Та я ж не стеблівська! — каже молодиця, вже зовсім зобижена.

— А хіба ж я не знаю, що ти з Шендерівки? — каже Антін.

Стоявші навкруги їх стеблівські молодиці та чоловіки осміхаються, бо їх забавляють Антонові жарти. Вони неначе ждуть, що то з того вийде, який буде кінець. Ці жарти ще більше забавляють самого Антона.

— Ой господи, господи! який тепер світ настав,— каже Антін жалібним голосом.— Вже й забула. А чи давно ж те діялось? А пам'ятаєш, як ти вибігала до мене з Шендерівки за три верстви за лісок у той ярок, що коло лісу? Ти з Шендерівки у ярок, а я з Стеблева за три верстви до тебе у лісок... та все щовечора, щовечора; ще й мене було випереджаєш... я прийду, а ти вже мене ждеш,— верзе Антін.

В стовпищі на гатці й під яткою в тіні, де між стовпами була накручена кодола, піднімається регіт. Антін стоїть і ледве вдержує поважну міну. Шендерівська молодиця починає не на жарти сердитись.

— Ще що скажи! Це якась напасть мені з цим чоловіком. Довго пам'ятатиму цей ярмарок! — кричить вже молодиця.

Одначе молодиця вже починає прикмічать, що люде кругом неї весело регочуться, здогадом вгадує вона щось комічне в тому чеплянні та удаваній нахабності, та ще й при людях, і догадується, що тут затаївся якийсь жарт або якісь смішки.

— Та не йми йому віри, молодице! — обзивається один чоловік з натовпу.— То він жартує. Це в його така вдача, така манорія. Він усе так жартує з усіма, кого зустріне: чи старого, чи молодого.

Молодиця й сама починає сміятись, що дала себе підурить. Вона пригадує всі смішні подробиці своєї розмови з Антоном, повертає очі, щоб подивиться на ту прояву, але Антонів і слід вже щез: шукай вітра в полі!

Само по собі розуміється, Антін причеплювався з такими жартами до молодиць, як не було поблизу їх чоловіків.

— Ой Антоне! намне будлі-коли тобі чуба якийсь мужик,— казали Антонові, даючи йому перше й друге застереження. Але не тільки перше й друге, а навіть третє й четверте застерігання нічого не вдіяло, і Антін таки попався в біду.

Була ярмаркова неділя, цебто неділя, в котру ставав ярмарок у Стеблеві. Антін вертався з церкви. Йому треба було перевозиться через Рось пороном, бо наш дім стояв за Россю на горі. В ярмаркову неділю на пороні, й на обох гатках, і коло гаток під ятками, де була причеплена кодола між стовпами на перекладині під покрівлею, було дуже завізно. Люде возами то їхали на ярмарок, то, поторгувавши і скупивши все, чого було треба, вертались з ярмарку додому. На малому пороні не встигали швидко перевозить велику силу возів. Вози стовпились на обох гатках. Перевізшись на пороні через Рось, Антін примітив між натовпом на гатці одну молоденьку молодичку з села й почав чеплятись до неї з своїми звичними жартами.

— Добридень тобі, моя полюбовнице, моя коханко! Чи це ти пак мене й не впізнаєш?

Молодиця витріщила на Антона здивовані очі.

— Я тебе не знаю і зроду й не бачила,— каже молодиця.

— Бач яка! А ти хіба вже й забулась, як мене любила?

— Та я й не стеблівська, а вираївська! — каже молодиця.

— Та вираївська ж! Оце б таки забув, що ти вираївська. А хіба ж ти вже й забула, як ми любилися та кохались? А пам'ятаєш, як ти виходила до мене з Вираєва щовечора за лісок у ярок до млина коло Росі, а я до тебе виходив з Стеблева у ярок до млина? — починає плести Антін свою звичну нісенітницю.

Коли це несподівано з-за возів виходе чоловік тієї молодички, дуже молодий. Очевидячки, він недавно оженився. Він усе чув.

— А це, жінко, що таке? Який це твій полюбовник? То ти така! А ти ж божилась, а ти ж присягалась, що нікого не любила. То ти така! Га! А я цього й не знав!

То ти така! — кидається ревнивий чоловік з криком та галасом до ні в чому неповинної молодиці.

— Оце якась напасть мені! Та я оцього парубка вперше на віку й бачу! — каже молодиця з слізьми в очах.

Антін стоїть і забавляється своїм жартом.

— Брешеш ти, сяка-така!.. До тебе парубок не чеплявся б дурно! А ти ж божилась мені, а ти ж присягалась, що нікого не любила! То ти мене дурила? — вже кричить опришкуватий несамовитий од злості вираївець.

Молодиця починає плакати. Чоловік обертається до Антона вже без жартів.

— А ти, вражий сину, чого чепляєшся до моєї жінки?

Вираївець хапається однією рукою за свою шапку. То був знак, що в його аж руки сверблять, щоб битись. Антін ще не дометикувався до того, щоб говорити про дівчат по-італіянській, але на червоному виду та в страшних лютих чорних очах вираївця він прочитав страшне чужоземське слово — wendetta (помста). Він втямив умить, що треба втікати.

— Потривай же ти, чортова супостать! Я ж тобі скручу в'язи! — вже не каже, а неначе шипить чоловік. Він став блідий як смерть; очі в його стали неначе дурні або п'яні. Він знов б'є себе долонею по шапці. Шапка з'їхала трохи не на саму потилицю. То був знак: смерть Антонові! уб'ю! замордую!

Антін, хоч був на вдачу й не полохливий, не страхополох, давай навтеки! Вираївець за ним. Антін бігцем повертає на гору. Чоловік і собі повертає навздогінці за ним. Антін за одним духом вибіг на малу гору,— вираївець біжить слідком за ним на гору. Наш двір був зараз на горі. Антін шусть у двір! і вже думає, що вираївець не насмілиться гнатись за ним далі в браму. Оглядається він, а вираївець женеться за ним у двір. Антін стямкував, що вираївець наважився його впіймать, що за ним гониться лихо, що пекарня його не спасе, та й прожогом кинувся в покої, в прихожу, став і притаївся в куточку за шафою, що стояла коло самих дверей.

Вираївець вганяється просто в пекарню. Його блідий страшний вид налякав наймичок та бабу-няньку. Їм уявлялось, що в пекарню вшелепався або скажений, що сказився на ярмарку, або навіжений розбишака з ярмарку, або якийсь нахабний п'яний прохач-злодюга, котрий без сорому втирився в опрічню кімнату, де були самі дівчата-

наймички, щоб поцупить будлі-що в кімнаті й дать драла на ярмарок та й сховатися в стовпище людей.

— А де той шибеник? А де він? — криконув люто в нестямці виграївець, страшний на обличчі.

Його страшний дикий крик було чуть в усьому домі. Мій панотець виходить у прихожу. Він углядів Антона, зирнувши скоса на його. Антін стояв за шафою ні живий ні мертвий і щулився в куточку з переляканим видом, з каламутними згаслими очима од ляку. Батько догадався, що трапилась якась подія, може й небезпечна для його. Він виходить в сіни. Виграївець стояв у сінях і, мов несамовитий, верещав: «А де той шибеник? де ви його сховали?»

— Чого тобі, чоловіче, треба? — питає в його панотець тихим голосом.

Виграївець тільки вирячив тороплені очі й не може розказать діла од великого роздратування.

— Я... він... на гатці... до моєї жінки... отой шибеник... каже...— почав плутать плутанину виграївець. Він, вибігши на гору, засапався, ледве переводить дух і робить неймовірне силкування, щоб розказать доладу про діло, але розказати він не може: ревнива кров залила йому й забила памороки, замакітрила голову.

— Напийся, чоловіче, передніше в пекарні води, а потім заповістишся й розкажеш, чого тобі треба,— каже мій батько й дає знак рукою бабі. Баба принесла кухоль з водою. Але виграївець не примічає ні баби, ні кухля з водою; і все белькоче безтямки уривчасті слова.

Батько вернувся в прихожу, налив з графина стакан води і, підождавши трохи, щоб дати час чоловікові опам'ятатися й заспокоїтись, виносить у сіни стакан з водою й подає виграївцеві.

— На, чоловіче, напийся свяченої води! — каже батько й подає йому стакан з водою, кажучи: — На, випий, то швидше одійде од серця.

Чоловік вже трохи опам'ятався. Він бере стакан і випиває воду сливе нахильці, видудлює за одним духом.

— Скинь шапку! — каже до його батько.

Виграївець скинув шапку й одслонив випнутий високий гарний лоб, виявляючий велике завзяття. Лоб обрямований чорними, як смола, дрібненькими кучерями. На виступаючій трохи вперед над очима кістці лоба неначе пензлем намальовані густі високі чорні брови. Брови не-

наче кажуть: нам доля призначила моргать, і на котру ми моргнемо, тієї не повинен зачіпать ніхто в світі!

Вигравець одійшов, зовсім заспокоївся, одсапався й почав жалітись на того шибеника. Мій батько витовмачив йому, що той шибеник — штукар, що він тільки жартує, що про такі жарти того шибеника знає ввесь Стеблів. «Ти будлі-коли чув його жарти?» — питає батько.

— Ні, не чув,— каже чоловік,— бо я не тутешній, а вигравський.

— Ну, то тепер будуть чути про його й у Вигравеві,— каже батько.— Йди з богом та не турбуй себе надаремно. Той штукар жартує так з усіма.

Так-то стакан нібито свяченої води загасив огонь трагедії й спас од смерті Антонову комедію.

— Аба! ото жартуй, та й міру знай,— промовив панотець до Антона, визволяючи його з закутка за шафою.

III

От літній ясний день. Неділя. Антін іде до церкви на службу божу. Він ходить до церкви щонеділі, щопразника, бо любить співати на криласі. На криласі він стає не під стіною на почесному місці попліч з дяком, а поперед усіх співаків, в передньому кутку на показному місці, щоб і себе показати, і зиркать частенько в бабинець. Він убрався гарно; його постать настояще схожа на постать сільського шляхтича або багатого селянина. На йому жупан з синього тонкого сукна. Стан оповитий зеленим новим поясом; чоботи пасові, на колодочках, з блискучими халявами до колін. Шия зав'язана чорною хусточкою. Викладчастий комір сорочки спускається на груди, як у шляхтичів. По своєму убранні він більше схожий на парубка з заможної сім'ї, ніж на панка. Убрання його показує його демократичну направу само по собі тільки в убранні, але він і справді демократ по своїй вдачі. Його тягне до мужиків, він горнеться до мас, до народу. Антін правдива супротилежність пана Зануди, гордого своїм дворянством та своїм шляхетським родом. Антін зачісує волосся вгору, одкидаючи його на середину голови. Лоб його білий, блискучий, згористий, вганяється клином в темнувате волосся. Тім'я в його високе й трохи гостре зверху. Густі вуса, колючі й шерсткі, як щетина, коротко обстрижені. Антін голився, не запускав бороди, і

ще й тепер навіть, запустивши бороду, підстригає її коротенько.

На криласі повно півчих. В кутку, на першому місці, стоїть дяк Степан Ілліч, вже доходжалий чоловік, кудлатий та пелехатий; він співає, доконче підперши лівою долонею щоку й нахиливши голову, неначе він напрямлює свій густий бас у рукав. Поруч з ним стоїть старий Терешко, що прослужив у москалях за часів Миколая I 25 рік. Терешко не то хрипить, не то шипить, не то дзижчить: випускає з горла щось схоже на дренчання розбитого казана. Коло його Іван Михалчевський потягує сипким здоровим баритоном. Олександр, як наймолодший на криласі, повинен вдавати, по думці дяка Степана, найтоншого дисканта, і Олександр пищить фальцетом, як порося в тину. Хор загалóм нагадує бренькаючі й дзвенячі Томкові цимбали й міфічні гусла-самограни. І на фоні того шипучого, гудючого й бреньчачого акомпаніменту в'ється чудовий тенор Антонів, високий, дужий і вкупі з тим м'який, як оксамит, співучий, як флейта. Антін зовсім покриває своїм здоровим голосом ті цимбали й гусла-самограни. Його тільки й чути на всю церкву, чути навіть за Россю на горі; а усей хор шипить та хрипить, неначе десь далеко, десь за скелями над Россю. Широкий та надзвичайно високий Антонів голос, його сила й м'якість були б красою усякої сцени, а найбільше в комічних п'єсах. Навіть в його співанні в церкві примітно комічний сутінок у голосі, бо в співі нема й сліду церковного сутінку мелодій. В йому чути бравість, безжурність, чуть щось молодецьке, чути веселість, жвавість, бадьористість навіть у смутних або поважних церковних мотивах. Він співає в церкві трохи на парубоцький зразець, як часом парубок десь виспівує за річкою сам один, вертаючись з вечорниць. В його співанні в церкві чогось ніби чуєш і пригадуєш мотиви уподобних йому пісень. Здається, він от-от зверне з «Господи помилуй» на «Сім день конопель, а ячменю — три дні».

Антін співає, й скоса все зиркає в бабинець, та зорить блискучими зіньками по дівчатах. А бабинець літом цвіте, як квітник, і карими очима, і чорними бровами, і стрічками та квітками, і червоними намистами. Є на що подивитись і звеселить очі й душу. Антін все було поглядає на красуню Олену. Але на стеблівському небокрузі зійшла нова зоря: то була приблуда з якогось села, Олександра,

делікатна, русява, з тонким обвідом лиця, з карими задумливими очима. Олександра стала на роботу в суконній фабриці. Вона трошечки, ледве примітно шкутильгала, її права нога була трошечки вивихнута в кісточці; але зате вираз її лиця був дуже симпатичний. Карі ясні очі були розумні, наче думаючі, як це часто буває в калікуватих людей, котрі змалку звикли вдумуватись й задумуваться. Олександра неначе туманом заслонила для Антона чорнобриву Олену. Антонові почали сміятись цією Олександрою, але Антін начебто не вважав на неї, ще й продражнив ту Олександру приблудою, кривуцою та кульгою і неначебто зовсім не цікавився нею. Смійтесь, мов, а мені байдужісінько за неї.

— Ото знайшли ким сміяться мені — якоюсь кривуцою. От якби її спарувать з кривим Коркішкою Гнатом, так була б саме пара: він направо шкутильгає, а вона наліво. Саме доладу! Є в мене своя Мелегерія Султанівна, дочка самого султана турецького. Живе вона в кришталевих покоях, спить на золотому ліжку, їсть золоті галушки. Ото так моя! А то вигадали якусь кривуцу...— так одбивався Антін жартами, але дівчата висміяли йому очі тією кривуцою.

На цю кривуцу найчастіше поглядав Антін з криласа.

В церкву входить пан Зануда, зачесаний, прилизаний, в новім убранні. На йому рожево-рябенькі вузенькі штанці й коротенький дешевенький сіртучок, але модний, куценький. Пан Зануда простує до царських врат, стає поперед усіх людей і б'є три поклони, стаючи коліньми на східець солії. Його куценький сіртучок за кожним поклоном лізе вгору на стан, і чесній громаді ніяково дивитись. Передні люде спускають очі додолу. Малі хлопці осміхаються й переглядаються. Зануда гордовито випрямлюється на ввесь свій зріст, неначе на його «персах» висіли ті «мегдалі» та «регалі», котрими були обвішані груди його батька бригадира, як любив часто говорити та чваниться пан Зануда. Він швидким махом пригладжує долонями, як було каже Антін, свої пейси, йде просто в олтар і стає трохи не рядом з священиком. Антін з криласа бачить ті Занудині миги й тріпає й собі по висках наперемінку то однією, то другою долонею. В бабинці Антонові жести вже примітили дівчата. Дівчата й молодиці осміхаються крадькома, а благочестива й сердита баба Марта чварувато супить брови й їсть очима Антона.

Служба божа скінчилась. Сотні ніг зашаруділи й зачовгали чобітьми по помості. З церкви неначе полився народ через двері. З крутої гори, на котрій стоїть церква, потекла неначе жива річка. От вона дотекла до гатки, далі до ятки коло порона й виливається на порон. Порон стає повнісінький людей. Натовп мальовничий од ясних квітчастих та пістрявих уборів. Поронщик розмотує вірьовку з причалу. Порон вже одчалює, одходить вже сливе на сажень. Антін опізнився, десь загаявся. Він добігає до порона, розганяється з усієї сили й перескакує на порон. Його круглувата постать з підобганими на льоту ногами майнула над водою, як летючий м'яч, і неначе впала на порон.

На пороні дівчата стовпились спереду, напоготові попереп усіх людей скочить з порона на супротилежний берег. Молодиці й баби стоять по правій руці. Чоловіки й парубки стають густим рядком коло кодоли й тягнуть кодолу порона. Коло кодоли не видно ні однієї молодої молодиці. Жінки ніколи не тягнуть порона, коли на пороні є чоловіки. Коло кодоли чорніє густий рядок чорних смушевих шапок, неначе рядок чорних птиць обсів кодолу. Чоловіки ледве доторкуються руками до кодоли. Порон плине по воді, як селезень, плавко, швидко. Проти чоловіків стоїть купа молодиць в квітчастих хустках на голові, баби в білих намітках. Спереду дівчата, як мак процвітає, усі в квітках, стрічках, в зелених, червоних квітчастих горсетах без рукавів. Рукави сорочок чудово повишивані. Порон з мальовничим квітчастим натовпом швидко, хутко лине по тихій воді, ніби кошик, повний усяких квіток, пущений на воду. Небо чудове, ясно-синє, як бірюза. Круті гори понад берегами неначе вкриті зеленими килимами. Високі стрімкі, як стіни, скелі коло церкви дивляться в воду й одкидаються ясно в воді. Верби та лози над водою ніби дрімають в теплому мареві. Вранішнє сонце ясно освічує картину. Щось радісне, празникове неначе розлите в самому гарячому тихому повітрі, в промінях сонця.

Антін веселий. Його надихає й ожвавлює веселий натовп. Порон для його готовісінька сцена з глядачами. Але з дівчатами та молодицями йому не личить жартувати в цьому місці: на пороні стоять батьки, чоловіки. На цей раз Антін націляє свої жарти на безоборонних бабів.

Серед порона стоїть баба Струлиха, стара-престара,

суха, як опеньок. Коло неї онуки. Однією рукою вона держить за ручку маленьку онучку, другою спирається на палицю. Спина бабина зігнулась; голова похилилась униз; очі каламутні, неначе змертвілі. Підборіддя її підв'язане білою хусточкою, складеною навхрест. Два угли хусточки теліпаються: вона підв'язала вид, бо в неї боліло в горлі. Струлиха тиха, плохенька, як плоха курка, смирна, як ягня.

— А чого це в вас, бабо, біла борода виросла? Була, була баба, а це з баби став на старість дід,— обертається Антін до Струлихи.

Баба Струлиха сміється, цебто робить якусь гримасу, схожу на сміх.

— А коли ж, бабо, мені до вас старостів слати? чи в м'ясниці, чи нехай вже в петрівку? — чепляється до баби Антін.

— Е-с-с-с! — пускає баба беззубим ротом якийсь звук, нагадуючий мекання ягняти.

— Струлиха петрівчана молода,— обзивається коло кодоли один дядько.— Шли, Антоне, старостів до баби перед Петром: буде саме й в добрий час.

— А не дасте ж часом, бабо, мені гарбуза? — питає Антін.

— Е-с-с-с! А бодай тебе бог любив та добрі люде! — шамкає баба з-під білої бороди.

— А скриня ж у вас не порожня? га? А рушники вже напрядені? — питає Антін.

— Е-с-с-с! А бодай тебе миша вбрикнула! А щоб тобі курка на ногу настоптала! — шамкає баба лайку, схожу не то на молитву, не то на замовління од слабості та болісті.

Антін бачить, що з такого креміня не викреше вогню для своїх жартів, бо вогонь у йому погас зовсім. Він дає покій беззубій Струлисі й напрямлює своє кресало на зубату бабу Зіньку.

Баба Зінька висока, тонка, як безлистий соняшник-стоян, з маленькими тонкими руками, з тоненькою гусячою шиєю. Вона удова, ще не зовсім стара й дуже не любить, як дівчата й хлопці звуть її бабою. Зінька в білій свиті і в старих полинялих жовтих чоботях: це знак кокетства та пишання. Зінька весела, говорюча, любить пожартувать, посміятись. Вона слабка на серце. В неї не то що слабість, а просто-таки хвороба — молоді паничі,

котрих є багацько і в сахарні, і в суконній фабриці, і в питлі.

— Нічого в світі так не люблю, як паничів,— не раз було каже щира Зінька навіть прилюдно.— Аджеж я стала на роботу в сахарні, щоб надивиться на тих капосних паничів. А як де вгляджу панича, то ладна бігти за ним аж на край світу.

Очевидячки, наївна й ласа до хлопців Зінька являла собі свій ідеал чоловічий, свою палку мрію не в свиті та в смушевій шапці, а в сіртуку, в циліндрі, а може, навіть і в фраку, цебто в тому образі, в якому народ, більше темний, ніж Зінька, бачить часом на греблі або в болоті чорта. Зінька зовсім космополітка в цій справі й навіть європейська людина. Селяни продражнили її нехтувальним прізвищем, збільшувальним назвищем — Зіньо́вать. Якби баба Зіньовать чудом стала мадам Зіньовать, вона б забігла за будлі-яким фраком на теплі води в Баден-Баден, або в Емс, або в той край, де «цітрони стигнуть».

— Ги-ги-ги!— пускає Антін ноту підробленого, трохи придуркуватого сміху, дивлячись Зіньці просто в самісінькі очі.

— Ги-ги-ги! — обзивається до його сміхом у такий самий тон і Зінька.

— Ги-ги-ги! моя бабо, моя бабко, моя бабочко, моя бабонько, моя бабуню, моя бабусю, моя бабусечко, моя бабунечко, моя бабусенько гарнесенька! — змінює Антін слово «баба» само по собі з отрутною думкою на умі.

— Оце розбабився! Чи не ради святої неділі? Яка я тобі баба? Хіба я тобі пупа різала? — одказує зобижена вже Зінька.

— Моя щебетушечко, моя беззуба цокотушечко! — сокоче далі Антін.

— Та брешеш-бо! В мене ще, хвалить бога, усі зуби в роті,— каже Зінька й зумисне говорить якось з розмахом, зумисне роззявляючи рота та одслоняючи на всю довжину свої тонкі губи, з-під котрих блищить два рядки білих зубів: на, мовляв, та дивись і не бреши.

— Ой, моя ти писаночко рябесенька! Держіть мене, хлопці, бо не видержу далі! Пришлю до тебе сватів, бо ми з тобою паристі! — меле Антін.

— Хіба ми коні, щоб були паристі? Але ж і паристі! ти присадкуватий, низький, як гарбуз, а я висока. Та про

мене й присилай! — каже Зінька й робить щось очима, ніби залицяється.

— Пришлю до тебе сватів у спасівку, а весілля справлятимемо на самого спаса.

— А хто ж шле сватів у спасівку? Схаменися, чоловіче! — каже Зінька.— Чи ти оце знавіснів, чи може й збожеволів?

— А що ж робить? До спасівчаної молодої треба й старостів слати в спасівку,— кидає до баби дратуючу отруту Антін.

— Коли так, то потягнеш од мене гарбуза,— каже зобижена трохи Зінька.

— Ой боже мій, боже! Розженуся та з горя з отієї скелі й шубовсну в Рось. Розступіться лиш, дівчата! — каже Антін, зробивши міну страшного одчаю й насторочившись, щоб нібито розігнаться.

— Чом же ти пак не скакаєш в Рось? — питає Зінька.

— Бо дівчата не пускають: не розступаються, а я знаю, що дівчата не пустять мене топитись. Але як не втоплюся сьогодні в річаній воді, то вже завтра втоплюсь в криничній,— каже Антін до Зіньки.

Серед порона стримить, як віха, ще одна велична постать баби: то стоїть баба Марта, поважна, богобояща, богомільна. Вона висока на зріст, рівна, як стріла, поставна, велична, неначе якась викохана в розкошах панія. Шостий десяток літ не зігнув її рівного стану: самий невпроханий, невблаганий час, здається, боїться баби Марти й не насмілюється придавити бабу своєю важкою рукою. Баба Марта спирається однією рукою на довгу палицю, але більше через те, що вже недобачає. Баба Марта лиха, як сатана, завзятуща, як козак, і горда, навіть прегорда. Це обтілена й обобличчена сільська гординя. На бабі чорна хустка на голові, чорна запаска й чорна нова свита. З-під запаски біліє смугою поділ нової шкарубкої сорочки з рядочком дірочок заволікування. Баба уся якась міцна, ніби витесана з каменя, шерстка та шкарубка. Ради святої неділі вона убрана чисто, в усе нове убрання: баба Марта неначе в своєму бабському мундирі.

— Мій чоловік був москаль, і син в москалях служе, а другий в святій Лаврі за послушника, ставить ченцям самовари й з ченцями за одним столом «п'єть» чай,— не раз було чвaниться перед людьми баба Марта.— Я московська жона і московська мати. Я й за границею була.

— Де ж то за границею? — якось раз питаю я в баби Марти.

— А в Глухові! аж за Ніжином! До сина москаля в гості ходила.

Баба Марта, очевидячки, розуміє границю давньої Польщі до Дніпра. Тоді Чернігівщина з Глуховом була для київської людини й справді за границею.

— А як була я раз у Києві та подавала на пошті синові гроші, то той пан, котрий приймав гроші, поговорив зо мною та й каже: «Мабуть, ти не хохлушка; ти, мабуть, руська женщина, бо дуже розумна»,— хвалила баба Марта саму себе.

— Чи й досі ваш син у Лаврі? — раз спитав я в баби Марти.

— Ні, не видержав. Там ченці такі гладкі, як печі. Котрий вийде, то під ним аж поміст двигтить. Того сала на їх, ніби на годованих кабанах; якби котрого заколов, то наклав би з одного дві бодні сала. Самі нічого не роблять, а мого сина заганяли на роботі. Терпів він, терпів та й терпець у його увірвався, і він не видержав: утік з монастиря та й оженився таки в Києві. Взяв таку кралю, чи пані, чи міщанку, що й на папері не змалювать.

Як у баби Марти вгамовувалась гординя, тоді в неї випливала наверх сатира, і з баби Марти виглядав шматочок Гоголя.

Баба Марта дуже войовнича людина: вона безперестану войдується з цілим кутком, а найбільше з своєю невісткою та з своїм сином. Бабина битва ніколи не перестає, бо баба завзятущий, запеклий, невгамований борець. До останнього змагання з невісткою та сином й оповістки їм війни на життя або на смерть довела бабу зовсім нікчемна річ — проста дерев'яна ложка.

Одного дня невістка золила плаття. Вона витягла з печі розпечений, аж червоний камінь, щоб вкинути його в жлукто, куди вона тільки що вилила золійник окропу. Щоб накотить камінь на лопату, невістка вхопила в нестямці та спохвату ложку в шиї комина й почала тією ложкою нагортать камінь на лопату. Баба Марта кинула оком і зараз впізнала свою ложку. Вона раптом спахнула й сама в одну мить розпеклась незгірше того каменя, котрого невістка вигорнула з печі. Не кажучи й слова, вона видерла з невістчиних рук ложку та лусь її тією ложкою в лоб!

— Навіщо ти зачіпаєш мою ложку? Он глянь! вже й попалила. Бери свою та й вигортай камінь! — крикнула баба Марта і вхопила невістчину ложку та й почала котить нею камінь на лопату.

Зобижена опришкувата невістка й собі спахнула, видерла з бабиних рук свою ложку та трісь бабу Марту по губах!

Баба Марта аж приснула, мов роздратована кішка. Вона кинулась на невістку, тріснула її ополоником по плечах, скинула з неї з голови очіпок, ще й додолу шпурнула. Це був знак найбільшої кривди, найбільшого безчестя, гіршого за все. Збити очіпок з голови в боротьбі й войдуванні та валасанні все одно для молодиць, що одняти полкову корогву з рук хорунжого.

Між бабою та невісткою коло лежанки почалася баталія. Син кинувся на поміч жінці. Баба Марта вхопила кочергу й так зручно орудувала цією гаківницею, що виграла першу битву при лежанці. Одмахуючись кочергою, баба ретирувалась в просторнішу для баталії місцину: стала в кутку коло мисника за помийницею. Невістка й син пішли штурмом на приступ, але баба Марта одбивалася з надзвичайною бадьористістю й виграла другу битву при помийниці. Ворог мусив оступиться. Але після цих бабиних подвигів син з жінкою покинув бабу Марту й перебрався до свого тестя.

Зосталася баба Марта сама на полі битви, прославленому її подвигами, сама, як палець. Невесело їй жити: нема кого лаять. А лаятись бабі страх як хочеться! аж губи трусяться, та нема з ким. Ходить вона по городі та од злості шпурляє палицею на кури та на поросята.

— Нема з ким бабі войдуватись та битись, то вона б'ється з курми та з поросюками,— говорили між собою сусіди, поглядаючи на бабу в городі.

Невважаючи на свою благочестивість і потяг до самотнього життя, баба Марта таки не витерпіла: пішла до сина та невістки, почала запобігати в їх ласки й таки переманила їх до себе. Але незабаром знов вийшла якась спотичка між ними, схожа на переднішу, і діти знов утекли од баби й згодом... знов вернулися, неначе вони усі грали в якогось чудного хрещика, переходячи наперемінку з одного житла в друге.

Якби баба Марта якимсь дивом стала «мадам Марта», тоді давай їй в руки цілий департамент або й два, бо одно-

го для неї було б мало. Якби вона жила в козацькі часи, то може б вона не раз одбилась од татарського нападу й наскоку, правуючи бабським полком, як колись одбилися от татарви ніжинські, а сухоліські козачки од польських жовнірів. Якби вона жила за часів Богдана Хмельницького, вона зроду-звіку не далася б живцем полякам. Сіла б на барило з порохом і сама себе зірвала, як зривали себе навіть вкупі з дітьми молодиці в Буші на Поділщині в час несподіваного лядського нападу. Але настали інші часи, і бабі Марті довелося тільки вигравати битви при Лежанці та при Помийниці.

До цієї-то московської жони й московської матері, вигравшої битву, та ще й не одну, Антін Андрійович не насмілюється приступить з жартами спереду. Він приступає до неї ззаду: стає на одно коліно, складає на грудях руки навхрест і б'є себе ними в груди, але стиха. Він підводить очі вгору до неба. Очі в його солодкі, і він дивиться на бабину спину, як кіт на сало. На його биду, мов на театральній афіші, ніби прездоровими буквами написаний прозірний заголовок Офенбахової оперети «Всі ми жадаємо кохання», а я більше од усіх! «Покохай! Вмираю»! — як співає Азра султанській дочці в романсі Рубінштейна. «Якби в чоловіка були очі спереду й ззаду, то він бачив би панів, попів, жидів й усякі гади й пернади»,— каже народна приказка. Баба Марта має цей надприродній дар. Од її допитливого ока не сховався через силу здержуваний осміх на устах молодиць. Баба Марта, ніби голова Медузи, обертає в камінь молодиць: вони не наважаться сміятись просто в вічі бабі, а тільки осміхаються устами й очима. Але дівчат не оберне в камінь ні голова Медузи, ні погляд бабиних Мартиних очей. Вони сміються, в рукав, одвертаючи лице вбік. Баба Марта примічає сміх, примічає, що всім чогось ніби ніяково. Вона тоді стямкувала, що треба дивиться потилицею й несподівано раптом обертається. Антін попався.

Але Антін добре тямить, що з бабою Мартою нема жартів, бо в його є мизок (толк) в голові, та ще й неабиякий. Він, як м'яч, підводиться на ноги й одскакує на простір, трошки ширший, ніж довжина бабиної палиці. Антін стає в фрунт по-солдатській, випинається й робить бабі під козирок. Він ніби замер і скам'янів в такій постаті.

— А ти оглашений та неприкаяний! Нема тобі ні

празника, ні святої неділі. В святу неділю наважився жартувать. Жартуй, та знай, з ким жартуєш! Я з тобою свиней не пасла. Я стара, а ти ще блазень. В тебе ще на губах молоко не обсохло,— починає напутювать Антона баба Марта.— Я московська жона; в мене син в москалях... я тобі!..

— Ви, бабо, московська жона й московська мати, а я московський генерал! А що? А хто з нас тепер старший?— перебиває бабину нахвалку Антін.

— Ще й од церкви не од'їхали, а цей заводіяка вже загризається та заводиться з людьми. Такий заводіяка, такий загризливий чоловік, що проз його ні пройти, ні проїхати. Он глянь! Задери свою голову та глянь на божий храм! — починає своє напутіння Антонові баба Марта.

Антін важко й лицемірно зітхає, закинувши голову назад і підвівши очі вгору до церкви на скелі. З єлейним виразом Рейнеке-лиса, що вибирається в мандрівку в Рим до святого папи на прощу, він дивиться на стремлячу на горі над високою скелею церкву й, згорнувши руки на грудях, промовляє:

— Ой, грішний я, грішний! «Согрішив: багацько накришив, та не виїв»,— одбивається Антін народною приказкою.

Але порон швидко та прудко лине по воді, неначе качур; проз порон пролинув прудко човник рибалки й трохи не черкнувся об порон боком. Рибалка обперся веслом об порон й одіпхнув човна. От вже й берег недалечко. Високий берег вже ніби біжить до порона; біжать назустріч до порона зелені гори з білими хатками, біжать верби та лози понад берегом Росі. Ближче порон до берега,— і швидше біжать до його назустріч гори та верби, неначе рушаються масою, мов хмари на небі. Ще сливе на сажень порон не дійшов до гатки. Антін розганяється і вмить плиг на гатку! Він обертається лицем до порона, швидко біжить п'ятами назад, дріботить ногами й робить миги рукою, неначебто він розсипає курчатам просо.

— Цюррр! цюру, цюру, цюррр! ціп-ціп-ціп! мої курчаточка! — дзвенить в повітрі цей курячий пронизуватий викрик.

Порон вдарився об гатку й трошки з розгону одскочив. Дівчата, котрі стояли спереду, так і посипались на гатку, прямуючи до Антона. Антін дрібненько та шви-

денько все біжить п'ятами назад, піднявши жменю вгору нібито з просом і розсипаючи ніби просо перед дівчатами. І зовсім виходить картина, дуже нагадуюча іншу, як курчата з усього двору раптом збігаються до проса, що розсипає для їх хазяйчина жменя.

— Кудкудак! кудкудак! — обертається Антін здалеки до баби Марти й неначебто кидає під ноги жменю проса.

— А ти, недовірку! оглашений! чортова супостать, бісова намога! Намагається та й намагається з своїми жартами! Одже доведеться лаяться з ним і в святу неділю. Дав мені бог таку терпеливість, що я довго терплю, але вже в мене терпець увірвався. Це не людина, а якась чортяча спокуса на людей. От я тобі покажу кудкудак! — гримає баба Марта, махаючи та заміряючись на Антона своїм костуром.— Йди лиш сюди ближче! Ага! боїшся, бо втікаєш од палиці.

— Не лайтесь, бабо, бо я чарівник: пороблю вам так, що ви будете ходити назад п'ятами, а наперед пальцями! — гукає Антін до баби, але на далеченькій дистанції, на чималий простір од баби, бо в баби в руках костур таки добре довгий.

Напрямлюючи свої жарти на гарний пол, Антін Андрійович не сприяє й негарному полові в своїх жартах. Він пускав свої смішки та жарти й на чоловіків, пускав на їх летючі сатиричні листки, влучні й дошкульні критичні замітки, часом багацько переважуючі гумором і комічністю пустенькі фельєтони провінціальних письмаків у газетах. Часом Антін просто манив чоловіків та дражнився з ними, причепливо обсміюючи недостачу їх життя та вдачі.

Жив у Стеблеві один чоловік, на ймення Хтодь. Він тоді тільки що оженився. Жінка в його була гарна, але в самого Хтодя обличчя з нерівними пружками, зморшками та якимись випнутостями пригадувало печений поморщений гарбуз або корчакуватий та дуплинастий буряк. Хтодь і справді був дуже негарний з лиця: ніс, як картопля, губи товсті, ще й на додачу верхня губа була на два етажі, та ще з розколиною посередині. Хтодь був палкий, самолюбний, опришкуватий та ревнивий. З своєї жінки він ніби очей не зводив. Розумом Хтодь був зовсімтаки не гострий; великим розумом господь бог зовсімтаки не надарував Хтодя. В його голові було не багацько мизку (толку) та тями.

— Як моя жінка йде хоч би й по ярмарку, то нехай

на неї й люде не дивляться! — часом було каже Хтодь зопалу од великої ревнивості.

Антін, як кміта, само по собі прикмітив цю слабість Хтодевої вдачі. Раз у неділю Антін зустрівся з Хтодем на вулиці.

— Добридень, Хтодю! — каже Антін.

— Доброго здоров'я! — обзивається знехотя й понуро Хтодь.

— Чи твоя пак Секлета вдома? — питає Антін.

— А тобі навіщо? Хіба вона твоя жінка, чи що? — обзивається понуро Хтодь.

— Та не об тому, бач, річ! Еге, Секлети нема вдома? — знову чепляється Антін.

— Та нема ж. Кудись пішла. А тобі нащо? — питає Хтодь, і його чорні маленькі очки запалюються.

— А знаєш, Хтодю, де твоя жінка? — каже Антін ніби потаєнці, трохи не пошепки, ще й оглядається на всі боки.— От ти не знаєш, а я так знаю!

— А де? — питає вже Хтодь якимсь засмученим тоном.

— Та отам в корчмі п'є з москалями,— ще тихіше шепоче Антін.

— Невже! — аж крикнув Хтодь на всю вулицю, наче вжалений або опечений.

— І їй-богу, і присяй-богу, п'є! Там тобі така п'яна, як ніч! Та так розчіпчила коси, що волосся аж на лоб повилазило з-під очіпка, а очіпок з'їхав аж на потилицю. А вона обняла якогось москаля руками за шию та так і почепилася на йому. І їй-богу, і присяй-богу! Нехай мене святий хрест поб'є, коли я брешу! Це я дійсно кажу щиру правду, бо сам на свої очі бачив.

Хтодь кидається до тину й зопалу та з нестямки висмикує дуже довгу хворостину, аж тин гнеться та аж лущить.

— Ламай довшу! — шепотить Антін сливе на вухо Хтодеві.— Бо добру баталію матимеш з солдатами.

— Коли ти по правді кажеш, вб'ю бісову пару, не пожалію,— аж шипить ревнивий Хтодь.

— Авжеж, таки добре провчи жінку. Ти ж таки хазяїн, розумний на усе село чоловік. Тебе чтять і шанують усі. Та вона ж оце ославить тебе на усю губерню! — підбиває Антін, мов той Вельзевул.

— Вб'ю, не помилую! — аж шипить Хтодь і дає дро-

пака по вулиці, аж курява слідком за ним піднялася. За Антоном так само курява піднялася, тільки на супротилежний бік улиці.

Хтодь прожогом убігає в корчму. В корчмі сиділо кілька бабів та стояв єврей-орандар. Ярий вид Хтодів, довга хворостина в його руках наводять на полохливого єврея-страхополоха переполох, а на бабів здивування.

— Де моя Секлета? — кричить Хтодь до орандаря, втупивши в його лице люті очі.

— А хіба ж я знаю! Хіба я чоловік твоєї жінки,— обзивається орандар.

— Куди пак вона пішла з москалями? — питає Хтодь і приступає до єврея з хворостиною.

— З якими москалями? Схаменися, чоловіче! Я ще позаторік як бачив москалів, та до цього часу ще нігде ні одного не бачив,— каже єврей.

— А вона ж тут сьогодні пила? — допитується Хтодь в єврея якось люто, причепливо.

— Її тутечки сьогодні й нога не ступала на мій поріг. Може, деінде й п'є в шинку, тільки не в моєму,— каже єврей.

Хтодь прожогом вибігає з оранди, хапком, швиденько почимчикував з хворостиною через місто й прямує до шинку. Само по собі розуміється, що він не знаходить і тамечки своєї Секлети. Він бігцем біжить у третій шинк, але й там ніхто й не бачив Еврідіки цього палкого Орфея. Засапавшись, упрівши, аж змокрівши од поту, він вертається додому. Коло сінешних дверей висить замок, і йому довелося тільки «поцілувати замок», як кажуть селяни в приказці.

Хтодь почухав потилицю й простує до тещиної хати. Він бачить, що в садку за причілком під грушею сидять молодиці. Між ними сидить Секлета, підобгавши ноги, і не розчіпчена, і в неї очіпок на своєму місці, і вона таки зовсім тверезa балакає з родиною.

— Ти чого п'єш та гуляєш по корчмах? — кричить Хтодь, обертаючись до жінки й піднімаючи хворостину.

— Коли? — обзивається здивована Секлета й витріщила на його здивовані очі.

— А сьогодні! Га? Ти думаєш, я нічого не бачу й не знаю?

— Чи ти здурів, чи ти знавіснів? Може, вже з місяць буде, як я й у корчму заглядала,— каже Секлета.

— Що це, сину, з тобою? Це якась напасть або якісь пльотки. Ми од обіду тут сидимо та балакаємо й нікуди не ходили, навіть через двір не переходили й за ворота не виходили,— оступається мати за Секлету.

— А мені Антін казав оце зараз, що ти з москалями в корчмі п'єш та гуляєш...

— Та бреше він, бодай йому пипоть на язик ще й сім болячок у груди! — каже сердито Секлета.

Секлетина мати насилу-силу заспокоїла Хтодя і вговорила його, доказуючи, що то Антін встругнув з ним штуку своїм звичаєм, бо в його з язика так і сипляться брехні, наче з ковадла іскри.

— Постривай же ти, бісової п'яти Антоне! я ж тобі обчустрю спину оцією хворостиною,— каже Хтодь і застромляє під стріху цю смертельну зброю для кари Антонові.

Другого дня усей Стеблів сміявся: тільки було й мови, як Хтодь бігав по шинках та скрізь по вулицях з хворостиною в руках, мов опудало, несамовитий, розлютований.

Швидко після того випадку з Хтодем косарі косили на наших луках толокно. Мені довелося одвезти косарям харч та могорич. Антін повіз мене як погонич і навіть взяв з собою косу, маючи на думці і помогти косарям, та й стати коло їх за пригонича. Приїжджаємо ми на сінокіс. Косарі довгим рівним рядком далеко вже увігнались в луки, в зелене море трави та квіток; позад їх лягли наче хвилі свіжих запашних покосів. Припʼявши коні до брички й поклавши їм свіжої травиці, Антін бере косу й з поважною міною заклопотаного падковитого робітника прямує до косарів. Між косарями був і Хтодь.

— Антоне, займай лишень постать попліч зо мною, то я тебе буду приганять! — гукає на Антона титар.

Антін брикає до титаря ногою: це в його знак одрікання.

— Коло киктяря (так зве Антін титаря) нечля мені ставати, та й незручно. Стану лиш я кого свого приятеля, коло Хтодя. Господи, як люблю я оцього Хтодя! А! що за гарна людина! Будь, Хтодю, за пригінчого коло мене, бо я таки добре ледащо, а ти господар на всю губу!

Хтодь скоса з злістю поглядає на Антона: він ще не забув його жарту з ним й, очевидячки, ще й досі злостує на його. Косарі осміхаються; вони ждуть, що Антін неза-

баром доконешно втне нову штуку Хтодеві. Довго косе Антін мовчки і врешті усього починає потроху зачіпать Хтодя.

— Господи, як я люблю тебе, Хтодю! Кращого од тебе чоловіка в цілому Стеблеві немає,— починає Антін в тоні криловської Лисиці, котра хвалила й вихваляла ворону, що держала в дзьобі шматок сиру.

Хтодь мовчить. Він ще не забув хворостини.

— Які в тебе, Хтодю, гарні губи! Хоч трохи й репнула верхня губа, зате ж спідня! золото! — дражниться Антін.

— Одчепись од моєї душі! — якось спромігся заговорити Хтодь.

— Та й гарне ж у тебе, Хтодю, личко!.. неначе решетом попечатане. Хто ж пак тобі його так попечатав? Чи дівчата, чи молодиці? Ото якби тебе убрать в очіпок, та зав'язати червоною хусткою, та почепить на шию червоне намисто... Ото була б з тебе красуня! — зачіпає Антін Хтодя.

Косарі регочуться, уявляючи собі, який то Хтодь був би гарний в очіпку та в червоному намисті.

— А якби тебе вбрать у чорну запаску, та ще до неї додать червоні чоботи! — тягне далі Антін, пишучи язиком карикатуру.

— Одчепись од мене! Шкода, що не побив я тоді на тобі хворостини! А вона он там стримить і досі під стріхою та тебе жде,— каже Хтодь.

— Стримить і досі? То нехай влежується, то буде смачніша, як влежана груша,— каже Антін.

— Не потрощив я на тобі хворостини, то потрощу на цурпалки на твоїй спині оцю косу,— каже сердито Хтодь.

— Про мене, й потрощи, а завтра таки вийди на луки в очіпку та в запасці: буде мені так зручно плескати тебе мантачкою по запасці ззаду,— дражниться Антін.

Косарі регочуться, уявляючи собі, який то був би гарний Хтодь в очіпку та в запасці. Цей сміх допікає Хтодеві до самого серця, до «живих печінок», як кажуть на селі.

— Потривай же ти, бісової п'яти чоловіче! — кричить Хтодь і замахується косою на Антона. Антін кидається втікать по траві. Хтодь біжить навздогінці за ним. Але Антона трудно вспіймати: в його заячі ноги. Він далеко вже одбіг, і тільки його п'яти манячать у траві. Антін оглядається і несподівано пуць у траву! та й присів. Хтодь

біжить до його, піднявши косу вгору, от-от вже добіжить до Антона і вп'іймає його. Антін пурхнув з трави, як перепелиця, з-під самісіньких Хтодевих ніг, і його п'яти знов далеко манячать у траві. Хтодь роз'ярився, лютує й знов біжить навздогінці за Антоном. Антін знов пуць у траву! і присів знов та й випурхнув з-під самісіньких Хтодевих ніг.

— А годі вже вам дуріть! Дивіться, скільки он пáтолочі наробили. Хтодю! чи ти маленький, чи й справді здурів зовсім? Винуєш Антона, а й сам трохи винен,— кричить титар тоном косарського отамана.

— Коли ж допікає до живих печінок. Од цієї намоги та причепи нігде не сховаєшся. Намагається, та чепляється, та знов липне, як шевська смола. Я таки колись поб'ю на тобі косу! Будеш ти мене пам'ятати до нових віників! — гукає Хтодь, в нестямці виплутуючи ноги з трави й замахуючись на Антона здалеки косою.

Хтодь вертається й займає свою постать. Антін вже боїться ставать поруч з Хтодем. Він іде до воза, лягає під возом навзнак, розкидавши руки й ноги, і втирає піт з чола та одсапує.

Робітник з Антона поганий. Не такою працею судила йому доля добувати собі хліб. А на селі смішками не добудеш ні шматка хліба, ні лусточки паляниці.

— Антоне! з чого це ти вивернувся під возом? Заходжуйся лишень коло полудня, бо вже з півдня звернуло! — гукає титар до Антона.

Антін схоплюється з місця. Він бере відро і йде до криниці в ярок по воду, але по дорозі завертає без усякої потреби в пасіку до діда пасічника й довгенько з ним балакає та жартує.

Вернувшись до воза, Антін розкладає багаття, над багаттям ставить триноги-тагани й на тригогах на ключці чепляє здоровий казанок з водою, а сам тим часом сідає чистить картоплю. Я примощуюсь коло його й помагаю йому облуплювать картоплю. Вода в казанку закипіла, вдарилась в ключі. Антін кидає в окріп картоплю, а потім засипає пшоно та кидає тараню й покришену зелену цибулю. Пасма диму делікатно-синього кольору кучеряво в'ються в чистому повітрі над таганами. Гострий дух зеленої цибулі та риби змішується з пахощами скошеної трави та в'ялих квіточок. Апетит у косарів дуже роздражнюється гострими пахощами страви.

— Чи вже готова каша? — гукає титар до Антона.

— Затого вже скипить,— обзивається Антін.

— Як затого вже буде готова, то хоч і до полудня! Кидайте, косарі, коси та рушайте до полудня! — гукає титар до косарів.

Титар перший кидає косу на покіс і простує до воза; слідом за ним ідуть старші косарі. Молоді косарі останні кидають коси й ідуть до воза слідком за ними.

Косарі зійшлися й стали півкругом коло багаття. Почалося частування горілкою. Титар, як найстарший од усіх, перший п'є чарку. Несподівано Антін стає в кружок поруч з титарем. Він кашляє й крекче, неначебто дуже втомився й напрацювався, але це більше од того, що носом зачув пахощі горілки.

— Мені, паничу, налийте тільки одну чарку — як шапку, щоб ні ходить, ні говорить, а тільки носом рить,— починає вступні теревені-жарти Антін.

— Та не частуйте його! Нема за що! Не косе трави, а тільки толоче з Хтодем вдвох,— обзивається титар.

— Отому Хтодеві таки й однієї чарки не давайте, бо то він винен, а не я. Хіба як завтра вбереться в намітку та в запаску та вийде на луки, то тоді варт буде йому й дві чарки дати,— починає Антін чеплятись до Хтодя.

— Я таки колись полічу тобі ребра, скільки в тебе там їх є,— сердито мимрить собі під ніс Хтодь.

Я наливаю чарку й частую Антона. Антін бере чарку в руки й приказує: «Пошли ж, боже, мені здоров'я, а коли вам, панове громадо, треба, то просіть самі собі здоров'я в бога». Антін п'є горілку не просто, як-от п'ють її усі, а доконешно і з химерними викрутасами. Обгорнувши щільно чарку губами, він швидко закидає голову назад, виливає в рот і висмокчує усю горілку, а потім так само висмикує чарку з рота. Порожня чарка бахкає, як паперове бахкало. Антін кривить лице й губи: йому трудно проковтнуть заразом усю чарку горілки. Він п'є мало горілки: чарку, дві, багацько вже, як три, але йому хочеться показать якесь штукарство й у цій справі... І Антін інакше не п'є горілки, як з усякими штукарськими приказками.

— Ой! держіть, бо втечу! — каже Антін, виробляючи лицем гримасу страшної муки.— Фр... фф-ва! — викрикує він якийсь чудний, невловний і невимовний викрик і підставляє свою порожню чарку. Я вдруге наливаю. І

ця чарка бахкає в Антоновому роті, як бахкало. Косарі сміються. Антін, очевидячки, радий, що його думка насмішить косарів досягнута й здійснена.

Косарі випили по дві чарки горілки і, цмакаючи та втираючи губи рукавами, сідають в затінку під возом двома рядками. Вони сидять по-турецькій, підобгавши під себе ноги. Антін насипає кулішу в здорову миску яндолу й ставляє її з того боку, де сидить титар і старіші косарі. Потім він насипає другу миску кулішу і, ставши навколішки, ставить її перед молодшими косарями, приказуючи:

— Ваць, ваць, ваць! вацюшки, вацю, вацю! кабась, кабась, кабась! — каже вже Антін по адресі Хтодя, присовуючи до його миску.

— Що це таке? Хіба ми тобі кабани, чи поросята, чи що? — обзиваються молоді косарі й осміхаються. І несподівано ззаду на Антонову спину посипались поляпаси ложками та долонями.

— Ой, як же мене кусають мухи в спину! Чи це пак ви мене б'єте! — каже Антін, озирнувшись позад себе.— А нуте ще! Полоскочіть мене поляпасами по спині.

Хтодь мовчить. Він дуже виголодався, та ще й таки любив багацько їсти. Скибка хліба за скибкою зникають у його широкому роті, неначе він шпурляє в якусь безодню.

— Хтодю! чи поламаєш ту хворостину, що держиш для мене, чи нехай ще з рік полежить до нових віників? — зачіпає Антін Хтодя.

Хтодь мовчить і уплітає куліш на всі зáстави.

— А може, на Маковія уткнеш її в зілля та понесеш до церкви святить... Свячена хворостина може буде дошкульніша,— тягне далі Антін свої жарти. Але Хтодь, мабуть, пам'ятає приказку: хто мовчить, той двох навчить. Він уперто мовчить та їсть, не даючи Антонові матеріалу для жартів.

— Оце, Антоне, добре ти зробив, що виїхав на луку,— каже титар.

— Чому так? — питає Антін і очі вирячив на титаря.

— Веселіше нам траву косити,— каже титар.

— Одже ж завтра зумисне не виїду! Хіба нехай мене Хтодь попросе...— каже Антін, скоса поглядаючи на Хтодя.

Косарі їдять помаленьку, не хапаючись: вони за полуднем одпочивають, бо в нас на Україні ні по обіді, ні після полудня спать людям не годиться. Нема такого зви-

чаю. Антін накладає в полумиски вареної тарані й подає косарям. От косарі вже встали, скінчивши полудень, перехрестились до схід сонця, подякували й пішли косить. Антін починає переполіскувать посуд, полумиски. Він миє помаленьку, не хапаючись. Склавши посуд на траві, він без церемонії лягає в тіні під возом.

— Ой ти, чумаче, ой ти, вражий сину! іди сіна косити! — гукає титар на Антона словами пісні.

— Косіть, косіть, а я трохи полежу в холодку. Та, мабуть, вже й додому час,— каже Антін.

До важкої чи хліборобської, чи сокирницької праці Антін зовсім-таки не має потягу, здається, по своїй вдачі.

Сонце стало на вечірньому прузі. Косе проміння пронизало наскрізь половину нескошеної луки. Ясно лиснить жовто-зелена пляма дрібненької, делікатної, м'якої, як оксамит, осоки коло маленького поточка, неначе тільки що покроплена дощем. За поточком зеленіє подовжаста смуга темно-зелена; на їй, неначе зумисне посіяна, червоніє кров'яно-червоними краплями смілка, де-не-де перемішана з золото-жовтими блискучими квіточками, що люблять рости на низині та на мочарах. Ця смужка пістрява, лиснить, неначе розстелена дорога плахта, заткана червоними та жовтими взорцями по зеленому (фоні) полі. Надворі тихо-тихо. Усе дихає спокоєм, усе неначе втомлене од довгого, як море, петрівчаного дня. Не такий швидкий став замах кіс; лінивіші стали співи пташок в близькій долині, в близькому ліску.

— Час додому, час додому! — каже Антін і не хапаючись запрягає коні.

Антін Радивиловський любить жартувати і з євреями, але його жарти з євреями мають інший сутінок. Антін знає, що євреї великі страхополохи. Він зловживає їх боязкість і полохливість для своїх жартів.

Раз зайшов у нашу пекарню єврей, пере́купець пшениці та усякої пашні. Єврей був чоловік вже літній, заможний і, як чесний крамар і фактор, в порівнянні з іншими євреями був чоловік поважаний і євреями і панами. В пекарні в кутку стояла стара заіржавіла рушниця, котра стала вже іграшкою для моїх менших братів. Ця рушниця була, кажучи Антоновою мовою, одставної мазниці квач. Антін несподівано хапає в руки рушницю, націляється нею на єврея, та ще в самісінькі груди, й несамовито кричить: бах! трах!

Крамар захилитався на ногах, одкинув голову назад, зблід, пустив перелякані очі під лоб і трохи-трохи не зомлів і не гепнув на діл.

— Вже застрелив! Нема Мошка на цьому світі, пішов на той світ! — каже Антін поважним тоном.

Мошко опам'ятався і почутив, що він ще на цім світі. Він втямив, що Антін пожартував, опам'ятався, зовсім осутився од одубілості і... одразу розсердився, спахнув та й кинувся з кулаками на Антона. Але в Антона так легко потрапить кулаком, як в летючого горобця. Мошко махне кулаком, Антін крутнеться, мов в'юн, і вже стоїть позад Мошка. Мошків кулак лупить повітря. Мошко обертається й заміряється кулаком на Антона знов, але Антін присідає й знов опиняється за спиною в Мошка, а Мошко знов б'є кулаком повітря. Бідний Мошко вертівся, крутився на всі боки, як муха в окропі, і нарешті втомився, б'ючись з повітрям. Засапавшись, він сідає на лаві й одсапує. Антін сідає на ослоні й так само одсапує, неначебто він справді дуже втомився, ще й спину собі чухає то однією рукою, то другою, бо буцімто почуває болість од кулаків.

— Ото побив мене Мошко кулаками! аж спина щемить! — каже Антін та ще й аж сичить, ніби од болісті.

— Потривай же! Я тебе буду позивати в суд, що ти на мене стріляв! — насилу вимовляє, задихавшись, Мошко.

— А я тебе позиватиму в суд за те, що ти мені кулаками тельбухи надсадив. Ож подивись лишень! В мене уся спина в синяках,— обзивається Антін підробленим, ніби гримаючим та сердитим голосом.

Раз прийшла до моєї матері єврейка по якомусь ділу. Моя мати була тоді в хижці. Двері з тієї комірчини, чи хижки, виходили в сіни. Єврейка стала на порозі дверей у комірчину й розмовляє собі з матір'ю, взявшись рукою за клямку й заглядаючи в комірчину. Антін йшов через сіни й углядів єврейку. Несподівано в його майнула думка налякать її. Він стає рачки, закрадається до неї й одразу починає скажено гавкать, хапає зубами за поділ спідниці, гарчить зовсім по-собачому й рве та тріпає поділ зубами.

— Ой гвалт! Ой вей! тателе! — криконула єврейка й з переляку вскочила в комірку, ще й двері причинила за собою. Бідна єврейка аж зблідла з переляку, але, вигля-

нувши, вона ніде не бачить собаки, тільки Антін схопився на ноги й регочеться, аж за боки береться.

— А бодай тебе, як ти мене злякав! Навіщо тобі мене лякать? Хіба ти не знаєш, що я боюся «собаку»? — каже вона й каже поправді: євреї, здається, нічого в світі не бояться так, як собак, бо ця животина страшніша для їх од усякої поліції, і її не можна ні підкупити хабарами, ні підмогоричить.

Раз восени до мого панотця прийшов єврей купувати кулі. Кулі сторгували. Крамар приїхав по кулі своїм возом і заїхав у клуню, де кулі були складені в засторонку. Єврей взявся сам скласти кулі на свій віз само по собі задля того, щоб насамоті вибрати собі найбільші. Антін чув усю ту розмову про кулі. Ще єврей не заїхав у клуню, а Антін вже побіг туди, виліз на засторонок, врився в кулі та й лежить там насподі, притаївши дух. Єврей виліз по драбині на засторонок і починає скидать кулі в віз. Піднімає він одного куля, звідтіль несподівано вискакує Антін. Він підскочив трохи не під крокви, замахав руками, задригав ногами, криконув скаженим диким голосом і знов швидко, хутко врився в кулі, мов кріт у землю. Єврей перелякався на смерть, спотання скакає з засторонка на віз, з воза на тік і дременув з клуні в двір, не озираючись. Прибігає він у сіни блідий та переляканий і починає репетувати.

— Ой вей мір! Ой гвалт! там у кулях сидить дідько або чорт.

— Який там чорт? Де там той чорт узявся та ще й удень? Ти, мабуть, сьогодні трохи випив,— кажуть наймички до його.

— Я сам бачив на свої очі,— каже єврей.— Я підняв куля, а звідтіль як вискочить чорт, як підскочить аж під самісінькі крокви! Криконув та й десь дівся.

Коли це з клуні виходить Антін і регочеться на всю пельку.

— Та то, може, оцей чорт вискочив з кулів! — кажуть до його наймички, показуючи на Антона.

— Ні, не цей. Де там цей! То був зовсім не такий, був страшний. Заверніть мені коні з клуні в двір, бо я туди сам не піду. Не хочу я й тих кулів брати. Ой-ой-ой!— аж стогне він, хапаючись однією рукою за сухі груди.— Ой-ой! Там у клуні щось є! Не хочу я тих кулів брать. Там є нечиста сила.

І справді, він не схотів брати кулів. Як не вмовляли його, що то була Антонова штука, він не пересвідчився в тому, нікому не пойняв віри й зостався при своїй гадці, що в кулях безпремінно заплодився чорт і що кулі нечисті, трефні, а це й єсть причина, через котру він не візьме кулів, хоч би йому давали їх дурно.

Одного року літом євреї-кравці шили для нас одежу в нашій пекарні. Кравці були не стеблівські, а з недалечкого містечка Лисянки. Євреїв було чотири: три челядники молоді й хазяїн, вже старий, сивуватий дід. Вони сиділи кругом стола та робили свою роботу, шпортаючи голками й порпляючись в клаптях краму. В пекарню ввійшов Антін Радивиловський. Лисянські кравці зовсім його не знали й бачили його вперше. В Антона несподівано промайнула думка злякать їх, а його фантазія в вигадуванні штук просто невичерпна, мов безодня, повна цього скарбу.

Антін, поздоровкавшись з кравцями, починає з ними розмовляти й провадить сяку-таку балачку спокійним тоном людини не домашньої, а нібито чужої, котра прийшла чогось по ділу.

— А звідкіль ви? чи стеблівські, чи корсунські, чи, може, богуславські?— питає Антін кравців, стоячи серед пекарні.

— Ні, ми лисянські; шили в Стеблеві в сахарні панам убрання та й сюди заїхали,— каже старий кравець.

— Що ж це ви шиєте! чи паничам сіртуки, чи що? — питає Антін зовсім байдужним голосом.

— Це ми шиємо для паничів сіртуки та жилетки,— каже старий кравець.

Коли це Антін в одну мить бух на діл навзнак! Він звалився, як сніп, ще й покотився та давай махати руками та дригать ногами! Сопе, хропе, важко дише, неначе його кинула на землю чорна хвороба. З ним ніби сталися дрижаки та корчі. Він одкинув голову, стукає головою об діл, страшно вивертає очі, пускає їх під лоб; руки й ноги ніби корчить, наче в конвульсіях.

Кравці з переляку неначе здерев'яніли; вони сидять нерушимо, витріщивши очі на Антона.

Антін починає вдавати умираючої, конаючої в конвульсіях людини, як вдають її артисти на сцені. Ко́рчі стають не такі страшні. Антін розкидав руки й ноги по долівці, й ним вже не кидає об землю. Він тільки кон-

вульсійно стискає пальці на руках і стягує коліна, то страшно кривить рота, то роззявляє його, скільки сили; язик висолоплює з рота аж на бороду; очі зовсім пустив під лоб, тільки блимає білками. Починається ніби передсмертне конання, хрипіння. Антін от-от дійде через хвилю, через дві.

Кравці сидять за столом злякані, витріщивши очі; здається, що вони од несподіванки не можуть і поворушитись. Закон чи звичай забороняє їм дивиться на лице конаючої, вмираючої людини, і євреї в останню годину життя вкривають помираючу людину простирядлом і виходять з хати. Кравцям треба було втікать з хати, але вмираючий Антін розкидав руки й ноги впоперек пекарні й заступив їм стежку до дверей. В пекарні не було наймичок.

Старий кравець якось опам'ятався. Він виліз на лаву, по лаві дійшов до дверей і вискочив у сіни, а потім надвір.

— Ой, чоловік в пекарні нагло вмер!— репетує він.

— Який чоловік? Де він вмер?— питають в кравця наймички, котрі порались у дворі.

— Ой! Там у пекарні. Скажіть панотцеві, що якийсь чоловік прийшов у пекарню, розмовляв з нами, а потім несподівано й раптово на його напали дрижаки та корчі; він впав навзнак та й вмер! — каже кравець, а сам ледве зводить дух.

Звістка про наглу смерть якогось чоловіка в пекарні, смерть напрасну, стривожила всіх у покоях. Усі побігли в пекарню. Антін лежить долі й, здається, вже зовсім доходить, от-от богу душу оддасть. Він тільки в корчах дригає коліньми, піднімаючи вгору наперемінку то одно, то друге коліно. Голову звело набік, зіньки пішли під лоб.

Коли це Антін несподівано як скочить! встав на ноги та давай реготаться на всю пекарню. Безщасні молоді челядники, що сиділи за столом і бачили удавану агонію, тільки повитріщали з дива очі. Всі, хто був у пекарні, почали й собі реготаться.

Що думали та гадали кравці в час тієї сцени, це трудно вгадати. І їм вже потім розказали, що всі ті страшні Антонові муки були жартами і, ми скажемо од себе, так добре вдаваними, що їм позавидував би перворядний артист.

З своїми близькими родичами Антін Радивиловський не в великому приятельстві, і все-таки через свою непере-

можну нахильність до жартів. Старша Антонова сестра була замужем за дяком в одному маленькому селі Хильках за верстов сім од Стеблева. Менший Антонів брат Іван жив у сестри як робітник. Сестра не поважає й не любить Антона, вважаючи на його, як на вітрогона. Менший брат зненáвидів Антона й полаявся та посварився з ним. Антонові про все байдуже. По своїй вдачі Антонова сестра правдива його супротилежність. Вона практична людина, хазяйновита, падкує коло хазяйства. В неї багацько дітей, і вона наріклива, завсігди клопочеться, все то за роботою, то морочиться з дітьми як сім'яниста й незаможня людина. Вона все нарікає на свою долю, все охає, бідкається, аж стогне, часто навіть, бідкаючись, плаче і при тому має звичку хапаться обома руками за голову. Природа неначе пожартувала з цієї сім'ї, неоднаково й дуже однобічно розділила між братами та сестрою свої дари. Антін — ввесь сміх, жарти та легкодумність; сестра — уся клопіт, сльози, бідкання та завсідні разуразні нарікання. А що ж може бути спільного меж сміхом та сльозами?

Невважаючи на недостачу симпатії й спочування лиху своєї сестри, Антін все-таки часом бував у неї в гостях. Сестра по своєму звичаю зараз починає зітхать, охати, нарікать на свою важку долю, на своє вбожество, а потім починає чепляться до Антона та говорити йому напутіння. Антонові не подобалась така забавка в гостях: він не любить охкання та бідкання, ненавидить сльози. Сестра починає напутювать його. Антін ненавидить усякове напутіння, та ще заправлене слізми, неначе перцем. Він мовчить та кривить своє лице.

— Господи милостивий та милосердний! і що ти за людина? — починає свою проповідь сестра.— Тобі все смішки, все жарти. Ти ж вже не маленький, не хлопець, а дорослий, дійшлий чоловік. Хіба ж таки не час тобі до пуття й до розуму дійти? Он другі люде твого віку вже поженилися, а ти й досі тиняєшся, й досі байдики б'єш. Ти якийсь непоміркований, нестатковий. Тобі все смішки та жарти в думці, з котрих користі, як з цапа молока.

— Підсипай, підсипай перцю в горілку! Буде смачніша,— жартує Антін.

— Господи! що б то сказав наш небіжчик батько, якби оце встав з домовини,— тягне далі сестра напутіння.

— Нічогісінько не сказав би, а ти от так наговориш три мішки гречаної вовни,— вже трохи поважно, але не сердито обзивається Антін.

Сестру трудно спинить і впинити: вона почуває потяг до слів та до читання моралі.

— Кожного тобі зачепить, з кожного насміється! з кожного глузує та знущається. Не минає ні старого, ні малого. Нема тобі ні сорому, ні гріха. Чепляється до дівчат, зачіпає молодиць... Господи! в кого ти вдався? І що ти за людина? — каже далі сестра.

В Антона вже не стає терпіння. Він підступає до сестри й підставляє полу свого жупана, неначе хоче зібрати в полу перли навчіння та напутіння, розсипаного сестрою.

— Сип жару в полу, сип! — каже Антін не то сердито, не то жартуючи.

— Взяв би дочку в щербашинського дяка та й жив би, як живуть люде. Гортань у тебе добра, співати в церкві вмієш,— тягне далі сестра.

— Оту птаху з полив'яним носом? Ще колись виклюкає мені очі своїм носом, як ключкою,— одповідає Антін.

— Нічого те, що в неї гострий ніс, зате ж у її батька і воли, і корови, і коні, і багацько всякого добра. Помре старий, станеш на його місці за дяка. А ти все тиняєшся по світі, мов од гіллі одірваний. Де ті гроші, що береш за службу? За вітром пускаєш... Господи милостивий та милосердний! — вже не говорить, а якось пищить сестра, хапаючись, неначе лапаючи себе обома руками за голову. В її маленьких карих очах навертаються й справді сльози.

— Сип, сип жару! От уже повний припіл насипала. Сип ще в халяву! — каже Антін і руками розчепірює одну широченьку халяву.

— А боже мій! Що з тебе буде? Доки ти будеш так волочитись по світі та бурлакувать? Он незабаром посивієш. Подивись лиш на себе в дзеркало! Он на голові вже сивий волос світиться! — каже сестра вже крізь сльози.— Ти нічим не пеклюєшся, не падкуєш коло роботи, тільки й падкуєш коло жартів, а з їх хліба не буде.

Сестрині сльози зовсім роздражнюють Антона. Він присідає перед сестрою й одставляє комір сорочки на потилиці.

— Насипай ще жару за комір у сорочку, щоб гірше дошкуляло! Отак буде дошкульніше.

На лавці сидить мовчки менший Антонів брат Іван. Натура дуже неодномірно поділила свої дари між братами та сестрою. На сестрину частку випали сльози та практичний розум; Антін загарбав собі сміх та жарти; меншому братові не припало нічогісінько: він трохи не ідіот і виродок і, як більша частка ідіотів, невимовно самолюбний, опришкуватий та гордий. Його доля надарувала потягом та охотою до фізичної праці. З його вийшов дуже добрий робітник, що ладен робити роботу з раннього ранку до пізнього вечора. Менший брат зненавидів Антона за його жарти та смішки з його. Іван, здається, зненавидів саме Антонове обличчя, котре ніби нудило йому в животі, доводило до блювання. Антонове комедіантство з сестрою, сестрині сльози — все це доходить до самого Іванового серця. Він почав встоювати й заступатись за сестру.

— Оттак він усе! Оттак він усе! — починає Іван, сидячи на лаві.— Ти нестатковита людина, нездатна до роботи; в тебе все жарти та смішки. Нікого не слухає. Сестра навчає — він не слухає; я навчаю, говорю — він і вухом не веде.

— Ще й цей блазень починає! На тобі припіл! Сип жару ще в другий припіл, бо вже один повний! — каже Антін і підставляє другу полу свого жупана під самісінький Іванів ніс, ще й регочеться, аж заливається.

— Де ти гроші діваєш! — тягне далі сестра.— Скільки ти тих грошей достаєш, а в кишені нічого нема, нічогісінько! Ой господи милосердний! Тобі ж треба таки колись оженитьсяся. Підуть діти. Як ти будеш на світі жити? — клопочеться, аж пищить сестра крізь сльози й знов нащось хапається обома руками за виски й давить їх, неначе на їх згонить злість.

— Оттак він усе! Оттак він усе, що б хто не казав йому! — притакує Іван сестрі.— Своє товче, та й годі.

Антін не витерпів. Він у одповідь на нападаючу на його з двох боків мораль встругнув штуку. Зараз почав удавать роль ніби людини, котрій насипали жару в халяви та за комір сорочки.

— Ой, пече, пече, пече! Ой, насипали ж мені оце жару за сорочку. Ой-ой-ой, пече, пече, пече! Ой вей мір, тателе, мамеле! — репетує Антін, скакаючи по хаті, і він

дригає ногами, підскакує, як риба на сковороді, неначе йому й справді насипали в халяви жару, ворушить та крутить спиною й головою, неначе і справді в його десь шкварчить шкура од жару, і він корчиться, пищить, сичить, ніби од великої болісти. Антін до дріб'язків удає муки святого Лаврентія на розпечених гратках.

Сестра дивиться на це артистичне грання й, задивившись, перестає провадить напутіння, та ще й ущипливі. На її жалібних устах з'являється щось схоже на осміх. Вона з одчаю тільки махнула на Антона рукою: пропав, мов, чоловік ні за що, ні про що! і вона й сама регочеться. Але для самолюбного брата невтямна усолода Антоновим артизмом, і він тягне далі свою лекцію. Він невблаганий напутник і силкується напутить брата й навести на добру путь.

— Оттак він усе! Сестра навчає, а він і вухом не веде! Я говорю-говорю, а він і мене не слухає, а він скаче. Я навчаю, а він дуріє, а він скаче. Це якась проява, а не людина,— промовляє Іван.— Ти навіжена, цапленна, навісна людина! Ти давно сказився й з'їхав з глузду ще змалку. Слухай!

— Ще б пак такого дурня слухав! — обзивається Антін.— Он гляди лишень своїх дзвонів. Дав тобі батюшка посторонки в руки, то й дзвони. А то ти й незугарний дзвонити гаразд.

Іван спахнув і неначе стрибнув з лавки, мов жаром опечений.

— Хто? Я не вмію дзвонить? Я дурний? — не кричав, а шипів сипким голосом Іван.

— Авжеж не вмієш. Дурно тебе батюшка настановив за генерала над дзвонами,— дражниться Антін.

— Брешеш ти! Он люде кажуть, що ніхто ще в Хильках не дзвонив так гарно, як я! От що! — гордовито обзивається Іван.

— Он подивись лиш на свої дзвони. Голуби та горобці так їх побілили, що вони стали такі гарні, як глиняники, а ти й не догадаєшся пообмивати їх. Ти думаєш, що ти дзвониш в дзвони? Ти дзвониш в глиняники, от що! — допікає Антін братові.— Який з тебе паламар? Ти той паламар, «що свічки поламав». Ти й паламарувать нездатний.

— Я? я дзвоню в глиняники? Хто? Я! я! — аж прискає Іван, мов кіт, зачеплений за саме серце. Він показує

Антонові свій здоровецький жилавий кулак, зовсім непропорціональний його невеликій кругленькій постаті.

— Що не вмієш, то не вмієш, бо ти незугарний і в дзвони дзвонить,— нігде правди діти. Создав тебе господь та й кається,— кидає Антін ще одні смішки по адресі брата.— Ти тільки дурно береш частку приносин до церкви, дурно їси церковний хліб, от що!

Іван тричі плює набік і оступається в далекий куток хати, аж до полу, сідає на полу, повертає своє сумне лице до стіни, як роблять маленькі пещені сердиті діти.

— Дзвонить гаразд не вміє, а ще й сікається до мене, чваниться.

— Я йому даю в руки образи, а він каже — луб'я. Оттак він усе! Я ж кажу, оттак він усе. Матушка казала, що я найкраще дзвоню на ввесь повіт, що по всій губернії нема такого дзвонаря, а він своє топче, неначе він розумніший од матушки. Оттак він усе, та й годі! і сьогодні, і вчора, і позавчора! хоч сядь та й плач. Я кажу — образи, а він каже — луб'я,— аж пищить Іван, розмахуючи кулаком.

— Іване! чом же ти не хапаєшся за голову, як Мар'яна? — дражниться Антін.

— Пху на тебе, сатано! — плює Іван на діл і знов сідає якнайдалі од Антона, в далекому кутку хати. Антонова сестра Мар'яна, мовчки дивлячись на цю сцену, з одчаю тільки махнула рукою.

Антонів швагер чув цю усю розмову з кімнати через одчинені двері. Він знав, що в його господі зібрались докупи непомирливі люде, щось таке, як, приміром, вода, огонь і ще третє щось невловне, невагове. Зять стямкував, що вже настав час вмикнутись в ту тяганину й якнебудь хоч для форми помирити те, що між собою ніяк не мирить.

— Та годі вже вам жартувать! Давайте ще будемо діло робити! — каже швагер, прямуючи до шафи, вробленої в кутку кімнати в стіні, як трикутник, помальований зеленою фарбою.

Він одчиняє шафу й бере з полички синю пляшку з горілкою, вироблену, як ведмідь, що підвівся на задніх лапах.

— А ходіть лиш до цього ведмедя!

І чарка очевидячки зводить їх докупи. Але Іван невблаганий і непомирливий. Він не слухає запросин швар-

ра, плює ще раз набік і виходить надвір, гуркнувши дверима.

Через кільки тижнів після того в неділю Іван пішов у Стеблів до крамниць по усякі закупки. Він думав набрати собі дечого на жупан та жилетку. Сестра доручила йому купити солі, свічок, олії та яловичини на печеню. Іван, прийшовши в Стеблів, поперед усього зайшов до крамниці, щоб набрать собі матерії на жупан. Крамар розгорнув перед ним кільки шматків матерії. Іван вибрав матерію й почав торгуватись. Коли це несподівано в крамницю входе Антін. Не поздоровкавшись з братом, Антін обертається передніше до крамаря.

— А це що за чоловік у тебе в крамниці? — питає Антін старого крамаря-єврея.

— А хіба ж ви не бачите! Це ж ваш брат,— обзивається крамар за прилавком, само по собі знаючи, що Антін любить жартувати де треба, де й не треба.

— Який мій брат? Це якийсь волоцюга, заволока, безштанько! А пашпорт в його є? Нащо ти приймаєш у свою крамницю людей без пашпорта?

— А мені яке діло до того? Мені однаково, кому продавати крам, чи має він білет, чи не має,— каже крамар.

— А пашпорт, чоловіче, маєш? А коли нема білета, то в тюрму його, в кайдани! А чого ти, чоловіче, оце прийшов аж за шість верстов до Стеблева без білета? — обертається Антін до брата.

Іван витріщив очі й тільки мовчки дивиться на Антона.

— Може, це якийсь збіжалий москаль; може, це якийсь волоцюга приблукав з-за границі. Ого-го! Усяково буває на світі. В волость його та в холодну, щоб не швендяв по світі дурнички, та ще й без пашпорта. Чи то мало в Стеблеві вештається тутечки на фабриках усяких приблуд! — репетує з поважною начальницькою міною Антін, мов справді становий пристав.

Це збурило Іванову душу до самісінького дна. Він дивиться на Антона, не мовлячи й слова, потім плює, раптом вибігає з крамниці та й дременув просто за царину до свого села. Він забув навіть і про сестрину доручениість купити солі, олії, свічок та яловичини.

Вертається Іван до сестри.

— А де ж сіль, олія, свічки та яловичина? — питає сестра в Івана.

— Не купив! Не дав купити отой навіжений шибеник,— кричить Іван.— В крамницю вбіг Антін та чогось причепився причепою до мене, що я прийшов в Стеблів без пашпорта, та кричить на мене, сікається до мене, як скажений. Така мене досада взяла, така досада, так я перепечалився, що вже не знав, що робить з досади. Я плюнув трохи не в вічі йому та з досади додому втік. Оттак він усе! Я ж кажу, він мене колись з'їсть без солі.

Сестра починає сваритись та гримать, а потім по своєму звичаю бідкається й плаче. Вона виходе з світлиці, махнувши рукою: пропащі ви обидва на віки вічні! — неначе хоче вона виявити цим махом руки свою потаємну думку й одчай.

Довго ще жартував Антін з дівчатами та молодицями, довго залицявся до їх, але й сам незчувся, як опинився в кайданах Гіменея. Раз Антін одвіз мене й брата в Київ після великодня і, вертаючись додому порожньом, зустрів на шляху молоду удову Настю. Настя верталась з Києва з прощі додому в Стеблів і попросила Антона підвезти її. Антін посадив її на повозку й завіз до самого Стеблева. Настя була московка. Її чоловік десь зник після війни, і про його ніякої чутки й вістки не було. Од того часу між Антоном та Настею почалося велике приятельство. Настя без сорому залицялася до Антона. Вона була не дуже й гарна, але дуже добра й симпатична своїми невеличкими ясними карими очима, тонкими делікатними устами та ласкавим осміхом. На кутку Круглику, зараз за єврейськими хатами на містечку, вона мала свою хатину з городом, була робоча, поважна, не гультяйка й тиха на вдачу. Настя любила людей веселої вдачі, а в Стеблеві не було чоловіка, веселішого од Антона. Щовечора Настя було робить Антонові візити за нашим двором; прала йому плаття, приносила вечерю в стайню: вареники з сметаною, млинці, мнишики, коржі. Антін не встояв проти такої принади й однієї неділі несподівано повінчався з Настею й справив своє весілля. Він покинув у нас службу й перейшов на життя в Настину хату. Мій панотець дав Насті до рук половину Антонової плати за ввесь час його служби: він ніколи не давав до рук Антонові усіх грошей, знаючи про його розтратливість. Половину грошей він давав Антонові до рук, а половину приховував на чорний день.

Тепер Антонові довелося вибирать для себе спосіб

зайнятку. Мій панотець порадив йому стать на роботу в стеблівській суконній фабриці й послав його з листом до директора фабрики. Директор добре знав про Антонів характер, вагався, чи буде він здатний до якоїсь роботи, і був в великому клопоті, не знаючи, до якої роботи приставить Антона. Він добре знав, що як поставить Антона коло машини, то трапилось би так, або Антін пожартує з машиною й попсує її, або машина од недогляду пожартує з Антоном, вхопивши зубами його за руку або за ногу. Директор таки добрав йому місце: посадив Антона з бабами та молодицями скубти вовну, цебто розскубувать руками випрані й висушені руна вовни. Вагання директора незабаром таки справдилось.

Антін сів на цю бабську роботу, мов Геркулес коло кужеля в Омфали, і почав скубти вовну. Така робота при його веселому ворушливому темпераменті була для його надзвичайно нудна. Антін почав по своєму звичаю розважать себе жартами, бо його без жартів брала нудьга. Він вже перенудився, сидячи попліч з бабами.

— Був я колись чоловік, а тепер, горенько моє, між бабами й сам швидко й незабаром стану бабою. Доведеться мені зовсім побабитись. Ой бабки! чи нема пак в котрої зайвого очіпка? — казав Антін, обертаючись до бабів.

— А де ж знайдеться той зайвий очіпок, коли в кожної баби по одному очіпку на голові, а не по два,— обзивається одна баба.

— Глядіть же, щоб завтра мені будлі-котра принесла очіпок та хустку. Зав'яжуся, то люде подумають, що й я баба. А то якось тут виходе, ніби «повний хлівець овець, а між ними один баранець» — каже він загадку.

Антін повертає свій картуз на голові козирком на потилицю. Виходить щось схоже на жіночий очіпок. Антін з своїм кирпатим носом, з вусами, з неголеною бруснатою бородою, з здоровим козирком на потилиці виходить і справді смішний. Він передражнює одну дуже стару стеблівську бабу, роззявляє рота; його спідня губа звішується й труситься.

Баби й молодиці, задивившись на таку комедію, само по собі кидають роботу й регочуться. Антонові жарти тягнуться один за другим, неначе безконешник. У бабів і в Антона робота йде, «як мокре горить». Результат роботи ввечері показується багацько менший од звичайного щоденного. Директор мусів одставить Антона од цієї ро-

боти Геркулеса в Омфали й приставив його до роботи на місці в фабриці нарізному, опрічньому од робітників. Але Антін недовго служив на фабриці: робота фабрицька на одному місці з ранку до вечора була для його дуже нудна й швидко остогидла йому. Він покинув службу в фабриці й став до роботи мужицької, більш для його цікавої, бо він був рушливий, непосидящий. Але, здається, Насті часто доводилось працювати самій за двох. Не до такої праці був здатний Антін. Не для такої праці призначила Антона його вдача. Життя вчинило велику помилку, повернувши його на таку стежку праці.

Багацько втекло води в Росі, багацько минуло часу й вилилось в безодню вічності, як Антін оженився. Мені часто доводилось пробувать літніми вакаціями в Стеблеві й бачитись з Антоном. Антін зостався таким, яким був і передніше: незмінним штукарем та гумористом. Сім'єве життя ні кришки не змінило його веселої жвавої вдачі, не змінило його потягу до штукарства. Антін був по-давньому жвавий, ворушливий, веселий, по-давньому говорив компліменти дівчатам, жартував з молодицями, чоловіками, з євреями. Гумор його, як і колись передніше, був невичерпний, вигадливість в штукарстві безмежна. В його ворушливій жвавій натурі неначе б'є якесь незсякле життьове джерело веселості, сміху та жартів, джерело, бризкаюче дужою цівкою, багате на воду, шумливе, піняче, як сама натура, котра має в своєму життєвому суті вічне джерело живоття й завсіднього поновління. І здається, в натурі Антоновій заховується не наша природа, замираюча зимою й поновляюча себе весною; в йому заховується природа тропічна, завсігди цвітуча, що осміхається незмінно і синім небом, і нев'янучими квітками, і гарячим подихом вітру.

Років з тридцять прожив Антін з Настею в Круглику, що потонув в долині між крутими горбами серед густих садків на горбах, серед зелених верб на левадах. Його старший син вивчився шевцювать, став добрим майстром і жив при батькові, займаючись своїм ремеством. Менший син вже вчився в стеблівській школі. Настя несподівано застудилась, заслабла на гарячку й померла. Антін зостався без хазяйки з двома синами.

— А де, Антоне, ваша Настя? — спитав я раз Антона, зустрівши його в Круглику.

— О! уви! вмерла! — каже Антін, згорнувши навхрест

на грудях руки й підвівши очі до неба на зразець прикаянної Магдалини.

Ця Антонова поза була роблено комічна. До інших поз Антін був нездатний, хоч би йому й трапилось велике горе. З грудей його одначе вирвалось дуже придавлене зітхання.

— Теперечки як не оженюся, то в Росі втоплюся,— жаргував Антін по-давньому.

— Де ж ви тепер знайдете собі жінку? — питаю я в його.

— В цілому Стеблеві нема такої Мелегерії Султанівни, якої мені треба. Мабуть, мені доведеться виписувати з-за границі якусь Милитрису Кирбітовну,— каже Антін.

— А хто ж вам тепер варить обід та вечерю?

— А хто ж варить. Я та син: варимо вдвох,— каже Антін.— Або так: син чоботи шиє, а я борщ варю,— одповідає Антін.

І недоброхіть пригадалась мені гірка доля одставних старих актьорів та артистів, доля цієї богеми після довгого недбайного циганського життя й тиняння. Антін, безперечно, підходив своєю вдачею до цієї категорії людей.

Минуло ще кілька років. В 1889 році я пробував на літніх вакаціях в Стеблеві. Я знов зустрівся з Антоном при оригінальних обставинах.

В Стеблеві збирались ставить нову дзвіницю. Баня й верх старої дзвіниці вже був зруйнований, зламаний! Треба було одчіплювать і знімати великого дзвона. Невважаючи на жнива, на гарячий робочий час, на цвинтарі зібралася сила народу. Старі та діти прийшли од цікавості; чоловіки та парубки прийшли, щоб помогти одчіплювать стопудового дзвона. Прийшов і Антін Радивиловський само по собі більше од цікавості, ніж од бажання стати до помочі майстрам. Зняли поміст в середніх етажах і на блоках спустили дзвона в найнижчий етаж і поставили його на дві товсті й гладенькі колодки, направлені через двері надвір. Колодки, покладені рівно, горизонтально, підвели з одного кінця, нахиляючи їх до дверей. Дзвін помаленьку й повагом посунувся по колодках через двері надвір.

— Як поважно йде, неначе стара княгиня сунеться в кареті, щоб часом її кісток не розтрусило,— примічає Антін, кмітячи за рушінням дзвона.

Дзвін скотився помаленьку на траву й спинився.

— Тпру! — кричить Антін.— Вже приїхала стара княгиня.

Дзвона обліпили люде, мов мухи, вчепились руками й звалили його набік. До вух дзвона причепили товстющі вірьовки й почали котить його по землі до вкопаних в землю двох стовпів з бантиною зверху, на котрій треба було почепить дзвона. Люде гуртом кинулись до дзвона. За дві вірьовки вхопилася сотня рук. Коло самого дзвона, вхопившись за вірьовки, стояли чоловіки, спереду начеплялись хлопчики, мов раки. Піднявся шум, галас. «Ну, разом! ну, разом!» — командував майстер. Все, що було живого на цвинтарі, заворушилось, зашуміло.

Антін вхопив прездорового дрючка, став позад дзвона за стовпищем народу, підняв дрючка й почав поганяти. Стовпище нагадувало мені картинки, де були намальовані маси єгиптян, котрі перевозили прездорові камінюки для будування пірамід.

— Гей, сірий! Цабе, безрогий! А чого ти отягаєшся? Соб, соб, соб! повертай мерщій! — кричить Антін, махаючи дрючком і наче граючи роль фараонового пригонича та приставника коло робітників, що будували фараонові піраміди.

— Що ж ти нас поганяєш, а сам не везеш? А запрягайся лишень і сам! — обзивається титар.

Антін забігає вперед, вмішується в натовп, хапається руками за вірьовку і напружується з усієї сили. Несподівано вірьовка луснула й перервалась. Цілий довгий рядок людей, неначе од команди, заразом звалився на землю, гепнув і ліг. Антін звалився й собі разом з другими.

Почувся невдержний голосний регіт. Усі водночас схопились і стали на ноги, а регіт не перестає. Я наблизився до місця катастрофи. Дивлюсь, Антін лежить на спині й дригає ногами та махає руками, неначе гуска, перекинута догори ногами, котра дригає лапками, силкується встать і ніяк не може, і тільки крутить довгою шиєю та червоним дзьобом.

— Гей, киктяр (титар)! давай лиш доктора! Ой, вбився ж я на смерть! Ой, рятуйте! мерщій, швидчій! бо от-от вмру. З дзвона впав,— репетує Антін, дригаючи ногами та махаючи руками.

— Хіба ж ти з дзвіниці впав, що до тебе треба ще й доктора кликать? От я тобі дам ліків, що й сам схопишся та не потрапиш, кудою і втікать,— каже титар, замахуючись на Антона здоровим дрючком.

Антін схопився на ноги, мов жвавий хлопчик, на котрого замахнулись різкою. А тим часом Антонові в той час стукнуло 63 роки! Антін вже значно неначе поменшав у тілі, бо таки добре зсохся. На його жилавій шиї стали примітні сухі жили, неначе шнурки: уся шия стала схожа на пучок шнурків, обтягнутих тонкою шкуркою. На голові світиться невеличка лисина. Руки й ноги стали сухі, жилаві; білі зуби пожовкли. Але, невважаючи на ці прикмети старості, Антін по-давньому виявляє жвавість, меткість, проворність молодого жвавого школяра. Очі в його світяться й блищать, як і передніше. Волосся на голові ледве-ледве починає сивіть. Він жартує й смішить по-давньому, але вигадливість жартів в його вже не така. Він вже згасає: з дівчатами зовсім не жартує. Сагайдак його гострих стріл очевидячки спорожнився. До молодиць він чепляється часом. Іноді він повторює давні свої жарти, неначе твердо вивчені лекції, але вогонь його гумористичної творчості не згас до решти, і якась комашина жвавість та ворушливість ще кипить в його тілі. Він зовсім не скидається ще на старого діда.

Того-таки літа в тихий та ясний вечір в місяці липці я пішов на прогуляння в садовий куток Стеблева, в Круглик. Походивши стежками по зелених левадах в долині та по садках, я вертався додому. Я помаленьку йшов улицею до виходу з Круглика коло поетичної оселі старого Терешка, коло його зеленої левади, котра од дороги була обставлена рядком столітніх верб. Ці верби були вже старі-престарі та товстющі, ще годів сорок до того, як я був ще малим хлопцем і гуляв у холодку під ними. Зрубані зверху вже не раз, ці верби стали схожі на рядок високих барил або кадовбів, багацько ширших вгорі, ніж унизу; зверху цих ніби барил обхоплювали ці стовбури, неначе кружала або вінки в товстих стовбурах, котрі були самі вже такі товсті, як справдешні старі верби, що виросли з густих паростків навкруги старих пнів. Між цими верхніми стовбурами на кожній старій вербі можна лягти людині, тільки трохи підобгавши ноги та коліна. На зрубаних місцях вгорі зеленів мох та усякове зілля, росло зелене бадилля, мов на землі. За цими чорними старими вербами блищала зелена левада в нешорокій долині, неначе застелена ясно-зеленим сукном. По другий бік насупроти попід маленькими горбами левада обрамована довгою гірляндою калинових кущів Калинова гірлянда в'ється

звивчасто, як уж, і неначе уся горить, вкрита пучками червоних китяхів. Серед левади в низенькій, сливе при самій землі криниці блищить вода, неначе ясне очко левади. На горбах за калиною, як зелена хмара, виступав старий садок, а з садка виглядали стовпчики ганку коло чималої білої гарної Терешкової хати. Хата неначе дивиться на леваду ясними блискучими вікнами та зеленими віконницями.

Тихою ходою я йшов цією чудовою вербовою алеєю, вдихаючи в себе повними грудьми вогке чисте повітря, усолоджуючи душу тишею та спокоєм в цьому пишному закуточку. Згадки про дитячі давні мої літа роєм пролітали передо мною, неначе веселі ластівки вилися та грали в зеленому вербовому листі. Я ввесь ніби потонув у згадках про минувше й задумався... Передо мною майнули картини давнього минувшого часу, виринали в пам'яті, неначе виходили з сизої далечі, з сизого туману. От я ніби гуляю надвечір у неділю маленьким хлопцем під цими самими вербами з своєю матір'ю. Через леваду мені видно на пригорку чистенький Терешків ганок. На лавці в ганку сидить старий сухорлявий Терешко з здоровою прозірною книжкою в руках. Він читає «Житія святих», поважно наморщивши чоло; очі заслонені здоровецькими окулярами. Ці окуляри здаються мені неначе витріщені й випнуті наверх власні Терешкові очі. Терешко із такими жаб'ячими очима здавався тоді мені дуже чудним і смішним. Я починаю реготаться без сорому, голосно. Мій сміх аж лящить попід вербами, а мати мене спиняє, щоб Терешко часом не почув та не зобидився. Коло Терешка, цього стеблівського аскета, сидить Терещиха, висока, поставна, рівна станом, тілиста й рум'яна, як півонія. На шиї в неї разки товстого різаного доброго намиста з трьома золотими дукачами; червона з чорними квітками шовкова хустка на голові сяє через гілля, неначе пучок червоних зірок; сорочка біла, вишивана серед зеленого гілля аж лиснить. Терещиха вгляділа нас і запрошує до себе в світлицю. Ми входимо в садок і стежечкою йдемо трошки вгору до ганку попід старими грушами та черешнями. Ми сідаємо на лавці в ганку. Терешко починає розмову з матір'ю про святих. Мене цікавлять більше здорові груші дулі, що облили рясно-прерясно зелене гілля, аж гнуть його додолу. Терещиха, хоч сама бездітна, вгадала мої притаяні думки: пішла в садок, нарвала повний полумисок здорових груш, ще й поклала зверху троє червоних яблучок...

І тепер я викликав у пам'яті згадки про ту картину давнього минувшого часу. Вже давно помер Терешко, померла й Терещиха; вже давно інші люде сидять на тому ганку з повирізуваними штучно колонками, а я все ніби бачу слабовитого Терешка з книжкою в руках, неначе якогось аскета-ченця в зеленій дикій пущі, а попліч з ним червоновиду та повновиду Терещиху в червоних сап'янцях, котра мені уявляється й привиджується, мов та Гера давньої Еллади серед пишнозелених гаїв Олімпу. Натура неначе встругнула Антонів жарт, звівши до пари ченця-аскета й Афродіту.

Вже й той кругликівський чернець давно помер, вже й пишної кругликівської Гери давно нема на світі; а їх левада зеленіє по-давньому, а їх верби стали ще густіші, ще товщі і, може, переживуть іще не одну кругликівську Геру. Якась тиха задума несподівано спала мені на душу серед глибокого вечірнього спокою. Тінь од садка посовувалась на зелену леваду. Впало сонце за гори, впала тінь на усю леваду; спала задума й тиха жаліть на мою душу, що на світі неначе нема незмінливого буття, а тільки плине щось текуче, змінне, якась швидко минаюча буваємість, якесь тільки мигаюче бування, схоже на мигаючі й швидко гаснучі іскри блискавки.

Коли це несподівано бачу, в кінці алеї на голому горбику над маленьким ставочком стоїть якась постать в оригінальній позі монумента: одна нога одставлена уперед; одна рука по-козацькій взялась убік, друга піднялась вище од голови вгору й неначе обтінює її. Проти червоного фону заходу ця постать здавалась чорним обвідом людини, темним силуетом якогось монумента, випадково поставленого в цьому пишному закутку. Монумент пречудово підходив до виходу з тієї столітньої алеї патріархів-верб.

«Що за оказія! — думаю я.— Ні мужикові, ні євреєві з містечка і в голову не прийде стати в такій чудній позі, а п'яний чоловік так само незугарний зробити з рук та з ніг таких мудро вигаданих закарлючок.

Я спинився й стояв в недомислі, що то за постать манячить, мов намальована на червонястому небі. Приходжу я ближче до тієї фігури, вона ворушиться й оддає мені честь під козирок по-солдатському. Я зараз догадався, що то на горбику стовбичить Антін. Він, зустрічаючись зо мною, все вітає мене цим військовим знаком. Монументальну позитуру Антін, мабуть, вкрав з обкладок москов-

ського календаря, де намальований монумент Мініна та Пожарського. Я несамохіть зареготався в вічі Антонові.

— Добривечір вам! — обзивається до мене живісінький монумент з горба.

— Доброго здоров'я! — кажу я в одповідь.— Чи це ви? А я вас здалеки та ще в такій премудрій позитурі й не впізнав.

— Оджеж скільки раз гуляєте в Круглику, а в мою хатину й не вступите,— каже Антін, показуючи на перелаз у свій двір, бо воріт у двір не було, як не було коло хати й самого двора, хазяйського, втертого, вбитого, мов тік, возами та худобою.

Ми переступили через низенький перелаз. Оселя Антонова була невеличка. Увесь огород було видко як на долоні; нігде було й оком зачепитись. Житло його було старе, низьке; кругом хати пусто, тільки скрізь зеленів густий, як руно, зелений шпориш та зелені грядки на огороді. Тільки за хатою стриміло кілька старих вишень та проти хати в кутку коло тину стояла невеличка повіточка під старою грушею. Мов соловейкова пісня, промайнула молодість, промайнуло й усе життя цього оригінального чоловіка. Він не звив собі доброго міцного гнізда та кубельця за весь свій довгий вік.

Антін запросив мене до хати. Хата мазанка, збита з глини пополовині з соломою, стара, низенька, але не тісна. Чистота й порядність в хаті зразкова. В печі палав сухий трусок. Коло печі поралась Антонова невістка, невеличка на зріст, молоденька, зав'язана новою квітчастою хусткою. Вона красуня: обличчя класичне, лице матове, очі пишні, чималі, темні, блискучі й трохи подовжасті, як у молдаванок. Антонова вподоба в красі, його розуміння доладності виявилось і в його сина. Невістка пекла млинці на сковороді, то висовувала її з печі, то присовувала до жару. Полум'я нагріло її біло-матові делікатні щоки й навело на їх рум'янці.

Я сів на дерев'яному липовому стільці з спинкою кінець столу й почав розмову з Антоном та з його невісткою то про се, то про те.

— От теперечки я вже не варю сам борщу! Хвалить бога, невістку маю,— почав Антін.— Тільки шкода, що хата моя мала. Оце думаю накликати бабів з усього Круглика, поставлю могорича та поставлю їх кругом печі; вони обіпруться руками об піч та й посунуть її трохи в сіни, а

я тоді перегороджу хату, та й буде в мене і світлиця, і друга ще кімната, бо діти живуть у кімнаті, а я, мов панюга, сплю в світлиці.

— Глядіть лишень, щоб баби часом не побились коло печі, бо піч — це якесь закляте місце для бабів, де вони доконче чогось посваряться й полаються,— кажу я до Антона.

— Коли б пак часом і справді не вийшло так, як співають у колядці:

Ой пішли баби колядувати;
Наколядували кишок
Аж повний мішок.
А кишки дмуться,
А баби б'ються.
Рачкинди-динди!
Греч по колінця завшинди! —

проспівав Антін жартовливу колядку, неначе комічні куплети, скоса позираючи на красуню-невістку й натякаючи на щось. Я втямив це натякання: молода невісточка, хоч і молоденька ще, була з таківських, що дмуться... Лучче жилося Антонові за небіжки, доброї та тихої Насті...

— Нащо ж це ви печете млинці? Сьогодні ж, здається, не Меланки?*— спитав я в Антона.

— Хоч і не Меланки, а було щось таке, як Меланки,— обізвалась Антонова невістка, очевидячки, не дуже вдоволена імпровізованими Меланками, цебто загаданою їй роботою та тяганиною з млинцями. В її розмові, звичайній і ласкавій, прохоплювалась роздратованість нервової людини.

— Та то, бачте, до мене сьогодні зійшлися гості,— почав Антін,— трапилась оказія: наша кішка давно ходить вагітна, а це несподівано ородинилась.

— Хто ж це був у вас в гостях? — спитав я Антона.

— Та було їх, хвалить бога, чимало і з Стеблева, і звідусіль,—каже Антін і, розчепіривши п'ять пальців лівої руки, почав лічити гостей по пальцях, нагинаючи палець за пальцем до долоні: був Георг — аглицький милорд, був

* На Україні селяни печуть млинці доконче на св. Меланії напередодні Нового року. Це якісь «обрядові» млинці в знак повернення сонця з зими на літо, бо млинці круглі, як сонце. З першим млинцем дівчата ходять підслухать попід віконцями, щоб вгадать, чи вийдуть вони заміж того ж таки року. Як котра почує слово «піди» або «йти», то та й вийде незабаром заміж.— Прим. І. Нечуя-Левицького (*ред.*).

Бова Королевич, був Єруслан Лазаревич, були рипиця й капиця з Глеком Макітровичем, була й нем'ята шкура, був старий шкарбан з жінкою, був смердячий одуд з своєю посмітюхою, була й Мелегерія Султанівна, була й Мелетриса Кирбитівна, була й Макітра Макогонівна, була й та, що ротом дише, а носом свистить, була недопечена перепічка, була й перепечена пампушка, була й птаха з полив'яним червоним носом, була й одеська дрохва з одрубаним хвостом, була й та, що одним оком дивиться на стелю, а другим у помийницю...

Антін перелічував свою цікаву колекцію гостей, вже й не знаю, котрий раз пригинаючи до долоні пальцем правої руки наперемінку пальці лівої руки.

— Де ж вони помістились у вас в оцій світлиці, коли їх насходилась кучугура? — питаю я в Антона.

— Одні на лавці, а як випили, то опинились під лавою; одні на полу, другі під полом, та й усім місця стало.

— А де ж ви вже посадовили ту особу, що ротом дише, а носом свистить? Мабуть, на почестивому місці, за столом на покуті,— питав я всмішки.

— Та сиділа ж на покуті за столом, а потім чогось опинилась під столом,— каже Антін.

— Чим же ви тепер живете? — питав я в Антона.

— Божим духом живу,— каже Антін,— тепер я служу в міщанській... чи то пак, в жидівській управі за 25 карбованців на рік за розсильщика. Якось живемо й хліб жуємо, ще й горілочку п'ємо, поки сторчака в сиру землю дамо.

— Мабуть, для вас ще не швидко прийде той сторчак; доведеться ще довго кидати в рот чарку, як шапку,— кажу я до Антона.

— Дай, господи! — патетично викрикує Антін.— А чи то правда, що кажуть, нібито вже помер Феофан Гаврилович Лебединцев? — несподівано спитав він у мене.

— Вмер. А хіба ж ви його знали?

— Ще б пак не знав! Знав, бо я з ним вчився вкупі в першому класі в Богуславі в училищі,— каже Антін.

— Що ж, чи дружили ви з ним? Чи були близькими приятелями? — спитав я в Антона.

— Були не дуже близькі: він був першим учеником у класі, а я останнім. Це не близький світ! Кажуть, що він вийшов у великі пани, а от мені довелось коням хвости крутить,— каже Антін.

Антонів жарт навів на мене смутні думи. На Україні

багатьом-багатьом талантам часом трохи не доводиться коням хвости крутить. Це відомий художник маляр Айвазовський, сам родом з Криму, примітив в своїй автобіографії, що на південній Росії таланти трохи не валяються на вулицях, і... їх тільки ніхто не підіймає (додам я од себе), щоб довести до пуття. Антін Радивиловський, безперечно, дужий комічний талант самородний, самосійний. В його жартах, в його штукарстві неначебто багацько «школярництва», але треба пригадать, що Антін був у школі всього-на-всього, може, рік і не встиг убгати в себе всієї премудрості жартів «школярництва» та пустування. Йому вже стукнуло років з 20, як він з'явився в Стеблеві. До того часу він проживав то в батька в селі Хильках, то в родичів десь коло Канева. 43 роки прожив він вже в Стеблеві; 43 роки він забавляє стеблівців своїми жартами та штуками. Ця здатність в йому, сказати б, доживотня, коли не загасла ще на 63-му року життя. Школярництво не буває таке живуче. Здатність і велика невдержна охота до усякого комічного грання, здатність викидати усякі штуки, вигадливість в жартах виявляють захований в Антонові дужий комічний талант, загинувший в безвісті, в пущі, в тій самій пущі, пишній, затіненій багатими садками, з котрої випадком вилинув соловейком на широкий світ божий Шевченків геній. Якби пак це трапилось і з Антоном, може б не одні стеблівські дівчата й дядьки реготались до сліз, забавляючись його смішними жартами. Може б од його заразливого та заметливого сміху засміялись і «одеські дрохви», і «петербурзькі корови», і усякі «єгипецькі одуди», і усякі «Мелегерії Султанівни». Якби це трапилось, хто знає, може б примітили й той веселий закуток в ярах, котрий виростив Антона й напоїв своїм повітрям цю оригінальну особість; може б примітили і ті чорні очі, котрі його чарували й надихували його гумором та веселими жартами...

Антін Андрійович Радивиловський жив довго. Він помер на 81 року й сливе до кінця свого життя не втратив і природженої веселості, жвавості в розмові, в рушіннях і потягу до веселих жартів. За все своє життя мені не доводилось бачить такого кміти над людьми, яким був Антін. Його бистрі темні очі зорили по людях бистро, якось допитливо, неначе проймали наскрізь людей, котрі впали йому в очі. Така кмітлива була й його сестра Мар'яна. Але вона наче недобачала, що було смішного в лю-

дях, і вважала на людей більше з практичного погляду. Антонів брат так само жив довго, більше ніж сімдесят год. Як не було в його роботи, він ішов у повітку, де стояли жорна, сідав і крутив жорна, встромивши кілок у дірку в камені, що висів на бантині на вірьовці над жорнами. Тоді ще на селах у людей не вивелись стародавні жорна та ножані ступи, щоб дома й молоть пашню на борошно, і товкти просо на пшоно в той час, як у Росі й у ставках висихала в жнива вода і млини не мололи часом цілий місяць *.

— Нащо ти, Іване, крутиш жорна? Хіба в тебе роботи нема? — було часом питаю в його, як приїжджаю в Хильки.

— Мелю, бо в швагра борошна мало. Не буде з чого варить гречаних галушок. А я так люблю гречані галушки з вишкварками, що й снідав би галушки, і обідав, і полуднував, і підвечіркував, ще й вечеряв би. А Мар'яна мені таки гòдить. У неї купа дітей; з'їжа велика, то я й мелю на борошно, щоб настачить харчі на всю сім'ю.

— Чом, ти, Іване, й досі не оженився? Аджеж тобі час би й одружиться!

— Еге! тепер такі горді панни, що я як заговорю до будлі-котрої, то вона кирпу гне, говорить зо мною не хоче.

Я зирнув на його кругле лице з кудлатими бровами, з кудлатими вусиками, з зеленими, як у кота, очима, і мені уявилось, що за жорнами сидить зеленоокий кіт і меле гречку. Я стямкував, чого панни одвертаються од його й не хотять навіть з ним говорить.

Чи садовити Антона на Олімп за стіл, чи ні? Це питання покидаю як змагальне. Олімп сердитий на нас ще од часів Котляревського, од часів його «Перелицьованої Енеїди». Ще Котляревський допік олімпійцям своїми жартами. А тут ще Антін, випивши за столом богів чарку нектару, як шапку, ще встругнув би штуку якому-небудь богові, назвавши його «одставним козобарабанщиком», а яку-небудь божицю продражнив би тією птахою, що курчата хапає. Цур їм, тим богам та божицям! Антін, зігрі-

* Імення й прізвища усіх дійових осіб в оповіданні не змінені, й усі події й вчинки їх не змінені й виложені без усяких додатків. Та й додавать що-небудь цікавіше од того, що мені довелося бачить і чути, було б зайвим і нецікавим.— Прим. І. Нечуя-Левицького *(ред.)*.

тий чорними очима «волооких богинь», може б пішов навприсідки, та ще й підкинув би вгору прилавок з полумисками олімпійської амброзії й пляшками нектару.

Боги та божиці тоді зостались би голодні. А голодні боги — це не жарти. Тоді який-небудь одноокий Циклоп, котрий трохи не з'їв у печері Одісея, може, з'їв би самого Антона. Цур, пек цим богам! Я вернув би Антона не в таку давню давнину: посадив би його за писарський стіл в Запорозькій Січі. Він не спасував би в жартах перед своїм передніщем, написавшим відому грамоту до турецького султана, в котрій він потріпує його єрусалимським пивоваром, антіохійським свинопасом та нашого бога дурнем. Антін потрапив би надряпать до султана таку грамоту, од котрої султан з своїм причтом чхав би та крутив носом до самої смерті.

Між сучасними Антонові штукарями мені відомі ще два штукарі-гумористи. Їх жарти, їх гумор мали таку саму прикметність, такий штиб жартів, як і Антонові жарти. То були люде однакового з Антоном штукарського типу, були його двойчатниками, але обидва вони не мали такої надзвичайної жвавості, ворушливості, такої вигадливості в штучках, якою визначувався Антін. Один з їх добродій Лисіпський був урядовцем в повітовому місті Василькові, а потім перейшов на урядову службу в Київ; другий був передніше на службі, здається, в містечку Корсуні й швидко так само перейшов у Київ. Їх жарти були направлені на всіх і на все: на селян, євреїв, на провінціальну інтелігенцію, а найбільше на паній та панів у провінції, а в Києві — на міщанок та міщан. Але обидва ці штукарі слабкіші при порівнянні їх з Антоном, і через те ми про їх говорити не будемо.

Окрім штукарів, в ті ще не так давні часи, цебто в сорокових роках, в нашому краї визначувались ще люде іншого типу, так само оригінального: то були якісь химерники, люде трохи химерні, і вони стали відомі в околиці своїм чудасійством та чудернацтвом. Один священик, Петро Лу...ич Трезвінський, чоловік розумний і просвічений, увесь свій вік прожив якимсь аскетом: їв часто за обідом в себе дома, навіть у гостях тільки одну потраву, борщ, в гості нікуди не їздив, і в себе гостей ніколи не приймав, і не запрошував нікого зумисне до себе в гості, любив жити в самотині, зачинившись в своїй кімнаті з книжками. Його кімната була схожа на кабінет вченого

трудівника, або на просту хатину давнього запорожця, або на келію ченця-аскета. В кімнаті стояло тверде ліжко, стіл, один стілець, і висіла на стіні поличка з книжками. В його завжди зачинену кімнату не насмілювались входить ні слуги, ні один і єдиний син, ні жінка. Вбирався він дуже просто, навіть убого, носив одну одежину доти, доки вона зношувалась до решти, і тоді справляв собі другу. В кімнаті й світлиці висіло на стінах тільки по одному образу в куточку. В покоях було сливе голо, порожньо, гірше, ніж в монастирських чернечих келіях. Ця порожнеча та простота в кімнатах пригадувала простоту давніх козаків, а найбільше запорожців, од котрих він виводив по традиції свій родовід.

Після зруйнування Запорізької Січі 1775 року царицею Катериною II два запорозькі козаки, на прізвище Микитенки, втекли з Запоріжжя за Дніпро, в Чигиринщину, цебто по-тодішньому — за границю, в Польщу. Один з їх назвав себе Трезвінським, а брат його прийняв прізвище— Коцевольський. Обидва брати були письменні, співали на криласі в запорозькій церкві й добре знали церковний устав та церковну одправу. На Правобережній Україні в той час саме після Уманської різанини 1768 року Гонти й Залізняка, після «Гайдамаччини», знов розпочалося в краї силування українського народу до приставання на католицьку віру або принаймні до унії. Вони обидва повисвячувались на священиків і стали до оборони своєї віри, що, як відомо, було прапором й обітницею кожного запорожця в Січі.

О. Петро Лук...ич, певно, був на вдачу істинно запорожцем. В йому, здається, ще не видихався дух стародавніх запорожців, але був на якийсь свій опрічній зразець: в його був примітний потяг до простоти в обставі, в одяганні, неначе в давнього запорожця, нехтування панських збитків і панських витребеньок у їжі, в убранні покоїв та й самого себе, нахильність ніби до аскетизму монастирського або старовинного запорозького. Од такої його вдачі й виходило багацько дечого химерного й чудернацького в його житті. На його тоді вважали як на оригінальну людину, котру в наш час продражнили б психопатом.

Петро Лук. . .ич був високий на зріст, поставний, плечистий, які були й усі п'ять братів. Усі вони були голосисті, любили співать, а три з їх вміли грати на скрипці, ще й четвертий любив грать на гітарі. В домі їх батька

був неначе свій завсідній хор співців українських народних пісень та модних романсів. Усі вони були жваві, веселі, говорючі й жартовливі на вдачу. Навіть найстарший з їх Петро Лук...ич, поважна й розумна людина, часом любив кидати несподівано гострі насмішкуваті слівця, од которих недобре гикалось тим, на кого вони були кинуті.

В його було тільки два сини. Старший хлопчик захирів і вмер; менший виріс і вдався в батька з лиця, але не на вдачу. Батько ще змалку зучив синка усім казать, «ти», а не «ви», навіть йому й матері.

— Кажи всім «ти», а не «ви», бо всі люде рівня. Тепер пішла чудна поведенція: пани кажуть мужикам «ти», а мужики кажуть панам «ви», неначе усі люде неоднакові. А колись було не так. Кажи, синку, на всіх «ти»: і старим, і молодим, і панам, і паніям.

І син зучився тикать усім так, що насилу одучився потім згодом, як вже виріс. В наш час це не було б чудно та дивно, бо вже пішла поведенція в панів, щоб діти батькам тикали, але в той давній час така рівність в мові запанібрата з батьками й дідами здавалась дуже чудернацькою. З цієї причини на Петра Лук...ича вважали як на химерника й якусь прояву між батюшками, надто видатну на селі.

Його незабаром настановили благочинним як видатну людину в околиці. Він згодився прийнять цей чин з охотою. Але на цей раз він поставив у своїй кімнаті ще два стільці коло стола: для себе й задля одного або двох гостей, що прибували до його по усякових ділах само по собі не на довгий час. І тільки як кінчався рік, перед різдвом, та на святках перед Новим роком та орданню його господиня вітала в своєму домі наїзд і... була на той час неначе не господиня в домі, а ніби в когось у гостях.

Жінка купила собі «добре намисто», цебто коралі, та ще й товсті, бо тоді була поведенція на товсті коралі. В неділю вона почепила на шию червоне намисто. На обід вона ввійшла в коралях на шиї й сіла за стіл.

— Господи Ісусе Христе! — аж перехрестився Петро Лук...ич, сідаючи за стіл.— Іродіяда! їй-богу, Іродіяда! Чи це ти почепила якусьману на шию, щоб звеселять бога й його святих? — піднімав він на сміх свою жінку.

— Та тепер же пішла поведенція на добре намисто. Інші ж убираються, то й я вбралась,— одказує жінка.

— Оце убралась! «як чорт на заутреню», щоб людей

спокушать та наводити на гріх у церкві,— сміявся він з жінки.

Раз він, йдучи до Києва, заїхав по дорозі до своєї сестри. Сестра й швагер дуже любили картини. В великій світлиці три стіни були обвішані образами в двох кутках, а далі картинами. Він увійшов у світлицю, зорив довго очима по стінах та потім каже:

— Господи! чи це в тебе монастирська церква, чи музей картин? Нащо вони тобі здалися? Не знаю, чи хреститись, чи дивитись на оті панянки з котиками в руках.

Сестра, рада братові, зготувала на обід три потрави. Подали обід, випили по чарці. Він виїв дві тарілки борщу, встав з-за столу й хреститься до образів. Сестра просить сісти: подають печену курку й бабку; вона просить його їсти.

— Я не хочу! Доволі з мене борщу, а курятиною повечеряю. Годі! спать хочу, здорожився.— І він взяв з канапи сап'яну подушку й пішов у клуню спать на засторонку.

Він дуже любив птицю: держав гуси, індики, завів цесарки, десь купив павича й дві пави. Любив придомашнювати галки. Кури їх били й клювали, а потім звикали до їх. Раз він десь достав собі, й вигодував, і придомашнив орла. Орел виріс і дибає собі по кімнатах з приборканими крилами та по дворі, як індик. Хазяїнові втіха, але орел почав немилосердно вбивати кури, качки й навіть гуси, і незабаром в хазяйському дворі не зосталось ні однієї птиці. Повбивавши хазяйську птицю, орел кинувся лущить кури та качки по сусідських дворах. На прохання своєї жінки, на жаління й нахвалку сусід він не звертав ні найменшої вваги.

Він був чоловік розумний, й поміркований, але страшенно упертий на вдачу, закатований. Його не можна було нізащо в світі ні впрохати, ні вблагать. Як більше його просили та благали, він ставав ще упертіший. Усякі благання неначе тільки дратували його завзятущу вдачу й тільки сердили його. Сусіди терпіли, терпіли, а потім кілками вбили того хижака. Але в його була якась прилюбність до птаства. Він швидко достав не таких хижих птиць, а чорних воронів і вигодував їх, але й ворони перехапали усі курчата і в хазяйському дворі, і в сусід, за що їм мужики завдали таку саму кару, як і орлові. Химерник одягався сливе вбого й просто, сам любив простоту в усьому, не любив, щоб і жінка його гарно вбиралась. Цей

нарікливий химерник допікав настирливо й своїй жінці своїми смішками за кожну модну одежину!*

Київ. 1890 року.

---

* З Мар'яни Андріївни неначе насміялася доля. Третій її син Феоктист Петрович Левицький, певно, вдався в свого дядька Антона Андрійовича, а не в матір та батька, хазяйновитого й жартовливого Петра Степановича Левицького. Феоктист Петрович покинув духовну школу й поїхав до Петербурга, щоб здійснить свою мрію й свій потяг до театру. В його був гарний голос — горьовий бас. Він пристав у Києві до митрополітанської півчої й поїхав з хором в Петербург, а згодом перейшов у хор Ісакіївського собору. Професори петербурзької консерваторії зумисне ходили в собор, ставали коло криласа, підслуховували, котрий півчий видатніший на голос, і запрошували ходити в консерваторію і вчитись співать без плати за право вчення. Феоктист скінчив курс співу і вступив в київську оперу. Раз якось його мати прибула в Київ на прощу саме тоді, як син співав і грав в опері роль «Мельника» (мірошника). Син зумисне привів свою матір в убірну кімнату для артистів за сценою, щоб вона досвідчилась і дізналась, що то таке театр та опера. Він почав перебираться за мірошника, убрався в просту свиту й штани, напнув голову рудим патлатим париком; парикмахер причепив йому сиву бороду, а він перед дзеркалом сидів і намазував щоки, малював на лобі густі пелехаті брови. Мати довго дивилась, а далі почала плакати. Син сміявся й спитався: «Чого ви, мамо, так гірко плачете?» А вона каже: «Навіщо ото вони мордують мою дитину; опаскудили лице, й брови, й голову, наділи свиту й взули тебе, сину, в старі шкарбани-чоботища. Боже мій! що це в тебе за служба? Це ж глум, якісь смішки! тут знущаються над тобою та мордують тебе, неначе якісь бузувіри, бусурмени. Кидай оцю паскудну службу та тікай додому зараз зо мною. Невже я вигодувала й виростила тебе задля того, щоб оті люде глузували з тебе й піднімали тебе на смішки, як твого дядька Антона?»

— Але ж, мамо, дядькові ніхто не платив за смішки, а мені за ці смішки тут платять добрі гроші,— обзивається син.

— Цур їм, пек їм, тим грошам! Я й тим грошам не рада, як оце дивлюся й бачу, що тут піднімають тебе на смішки та на глум, мов твого дядька Івана. А батько твій ще й радий, що ти нібито вийшов у люде. Це гарні люде! Зараз-таки вертайся зо мною додому та напитуй собі будлі-де іншу луччу службу. Кидай оте чортовиння з бутвинням таки зараз!

Син поставив її за лаштунками, щоб вона послухала, як він співатиме, й побачила натовп публіки. Мати довго стояла й слухала; їй сподобались співи, і вона таки дометикувалась, що син тільки удає дуже штучно мужика-мірошника. Але це все незабаром їй обридло, і вона каже синові: «Уся ця панська забавка гарна, але я ж не дурна дівка, щоб до півночі слухати музики». І вона дременула додому й зараз лягла спати, щоб не опізнитись на ранню службу божу в Михайлівському монастирі, та зрання запричаститься, і спокутувать гріх за музику й співи, котрі вона слухала в театрі хоч і недоброхіть, бо син присилував їй й спокусив на той гріх, вчинити котрого вона і в думці не мала.

ПРИМІТКИ

НЕВИННА

Вперше надруковано в белетристичному збірнику «Степ», Херсон, 1886, стор. 12—26.

Із незначними стилістичними змінами оповідання друкувалося в обох виданнях І тома «Повістей й оповідань» І. Нечуя-Левицького (СПб., 1899 і Київ, 1909).

Подається за виданням: Іван Нечуй-Левицький, Повісті й оповідання, т. І, вид. 2, К., 1909 (на обкладинці — 1910), стор. 291—300.

ДРЕГОЧИН ТА ОСТРІГ

Вперше надруковано в газеті «Діло», Львів, 1886, № 53—55, з датою «1879 р.»

У рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР в архіві І. Белея (ф. 100, № 364) зберігається автограф нарису, за яким він друкувався в газеті «Діло». Редакція газети зробила у тексті твору кілька правок.

Подається за автографом.

ЦАП ТА БАРАН

Вперше надруковано в «Додатку до «Батьківщини», Львів, 1886, № 5, стор. 65—66.

Подається за першодруком.

ДРІБНА РИБКА

Вперше надруковано в «Додатку до «Батьківщини», Львів, 1886, № 5, стор. 67—68.

Подається за першодруком.

Друкуючи, крім творів «Цап та баран» і «Дрібна рибка», також невеличке оповідання «Жид та мужик», редакція зробила таку примітку до першого твору: «Сеся і дві послідуючі повісточки вийняті з старого зшитка Нечуя» (стор. 65).

ДВА БРАТИ

Вперше надруковано у збірнику «Ватра», Стрий, 1887, стор. 46—60.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР в архіві В. Лукича (ф. 61, № 300) зберігається список «Двох братів», зроблений невідомою рукою з поправками автора. Оповідання увійшло до І тома «Повістей й оповідань» І. Нечуя-Левицького (СПб., 1899). Від першодруку воно відрізнялося незначними стилістичними змінами. Окремі незначні правки в тексті «Двох братів» зроблені письменником і в другому виданні І тома «Повістей й оповідань» (К., 1910).

Подається за виданням: Іван Нечуй-Левицький, Повісті й оповідання, т. І, вид. 2, К., 1909 (на обкладинці — 1910), стор. 203—223.

ПРОПАЩІ

Вперше надруковано у журналі «Правда», Львів, 1888, т. І, вип. 1, стор. 1—16; вип. 2, стор. 17—32; вип. 3, стор. 33—47.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР в архіві І. Нечуя-Левицького (ф. 11, № 3) зберігається чорновий автограф повісті з датою «1886 р., август, с. Трушки». Тут повість має дві назви: «Світ зав'язали» (на титульній сторінці зошита) і «Пропащі» (на першій сторінці).

Цензура заборонила друкувати повість. На Східній Україні вона з'явилася тільки в 1906 р.

Деякі прототипи (Іван Радивиловський, Зануда) описані І. Нечуєм-Левицьким у етнографічному нарисі «Українські гумористи та штукарі».

Подається за виданням: Іван Нечуй-Левицький, Пропащі. Повість, видання Є. Череповського, К., 1906, («Дешева сільська бібліотека»).

НАД ЧОРНИМ МОРЕМ

Вперше надруковано в журналі «Зоря», Львів, 1890, № 5—21. Наступного року повість вийшла у Львові окремим відбитком з «Зорі».

Повість «Над Чорним морем» І. Нечуй-Левицький закінчив у 1888 р. Письменник не сподівався надрукувати твір на Східній Україні, будучи певним, що царська цензура не пропустить його. У листі до О. Огоновського від 12 липня 1890 р. він писав: «Над Чорним морем» я ще не подавав до цензури, бо ходить така чутка, що є приказ цензорам не пускати українських книжок, здорових та показних, а тільки дрібненькі та маленькі казки, водевілі тощо (Певно, задля того, щоб українська література була непримітна і не мала впливової та ще й культурної сили та вартості)» [1].

[1] «Життя і мистецтво», 1920, р. 1, ч. 2, червень, стор. 68.

Вдруге повість вийшла 1905 р. в IV томі «Повістей й оповідань» І. Нечуя-Левицького (Київ) і окремим відбитком з цього тома. Готуючи це видання, письменник багато працював над удосконаленням тексту повісті, зокрема над її мовою.

Цензурна історія цього видання повісті поки що мало відома. Дозвіл на її друкування дано 3 листопада 1904 р. У тексті твору зроблено біля двадцяти цензурних купюр — вилучено всі місця, де є критика тогочасних порядків, гнобительської національної політики царизму на Україні.

Наступні видання повісті «Над Чорним морем» (20—30-і роки) здійснювалися за першодруком.

Друкується за текстом: Іван Нечуй-Левицький, Повісті й оповідання, т. IV, вид. 2, К., 1905 (на обкладинці — 1906), стор. 3—257. Цензурні купюри відновлено за першодруком.

Кілька скорочень у повісті зробив сам автор, очевидно, з метою поліпшення тексту, бо в цензури вони не могли викликати заперечень. Наприклад:

Стор. 170:

Після слів «зненавидів того зрадника, як і Андрія» знято уривок:

«— Ляхи дали йому за зраду села, землі. А запорожці вночі спалили його дім і вбили його.

— Вбили? Овва! — гукаю я.

— А що ж? Гадюку візьми та вбий, бо вкусить! — гукає дід.— А ти що зробив би з ним?

— А я б нікого не вбивав,— гукаю я.— Я б того Саву Чалого зв'язав би, та одвіз в Америку, та й пустив би між диких людей. А вбити не вбив би».

Стор. 234:

Після слів «люде гинули, проливали кров і свою й чужу...» йшов абзац:

«Що мені робити? що почати? Розум мій прямує по одній стежці, а серце веде по другій, і сили нема в мене його спинити. Ні, не нікчемна, не матеріальна це сила! І мою любов засвітив мій і його розум, але чую, що мій розум вже не має сили його погасити».

Стор. 309:

Абзац, у якому йдеться про арешт Комашка, мав такий вигляд:

«Комашка арештували і без суду і судового допиту вивезли на далеку північ, над Біле море. Саня не плакала й не побивалась: вона була давно на все готова. Вона поїхала на вищі курси в університет».

Прізвище героя повісті Аристида Целаброса у виданні 1905 р. письменник змінив на *Селаброс*. Одна з героїнь спочатку мала прізвище *Махновська*. У другій половині тексту повісті це прізвище пишеться *Махнівська*. У даному виданні друге написання прийнято для всієї повісті.

Виправлено також нумерацію розділів. У виданні 1905 р. повість мала 14 розділів, але IX розділ помилково позначено VIII, і далі нумерація йшла від цієї цифри. Після виправлення помилки повість має 15 розділів. Відновлено також пропущене позначення розділу — IV.

АФОНСЬКИЙ ПРОЙДИСВІТ

Вперше надруковано у журналі «Правда», Львів, 1890, № 1, стор. 55—66; № 2, стор. 96—106; № 3, стор. 181—197. На Східній Україні вперше опубліковано у виданні: Іван Нечуй-Левицький, Нові повісті й оповідання, т. VIII, К., 1911 (на обкладинці — 1912), стор. 256—302. Подається за текстом цього видання

УКРАЇНСЬКІ ГУМОРИСТИ ТА ШТУКАРІ

Вперше надруковано російською мовою в журналі «Киевская старина», К., 1890, № 9, стор. 373—389; № 10, стор. 74—93; № 11, стор. 233—250; № 12, стор. 448—470 («Украинские юмористы и шутники. Этнографический очерк») з приміткою: «Перевод с малороссийской рукописи».

У 1891—1892 рр. нарис надруковано в журналі «Правда», Львів, 1891, вип. 7, стор. 51—59; вип. 8, стор. 97—103; вип. 9, стор. 137—145; вип. 10, стор. 185—194; вип. 9, стор. 249—257; вип. 12, стор. 313—326; 1892, вип. 35, стор. 10—18; вип. 36, стор. 85—91; вип. 40, стор. 354—360.

У 1912 р. І. Нечуй-Левицький доручив Миколі Венгжину, тоді викладачеві української гімназії в Рогатині, зробити для нього копію нарису з «Правди». Микола Венгжин переписав нарис і на початку січня 1914 р. вислав рукопис автору. Цей список з доповненнями і поправками І. Нечуя-Левицького зберігається тепер у Державній публічній бібліотеці АН УРСР (І, 27785). На першому аркуші зверху помітка рукою автора: «Для IX тома», внизу виноска: «Третє видання». За цим списком нарис надруковано у виданні: Іван Нечуй-Левицький, Повісті й оповідання, т. IX, вид. 2, К., 1914, стор. 39—142. Подається за цим виданням.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. І. С. Нечуй-Левицький. *Фото 70-х років* . 4— 5
2. Список казки «Два брати» з власноручними правками І. С. Нечуя-Левицького 32— 33
3. Перша сторінка чорнового автографа повісті «Пропащі». *1886 р.* . . . . . 96— 97
4. Обкладинка другого видання повісті «Над Чорним морем». *1906 р.* . . . . 288—289

ЗМІСТ

НЕВИННА . . . 5
ДРЕГОЧИН ТА ОСТРІГ 14
ЦАП ТА БАРАН 24
ДРІБНА РИБКА . 26
ДВА БРАТИ . 28
ПРОПАЩІ 46
НАД ЧОРНИМ МОРЕМ . 100
АФОНСЬКИЙ ПРОЙДИСВІТ 315
УКРАЇНСЬКІ ГУМОРИСТИ ТА ШТУКАРІ 356

ПРИМІТКИ 447

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ ИВАН СЕМЕНОВИЧ

Собрание сочинений в десяти томах, т. 5

(На украинском языке)

*

Редактор *М. Л. Мандрика*
Оформлення художника *В. Й. Хоменка*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічний редактор *М. А. Рекес*
Коректор *Г. І. Прокопенко*

*

Зам. № 405. Вид. № 7. Тираж 20 000. Формат паперу $84\times108^{1}/_{32}$. Друк. фіз. аркушів 14,25+4 вкл. Умовн. друк. аркушів 24,4. Обліково-видавн. аркушів 26,66. Підписано до друку 26.I 1966 р. Ціна 1 крб. 35 коп.

*

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.

*

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Рєпіна, 4.